De Gulden Passer. Jaargang 21

bron
De Gulden Passer. Jaargang 21. De Nederlandsche Boekhandel, Antwerpen 1943

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gul005194301_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m.

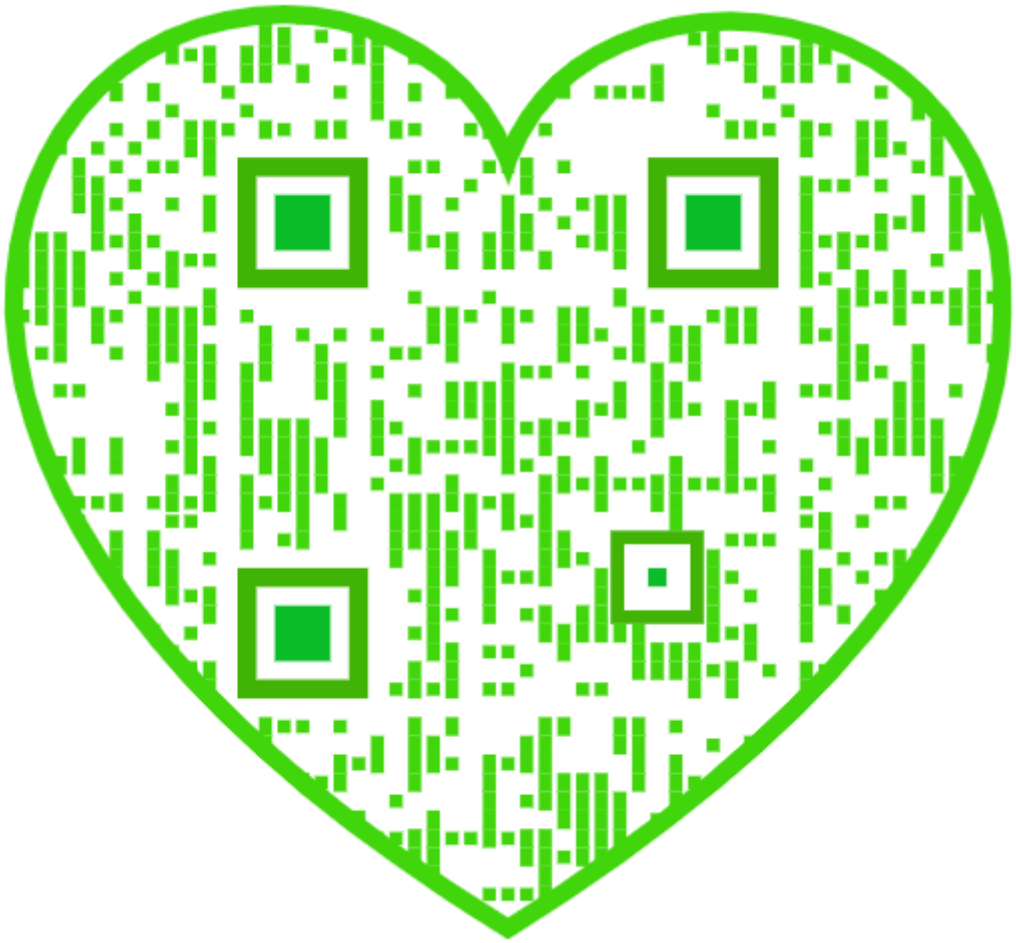

[De Gulden Passer 1943]

[Nummer 1-2]

De incunabeltijd
door Dr. Franz Schauwers

II. Karakteristieken van de wiegedrukken

Oorspronkelijk was één der oogmerken van de drukkers door typographische middelen het uitzicht der handschriften te benaderen en allerlei pogingen werden aangewend om die overeenkomst te verhoogen. Zoo zal natuurlijk het toenmalig schrift als voorbeeld genomen worden bij het vervaardigen der drukletters. Maar daarneven zijn ook nog allerhande karakteristieken van het handschrift terug te vinden in de eerste drukwerken, waarin als voorheen dezelfde geijkte afkortingen voorkomen, soms eveneens rubriceering, gekleurde en versierde initialen. Stilaan echter, wanneer het zich steviger ingeburgerd voelde, sloeg het boek zijn eigen weg in en verkreeg het zijn eigen karakter.

Bij het overzicht van een incunabelverzameling wordt men getroffen door het aantal lijvige werken in groot formaat uitgegeven, waarvan de eerste Bijbels en het *Psalterium* van 1457 al voorbeelden zijn. Heel de eeuw door werden vele folianten gedrukt, ofschoon hun formaat niet altijd even indrukwekkend was. Men kent groote en kleinere in-folio's naar gelang van de afmetingen der gebruikte vellen perkament of papier, maar het kleiner formaat zal evenwel overwegend zijn voor het ensemble dezer in-folio drukken. 't Is dit kleiner formaat dat Johann van Westfalen met voorliefde aangewend heeft voor een groot percentage van zijn drukken; de Broeders van het Gemeene Leven verkozen het ook voor een flinke reeks hunner uitgaven.

Het groot-folio formaat zal langen tijd behouden blijven voor juridische werken, zelfs nog in de XVI^{de} eeuw. Ontelbare exemplaren bleven bewaard van den *Codex Justiniani*, van de

Decretales, met daarbij eindelooze commentaren, in boeken zoo hoog en zoo lijvig dat ze haast niet te hanteeren zijn. Het was een Italiaansche specialiteit, maar, in Frankrijk legde Lyon zich eveneens toe op het voortbrengen van dergelijke rechtskundige uitgaven. Het hoeft niet gezegd dat voor de drukken bestemd tot den liturgischen dienst, groot formaat insgelijks algemeen aangenomen werd, zooals het voorheen het geval was met de handschriften. Het getemperde licht der kerkgebouwen speelde daar gewis een rol in.

Het duurde een zekeren tijd eer een kleiner boekformaat ingevoerd werd. Rond 1460 verscheen een in-4° uitgave bij Fust en Schoeffer: S. Augustinus, *De vita Christiana;* Ulrich Han drukte het vroegste octavoboek omstreeks 1470, de *Epistolae* van Phalaris, terwijl Nic. Jenson in 1474 allereerst het in-16° formaat aanwendde voor een *Officium Beatae Mariae Virginis.* Slechts meer op het einde der eeuw kwamen de kleinere boekdeeltjes veelvuldiger op de markt, vooral voor stichtelijke drukjes en meer volksche lectuur, wel talrijk te vinden in onze Vlaamsche gouwen.

Lijk men weet, werd het formaat vastgesteld door de vouwen van de gebruikte vellen. Het vel, éénmaal gevouwen gaf folioformaat en het bestond dan uit twee bladen of vier bladzijden; bij tweemaal vouwen bekwam men het in-4° formaat; met drie vouwen een in-8°, enz. In al deze formaten, zal men verder nog verschillende hoogten en breedten aantreffen, volgens de afmetingen van het ongevouwen vel.

Zooals het handschrift, is een wiegedruk samengesteld door middel van een reeks vellen perkament of papier. In de XVe eeuw wordt het eerste al erg verdrongen door het veel goedkoopere papier, waarvan de prijs echter ook nog vrij hoog was. Het perkament wordt hoe langer hoe meer voor luxe-uitgaven gereserveerd. Van den monumentalen 42-regeligen Bijbel zien wij al, naast enkele exemplaren op perkament, een grooter aantal andere op papier afgedrukt. Voor de Fransche ‘Livres d'heures’ een echt Parijsch weelde-artikel, werd dan ook meestal fijn velijn gekozen, om daarna nog vaak rijkelijk verlucht en met goud versierd te worden. Een goed bewaard exemplaar van een

incunabel treft door de stevigheid en de degelijkheid van zijn papier, van een licht geelachtige tint. Daarom juist moet men zich niet laten misleiden door een al te witte kleur van zekere exemplaren, deze te groote blankheid duidt eer op een modern procédé van reiniging.

Het uitzicht van de gedrukte bladspiegels kon vrij verschillend zijn. Ofwel was de tekst gezet op een langen regel die bijna de volledige breedte van het blad beslaat(1), ofwel werd hij in kolommen gedrukt, normaal ten getale van twee.

Het gebeurde dat in de bladranden een tekstwijziging, de grondgedachte van een paragraaf of een commentaar aangegeven werd, ja meermalen was deze laatste veel uitvoeriger dan de uitgegeven tekst zelf. In die gevallen krijgen wij een andere voorstelling van het gedrukte blad: de eigenlijke tekst bekleedt dan een min of meer centrale plaats van den bladspiegel terwijl de commentaar, daarrond, soms een volledig afgesloten omlijsting vormt, in een kleinere letter gezet. Dit komt vooral voor bij juridische werken en bij de menigvuldige uitgaven van klassieke auteurs. De Italiaansche uitgevers maken er ook veel gebruik van voor hun nationale letterkunde. In talrijke Dante-uitgaven, staan op een bladzijde slechts een paar verzen van de *Commoedia*, doch omringd door een overvloedigen, dicht-samengedrongen commentaar. Een goed voorbeeld van tekstomlijsting vinden wij bij Johann van Westfalen, in den Cicero van 1483 waarin hij voor zijn gecommenteerden tekst zeer levendige bladverdeelingen bekomen heeft.

Het hoofdbestanddeel van een incunabel blijft, normaal, toch altijd de gedrukte tekst zelf, gezet met één of meer lettertypen. Daar men voor de vroegste drukken het uitzicht der handschriften bewaren wou, zoo werden bij het vervaardigen der losse letters, de vormen van het schrift nagebootst met al zijn eigenaardigheden, afkortingen, verbindingen, enz.

De twee voornaamste groepen van lettertypen die wij in de

(1) De breedte der witte randen verschilt volgens de prijzen van het papier in de verschillende landen. Zoo zullen b.v. in Italië met zijn talrijke papiermolens, de boeken veel breeder randen vertoonen dan deze in Duitschland uitgegeven.

incunabeldrukken aantreffen zijn de gothieke letter en de antiqua of Romeinsche letter. Zij stemmen overeen met de twee landen, Duitschland en Italië, die de leiding hadden tijdens de evolutie van de toenmalige drukkunst en aldus deze lettertypen aan de andere landen geïmponeerd hebben.

Voor de eerste wiegedrukken werd een letter van groote afmetingen gekozen, overgenomen uit de liturgische handschriften. 't Is met zulke missaal-letter dat Gutenberg's 42-regelige Bijbel gedrukt werd. Heel spoedig nam men echter zijn toevlucht tot een kleinere en daardoor ook meer praktische letter.

De gothiek is vooral doorgedrongen onder twee karakteristieke vormen: de *fraktura,* met haar hoekig uitzicht, en de semi-gothiek of *rotonda* die, lijk haar naam het aanduidt, meer afgeronde vormen aannam. Onze eerste Aalstersche drukken zijn met een semi-gothiek gedrukt, die in het bezit was van Johann van Westfalen. In zekere landen zal de rotonda heelemaal op het voorplan staan ten koste van de fraktura. Zoo werd in Spanje deze laatste niet aangewend, enkel de rotonda vond er genade, in Frankrijk is zij eveneens de meest gebruikte. Een andere vorm, van de gothiek afgeleid, ontstond onder invloed van het handschrift met een min of meer cursieve letter geschreven. Deze *bastarda* oogstte vooral succes in Frankrijk, waar ze bij voorkeur aangewend werd voor het drukken van literaire werken en dit met soms heel gelukkigen uitslag. In onze gewesten gebruikte Colard Mansion zulk een type, van zeer groote afmetingen, in zijn twee voornaamste drukken, zijn *Boccace* en zijn *Ovide moralisé.*

Alhoewel voor het eerst in Duitschland te vinden, zal de Romeinsche letter haar groot en blijvend succes kennen nadat zij in Italië ingeburgerd was. Door de nabootsing van het klassiek handschrift stemde zij te goed overeen met den humanistischen geest, om er niet dadelijk als nationalgoed aangenomen te worden, er zich vlug te verspreiden en ook in andere landen, o.a. in Frankrijk met bijval begroet te worden. Bezat Johann van Westfalen een Romein voor zeer sympathieke drukken lijk Eneas Silvius' *Epistolae* van 1483, in de Nederlanden is die letter in geringe mate doorgedrongen, wijl de gothiek algemeen gebruikt werd.

Italië bracht ons de eerste Grieksche en Hebreeuwsche drukken. Voordien kreeg men wel een Grieksch citaat te lezen te midden van een Latijnsche tekst, bij Fust en Schoeffer al in hun *Cicero* van 1465, ook wel in den *Lactantius* van Subiaco; maar een volledig werk in Grieksche letters verscheen voor het eerst te Milaan bij Paravicino in 1476, en de Grieksche drukken vonden vooral verspreiding dank zij de talrijke uitgaven van Aldus Manutius, terwijl daarneven Lorenzo di Alopa te Firenze verdienstelijke pogingen deed ten gunste van het Grieksche boek. - Hebreeuwsche drukken vindt men vooral in Zuid-Italië, eerst te Reggio di Calabria, meer nog te Napels waar verscheidene Joodsche drukkers woonden; toch werden dergelijke werken ook wel in Noord-Italië uitgegeven te Bologna, Ferrara, zelfs te Brescia. We zagen vroeger al de rol van de Joodsche typografen in Spanje en Portugal. - Voor de behoeften van de Adriatische kust en de Poolsche gouwen werd er aldaar gedrukt met een Slavisch lettertype. De eerste Dalmatische drukkerijtjes dankten hun materieel aan den Venetiaanschen drukker Andreas Torresani.

Tusschen de voornaamste groepen - in feite dus de gotische en de Romeinsche letter - bestond er vlug een zekere wisselwerking en een onderlinge beïnvloeding. Trouwens geen van beide vertoonde zich in een geijkten vorm, maar kreeg overal een min of meer individueel karakter volgens de persoonlijkheid van den lettersnijder en van zijn nationaliteit.

Naar gelang wij het einde der eeuw naderen kan men, steeds meer, éénzelfde lettertype bij verscheidene drukkers aantreffen. Voorheen al waren werken van twee verschillende typografen soms met dezelfde letter gedrukt. Dit was toen te verklaren door bruikleen, door afstand van materieel bij het verlaten van een stad, ook wel door aankoop na het overlijden van een vakgenoot, zooals het gebeurde toen een schielijke dood een einde maakte aan de bedrijvigheid van G. Leeu. Maar nadien, begonnen verschillende ateliers zich te voorzien bij denzelfden leverancier. In Frankrijk werden aldus in de laatste jaren vóór 1500, talrijke boeken in klein formaat gedrukt met een letter van geringe afmetingen die echt gemeengoed werd.

Uitgaande van het Nederlandsche schrift werd de gothiek in al haar vormen veel gebruikt in onze gewesten. Hier ook kan

groepeering geschieden. Vroeger zagen wij reeds dat Henric de Lettersnider menigen Nederlandschen druk met zijn stempel gemerkt heeft. Hijzelf was beïnvloed door de Broeders van het Gemeene Leven. Met hun talrijke kloosters in de Nederlanden en het Rijnland en door hun voortdurende en zeer bedrijvige voortbrengst van handschriften, moesten zij onvermijdelijk sporen nalaten in het uitzicht van het schrift - en nadien van de drukletter - in onze landen. Verspreidde Lettersnider de fraktura, een ander 'Fratertype', lijk P. Bonaventura Kruitwagen het noemt(1), een bastarda, werd aangenomen door de vroeg-Keulsche drukkers, inzonder door Arnold Terhoernen. Vandaar zijn verwantschap met Nederlandsche steden, o.a. met Brussel waar de Broeders een klooster met een drukkerij bezaten, met Leuven waar Veldener vertoefde die waarschijnlijk te Keulen zijn vak aanleerde en later zijn bastarda nog getrouw bleef.

Aan het drukken van muziek waren zooveel moeilijkheden verbonden dat de ontwikkeling daarvan slechts zeer langzaam vorderde. In den gewonen tekst kwam zich immers een nieuw element inschakelen, de noot, die niet geïsoleerd was, maar samenhing met de gelijkloopende lijnen, welke den notenbalk uitmaakten. Aanvankelijk liet men bij het drukken eenvoudig de noodige plaats open, om er daarna de muzieknoot met de hand bij te voegen, zooals in het *Psalterium* van Fust en Schoeffer. De eerste gedrukte noten treft men aan in het *Collectorium super Magnificat* van Gerson, door C. Fyner te Esslingen in 1473 uitgegeven, waarbij evenwel de notenbalk ontbreekt. Zonder tot losse noten te komen, beproefde men ook de moeilijkheid te overwinnen door het muziekpassage in een houtblok te snijden, naar het procédé der xylografie. Een volledige muziekaanduiding met noten en notenbalk werd voor het eerst in 1476 te Rome gedrukt door Ulrich Han in een missaal, doch die oplossing ging evenwel mank, daar ze nog altijd een tweevoudige bewerking eischte. Men zal moeten wachten tot de XVI^{de} eeuw, eer men er

(1) BONAV. KRUITWAGEN. *De Munstersche schriftmeester Herman Strepel (1477) en de schriftsoorten van de Broeders van het Gemeene Leven en de Windesheimers.* III. Het Boek, XXIII, p. 129-164.

FINIS.

Ac sic dnō deo auxiliante ꝛ sanctę supplemēti Chronicharū tam tertio terminus pōnā: quā me tamen ꝛ bis ac ter promisi cum omni diligēcia ꝛ veritate factum: quo in loco ꝛ nunc ꝛ semp virtus sui fine errore conscribere successiones regū aq principū oīum ꝛ actus eox: ac virox in disciplinis excellētiū ꝛ religionū origines: necnō ꝛ pōtificū oīum ꝓcursus: sicut ex libro hūsto descriptio cōtinet. Hoc qppe in exordio hui⁹ opis me facere ꝓmisi. pfectū autē est ꝛ denuo castigatū atq auctū p me opus fuit ido octogesimo anno a natali xp̄iano. 1486. in civitate nostra Bergomi: nubi vero a nativitate. 92.

Impressum autem Venetijs per magistrum Bernardinum ricium de Novaria: anno a nativitate dñi. M. cccc. lxxxxij. die decimoquinto Februarij: regnante inclyto duce Augustino barbadico.

Registrum.

a b c d e f g h i k l m n o p q r s t

v x y z ꝛ ꝓ ꝯ A B C D E F.

Afb. 1. - Jacobus Philippus Foresti Bergomensis: *Supplementum Chronicarum.* (Venetië, Bernardino Rizo, 1492, in-fol.). Met kolophon, register en drukkersmerk.

toe komt een los blokje te vormen tegelijkertijd voor de noot en het overeenstemmend gedeelte van den notenbalk. Deze belangrijke innovatie van Ottaviano Petrucci da Fossombrone zal den spoorslag geven aan een nieuwen tak der typografie, den muziekdruk, welke daarna weelderig opbloeit in Italië, namelijk te Venetië, in Zuid-Duitschland en ook in de Nederlanden, te Antwerpen.

Wanneer de tekst volledig gezet was, moest de drukker er natuurlijk voor zorgen dat de bedrukte vellen in een regelmatige volgorde verzameld werden. Door den drukker waren de gevouwen vellen al samengebracht in bundeltjes, *katernen*, aldus genoemd omdat de bundel meestal vier vellen bevatte, alhoewel zich veel varianten voordoen. Doch bij een dergelijk samenstellen van een katern, ziet men dadelijk dat het eenvoudig tellen van het aantal bladen geen aanduiding geeft van het boekformaat. Voor het vaststellen van het formaat kunnen dan de richting der waterlijnen van het papier wel nuttig zijn, ook het filigraan dat te midden van het ongevouwen papiervel prijkt en dus verdeeld over meerdere bladen, een verschillende plaats moest innemen, bepaald door het aantal vouwen.

Om bij het bundelen vergissingen te voorkomen, werd er dikwijls achter den tekst een blad gevoegd, het *register*, waarop de aanvangswoorden van de bladen aangegeven werden, ten minste voor de eerste helft van ieder katern. Aldus opgevat was het register vooral in zwang in Italië en de zuidelijke landen. De *Epistolae Hieronymi,* te Rome waarschijnlijk door S. Riessinger gedrukt in het jaar 1469 of 1470, bevatten het oudste voorbeeld van zulk een register. De lijst der aanvangswoorden werd meestal in kolommen afgedrukt met een tusschenzetsel als aanduiding van elk nieuw katern. Later, toen andere middelen tot contrôle in gebruik kwamen, werd het register vereenvoudigd en teruggebracht tot de opsomming der katernen (afb. 1). In Duitschland heeft dit register nooit veel ingang gevonden; met den term *register* of *tabulae* bedoelde men er veeleer een soort inhoudstafel, in den modernen zin van het woord.

Een andere methode om een goede volgorde te bewaren was

het gebruik van de *signatuur.* Daardoor verstaat men één of meerdere letters die onderaan op de bladen van een katern tot teeken van onderscheiding gedrukt werden. In een goed gerangschikte reeks werd het eerste katern gemerkt met de letter a, de andere respectievelijk met de volgende letters van het alfabet, dat uit drie en twintig letters bestond, daar de j, v, w, niet voorhanden waren. Volstond die reeks niet, dan begon men vanaf het vierentwintigste katern een nieuw alfabet, maar ditmaal in hoofdletters, desnoods daarna een andere serie met verdubbelde letters aa... tot zz, soms ook de combinatie Aa ... Zz. Heel lijvige drukken bevatten aldus signaturen van vijf letters. In ieder katern zelf werd de signatuur gewoonlijk herhaald op de rectozijde der bladen van zijn eerste helft, met aanduiding als volgt A, Aj, Aij, Aiij... In sommige boeken ziet men na de drieentwintig letters ook nog enkele afkortingsteekens gebruikt. Deze signatuur werd onderaan in den rechterhoek van het blad geplaatst, alhoewel eenige fantasie hier niet uitgesloten is. Meestal werden zij gedrukt met de letter van den tekst, in de Nederlanden komt ze nochtans wel voor in een grooter lettertype, b.v. bij R. Paffroet in Alexander Hegius' *Farrago* (c. 1490).

Terzelfdertijd, zooniet iets vroeger dan de signatuur, dacht men ook aan de *bladnummering* als contrôlemiddel. Het aangebrachte cijfer was Gothisch of Romeinsch naar gelang van den gedrukten tekst; in Italië gebruikte men, sinds 1475 te Venetië, soms wel Arabische cijfers voor dit doel. Gewoonlijk zette men die nummering bovenaan op het blad, dikwijls voorafgegaan door het woord fol[ium]. In zulk geval staat dit woord linksch, terwijl het cijfer dan in den rechterhoek van het blad geplaatst werd. De in de moderne tijden gebruikte pagineering werd in de incunabelen niet aangewend, tenzij in heel zeldzame gevallen op het einde der eeuw.

Men ziet dat de incunabeldrukkers niet genoeg voorzorgen konden uitdenken om vergissingen te voorkomen in hun uitgaven. Benevens signaturen en bladnummering kenden zij nog een ander hulpmiddel, de custoden. Daardoor verstaat men het aanbrengen, onderaan op de versozijde der bladen, van het eerste of van

Vā sinte bumbertus

uochte. eñ mitter craftigher hulpen godes des heren beeft bi ówonne.

Cēñ alsoe alſ hem eerſt harde swa re was den groten ſtrijt der bekeringhē to liden. soe soudet hem na vele zwaerder ge weeſt hebbē totte eerſte cōuertē eñ oeck me de lichtuaerdighē dinghē hem weder te he ren. Wāt die ghoede saligher ghewoonten die was hem ꝑmmers sonderlinghen ver wandelt in ender naturen. Cōeckt o dare omme mijn ſpeue ende leer gemin de broeders in christo ihesu onsen ſpeuē be te in deser verwaerdigher eñ ghoeder salꝑ gher leringhe. ende aenmercket ꝑmmers die kome des leuens die ghi in hem hebt ghelien eñ sonderlinghe oeck mede hebbet ghehoert op dat ghi tot hem moghet co men dare humbertus toe is ghecomen to zhnder vrome. Die dare nu is in dat rijcke des ewighen leuens ihesus christus ghebe nedijt sor ongheual ghi ꝑmmers sonder linghe der werelt ſrijt. dare den saligher is bereit grote vroechde inder ewicheyt. welc ke ons wil ghönen die hemelsche vader. a men segghet allegader. omme te vwerē oeck mede alremeest. die gracie eñ ingeuē de ghenade vanden heyghē gheeſt.

A M E N

Cende dat is vanden sommerstucke van sinte bernardus sermonen.

Lof god van allen.

Dit boeck is gheeꝑndet to zwolle in den stichte van vtricht ter eren godes ende zhnder lieuer moeder maria. eñ oeck meñ tot heyl eñ salicheyt alre ghoeder kerstenē mēschē bi mi peter os van breda. wonēde te zwolle Inden iaer ons heeren. m.ccc. eñ xcv. op os heeren hemelvaerts auont inde meyē.

Lof gode in alre tijt.

Afb. 2. - S. Bernardus: *Sermonen* (Zwolle, Peter van Os, 1495, in-fol.).
Met slottitel, kolophon en drukkersmerk.

de eerste twee woorden waarmede de tekst der volgende bladzijde aanving. Het was Wendelinus de Spira die c. 1471 de eerste custoden drukte in zijn *Tacitus.* Soms komt er in een katern slechts één custos voor, op de laatste bladzijde dan. Andere drukkers voorzien, ten minste in de eerste helft van een katern, de versozijde van ieder blad met een custos; in dit geval maken de drukkers weinig gebruik van - trouwens overbodige - signaturen. Terwijl vele Italiaansche wiegedrukken custoden bevatten, vonden deze weinig ingang in Duitschland; in Frankrijk worden ze niet aangetroffen vóór de XVI^{de} eeuw.

Een *titelblad* vindt men niet in de eerste incunabeldrukken. De tekst begon met de in de Middeleeuwen reeds gebruikte formule: ‘Incipit...’, ‘Hier beghint...’, ‘Cy commence...’ en vaak werd het eerste blad van den tekst nog versierd, naar het voorbeeld van het vroegere manuscript. Ten einde den aanvang van een gedrukten tekst te beschermen, liet de typograaf dikwijls het eerste blad of ten minste de eerste bladzijde van zijn boek blank, wat aldus in zekere mate een schutblad bezorgde.

Aan het ‘incipit’ correspondeerde, gelijk in de handschriften, op het einde van den druk het ‘explicit’ en het is daar dat de inlichtingen te zoeken zijn, die wij op onze dagen normaal aantreffen bij 't openslaan van een boek of zelfs op het omslag: de auteur, de titel van het werk en het bibliographisch adres. Dit explicit draagt den naam van *kolophon.* Het gebeurt dat een droge opsomming van inlichtingen den drukker niet voldeed. Hij moest uiting geven aan zijn blijdschap en zijn fierheid den arbeid zoo gelukkig beëindigd te hebben; hij spreekt ons van de ‘vermaarde stad’ waar de druk verscheen; hij licht ons in over den persoon die de uitgave bekostigde, den naam van het huis dat hij bewoonde terwijl hij graag ook den datum, waarop de druk verschenen was, preciseerde en daarom niet slechts het jaartal opgaf maar ook den dag der maand, met vermelding van het kerkelijk feest of den naam van den heilige, welke dien dag gevierd werd (afb. 2).

Ongelukkig bevatten alle incunabelen zulke precieze inlichtingen niet; hier ontbreekt een jaartal, daar de naam van den drukker: talrijker nog zijn de drukken die geen enkele aanwijzing

Albertus Magnus.
De virtutibus herbarum.
De virtutibus lapidum
De virtutibus animaliū et mirabilibus mūdi
Item parvum regimen sanitatis valde utile.

Afb. 3. - Albertus Magnus: *Liber aggregationis seu liber secretorum de virtutibus animalium...* [*accedit*] *Regimen sanitatis* (Antwerpen, Govert Bac, 1499, in-4°). Titelblad.

Stultifera Nauis.
Nauis
stultorū.
Barragonice pfectionis nunq̃
satis laudata Nauis: per Sebastianū Brant: vernaculo vul-
gariq; sermone & rhythmo p cūctos mortalium fatuitatis
semitas effugere cupiētiū directione/ speculo /cōmodoq; &
salute : proq; inertis ignauęq; stulticię ppetua infamia/ exe-
cratione/& confutatione/nup fabricata : Atq; iampridem
per Iacobum Locher/cognometo Philomusum: Sueuū: in
latinū traducta eloquiū : & per Sebastianū Brant : denuo
seduloq; reuisa: fœlici exorditur principio.
.1497.
Nihil sine causa.
Io. de Olpe

Afb. 4. - Sebastianus Brant: *Stultifera Navis* (Bazel, Johann Bergmann de Olpe, 1497, in-4°). Titelblad.

geven omtrent hun ontstaan, en dan juist beginnen de moeilijkheden voor den incunabelvorscher. Gutenberg heeft stelselmatig iedere opheldering uit zijn drukken geweerd. Van daar de jarenlange opzoekingen, de hoopen literatuur en het aantal vinnige pennetwisten welke de pogingen om zijn geheim te doorboren meebrachten. Menig drukker stelt ons voor nog duistere problemen, de scherpzinnigheid onzer bibliografen heeft al verrassende resultaten bereikt, maar heel wat vragen wachten nog op een oplossing.

Om een eerste slotschrift te vinden moeten wij weerom teruggaan naar het *Psalterium* van Fust en Schoeffer. Alhoewel het daarna nog ver van algemeen aangenomen werd, vermeerderen stilaan de aangegeven elementen om, vooral in de Nederlanden, tot een volledig slotschrift te komen. Het kan gebeuren dat het kolophon niet op de laatste bladzijde van een druk te zoeken is. Komen er nog bijvoegsels na den tekst, b.v. een register, dan werd het soms onmiddellijk na den hoofdtekst gedrukt en meerdeelige werken hebben vaak een slotschrift voor ieder deel.

De titelopgave bleef niet altijd verscholen zitten tusschen de eindbladzijden van een boek; men kwam allengs tot het idee de rectozijde van het eerste blad aan te wenden om den titel te doen kennen, zij het ook heel bescheiden, in een kleine letter, en zonder aan het principe van het kolophon vaarwel te zeggen. In talrijke Duitsche en Nederlandsche drukken vinden wij voorbeelden van dien eersten stap. Men begon aanvangstitels van grooter afmetingen te drukken, echter dan meestal niet met losse letters doch door middel van de xylografie. De titel bleef niet lang alleen op het eerste blad prijken, want de drukker vond weldra een middel om dit laatste te verlevendigen door bijvoeging van een gravure (Afb. 3), die min of meer in verband stond met den inhoud van het boek; verder werd dergelijke versiering meermalen bekomen door het drukkersmerk. Hoe dichter bij het jaar 1500, hoe talrijker de elementen die op een titelblad te vinden zijn, doch vóór de XVI^{de} eeuw werd het stadium van een volledigen titel, in den modernen zin, toch niet bereikt. (Afb. 4)

Na al de voornoemde verscheidenheden, kwam er zich bij den gedrukten tekst nog een element voegen, dat méér dan welk

ander, bijdragen moest om een boek te verlevendigen: de illustratie. Daar de geschiedenis der gravure echter in dit tijdschrift afzonderlijk zal behandeld worden, beperken wij ons hier tot een paar sierelementen uit de incunabelen, de initialen en het drukkersmerk.

Afb. 5: Jean Castel: *Le mirouer des pecheurs et pecherresses.* (Paris, [Jean Morand], z.j., in-4°) Titelblad met groote initiaal.

Initialen komen in de vroege drukken voor om bij te dragen tot het nabootsen der handschriften, later echter als gewild siermotief. Aanvankelijk werd er voor de beginletters van den tekst, of van ieder kapittel, een onbedrukte plaats vrij gehouden, waar de miniaturist of de rubricator een verluchte of geschilderde letter aanbracht. Om vergissing te voorkomen plaatsten vele typografen, in het wit gebleven vak, een klein gedrukt lettertje, meestal in minuskuul, dat een vingerwijzing was voor den verluchter en daarna verdween onder de aangebrachte kleuren. Het eerste voorbeeld daarvan gaf Jenson in 1470 bij het drukken van zijn *Eusebius.*

Slechts weinige jaren na de uitvinding der drukkunst ziet men al pogingen om ook de initialen mechanisch te reproduceeren. Dit initiatief, aan Fust en Schoeffer te danken, leverde prachtige resultaten op, in kleurdruk, welke nu nog onze bewondering afdwingen, doch weinig navolging vonden van wege de te groote moeilijkheden die er aan verbonden waren. Men gaf dit te ingewikkeld procédé prijs om zich te vergenoegen met het drukken

van zwarte beginletters, wat dan te zamen met den tekst geschieden kon. Günther Zainer nam er een aanvang mede in een *Kalender* van 1472.

Daar de versierde initiaal in eng verband staat met de techniek der gravure, zoo zal zij evenals deze, een duidelijk uitgesproken nationaal karakter vertoonen. In Duitschland werd vooral plant-ornementatie verkozen als versiering der initialen. Italië nam dit rankenmotief over, doch daarneven verschenen gehistorieerde ornementen waarbij kinderen of engeltjes - de zoo talrijke en dikwijls zoo sympathieke Italiaansche 'putti' - te zamen met andere Renaissance-motieven als urnen, tropeeën, enz. duidelijk den tijdsgeest verraden. In Spanje is het plantenmotief overwegend, met een uitgesproken voorliefde voor bloemen en ranken, met arceering. De Fransche drukkers bezitten, bij voorkeur voor hunne litteraire uitgaven een zeer typische, gevlochten letter (afb. 5). Tusschen het vlechtwerk komen zich, onder vorm van grotesken, dieren en menschengedaanten verwerken, dikwijls op zeer pittige manier voorgesteld. Deze letters namen zeer groote afmetingen aan, ja op een beginblad besloegen zij zelfs bijna de gansche hoogte van den bladspiegel, waarbij de letter L zich bijzonder goed leende tot het uitbaten van menschenhoofden en grillige figuren. Veel te Parijs gebruikt, werd zij eveneens te Lyon aangewend op zeer gelukkige wijze van af Matthias Husz, Michel Topié tot Guillaume Balsarin in zijn *Croniques des roys, ducts et comtes de Bourgoigne* (1500).

Bij onze Nederlandsche drukkers vinden wij ook menigvuldige initialen, met bloem- of vruchtenmotief, doch zij missen de fijnheid of het pittige der Italiaansche of Fransche letter. Johann van Westfalen bezat een initiaal met plantmotief, waarbij op één zijde der letter een menschenhoofd als versiering voorkomt; later vindt men dergelijke letter bij Godfried van Os te Gouda. Een eigenaardige, gevlochten initiaal gebruikte Petrus van Os, in zijn *Sterfboeck* van 1488.

Het doel van het drukkersmerk is duidelijk: de drukker wil daardoor als het ware een stempel aanbrengen op het boek dat van zijn persen komt. Aanvankelijk werd het achter het kolophon geplaatst, naar het voorbeeld van Fust en Schoeffer in hun

Latijnschen Bijbel van 1462, waarin hun merk voorkomt, bestaande uit twee aaneengesnoerde schilden met waarschijnlijk de wapens der beide drukkers. Dit motief vond vlug navolgers te Augsburg, Leipzig en elders. Ook in de Nederlanden werd het overgenomen door Veldener, G. Leeu te Gouda, Petrus van Os te Zwolle (afb. 2). Op zekere merken prijken de initialen van hun eigenaar, op andere hun volledige naam; zoo zien wij Wynkyn de Worde, op een merk door hem gebruikt, zijn naam plaatsen onder de initialen van Caxton. In Italië voerde Jenson een merk in dat algemeen succes zal kennen: een cirkel met horizontalen diameter waaruit een langen staak vertrekt die op zijn top een dwarskruis draagt. Een heele reeks van zijn landgenooten namen dit merk over, echter niet zonder er allerlei varianten aan toe te brengen (afb. 1). Men vindt het verder te Lyon bij Johann Klein en Jacques Sacon.

Bij het ontwerpen van hun merk lieten vele drukkers zich inspireeren door hun naam, de stad waar zij verbleven of den

Afb. 6: Drukkersmerk van Roelant van den Dorpe

naam waaronder hun huis bekend stond. In G. Leeu's klein merk prijkt op een der beide schilden het wapen der steden waar hij werkzaam was in Noord- en Zuid-Nederland. En wie kent zijn monumentaal drukkersmerk niet met het kasteel van Antwerpen? Heel gelukkig liet Roelant van den Dorpe zich door zijn voornaam inspireeren voor zijn merk met den gewapenden ridder op den hoorn blazend (afb. 6). Bij Govert Back is de vogelkooi een herinne-

Afb. 7: Drukkersmerk van Govert Back.

ring aan zijn drukkerij ‘Int Vogelhuis’ (afb. 7).

De eerste drukkersmerken waren niet zeer groot en konden aldus zonder moeite achter het kolophon gezet worden. Nadien kreeg dit vignet weleens grooter afmetingen en bekleedde een afzonderlijke bladzijde achteraan in het boek. Doch stilaan begint het naar de eerste bladzijde van den druk te verhuizen waar het dan later, normaal, zijn plaats zal behouden wanneer het volledig titelblad algemeen werd. In de laatste jaren vóór 1500 zien wij te Parijs uitgevers, in de plaats van drukkers, hun merk op het boek aanbrengen.

De gewoonte verschillende kleuren te gebruiken bij het drukken van den tekst, ontstond onder den invloed van het handschrift. Gutenberg drukte al zekere opschriften van zijn Bijbel in rooden inkt: kleurendruk, in blauw, rood of geel werd aangewend door Fust en Schoeffer voor hun initialen. Maar daar dergelijke druk gepaard ging met veel moeilijkheden, beperkte men zich ten slotte tot twee tinten, de zwarte en de roode, deze laatste dan soms voor gansche paragrafen, zelfs voor heele bladzijden. Sinds 1475 werd aldus rooddruk toegepast voor zekere deelen van juridische en vooral van liturgische werken. Bij Johann van Westfalen prijkt het kolophon in roode letter op zijn uitgave van Johannes Milis' *In jure canonicum repertorium,* eveneens, maar te zamen met zijn portret als drukkersmerk, in Justinianus' *Institutiones.* Voor den aanvang van zijn *Ovide moralizé* verkoos Colard Mansion ook rooddruk, die enkele malen voorkomt bij Veldener en G. Leeu.

Nu de incunabelstudie en beschrijving zulke groote vorderingen gemaakt hebben en er overal talrijke repertoria uitgegeven zijn, kan men zich een nauwkeuriger idee vormen van de XV^{de} eeuwsche productie.

Men schat het aantal incunabelen op nagenoeg 30.000. Houdt men rekening met de drukken waarvan tot nog toe geen exemplaar teruggevonden is en die enkel gekend zijn door citaten, vermelding in oude catalogussen enz., dan moet dit getal voorzeker nog verhoogd worden met enkele duizende.

De steden en dorpen, waar men drukkers aan den arbeid vindt, kunnen op meer dan tweehonderd geraamd worden. Aan de spits staat Italië met c. 75 gemeenten, Duitschland volgt met een 55-tal, terwijl in Frankrijk 40 plaatsen drukkerijen bezaten; voor de overige landen verminderen deze getallen op gevoelige wijze.

Het aantal verschillende ateliers komt ongeveer de elf tot twaalf honderd nabij; daar ook verdient Italië de eereplaats met 500 ateliers, vervolgens Duitschland dat er 200 telde, en Frankrijk 160. Dit beteekent echter niet dat er 1200 verschillende drukkers bestaan hebben, want we weten dat velen meermaals verhuisden en zoo telkens nieuwe ateliers oprichtten. Van Dirk Martens kennen wij zes ateliers tijdens zijn carrière, twee te

Aalst (1474; 1487-1492), twee te Antwerpen (1493-1497; 1502-1512), twee te Leuven (1498-1501; 1512-1529). Wij ontmoeten eveneens Veldener, na zijn vertrek uit het bisdom Würzburg, in drie Nederlandsche steden, Leuven, Utrecht en Culemborg. In alle landen is dit verschijnsel waar te nemen; talrijke drukkers beproeven hun geluk op verschillende plaatsen, 't zij dat ze het plan opvatten in nieuwe steden de drukkunst in te voeren, 't zij dat ze een stad verlaten wegens de concurrentie - lijk Veldener te Leuven moest zwichten voor G. Leeu - en dan hopen elders beter te zullen slagen.

Een andere categorie vertegenwoordigden de echt rondreizende drukkers, zooals wij er in Italië ontmoeten. Men vindt ze werkzaam in een stad, maar zonder het doel er zich definitief te vestigen. Hun arbeid klaar, verzamelen zij hun materiaal om verder te reizen, daar waar het toeval hun werk kan bezorgen. Zoo konden zij geroepen worden door een klooster dat behoefte had aan liturgische drukken zonder echter er aan te denken een bestendig drukkersatelier op te richten, ook wel door een stadsbestuur dat zekere officieele drukken en teksten wou publiceeren of door andere, dergelijke aanleidingen die hun een tijdelijk verblijf aanboden.

Wanneer een boek ter perse gelegd wordt, verschilt de oplage volgens de belangrijkheid van het werk, zijn mogelijken afzet, ook den min of meer gunstig gekenden naam van den drukker of uitgever. Getallen omtrent de oplage van de vroegste drukken bezit men niet. De eerste gegevens die tot ons gekomen zijn, betreffen een druk van Johannes de Spira, de *Epistolae familiares* van Cicero, welke op honderd exemplaren gedrukt werden. We weten dat voor Panormitanus' commentaren op de *Decretalen*, Wendelinus de Spira een uitgave van duizend exemplaren voorzag, terwijl voor zekere drukken het cijfer van twee duizend overschreden werd. Het gemiddeld aantal afdrukken van een uitgaaf mag op 400 tot 500 geschat worden.

Vele factoren o.m. de verschillende geldwaarden, maken het moeilijk de prijzen der toenmalige boeken vast te stellen; de documenten zijn overigens schaarsch, en de enkele gegevens die

wij bezitten, hebben meestal betrekking op Italiaansche toestanden. Sweinheim en Pannartz zien wij te Rome hun prijzen berekenen naar het formaat der boeken en naar het aantal katernen. Volgens een bewaarde lijst vroegen zij in 1470 een ducaat voor 6 quinternen (60 bladen) in groot-folio formaat, 8 quinternen (80 bladen) klein-folio, of 12 quinternen (120 bladen) in-4°. In Bazel zouden de prijzen iets lager geweest zijn dan over de Alpen en men kan trouwens een merkelijke daling waarnemen naar gelang men het einde der eeuw nadert. In Italië b.v. worden de prijzen in verschillende stadiën, tusschen de jaren 1470 en 1500, wel tot een vijfde gereduceerd. Het hoeft niet gezegd dat de luxe-uitgaven grooter onkosten meebrachten, o.a. de belangrijke geïllustreerde werken, eveneens de drukken op velijn, die driemaal meer kostten dan gewone exemplaren op papier.

Wanneer een drukker zich in een stad vestigde en zijn arbeid aanving, is het natuurlijk dat hij die werken uitkoos waarvan hij een zekeren afzet verwachten durfde, boeken die bij het toenmalig publiek konden inslaan. In de boekenproductie van de XV^{de} eeuw weerspiegelt zich aldus de tijdsgeest.

Daar de Middeleeuwen nog niet ver verwijderd waren, is een groot deel der uitgaven aan godsdienstige literatuur gewijd, en bekleedt het Latijn heel normaal den voorrang. Nevens liturgische werken, onontbeerlijk voor den cultus, was er een behoefte aan studieboeken, theologische geschriften, geheele Bijbels, of afzonderlijke deelen als het Nieuw Testament en het boek der Psalmen. De heiligenlevens en legenden vonden veel aftrek, het zoo dikwijls herdrukte *Passionaal*, niet minder het *Leven O.H. Jesus-Christus*, terwijl vele moraliseerende en stichtende werken insgelijks graag gelezen werden, niet alleen in het Latijn maar ook in de respectieve volkstalen.

In Duitschland, toen nog doordrongen van den traditioneelen middeleeuwschen geest, zijn de godsdienstige werken verreweg de talrijkste. De overige vakken, als het recht, de geneeskunde en andere wetenschappen vonden minder belangstelling, zelfs de nationale literatuur werd er nog betrekkelijk weinig gedrukt.

Daar de cultuur er een grooten voorsprong had op die der andere landen, is het verloop niet hetzelfde in Italië: de huma-

nistische geest weerspiegelt er zich duidelijk in de boekenproductie. Voorzeker daar ook vindt men missalen, hagiografie en stichtelijke lectuur, maar een *Donaat* daargelaten, zijn de eerste voortbrengselen der drukkers al gewijd aan oude schrijvers, Cicero, Lactantius en anderen. De boekdrukkunst geeft er een krachtigen stoot aan de verspreiding der Grieksche en Latijnsche klassieken en ook aan de nationale letteren wordt een rechtmatig aandeel niet ontzegd: de groote Italiaansche schrijvers, van Dante, Boccacio en Petrarca tot Poggio, Machiavelli en anderen, beleven talrijke uitgaven. Ontelbaar zijn de gecommenteerde edities van het Romeinsch recht, wat niet verwonderen moet in een land waar verschillende bloeiende universiteiten als Padova, Bologna, Pavia de traditie der rechtstudiën met fierheid staande hielden.

Het invoeren der drukkunst te Parijs was te danken aan de behoefte aan klassieke teksten, maar deze neiging verminderde eenigszins in latere jaren. Was het Latijn in eere gehouden, de Fransche taal werd niet verwaarloosd, waarbij de literaire werken een interessante plaats wisten te bekleeden.

In de Nederlanden is de toestand ongeveer dezelfde als in Duitschland. Bij ons ook zal het percentage der godsdienstige werken overwegend zijn; men heeft uitgerekend dat ze 46 % der Nederlandsche drukken omvatten(1). Al de andere disciplines, wijsbegeerte en moraal, recht, geschiedenis en aardrijkskunde, wetenschappen, schommelen tusschen 10 en 8 %, met een zelfde proportie voor de letterkunde en de taalkundige werken. Treft men vele Latijnsche drukken aan, het aantal Nederlandsche uitgaven is vrij hoog, en hoe meer de typografie zich inburgerde hoe meer het cijfer der kleinere, meer populaire drukjes stijgen zal.

In hun tijd oogstten de godsdienstige drukken het grootste succes en kenden zij het aanzienlijkste getal uitgaven; heden worden wij meer spontaan aangetrokken door de trouwens in 't algemeen zeldzamer werken van literairen aard of boeken die ons de naïeve wetenschap van den tijd leeren kennen.

(1) Bon. Kruitwagen, O.F.M. *Wat men in Nederland las in de XV*de *eeuw. (Voordracht gehouden voor het tweede Nederlandsche Bibliothecarissencongres, Middelburg, 12 Juni 1924).* Bibliotheekleven, X, 1925, bladz. 41 en vgl.).

III. Geschiedenis van de incunabelstudie en bibliografie

Vanaf de XVII^{de} eeuw was de belangstelling opgewekt en nam het systematisch opzoeken der wiegedrukken een aanvang. Een eerste lijst werd uitgegeven door JOHANNES SAUBERTUS in zijn *Historia Bibliothecae Reipublicae Noribergensis... Accessit... Appendix de Inventore Typographiae itemque Catalogus librorum proximis ab inventione annis usque ad anno Christi 1500 editorum*, Noribergae, 1643, 4°.

Meerdere catalogussen zagen daarna het licht; als de twee voornaamste gelden: MICHAEL MAITTAIRE, *Annales typographici ab artis inventae origine ad annum MD*, Hagae Comitum, 1719, 8° en het daarop verschenen supplement van MICHAEL DENIS, *Supplementum annalium Michaelis Maittaire*, Viennae, 1798, 8° Te zamen brachten zij het toen gekende aantal incunabelen op 12.000.

Dit getal steeg nadien tot 16.000 toen GEORG W. PANZER zijn beroemde *Annales typographici ab artis inventae origine ad annum MD*, Norimbergae, 1793-1803, 4 dln. in-4° uitgaaf, waarin hij de beschreven boeken volgens de drukkers rangschikte.

Tijdens de jaren 1826-1838 verscheen te Stuttgart het vierdeelig standaardwerk van LUDWIG HAIN, het *Repertorium bibliographicum*, de meest gezaghebbende bibliographie welke tot op dit tijdstip uitgegeven was. Schoon verouderd en onvolledig, wordt ze nu nog steeds geraadpleegd bij gebrek aan een volledigen algemeenen catalogus der wiegedrukken. Dit repertorium bevat 1629 titelopgaven; het heeft den voorrang op Panzer door zijn nauwkeuriger inlichtingen; jammer genoeg zijn de werken enkel gerangschikt volgens de auteurs en belette het overlijden van Hain het opmaken van een lijst volgens de drukkers.

Het belang van Hain's bibliografie, met haar toen nog niet bereikte nauwgezette methode, werd ingezien door ernstige bibliografen die niet aarzelden hun werkkracht te wijden aan magistrale bijvoegsels: W.A. COPINGER. *Supplement to Hain's Repertorium bibliographicum* P. I-II; P. II vol. II *with additions and index by Konrad Burger.* London, 1895-1902, 3 dln. in-8°; K. BURGER, *Supplement zu Hain und Panzer, Beiträge zur*

Inkunabelbibliographie. Nummerconcordanz von Panzers Annalen und Hains Repertorium, Leipzig, 1908, 8°; D. REICHLING, *Appendices ad Hainii - Copingeri Repertorium bibliographicum.* Monachii, 1905-1908, 2 dln. in-8° en een *Supplementum.* Ibid. 1811.

Na Hain's werk was het in stijgend tempo dat, volgens verschillend plan opgevat, de bibliografieën begonnen te verschijnen. Men heeft nationale bibliografieën der incunabelen door de typografen in een zelfde land gedrukt. Daaronder geeft men een eereplaats aan het nog immer zoo nuttig werk van M.F.A.G. CAMPBELL, *Annales de la typographie néerlandaise au XV*e *siècle*, La Haye, 1874, 8°, met drie supplementen; ook het ophefmakende werk van KONRAD HAEBLER voor de Spaansche drukken: *Bibliografia Iberica del siglo XV*, La Haye y Leipzig, 1903-1907, 2 dln. in-8°.

Soms beperkt zulk repertorium zich tot de productie van een enkele stad, b.v., G. PERICOURT, *Bibliographie lyonnaise du quinzième siècle*, 1473-1500, Lyon, 1851-1859, 8°.

Tot een andere categorie behoort de beschrijving der incunabelverzameling van één bibliotheek, of breeder opgevat, het repertorium der XVde eeuwsche werken welke in de bibliotheken van één land te vinden zijn. Als merkwaardige bibliografie voor een afzonderlijke bibliotheek geldt terecht de zoo sekuur opgemaakte *Catalogus van de incunabelen in de Athenaeum-bibliotheek te Deventer*, Deventer 1917, 8°, door M.E. KRONENBERG, van wie trouwens de publicaties alle loftuiging, als overbodig, missen kunnen. In Zweden bezorgde ISAK COLLIJN dergelijke catalogussen, o.a. voor de Universiteitsbibliotheek van Upsala (1907), de Koninklijke Bibliotheek van Stockholm (1907), de Stifts- en Gymnasialbibliotheken van Vâsteras (1904) en Linköping (1909). Historisch geworden is het werk van ROBERT PROCTOR, *An index to the early printed books in the British Museum from the inventing of printing to the year MD,* London, 1898-1903, 5 dln. in-4°. - Als prototype van een 'Gesamtkatalog' der bibliotheken van een afzonderlijk land schonk ons MARIE PELLECHET haren uitstekenden *Catalogue des incunables des bibliothèques publiques de France,* Paris 1897-1909, 3 dln. in-8°, die jammer genoeg, door haar afsterven,

onvolledig is gebleven, (van letter *A* tot *Gregorius Magnus*). Ons land mag zich nu ook verheugen een dergelijke bibliografie te bezitten voor de wiegedrukken die in de Belgische bibliotheken bewaard zijn: LOUIS POLLAIN, een helper van M. Pellechet, vervaardigde den *Catalogue des livres imprimés au quinzième siècle des bibliothèques de Belgique*, Bruxelles, 1932, 4 dln. in-4°.

Anderzijds trachtte men een zoo volledig mogelijk overzicht te geven van het werk van een typograaf en dit, dikwijls gepaard met zijn levensbeschrijving. En zoo ziet men ieder jaar het aantal studies over de drukkers en over de geschiedenis der vroegste boekdrukkunst altijddoor maar stijgen. Het is aldus onmogelijk aan hun opsomming te denken. Hierna volgen dan slechts enkele aanduidingen betreffende onze Vlaamsche drukkers: Pater A.F. VAN ISEGHEM, S.J. wijdde een monografie aan Dirk Martens, *Biographie de Thierry Martens, suivie de la bibliographie de ses oeuvres*, Malines-Alost, 1852, 8°, later hernomen door J.W. HOLTROP. Zeer talrijke bijdragen over onze incunabeldrukkers verschenen, 't zij afzonderlijk, 't zij in verzamelwerken, maar meer nog in jaarboeken en periodieken.

Zoo is er veel wetenswaardigs te vinden in de gespecialiseerde tijdschriften, als het oude, doch nog te raadplegen *Bulletin du bibliophile belge.* Bruxelles, 1845-1851, 1854-1863, 20 dln. in-8°. De meest gezaghebbende tijdschriften, welke na 1900 verschenen en, gelukkig, nu nog voortduren, zijn het *Tijdschrift voor boeken bibliotheekwezen,* Antwerpen 1905-1911, nadien in Holland voortgezet door *Het Boek,* Den Haag, 1912 -, terwijl in Vlaanderen *De Gulden Passer* ook nog altijd zijn taak volbrengt, die te Antwerpen ingezet werd in 1923. Een heele reeks artikelen van deze beide periodieken behandelen den incunabeltijd, met de zoo degelijke bijdragen van Mejuffrouw M.E. Kronenberg, Pater B. Kruitwagen en vele anderen.

De algemeene geschiedenis der Vlaamsche XV^{de} eeuwsche drukkers kreeg eveneens haar aandeel. Een standaardwerk voor zijn tijd was de uitgave van J.W. HOLTROP, *Monuments typographiques des Pays-Bas*, La Haye, 1868, f° met zijn talrijke facsimile's en menigvuldige wetenswaardigheden over onze drukkers en hun uitgaven. In de reeks werken aan de geschiedenis van het Belgische boek gewijd door de ‘Maison du Livre’

bracht de heer AUGUSTE VINCENT ons een goede synthese, *Histoire du livre au quinzième siècle*, Bruxelles, 1932, 4°; niet minder de heer PROSPER VERHEYDEN door zijn bijdrage over 'Het Boekwezen', in *Vlaanderen door de eeuwen heen,* deel II, Antwerpen, 1932, 4°, pp. 307-318.

Daar te veel zou moeten vermeld worden van wat in de andere landen verschenen is, beperken wij ons tot de twee voornaamste Duitsche reeksen, de *Sammlung bibliothekswissenschaftlicher Arbeiten, begründet von Karl Dziatzko,* Berlin, Asher, 1887 -, 8°, en de *Veröffentlichungen der Gutenberg-Gesellschaft*, Mainz, 1902 -, 4° met daarneven een *Gutenberg-Jahrbuch* sinds 1926.

De lijst der belangrijkste studies en tijdschriftenartikels, die in de verschillende landen over de wiegedrukken verschenen zijn, vindt men in het zeer nuttig repertorium *Der Buchdruck des 15. Jahrhunderts. Eine bibliographische Uebersicht herausgegeben von der Wiegendruck-Gesellschaft.* Berlin, Wiegendruck-Gesellschaft, 1929-1936, 4°.

Over de technische studie der wiegedrukken schreef K. HAEBLER een degelijk *Handbuch der Inkunabelkunde*, Leipzig, 1925, 8°; een dergelijken leiddraad schonk ons DOMENICO FAVA, *Manuale degli incunabili,* Milano, 1938, 8° (Enciclopedia del libro, V), iets uitgebreider dan Haebler's werk, daar het ook de geschiedenis der boekdrukkunst tot het jaar 1500 bevat.

Het jaar 1905 zal een mijlpaal blijven in de geschiedenis der inkunabelkunde, met de ophefmakende verschijning van KONRAD HAEBLER's *Typenrepertorium der Wiegendrucken.* Konden vroeger de boeken met een drukkersnaam zonder moeite gerepertoriëerd worden, heel wat vraagteekens rezen op bij het behandelen der naamlooze drukken. Al de speurzin van Hain was onvoldoende om de gestelde problemen te kunnen oplossen. Steeds meer en meer streefden de bibliografen er naar, door het vergelijken der drukken en vooral der lettertypen tot grooter nauwkeurigheid te geraken. Lofwaardig is in dien zin, de reeds vermelde arbeid verricht door Holtrop voor de Nederlanden, EDWARD GORDON DUFF voor Engeland in zijn *Early printing,* London, 1896, 4° met 40 facsimiles, A. CLAUDIN die in de vier groot-folio deelen van zijn onvolledig gebleven *Histoire*

de l'imprimerie en France au XV° *siècle,* Paris 1900-1910, de Parijsche en Lyonneesche drukkers behandelt en door middel van facsimiles toelaat hun werk onderling te vergelijken. Baanbrekend was eindelijk Proctor's catalogus der incunabelen van het British Museum, waarin hij tot een systematische vergelijking der gebruikte lettertypen overging en daarbij voor ieder dezer incunabelen de hoogte van twintig drukregels opnam, ten einde alzoo tot een indeeling der drukken te komen.

Dit principe werd dan verder konsekwent door Haebler doorgevoerd. Hij verdeelde de incunabelen in twee groepen, de eerste met gothische letter gedrukt, de andere met romein. Voor de vergelijking der lettertypen beperkte hij zich, zooveel mogelijk, tot de letter die hem het meest karakteristiek scheen en ook het meest voorkwam in de drukken, de Gothische M. de Romeinsche Q. Bij het afmeten der twintig drukregels van een blad, begon hij steeds van de basis van den ondersten regel tot aan de basis van den eenentwintigsten regel; bevatten incunabels geen twintig regels druk op een blad, uit hoofde der groote afmetingen der letter, dan vergenoegde hij zich met de maat van tien regels. De talrijke M-soorten die hij gedurende zijn onderzoek aantrof, groepeerde hij in een schematisch tableau van 101 verschillende typen. Zulk M-type, gecombineerd met de maat van twintig lijnen in millimeters uitgedrukt, bracht hem aldus tot het opmaken van een volledig schema der lettertypen door ieder drukker gebruikt. Dit systeem liet dan toe ontelbare, voorheen anonieme drukken aan hunne werkelijke vervaardigers toe te schrijven. Op onze dagen is Haebler's methode, die een echte omwenteling teweegbracht in de incunabelwereld, nagenoeg algemeen aangenomen.

De navorsching in de XVII^{de} eeuw ingezet, de jarenlange opzoekingen en studies, zoo talrijk vooral sinds de XIX^{de} eeuw en nu gepaard aan het vaste wetenschappelijk principe van onderzoek door Haebler ingevoerd, hebben hunne bekroning gevonden in de monumentale uitgave, die al zoo lang gewenscht werd door de specialisten, namelijk een algemeene catalogus der wiegedrukken.

Aan Duitschland met zijn zoo verdienstelijken staf van incunabelvorschers kwam de eer toe dit plan op te vatten en door te

voeren. Ondanks de onafzienbare taak die haar te wachten stond, de ontelbare moeilijkheden die fataal moesten oprijzen, zette de aangestelde Commissie zich onversaagd aan het werk in 1905. Zij had de voldoening in 1925 het eerste deel (Band I. *Abano-Alexius*) te zien verschijnen van het reuzenwerk, de *Gesamtkatalog der Wiegendrucke. Herausgegeben von der Kommission für den Gesamtkatalog der Wiegendrucke,* Leipzig, Karl W. Hiersemann, 1925, 4°. De banden volgden zich betrekkelijk vlug op en in 1938 was deel VII voltooid, dat ons bracht van *Coniuratio* tot *Eigenschaften.* Laat ons hopen dat de wereldbrand geen rem weze voor het voortzetten van den arbeid en wij spoedig dankbaar de volgende deelen mogen begroeten tot aan de voltooiing van dit grootsch monument.

Voorzeker, lijk te voorzien was, zijn een aantal incunabelen aan den speurzin der medewerkers ontsnapt of werden, na nieuw onderzoek, terechtwijzingen gemaakt bij de beschrijving van zekere drukken. Zoo heeft dan Mgr. THOMAS ACCURTI al tweemaal een supplement uitgegeven op de verschenen deelen, onder den titel *Editiones saeculi XV pleraeque bibliographicis ignotae. Annotationes ad opus cui titulus Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, Romae, 1930, 4°, Andere wiegedrukken zitten nog verscholen, maar de verdere mogelijke aanvullingen beletten niet dat de Gesamtkatalog het meest imponeerend werk zal blijven dat ooit op het gebied der incunabelbibliografie verscheen.

Zal het verschijnen van den volledigen Gesamtkatalog een einde stellen aan de incunabelstudie? Gelukkig niet. Nog zoo talrijke drukken dienen teruggevonden te worden, nog zoo vele problemen betreffende de studie der XVe eeuwsche typografie wachten op een oplossing, dat de arbeid voorzeker niet zal gestaakt worden. Altijd door zullen nieuwe krachten oprijzen, die door hun opzoekingen verder licht zullen werpen op het leven van onze oudste en daarom ook zoo aantrekkelijke drukken.

Eligius Houckaert
Een schoolman uit het begin der XVI[e] eeuw.
door Dr. Phil. Dr. Paed. M. Grypdonck
(Vervolg)[(*)]

Houckaert had in 1513 op den Zandberg te Gent een s c h o o l g e o p e n d in een vrij groote doening met breede poort, achtergebouw en toren, genaamd 'D e R o o s e '.[(51)] eigendom van hemzelf in 1532[(52)], vermoedelijk gekocht op het oogenblik waarop de school er gevestigd werd[(53)]. 'De Roose' moet zich bevonden hebben juist aan den actueelen insprong, aan de westzijde van den Zandberg, met den rug naar het stadhuis toe, waar thans onder nr 5 een afspanning is met, binnen de poort, nog aanzienlijke achtergebouwen. De schoolmeester zelf bewoonde - van het begin af, of naderhand? - het huis daarnaast, dat ruimer was als 'de Roose', namelijk 'het Witte Huus', 'daer hij erfachtig uut verstorven es'[(54)]. In 'de Roose' zelf woonden de ondermeesters en de studenten.

De school moet van in den beginne nogal in goeden doen geweest zijn. Er was werkelijk ook wel plaats voor een flinke en betrouwbare jonge leerkracht in Gent[(55)], ook naast de

(*) Cf. Jrg. 20 (1942) blz. 23-57.

(51) De Potter, o.c., p. 589 vlg.

(52) Cfer. noot 6.

(53) De Potter, o.c., p. 589 stelt het voor, als zou de school van Houckaert een lagere school voortgezet hebben, die op den Zandberg een paar eeuwen vroeger gesignaleerd wordt. Op zichzelf lijkt dit reeds zeer onwaarschijnlijk, nóg onwaarschijnlijker, wanneer men er rekening meê houdt, dat de Roose enkelen tijd tevoren dienst gedaan had als apotheek.

(54) De Potter, o.c., p. 589, noot 2.

(55) In het commentaar op *Plinij Secundi Epistolae*, waarvan hij in 1516 een uitgave bezorgde, signaleert BARLANDUS (f[o] [e iij] r[o]) dat veel rijke lieden voor het a a n v a n k e l i j k o n d e r r i c h t liefst beroep deden op huisleeraars, omdat ze voor den tengeren leeftijd al te zeer het contact duchtten met het kwaad, zooals dit zich onvermijdelijk voortzet in een grooten groep. Wellicht hadden de ouders ietwat meer vertrouwen in de Latijnsche scholen. Anderzijds moet Houckaert's priesterlijke waardigheid waarschijnlijk wel aan de ouders een zekere waarborg gegeven hebben, dat bij hem tenminste de kinderen niet zouden bedorven worden. Zeer zeker treft hem niet het verwijt van BARLANDUS in het geciteerde werk (zelfde bladzijde) jegens die pest van leeraars, 'die zouden moeten verbannen worden in de verst afgelegen eilanden, dié meesters nl., die bij de schoolgaande jeugd Ovidius' Minnekunst of Apuleius' Gouden Ezel voorlezen, om zoo dikwijls, als de kans zich voordoet, schunnigen en lichtzinnigen praat te kunnen verkoopen'...

aanzienlijke inrichting van de flink-gesteunde Hieronymieten, die zich in het Geeraart-Duivelsteen gevestigd hadden. De beroemde Scotus ging inderdaad toen reeds naar zijn zeventig jaar toe(56), en hij moet niet zonder sympathie Houckaert ontvangen hebben en wellicht ook bijgestaan(57). In 1514 wordt Houckaert geholpen door een jongen ondermeester, oud student van den schoolmeester en zeer verdienstelijk jongmensch, den reeds vaak vernoemden Joannes LACTEUS, die reeds een paar keer het voorrecht genoten had te mogen 'blaffen naar de bijters', in de liminaria op 's meesters uitgaven. Lacteus heeft vier jaar lang gewerkt onder Houckaert, tot hij in 1518 afscheid van hem neemt, om zelf een school te gaan oprichten, - waarbij Houckaert niet nalaat den beginneling krachtig aan te bevelen voor eventueele finantieele hulp bij zijn vriend Hulleus, toentertijd juist rector van de Universiteit van Parijs(58). Op dezen bewusten

(56) SCOTUS, de leermeester van Houckaert's tijdgenoot Barlandus, aan wien deze laatste in zijn dialoog [nr 50] nog een bezoek laat brengen te Gent (en bij deze gelegenheid ook aan Houckaert den lof niet bespaart) blijkt in 1524, tusschen Maart en September, 80 jaar oud geworden te zijn. Cfer. DAXHELET, *Adrien Barlandus*, Louvain, 1938.

(57) Een gewezen leerling van den ouden schoolmeester zal in datzelfde dialoog [50] Houckaert ontmoeten bij Scotus. Zou het een toeval zijn, dat Scotus en Houckaert dezelfde, zachtzinnige leerwijze toegepast hebben, waarover Barlandus nooit uitgepraat is? DAXHELET, o.c., passim.

(58) Zie boven noot 22. Het loont de moeite dit uitgeleide in extenso te vertalen, omdat het zoo duidelijk de mentaliteit schetst van Houckaert, ten overstaan van een jongen concurrent: 'Misschien', zoo schrijft hij aan den jongst verkozen Rector, 'zou buiten uw jachtnet een deel van den buit kunnen vallen, en zoudt ge overvloed hebben van voorhanden zijnde voedsel en kleeding, waaraan de Parijsche Alma Mater u voorzeker niet zal laten ontberen, zoolang ge in functie zult zijn. Wijzelf zijn bereid van onzen voorraad mandjes uit te deelen, die de onder-den-ietwat-schralen-mantel-schuilgaande wijsheid zouden opwarmen. God heeft ons inderdaad zijn barmhartigheid geschonken hierboven op den Zandberg: het water druipt er van den top af naar het dal toe hieromheen, en er is niemand die zich zou schamen te genieten van de helling.
Er zijn trouwens daar bij u, - en er zijn er elders geweest - voortreffelijke geesten, gepolijst naar onzen duim, waarvan verwacht wordt dat ze binnen korten tijd in een weidsche taal onzen lof zullen verkondigen. Aan de spits van dezen staat mijn vroegere, ijverige student, nu uitmuntend leeraar in de schoone kunsten, meester Joannes LACTEUS, met wien ik door een gelijkaardige vriendschap verbonden ben, als naar de legende, Orestes met Pylades en Damon met Phintias heeten verbonden geweest te zijn.
Lacteus nu, die bij mij vroeger op een voortreffelijke wijze het ambt waargenomen heeft van ondermeester, is van zijn vriend weggegaan, scheidend, naar ik hoop, niet van geest maar slechts van lichaam. Ik kan hem in zijn openhartig voornemen niet afkeuren, vermits hij toch, niet tevreden met de kool, zich wenscht te voeden met edeler vruchten, en anderen wenscht deelachtig te maken aan het sap, dat hij met volle maten geschept heeft uit den hoorn des overvloeds in het huis ten Ghistele'. (De school 'waar Houckaert vroeger onderwees?)
God kijke op hem neer met niet minder genegenheid als op mijzelf: Lacteus moge verkrijgen groei van zijn vruchten en vruchtbaarheid van zijn graan. Van mijn leerlingen, van mijn vrienden en van mijn middelen sta ik hem volgraag af, als een vader naar den geest afstaat aan zijn geliefden zoon; hij heeft bijna volle vier jaar met mij doorgebracht en ettelijke jonge lieden naar zijn uiterst fijne vijl afgewerkt. Van hem ook zijn prachtige geschriften voortgekomen, den cypres waardig: nooit zal eenig vergeten hem uit mijn geheugen wisschen. En dezen, Eerbiedwaardige Rector, doe ik uitgeleide met zooveel omhaal van woorden, omdat ik weet dat gij hem zeer genegen zijt, en opdat ge zoudt weten, dat ik het lot niet benijd van diegenen, die zich tegenover mij volledig gekweten hebben'.
In 1519 vermeldt Pieter De Keyser Lacteus inderdaad als schoolmeester in de *Selecta quaedam opuscula Baptistae Mantuani.* Zie verder noot 81.

6^{n} September 1518 kan Houckaert dan ook getuigen, dat zijn school bloeit en dat zijn onderneming rijkelijk opbrengt.

Tezelfdertijd bevat de uitgave van de beproefde gedichten uit Hoeckaert's school een drietal stukjes van Paschasius ZOUTERIUS, van wien we twee maand nadien, (15 November 1518, in de heruitgave van de *Theoandrothanatos* bij Pieter De Keyser), in een woord ten geleide vernemen, dat hij ondermeester is van Houckaert(59). Vermoedelijk is hij de opvolger van Lacteus. Voor twee ondermeesters tegelijkertijd zal Houckaert wel geen werk gehad hebben. Wel is waar had hij veel leerlingen; 'De Roose' herbergde studenten uit alle hoeken van Vlaanderen(60); maar veel jaren lang zullen de leerlingen bij hem wel

(59) Zie noot 20. Zouterius was een arme jongen, die te Parijs zijn graden behaald had, dank zij den geldelijken steun van Professor Hodoardus, aldaar: '*...cum tuis stipendijs liberalibus in alma Parisiensi academia militarem, cumque te duce magistratus gradum acceptarem, id beneficij & benevolentiae in me peregisti, ut te inter mecenates classicum esse studentium authorem non immerito appelauerim. Maluisti enim mihi et subsidio et fideli esse asylo, quam vel dubiam aleam subirem, vel alterius gymnasij literarij exercitio adhaererem*'. Suppl. Grisell [O. j.] Zie verder noot 82.

(60) Aldus worden in verband met de opvoering, resp. de uitgave van de Grisellis (1519) vermeld voor het schooljaar van 1518, onder de (wellicht oudste en meest vaardige Latijn-schrijvende) studenten, negen leerlingen uit Gent, twee uit Kortrijk, twee uit Oostende, drie uit Doornijk, één uit Bergen (op Zoom?) één uit Dendermonde, enz.

niet vertoefd hebben, en hijzelf werkte flink genoeg om het met één hulpkracht te kunnen stellen.

Het reeds vermelde Dialoog nr [50] uit de tweede, uitgebreide uitgave der *DIALOGI XLII per Hadrianum Barlandum,* (Antwerpen, Michael Hillenius, 1524), maakt gewag van twee studenten, die reeds langer dan twee jaar in de school van Houckaert vertoeven, en van wie verhoopt wordt dat ze '*bene literati*' in het vaderland zullen terugkeeren. Moesten we dan uit de samenspraken van Barlandus trachten te achterhalen, wat onder andere geleerd wordt op school, en wat de literaire kennis siert van dergelijke 'geletterden', dan behoort daartoe de lectuur van Vergilius, met een vrij specieus commentaar, mitsgaders de studie van Plinius' brieven (toevallig uitgegeven met commentaar door Barlandus zelf in 1516) dat alles in gewisse omkleeding van Romeinsche zeden en gebruiken; bovendien is er dan nog plaats voor een lectuur van de heilige Schrift, vooral de Evangelies, alweer met een exegetisch commentaar(61).

Dialoog [25] van denzelfden schrijver vermeldt een v o l l e n s t u d i e d u u r van drie jaar onder Scotus: '*conuixi huic triennium totum*'(62). Drie jaar moest zonder twijfel ruimschoots voldoende zijn om een normaal student voor te bereiden tot zijn studies aan de Universiteit, dat wil zeggen hem voldoende Latijn te leeren opdat hij zonder moeite den cursus in de Kunsten zou kunnen aanvatten. Onder de oud-studenten van Houckaert kennen we er inderdaad enkele, die zeker de Universiteit gevolgd hebben na hun Latijnsche school: daaronder niemand minder dan de eerste bisschop van Gent, JANSENIUS, de befaamde de L'ECLUSE of CLUSIUS, Levinus LINIUS, die nadien ondermeester geweest is te Antwerpen en later Rector te Middelburg op Walcheren en te Antwerpen(63), en ten slotte nog de reeds vaak vernoemde Joannes CLAEROUT, de Dominikaan. Hou-

(61) *Dialogus* [19], *Ed. 2*[a], Sept. 1524, f[o] B 3 v[o]. Hier dient bij opgemerkt te worden dat de opvattingen van Barlandus en van Houckaert elkander dekken in zoover er slechts spraak is van de formeele onderwijsmanier, en niet meer waar het aankomt op het waardeeren van een bepaald schrijver; bovendien, dat Barlandus slechts spreekt over de leerstof en niet bedoelt het programma te schetsen.

(62) *Dialogi*, f[o] C i r[o].

(63) Cfer. een lofdicht van LINIUS in de *Suppl. Grisell.* f[o] [O ij], r[o]; SANDERUS, *De Gandavensibus...* (o.c.) [L iiij], r[o].

ckaert beroept zich dan nog op zijn verdienste zooveel kloosterlingen te tellen onder zijn oud-studenten(64).

Over de dagindeeling en het programma van Houckaert's school tasten we volledig in het duister: we weten amper dat (waarschijnlijk de verst gevorderde) leerlingen jaarlijks veel zorg besteedden aan de opvoering van een tooneelspel op het einde van het jaar, naar allen schijn voor een keur van genoodigden en beschermers; verder dat ze bij gelegenheid, - o.a. bv. van een patroonsfeest van de scholieren, (H. Catharina, H. Augustinus), en ook bij den dood van keizer Maximiliaan, mitsgaders Karel's kroning -, kortere Latijnsche stukjes ten gehoore gebracht hebben van het publiek.

Het is echter zoo goed als zeker, dat Houckaert, die zelf aan zijn Muze geloofde, zijn studenten druk geoefend heeft in een schoolsche poësie, naar een paar gemakkelijke metra: reeds de uniformiteit van wat de leerlingen aan de eeuwigheid toevertrouwd hebben, om er de vermaardheid uit te verwerven, zou ons echter moeten waarschuwen tegen overschatting(65).

Over Houckaert's manier van onderwijzen zijn we toch wat nader ingelicht. In een zijner dialogen heeft Bar-

(64) 'Eligius HOUCARIUS, fratri Ioanni CLAROLIGNO, praedicatori:... Gaudeo debere mihi aliquid amoris Christiparam Virginem Mariam, diuum illum Aurelium Augustinum, & duo magna mundi luminaria Dominicum & Franciscum / quorum bene custodita ouilia etiam ex nostra grege nonnihil admisere habentque discipulos nostros futurae exspectationis...' e.q.s. *Suppl. Grisell.* f^{o}. [H iiij] r^{o}. Wordt, voor de eerste, misschien verwezen naar O.L. Vrouwabdij van Baudeloo?

(65) De in de *Suppl. Grisell.* opgenomen proefstukjes van de leerlingen roepen spontaan voor den geest het scholastisch leermiddel van het verzamelschrift der *loci communes* of gemeenplaatsen, dat zwierig overgegaan is van de middeleeuwsche naar de zelfs laat-renaissancistische scholen: het geldt de mnemotechniek, (uit de dialectische procédés van klasseeren overgenomen door de humanisten,) slagzinnen en voorbeelden hoofdstuks- en paragraafsgewijze te catalogiseeren (zooals dit zijn hoogtepunt bereikt heeft in de tienduizend *Adagia* van Erasmus), om ze aldus in gereedheid te houden voor het onmiddellijk gebruik. Deze methode leverde een goed-onderhouden arsenaal, voor wie tuk was op een pralerigen overvloed van gezegden, zonder dat dit ten andere aanstoot gaf tegen de eischen van oorspronkelijkheid.
Deze 'eindpaal in het strijdperk' om de schoone letteren moet blijkbaar niet voor tè moeilijk aangezien worden: wel is waar zijn de studenten niet onbehendig met de metriek; doch hun studies bevatten dan toch in hoofdzaak Latijnsche literatuur, bij zoo ver, dat zelfs wetenschappen, geschiedenis en aardrijkskunde (nog langen tijd nadien) zullen geput worden uit de lectuur van Grieksche en Latijnsche auteurs.

landus er op gewezen, hoezeer de zachtmoedige, van de roede afkeerige leerwijze van SCOTUS afstak bij de gewone schoolmeesterszeden(66). In ongeveer gelijkaardige bewoordingen van lof en waardeering - zij het dan ook ingekort - roemt hij de zachtzinnige leerwijze van Houckaert, dien hij buitendien nog complimenteert als '*eruditum ac pari modestia praeditum virum*'(67). Het regime van geeselende scholen is nooit erg in den smaak gevallen van al wie niet symbolisch de roede voerde, ten teeken zijner waardigheid; vooral de '*humaniores*' of de meergecultiveerden hebben een ergen wrevel laten hooren tegen het systeem van lichamelijke afstraffing, (niet zelden op de bloote huid), als tuchtmaatregel. Een schoolmeester, die in het begin der XVIe eeuw zijn roede nog slechts om de waardigheids-beteekenis in de hand houdt, en zijn leerlingen poogt door belangstelling vooruit te helpen, wordt openbaar ten voorbeeld gesteld. Houckaert koesterde deze zachtzinnigheid als een bewuste, paedagogische houding, waaraan een verregaande doelstelling ten grondslag lag. 'Ge herinnert u nog wel,' zoo schrijft hij aan een oud student, die reeds vijf jaar Universiteit achter den rug heeft, 'de gemeenschap tusschen meester en leerling, de wederzijdsche samenspraken en de levende energie, met welke drie hulpmiddelen ik mijn onderwijs gegeven heb. En ge hebt waarschijnlijk evenmin de vermaningen vergeten, waarmeê ik uw karakter, venals dat van de anderen, die toen op onze school te leeren waren, dikwijls overwonnen heb: met de bedoeling dat ge zoudt gericht worden, nièt daarheen, waar uw zinnen heen drijven, maar wèl waarheen de rede wenkt, die altijd den besten weg aanwijst. Ik ben er van overtuigd, dat ge nog altijd in de

(66) Cfer. BARLANDUS, Dialogi XLII, *Balduinus & Thomas*, [Dial. 25]: '...Petrus SCOTUS ille... Non ille, quemadmodum vulgus magistrorum facere solet, ferulis, virgis, lorisque conscindit fidei suae concreditos pueros. Non plagosus est Orbilius, sed laudibus excitat, praemijs, quibus aetas illa capitur, inuitat et euocat. Huius viri schola mihi puero nihil aliud visa est, quam ludus quidam et iucundissimi certaminis locus. e.q.s.' Cfer. DAXHELET, op. cit. p. 2, n. 13.

(67) Cfer. BARLANDUS, op. cit., Dial. [50] (tot den vader der studenten):
'Hunc praeceptorem (sc. HOUCARIUM) gratulor illis (sc. filijs tuis). Non enim dubito, quin studio ac vigilantia Eligij ad patrium solum redituri sint bene literati. Et sapis tu quidem, vir optime, qui liberos non commiseris plagoso cuipiam et artium bonarum rudi magistello, apud quem in eam infantiam euaderent, quae te perpetuo torquere potuisset.'
Zie verder noot 86.

cellen van uw geheugenpotentie overhoudt, die typische staaltjes van onze gestrengheid, zooals die vaak aan uw verstand opgedrongen werden, en zelfs de vrije beschikking van uw wil beperkten, met het gevolg, dat gij van ons gaan houden zijt en zelfs ons bewonderen'(68).

Dat hij op die wijze zeer spontaan een zuiver Renaissancistische opvoedingswijze gevolgd heeft, - naar alle waarschijnlijkheid geput uit zijn verantwoordingsbesef en priesterlijke plichtsbetrachting - zal hij wel niet vermoed hebben. Het zal nog een heelen tijd duren, vooraleer Vives uit Engeland naar het vasteland het principe zal meê overvoeren, waarbij uitgedrukt wordt in regels, wat Houckaert zelf practisch toegepast heeft uit overtuiging. Meer bewust is hem geweest de bezorgdheid, om binnen de perken der literaire en schoolsche bedrijvigheid een brug te slaan tusschen de bestaande vormen eenerzijds, en de in het verschiet liggende verbeteringen anderzijds. We zagen hem, bij voorbeeld, reeds godsdienstige gedichten schrijven voor beginnelingen. Op een gelijkaardige wijze leerde inderdaad de middeleeuwsche scholier van den aanvang af zijn eerste Latijnsche woorden door de gewone gebedsformules: de scholier op den Zandberg leert de lofzangen op de heiligen, maar in een sterker en zuiverder taal, alwaar de reminiscenties van Vergilius op geenerlei wijze verholen worden. Doch ook de gebedsformules worden door Houckaert onder handen genomen en herbewerkt. Aldus laat hij in 1513 op de persen van *De Lynx* een penitentiaal gebedenboek trekken, dat door hem zelf in vorm gezet werd(69).

(68) Houckaert aan Joannes Claerout, den predikheer, *Suppl. Grisell.* f^{o} [H iiij] v^{o}.

(69) Het boekje (zie Literatuur n^{r} 3.) bedraagt 16 ff. in 4° en is samengesteld uit een *Liber penitentialis:*

Duodecim articuli fidei singulis distichis elucidati.
Quinque sensus in tetrasticho expressi.
Decem praecepta Domini in carmine elegiaco exarati.
Decem plagae aegiptiacae in hexasticho.
Septem sacramenta ecclesiae.
Septem dona Spiritus Sancti.
Quattuor virtutes cardinales in carmine.
Tres virtutes theologales.
Octo beatitudines.
Sex peccata in Spiritum Sanctum.
Quattuor peccata clamantia ad Deum pro vindicta.
Novem peccata aliena.

Deze verzen moeten ongetwijfeld aan de pen van Houckaert toegeschreven worden. Een tweede groep gedichten bevat gelegenheidsverzen van allerhande personen. Hierin wordt weer aan LACTEUS de zorg overgelaten zich te richten tegen de vitters, die zullen van oordeel zijn, dat dit boekje ongepast verschijnt, alleen reeds, omdat, naar hùn gevoelen, de religieuse onderwerpen te verheven zijn om behandeld te worden in verzen.

Op die wijze loopt hij dan een gevaar uit den weg, dat - te oordeelen naar de scherpe protesten van onrust en verontwaardiging uit dien tijd - voor zeer ernstig aangevoeld werd. Onder de volgelingen van den roep naar taalzuivering waren er immers, die, om de vernieuwing te bereiken, duidelijk geneigd waren voor goed en degelijk te aanvaarden, alles, wat maar van oude schrijvers bewaard geworden was: zonder te letten op het literaire, noch op het - vaak vrij-laag staande - zedelijk gehalte van den inhoud, of zich te bekommeren om het uitzicht van de zeden noch om de opvattingen van een tijd, waarvan de schriften een uiting waren. Zonder twijfel lag daarin een werkelijk gevaar voor ontkerstening, vooral gelet op de weinig-soliede verhoudingen tusschen sommige geestelijken en de levensgebruiken-naargodsdienstigen-geest. Ettelijke lieden hebben daarin bijtijds klaar gezien, en daartegen dan ook met alle macht gewaarschuwd(70); dit verklaart dan wellicht voor een niet gering deel de drift, waarmeê kampende elementen gepoogd hebben aan de nieuwe beweging het levensrecht te ontzeggen, en - waar dit maar eenigszins doenbaar was, - inderdaad ook ontnomen hebben. Misschien is in de verbittering van de aldus geschapen atmosfeer gedeeltelijk een verklaring te zoeken voor de hardnekkigheid, waarmeê de voorstanders van de zuivere klassiek hun ideaal verdedigd hebben? Hoe dan ook - bij een van de beide secten

(70) In zijn commentaar op de uitgave van *Plinij Secundi Epistolae* (1516), noteert BARLANDUS: ‘Olim ad libidinem procliues homines probabant mollia et lasciuia Catulli / Propertij / & Martialis carmina. Nos potius laudemus Prudentium / & nostro saeculo praecipuum poetam Mantuanum: quorum pagina casta est: Hos etiam praeteritis ethnicorum venenis, enarremus iuuentuti / atque hoc non dico quod veteres contemnam: sed nolim tenellos adhuc animos imbui carnalibus / haud nescius adolescentium indolam non tam iuuare quae sunt bene sancteque dicta, quam inficere, quae pessime.’ (F^o [O j] r^o) Anderzijds, van denzelfden schrijver, ibidem, deze verzuchting over de beroerdheid in de ontreddering der letteren: ‘Omnes nunc ingenio nostro fidimus, legimus indocti doctique poemata passim: estque eo ventum, vt etiam sophistae nihili homines & nugatores audeant Vergilij sacrosancti viri plenis reconditae doctrinae versibus manus admouere, et quas manus? quibus nullum unquam bonum librum contractaverunt. (F^o [F iv,] r^o).

voelt Houckaert zich weinig thuis[71]. Hem brachten zijn schrik voor den strijd zoowel als zijn vorming-naar-de-middelmaat-toe, zijn zwakke poëtische kracht zoowel als zijn natuurlijke terughoudendheid van meet af aan in de tusschenpositie, met de bedoeling den inhoud van een godsdienstige levenssfeer gaaf te bewaren, en den uiterlijken vorm van de levenswijze te onderwerpen aan een gezuiverden regel. Hij zal DESPAUTERIUS niet volgen, die aan taal en stijl van moderne Latijn-schrijvenden alle recht van voorbeeld ontzegt: integendeel! Hijzelf schrijft en dicht, ten einde het oude in een nieuwen vorm uit te drukken[72]. In deze lijn ligt dan een uitgave van 1515: *Eligij Houcarij sacerdotis ludimagistri scholasticorum institutionum libellus emunctus*, op de persen van Badius getrokken op 24 ff. De *Bibliotheca Belgica* wijst er een exemplaar van aan in de Leuvensche Universiteitsbibliotheek van vóór 1914. Volgens dezelfde bron zou onze schoolmeester in telkenmale twee disticha de plichten van de scholieren in verzen gesteld hebben, wellicht met de bedoeling, die door de leerlingen in vasten dreun

(71) Cfer. de Inleiding op de Grisellis, alwaar hij zijn meening geeft omtrent moderne auteurs, die in het Latijn geschreven hebben: ‘Quinctinianus auctor emunctissimus, Hermolaus Barbarus, Io. Boccatius, Philippus Beroaldus, & poetarum christianorum unica phoenix Baptista Mantuanus, qui interim ad leuiuscula sua exercitamenta delapsi, quaedam ludicrij & scommata & apologetica in vulgus emisere, cum lectoris tum cum sui recreandi gratia.’

(72) DESPAUTERIUS werd rond de jaren 1513-1514 zelfs heftig de les gespeld, dan nog door iemand, die hem zeker in gezag op verre na niet benaderen kon: den blinden Bruggeling Petrus DE PONTE, alias Verbruggen. In zijn werkje *Petri Pontani caeci Brugensis grammaticae artis prima pars, octo succinctis dirempta capitibus* (Paris, Denis Roce, 1514), zegt de te Parijs vertoevende schoolmeester, dat hij het werkje samengesteld heeft, ten einde de regels van de grammatica gemakkelijker te laten inprenten in het geheugen van de leerlingen. Te dier gelegenheid verwijt hij ‘een landgenoot’, door wien de grammatist toevallig betrapt werd op onnauwkeurigheid, dat deze wel scherp is, en ten onrechte slechts antieke schrijvers wil erkennen als gezaghebbend voor de Latijnsche grammatica: voor hem, den Bruggeling, zijn Baptista Mantuanus, Faustus Andrelinus en Badius Ascensius al ruim zoo belangrijk. In zijn *Liber Figurarum* klinkt het verwijt nog scherper, en doordrongen van hartstochtelijke polemiek: ‘dat Despauterius slechts bewondering kan hebben voor heidensche schrijvers, en geen ontzag kan gevoelen voor kristene literatoren’.
Wanneer men daarbij rekening houdt met het feit, dat de gramatica van Despauterius voor Pontanus een ernstige concurent was op de boekenmarkt (al zal het ook 1560 moeten halen, eer het concilie van Mechelen Despauterius als algemeen-geldend voor de scholen erkent) dan krijgen dergelijke disputen een gansch bijzonderen bijsmaak.

te laten memoriseeren. Nog altijd blijkens dezelfde bron zou Houckaert te dezer gelegenheid een loflied gepubliceerd hebben van zijn compositie, ter eere van de H. Catharina, hetwelk door de leerlingen ten gehoore zou gebracht zijn den Zaterdag, 22sten November 1513, in aansluiting met den feestdag van deze patrones der scholieren, den 25sten van die maand(73).

Benevens een panegyricus op de Heilige Agnes bevatte, - altijd nog volgens de mededeeling van de *Bibliotheca Belgica* - hetzelfde druksel nog, in verkorten vorm, spreuken van de zeven Grieksche wijzen, geput uit DIOGENES LAERTIUS. Vermoedelijk bladvulling.

We vernemen naderhand niets meer van Houckaert tot 1519, wanneer hij de uitgave bezorgt van de in verzen-gezette Grisellislegende, gereed gemaakt voor het tooneel(74). Is het nu schijn, of houdt het verband met de werkelijkheid, dat deze opvoering (met uitgave van den tekst in het jaar 1519), na een jarenlange stilte, uitsteekt als een mijlpaal in het leven van Houckaert?(75). Het lijkt alleszins alsof onze schoolmeester zijn straks tien jaar lange praktijk in-het-onderwijs-en-in-de-poësie wil afsluiten; het lijkt alsof hij een tweede phase van zijn werkzaamheid wil inzetten met iets als een duidelijke beginselverklaring: de punten,

(73) Achteraan het gedicht heeft Houckaert volgende nota laten drukken: '*In ludo litterario montis arenosi apud altam portam Gandaui lusum hoc epigramma anno dni millesimo CCCCC. xiij, decimo kalend. decembres.*' Cfer. Bibl. Belg., s.v. HOUCKAERT, 1e Ser., H. 79. Wellicht heeft de meester dankbaar gebruik gemaakt van de plechtige viering van de schutsheilige, om er een demonstratie bij te voegen en te betoogen, hoe, en in welken geest zijn leerlingen opgevoed werden.
In een smeekdicht ter eere van den H. AUGUSTINUS, '*Doctorum pater sacrorum*', die door den Zandberg aangeroepen wordt als de patroon van hun studies (bij welke eenige gelegenheid er spraak is van de mathesis), wordt beweerd door de bewoners van den Zandberg:
'*Lusimus optato tua periuuenta fauore*
in festis olim comica gesta tuis'.
Hieruit zou moeten blijken, dat de feestelijkheden ter eere van de H. Catherina geen alleenstaande gelegenheid geweest zijn, doch eerder wijzen op een gewoonte. (*Suppl. Grisell.* fo [J iij] vo).

(74) Zie literatuur nr 5.

(75) Die stilte slaat meer op het uitgeven dan wel op het componeeren zelf van gedichten. We weten inderdaad uit de mededeeling van onzen dichter zelf, dat hij intusschentijd een levensbeschrijving van den H. Dominicus in verzen gezet had, zonder den tijd te vinden den vorm te verzorgen of te verbeteren. (Zie boven. 20n Jaarg., 1942 tweede aanhaling, blz. 50).

die we boven verzamelden om er zijn onderwijs- en opvoedingstheorie meê te kenmerken, verwerven, in hun verband, een stevigheid als een programa. Heel duidelijk neemt de schoolmeesterhumanist thans bewust een stelling in.

Plots met een merkwaardig zelfbewustzijn behept, wijst hij alle vreemde, afbrekende kritiek van de hand, en ziet uit naar zienswijzen en beoordeeling van opbouwenden aard. Slechts nog in verband met één bittere ontgoocheling geeft hij lucht aan zijn spijt, om er zich over te beklagen, dat in zijn wereld, - in zijn stad, - het geld en de dwaasheid elkander ruggesteunen om over de gemeente te regeeren.

De rest in hem is bezinning en bezadigdheid, persoonlijkheid en zelfvertrouwen. Hij schudt met een breed gebaar van zich af de belemmerende betrachting naar den gulden middenweg, waardoor hij zich tot dan toe te vaak en te lang gedwongen heeft tot zwijgen. Gansch integendeel herhaalt hij nu enkele keeren in het publiek (ter gelegenheid der uitgave van brieven en opdrachten) welkdanig zijn opvatting is, en van welken aard hij zijn doelstellingen acht. Hem deert het niet meer dat sommigen een tooneelopvoering, door jong-studenten gespeeld, afkeuren: voor hem z i j n ze toelaatbaar, zoolang de tekst niets te maken heeft met vuilheid *(‘dum nihil habeant cum spurcitia commune’;* Inleiding op de Grisellis). Hem laat voortaan alle gekritikaster koud en onverschillig: hij kent zijn weg en zal zijn gang gaan, vrij en zelfstandig.

Nog is het jeugdig extremisme niet volledig uit zijn woord verbannen, al spreekt hier ook een man met een zekerheid van den volwassene. Misschien is de heftigheid in zijn uitval op de apen-in-purper-gekleed en op de geparfumeerde ezels ook een uiting van een verholen verlangen, om in hun plaats deel te krijgen aan het bestuur van de stede. Zijn jubel om de eer, die te beurt gevallen is aan zijn vriend en familielid Hulleus, ten gevolge van diens verkiezing tot Rector van de Universiteit onder de universiteiten, mag even zeker voor een juichkreet gelden om den glans, die thans afstraalt op de stad Gent, en op zijn eigene, - op elke - geringe afkomst. Wellicht is er evenzeer renaissance-woeker in zijn uitbundigheid, als jonge overdadigheid in de waardeering voor zijn vaderstad, waar hij, steeds in

dat jaar 1518, aldus den lof van Gent door de galmgaten slingert:

> ‘Die waarachtig koninklijke stad heeft zeer beroemde bevallingen gehad van haar vruchten. Daaronder heeft de Doctor solemnis, HENDRIK VAN GENT, aanzienlijk in gewichtigheid gewonnen. Deze lamp-onder-de-koren-maat zou reeds eerder op den kandelaar gekomen zijn, indien een moeder voor hem geweest was (de stad), die zich thans als een stiefmoeder betoond heeft. Doch, nu zullen eindelijk de stroomen van de wetenschap doorbreken. De persen gaan de druksels in het licht brengen. Aan de dorstigen zal het in het vervolg gegeven zijn uit de slooten der theologie niet slechts een proefje te nemen, doch met vollen mond te drinken.
> “Gent, zong mijn Muze, waarom slaapt ge van slapheid?
> Waarom gedoogt ge dat Hendriks schriften ter plaatse verloren gaan?
> Gij zijt zijn moeder: neig u een luttel naar de zuchten van uw zoon, Schenk van uw hart de vol neerhangende borsten”[(76)].
> Er is echter geen moeder, zelfs niet indien ze gewoon is te slapen, die niet haar zoon toejuicht, wanneer hij het goed stelt, misschien indachtig het gezegde, dat een vriendelijke toegeeflijkheid de zonen zachtzinniger stemt?
>
> In deze zaak echter bewonder ik Gent, mijn vaderstad, omdat ze niet slechts de meest beroemde is onder de steden van het achtste klimaat, maar omdat ze misschien wel van de bewoonbare aarde de meest aanminnige streek is, zoowel om de helderheid van haar waterloopen als om de hoogste gematigdheid van streek en klimaat...
> SALLUSTIUS getuigt van de Romeinen, die zich heinde en verre meester gemaakt hadden van de gebieden, dat ze alles beheerschten door mannenmoed, en dat ze zich een hoogen roem verworven hadden door hun burgerlijk en militair bestuur, zoolang ze hun grootsten rijkdom en hun zuiverste glorie bevonden in de mannendeugd; dat ze echter daarna ten gevolge van de ambitie in verval geraakt zijn. Mijn Gent heeft stellig verschillende doorluchtige krijgsfeiten, die deze van het oude Rome waard zijn; het heeft zijn monumenten van roem, en de kenmerken van de beste wetten en costuymen.... En toch, daar de slijtage àlles aantast, begint stilaan de mannendeugd te verslensen en de onschuld, ongegeerd, terzij gelaten te worden: de rechtvaardigheid verliest haar glans, en het roest vreet het zwaard op...’ (Houckaert aan Hulleus, *Suppl. Grisell.* f^{o} N j. r^{o}).

In Houckaert laait niet slechts het bewustzijn van zijn waardigheid als Gentenaar: in hem is de veilige bewustheid van een vruchtenrijke rijpheid, waarmeê hij zich zonder eenige valsche bescheidenheid veroorlooft persoonlijke en geleende raadgevingen aan te bieden aan iemand, die zoojuist de hoogste hoogte opgeheschen werd op het rad der fortuin. (Ibid. f^{o} N iij, r^{o}).

(76) Over Hendrik VAN GENT, zie *Prof. Dr.* H.J. DE VLEESCHAUWER, *100 Groote Vlamingen*, Standaard, Antwerpen, z.d., p. 171, vlg.

De vruchtbaarheid van zijn levenswijsheid put Houckaert uit de traditie. Deze reikt voor hem een heel eind diep in de middeleeuwen, zoowel voor wat haar inhoud als haar wijze van voorstellen betreft: met haar schrik voor welvaart, en haar bezinning tegen overmoed; met, in een factische bescheidenheid, haar zelfvernietiging in haar zich-zelf-misprijzende uitdrukkingen van 'worm en slijk en uitschot van de wereld';[77] met haar beeld van het rad van avontuur, waarop de poppen beurtelings de hoogte opgaan en weer de helling afglijden naar de onfortuinlijkheid[78]. Voor haar beelden grijpt Houckaert's levens-

(77) Bij voorbeeld de eerste verzen van het gedicht van den Zandberg ter eere van St Jan-Baptist, om goed weer te verkrijgen:

> 'Quid nos vermiculi, nos fex, nos putrida terrae
> Colluuies, nostra patrare valebimus arte?'

(*Suppl. Grisell.* f^{o} [J iij], r^{o}).

(78) De aanvang van den brief met gelukwenschen voor Hulleus' Rectoraatskeuze luidt als volgt:

'Men heeft U tot Rector verkozen. Wil U niet verheffen, maar wees onder hen als een hunner gelijken. Aan deze woorden uit den Ecclesiast, XXIIIste hoofdstuk, moet ik nadrukkelijk uwe Heerlijkheid herinneren, zeer aanzienlijke Neef, opdat ge eenigszins in U zelf moget keeren en u rekenschap geven van uw ambt. Ge hebt immers reeds door de aanraking van de zoenen der fortuin kunnen onderscheiden, zou ik gelooven, hoe onstandvastig de menschelijke zaken zijn. Want, al hadt ge ook van vroeger door uw uitmuntende rechtschapenheid in uzelf de zekerheid van een groote toekomst, toch zijt ge nù, door uw verheffing tot de rectorale waardigheid, als een gevederde onder de kalen, als een olijf onder de groenten, en geen murrik: ge hebt aan uw vaderland een reputatie, en aan uw familienaam een glorie gehecht! Maar, vermits alle zaken keeren, zooals Terentius getuigt, of (om de woorden van Aristoteles te gebruiken, aangezien thans de zee is, waar vroeger land was), moet ge toch blijven gedenken, hoe het lot willekeurig alles omkeert, en in schande neerstort van de tinne diegenen, die plegen met te veel eerzucht hun magistratuur te voeren...' (Suppl. Grisell. [O iiij], v^{o}).

En verder: '... Aangezien het menschelijk leven aan een haartje hangt en meer gal bevat dan honig, zou het zeer op prijs moeten gesteld worden. Eerbiedwaardige Rector, dat ge vierkantig sterk zoudt staan om uw rectoraat ter harte te nemen, niet uit uw lood gehaakt door voorspoed, noch terneergedrukt door tegenspoed. Even zeker immers als in deze aardsche verscheidenheid geen enkel geweldig ding blijft duren, even stellig is het, dat ook het aanlokkelijke van de fortuin niet eeuwig is. Ge hebt een trimester, gedurende hetwelk ge in uw verhevenheid moogt zeggen tot de maatschappij: 'diegene die mijn voorganger geweest is, en hetzelfde ambt bekleed heeft, mag zingen: "ik ben zonder macht"'. Evenwel, wie vaart tusschen hoop en vrees laat niet ras gemakkelijke verwachtingen schieten, en geeft niet licht den strijd op om bezittingen.

Wie het l i n k e r d e e l v a n h e t d r a a i e n d e r a d opklimt, en ziet met één stap zich te zullen kunnen meester maken van zijn wenschen, maakt zich dadelijk vroolijk in zijn stoutmoedigheid, en zegt: 'Ik ga heerschen!' Wie echter op den rechterkant staat en terugblikt op de vroegere waardigheid, roemt zich en zegt voor zijn deel 'Ik heb geheerscht!' Aldus is in alle zaken afwisseling en verscheidenheid. Nooit heeft iemand voldoende-sterke beschermgoden gehad, om zich te mogen beloven op den dag van morgen.

Niemand betrouwe al te zeer op den voorspoed; niemand wanhope op toestanden, beter als diegene, die vergangen zijn. De laagststaande dingen worden dra door een tij gekeerd tot de hoogste. De glorie van schoonheid en rijkdom is vergankelijk en broos: de deugd echter is een eeuwig, heerlijk bezit... Dat alles vloeit uit mijn pen buiten mijn wil: ik wil toch slechts uw Hoogheid overtuigen, van datgene wat Faustus, zeker niet de geringste onder de poëten van epigrammen, neergeschreven heeft in één zijner disticha: 'Uw positie rechts (van het

wijsheid naar volksche motieven: het herhaaldelijk en steeds opnieuw voor oogen draaien van het fortuinlijk wiel zoowel als het op de planken voeren van een geschiedenis, die sedert jaren en jaren door het volksche tooneel en door de verhalen in het breed verspreid werd, - nl. de Grisellis - evenals de volksche spreuken en gezegden, verbinden dezen renaissancistischen schoolmensch met de levende bron, die opwelt uit het volk.

Zijn humanisme lijkt thans volledig en afgerond te zijn: Fransch is het voorzeker niet meer, noch in de gezochtheid van zijn taal, noch in de keus der motieven, noch in de doelstelling van zijn literair bedrijf; met de Italiaansche strekking heeft het schier niets gemeens: maar het wordt ten volle Vlaamsch, met al de kenmerken van den Vlaamschen geest. Met subtiele, diepgaande pezen wortelt het in den traditioneelen, middeleeuwschen levensinhoud. Het is totalitair; niet zonder ontzag voor een gezonde nuttigheidsgedachte; vol eerbied voor de suprematie van de godsdienstbeleving en geloofsleven; vervuld met de heiligste onderwerping aan een zedelijkheidsopvatting, die steunt op en aanvangt met een afkeer voor slappe zinnelijkheid en kleverige vleeschelijkheid.

Houckaert kan nu, in 1518, uit zijn woorden de stoutheid niet verjagen van een jong mensch, die kans gehad heeft en welslagen gevonden in zijn ondernemingen, en dan naderhand met een welgevallig oog in één blik zijn eigen geestesgaven en zijn successen bevat. Met welke volle overtuiging dankt hij God, in literaire beelden: én om den overvloed, dien de Heer op den Zandberg laat afvloeien, en om de rozen die zijn Roose uit het mulle zand van den berg en van het poetisch strijdperk weet te tooveren! Met welk een eenvoud - van iemand die het goed heeft -

wiel?) schijne niet verheven; die links niet gebroken: aan beide zijden van de fortuin weze een vaste maat...' (Ibid. N iij, r^{o}-v^{o}).

brengt hij in datzelfde jaar 1518 zijn eersten ondermeester, LACTEUS, tot op den drempel van zijn instituut, om hem afscheid te bejegenen met den wensch, dat ook den jongen concurrent alles goed moge gaan en dat zijn onderneming moge gedijen, desnoods met leerlingen, die zouden moeten overgaan uit Houckaerts eigene school! Met welk een triomfantelijke zekerheid overziet hij, na de uitvoering van zijn herwerkte tooneelgedichten, de plaatsen waar de toehoorders gezeten hebben: '*auditores pauci sed docti!*'

Daarom is precies zijn verlangen naar een stevige vermaardheid geen jachtige roemzucht, en blijft hem vreemd de gemakkelijke toegeeflijkheid aan succes- en mode-eischen. Hij voelt vasten grond onder de voeten, en in zijn lenden den steun van enkele betrouwbare en wijze lieden. Zijn vrienden zijn hooggeplaatst en machtig; zijn oud-studenten verspreiden zijn befaamdheid in het land en over de Universiteiten; hij krijgt brieven uit Parijs en uit Leuven; hofpredikant en hovelingen van den koning van Spanje zoeken te Gent verblijf in zijn huis, en hij vindt zelfs contact met. ERASMUS[(79)]. Hij kent thans een zekere rust. Zijn bekendheid werft hem een schare leerlingen met een net inkomen van kost- en schoolgeld. In de stad behoort hij tot een engen, maar interessanten kring, waaronder zijn gebuur, de thans te Gent onlangs gevestigde drukker, Pieter DE KEYSER. Hij laat kalm het leven zijn gang gaan. En gebeurt het, dat een tegenslag tot driemaal toe een openluchtvertooning doet uitregenen, met allen last van afgelasten en weder uitnoodigen, - én met de ontgoochelende nietsnuttigheid van getroffen voorbereidselen, - dan vinden we daarvan in zijn boek slechts één enkel spoor: '*drie maal slecht weer*, *eindelijk gunstig*!' En inmiddels een lofdicht op de verduldigheid met enkele gedichtoefeningen, om van de heiligen en hun voorspraak een beterweergesteltenis af te smeeken[(80)].

(79) *Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami*, *ed.* P.S. ALLEN, t. I, (Oxonij 1906) 175, 10.

(80) *Suppl. Grisell.* f^{o} I ij, r^{o}: *Per Henricum* HEROUM *propter auram inserenam patientiae Encomium;* f^{o} [J iij], r^{o}-v^{o}: *Ad diuum Augustinum supplicatio pro aura serena;* f^{o} [Jiiij], r^{o}: *Ad diuum Ioannem*, *pro serena aura supplicatio;* f^{o} K ij, v^{o}: *Ad diuum Ioannem Baptistam*, *pro serena aura* MONS ARENOSUS; *Ibid.: Ad diuuan* MARIAM *pro subsidio*; f^{o} L j r^{o}: *Iacobi* AUDACIS *ad Sanctam* MARIAM *pro serenitate aeris.*

Ook met z i j n o n d e r m e e s t e r s heeft hij kans gehad: in 1518 verlaat hem Joannes LACTEUS, dra opgevolgd door een even verdienstelijk jong mensch, Paschasius ZOUTERIUS. De school van den eerste zou een zeer gezonden bloei weten te verwerven, en hij zelf zou in de geschiedenis van onze schoolbedrijvigheid overgaan aan de hand en in het werk van zijn eersten *Ludimagister*, doch tevens ook in de geschiedenis van ons humanisme blijven leven door de zorg en het brievenkladboek van den Karthuizer-monnik Levinus AMMONIUS, mitsgaders nog door de universeele treurnis, die rond Erasmus' verscheiden in gedichten omgezet werd(81).

Hoe lang Zouterius(82) bij Houckaert in dienst geweest is als ondermeester, is, met de voorhanden zijnde gegevens, niet duidelijk uit te maken. We kunnen wel gissen, dat hij ongeveer een

(81) V. Alphonse ROERSCH, *Correspondance inédite du Chartreux Laevinus Ammonius*, Bulletin de la Société d'Histoire et d'Archéologie de Gand, 1901, alwaar negen brieven van dezen humanist aan Lacteus vermeld worden, met een paar details over het verloop van zijn school. 'Les neuf lettres, que son correspondant lui adresse, nous montrent les deux amis animés d'un même enthousiasme pour la science et luttant pour elle contre vents et marées' (p. 12). - In de *Catalogi duo operum D. Erasmi Roterodami. Accessit vita Erasmi per Beatum Rhe.* (sic). *Praeterea*, *ne quid desideres*, *Epitaphiorum libellus cum clariss. virorum aliquot epistolis: cumque monodijs*, *encomijs*, *consolationibus*, *elegijs*, *multisque doctiss. virorum epitaphijs nunquam impressa,* Antverpiae, apud viduam Martini, expensis Ioannis Cocij, circiter Calendas Maias, A^{o} M.D.XXXVII, vinden we benevens een gedicht van Houckaert een ander van Lacteus: *De Desiderio Desiderij Erasmi Carmen, Ioanne Lacteo Gandauensi autore.* Verder vinden we nog vijf gedichtjes van Lacteus, en één van een leerling van hem, ter bladvulling van *Hymni aliquot et carmina Iacobi Meyeri Baliolani*, *una cum anotationibus in duos hymnos trochaios Aurelij Prudentij.* Lovanij, ex officina Rutgeri Rescij, mense Ian. 1537.

(82) ZOUTERIUS (zie noot 59) heet zich zelf *Hondeganus* in het begin van zijn carrière, en zijn geboorteplaats heet hij in 1518 (in de probeerselen bij de Grisellis) *Hondegae*; in latere werken drukt hij *Cynopagita*, wat Valerius Andreas aanleiding gegeven heeft te suggereeren: '*forte Hondischotanus*'. F. V(an de) P(utte) meent echter te weten dat hij zou van Hazebroek zijn, - ik weet niet op welke gronden zich steunend. Dezelfde schrijver heet onzen Zouterius DE SOUTER *(Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, t. XXI (3me Serie, t. V); 1870, pp. 94-104).
Uit de mededeeling aldaar van een opdracht uit de (verloren) derde uitgave der grammatices van Zouterius blijkt, dat hij naderhand *moderator*, dwz. hoofdschoolmeester geworden is van de Latijnsche school te Ieper, onder de bescherming van magister Ioannes BAVAEUS, prelaat van de abdij van St. Maarten en bisschop van Ieper, wien Zouterius blijkbaar veel te danken heeft, vermoedelijk ook de pastorij van St Jan, te Poperinge, alwaar hij tevens bedienaar is van de sacramenten in 1528; derhalve waarschijnlijk ontslaan van zijn schoolmeesterambt, en onlangs vervangen door magister Gabriel POURSIUS '*nuper admissus ad iuuentutem Iprensem regendam*'. (Opdracht gedateerd van 14 September 1528).

termijn, gelijk aan dien van Lacteus, moet uitgedaan hebben, dus een groote of kleine vier jaar. Houckaert's jongere broeder, Paul, (van wien we vernemen dat hij in 1518 te Parijs studeerde in het dichtste bijzijn van Rector Hulleus, aan wien hij dringend aanbevolen wordt, opdat zijn studie onder alle opzichten vruchtbaar zou zijn) moet niet lang meer getalmd hebben, om zijn leeraarstaak op te nemen, onder de leiding van zijn ouderen broer, den '*moderator*' of hoofdmeester. Van Paul's debuut in het onderwijs is echter geen spoor te ontdekken, zoomin als van het einde der diensten van Zouterius. Deze werd echter nadien geroepen, om het bestuur over te nemen van de (eenige uit de vroegere drie versmolten) school te Ieper[83]. Nu treft het, dat van zijn twee werken, waarvan Valerius Andreas gewag maakt, het oudste een elegisch gedicht is, dat heelemaal past in de stuwing en het genre van zijn vroegeren schoolmeester. Het dateert uit 1521, en zou, naar Andreas meent, geheeten hebben: '*Adolescentia*, *siue de contemnenda voluptate & amplexenda virtute*'. (Antwerpen, Michaël Hillenius). Het tweede daarentegen dateert van 1524, in een eerste uitgave; het zouden *Miscellanea grammatices*[84] geweest zijn. Dat het te Ieper te koop was, bewijst, dat Zouterius reeds op zijn eigen stond in het onderwijs, en derhalve zijn eigen schoolboekje zal verkoren hebben boven de werkjes van Petrus DE PONTE, die hoogstwaarschijnlijk bij Houckaert in gebruik waren om er de grammatica uit te leeren[85]. Het vertrek van Zouterius lijkt dus tusschen 1521 en 1524 te moeten gesitueerd worden; en

(83) F. Van de Putte, l.c.

(84) Volgens Valerius Andreas. -
De volledige titel wordt ons medegedeeld door F. VAN DE PUTTE, l.c.: *Principia grammatices Paschasij* ZOUTERIJ, *Cynopagitae*, *jam tertio aedita et ab eodem auctore nuper aucta et accurate recognita. Quae sine praeuia et eadem prorsus indigesta Donati lectione*, *perfectissimum in recte loquendi scribendique scientiam ingressum praebent, per interrogationes (vt iuuenes facilius et apprehendant et inter se rei materiam conferende memoriam infigant) distincta. In quibus nihil quod ad primaeuam iuuenum institutionem pertineat, praetermissum est.*
His ab eodem auctore declinationum, coniugationum et congruitatum totam fere syntaxim complectentium apposita sunt progymnasmata cum sententiarum et auctoritatum farragine, ex diuuersis auctoribus et eisdem classicis collecta, iuuenum exercitia utilissima. Prostat hoc opusculum venali Ypris apud Jasparem Lapidem, *in Vnicorni aureo commorantem.*
Antverpiae in officina Guillelmi Vorstermanni, A^{o} *M.CCCCC.XXXXIX, mense Ianuarij.*

(85) Zie verder, einde noot 88.

indien men rekening houdt met den tijd van opstellen, en - hoe gering die toen ook moge geweest zijn - de tijd van drukken en uitgeven, dan zou zijn overgang naar Ieper dichter bij 1521 dan bij 1524 moeten liggen.

Inmiddels dicht Houckaert nog steeds maar verzen, en geeft, voor de editie, de voorkeur aan dingen, die nuttig zijn voor schoolgebruik, ofwel verband houden met opvoeringen door zijn studenten. Te Antwerpen verschenen rond dien tijd twee gedichten, getrokken op de persen van Michaël Hillenius van Hoogstraten, zonder naam van auteur, doch die stellig aan Houckaert moeten toegeschreven worden.

De titel zit gevat in hetzelfde, sierlijke, hout-gegraveerde kader, waarin de titelbladzijde van de *Grisellis* (1519) omraamd stond. Het eerste gedicht is een vrij langademig poëem onder vorm van *trilogus: Super conflictum Betulae et Iannuli*, *Catone iudice trilogus* (f° 1-4 r°), waarin het proces van de roede wordt gepleit door den leerling Jannulus tegen den berk, vóór de scheidsrechterlijke beslissing van Cato[86]. Het tweede is een

(86) Kader in houtgravuur, met onderaan de initialen M.H. (Michael Hillenius, van Hoogstraten); 6 ff. in 4°, zonder cijfers en zonder datum noch uitgever. Vermoedelijk werden de beide stukjes door de leerlingen gespeeld.
JANNULUS beklaagt zich bitter over de school, en over de roedestreelingen, die hem het leeren moeten vergemakkelijken! BETULA, de berk (als moeder van de roede?) wil hem met allerlei argumenten troosten, doch daartegen verzet Jannulus zich zeer scherp. Vóór Cato zullen ze hun meeningsverschil bepleiten. Jannulus declameert in heftige hexameters, en wordt kort bijgehouden door Betula. Als eenig besluit op de uitnoodiging van Betula, tot een redelijker inzicht en vriendelijker verkeer te willen komen, besluit JANNULUS:

> ‘Dij superi, lacerate magam: monstrumque dehiscens
> Terra voret, deus in nobis patrat omnia miro
> Ordine: solus habet quem tu tibi scribis honorem.
> Nobilis est natura hominum: liberrima gaudet
> Ponere in offenso quouis vestigia gressu:
> Est pecudi monstranda sudes, dum exorbitat, acer
> Currit equus calce hortatus, tamen ista flagella
> Non sunt humanis medicina erroribus apta.
> Nobilis semen homo: pluuiam diuinitus optat:
> Atque pij influxum quo maturescat olympi.’

En CATO, *(lees Houckaert) besluit:*

> ‘Iannule, docte puer, rectum dixisse probaris:
> Et sua perlepido lusit ioca Betula versu:
> Non erit illa tibi posthac truculenta nec atrox.
> Exue pelliculam veterem, pertexta virilis
> Et toga delectant animum, sublimia cura,
> Prudentumque virum mox inscriberis in albo.’

dialoog van nog speelscher allooi, tusschen den aarts-nar en den nar: *Inter morionem et morum dialogus* (f° [4 v° - 5 r°]); volgt daarop nog een lange lijst errata betreffende de uitgave van de *Grisellis*, en eindelijk nog een lofdicht op den (op 12 Januari 1519 gestorven) keizer Maximiliaan: *Epithaphium Maximiliani Imperatoris semper Augusti*, *Eligij Houcarij auctore.* Het lijdt geen twijfel, dat in dezen samenhang de beide halveanonyma slechts van Houckaert kunnen zijn, en het is hoogst waarschijnlijk dat ze gedrukt werden (zonder cijfering noch reclamen) om onmiddellijk achter de (wellicht nog bij den uitgever voorhanden) exemplaren van de Grisellis gebonden te worden. Hieruit zou volgen, dat, naar alle waarschijnlijkheid, de beide gedichtjes gedrukt werden onmiddellijk na een eerste afwerking der Grisellis, dus alleszins nog in 1519.

Het *epitaphium Maximiliani* zou weldra gevolgd worden door een gedicht van denzelfden aard, doch langer van stof: *Charitis et Gandae super obitum Maximiliani Romanorum Regis*, *semper Augusti*, *ob canonicam electionem Charoli ex Philippi nepotis se vicissim consolantium commentarius: auctore Eligio Euchario sacerdote Ludimagistro arenaemontano Gandensi.* Het werd te Gent uitgegeven in 1519, bij Pieter de Keysere, op 8 ff° in 4°.

Tot nogtoe had Houckaert zich niet laten gaan aan de algemeene gewoonte van clienteel-loopen. Een stoet van humanisten had het er inderdaad op gemunt met een laag-vleiende opdracht elk hunner (soms magere) werkjes aan te bieden aan een machtig persoon, en aldus de gunst en een beursje los te maken vanwege aanzienlijke lieden van vorstelijken bloede of met vorstelijke vrijgevigheid. Voor Houckaert was een dergelijke bedelarij te klein en te groot van formaat: te groot, om naar het voorbeeld van Erasmus, den steun te v e r d i e n e n , en derhalve slechts hoeven te danken, - en te klein om, zooals haast alle schoolmenschen van dien tijd, een streek over de pluim te laten keeren in een greep op het geld. Dit genre lofdicht is niet voor den welstellenden *ludimagister* van zijn klasse.

Hij moet zelfs al eens vroeger, in het eerste vuur van zijn jong schrijverschap, een rake literaire beoordeeling ten beste gegeven hebben over een stukje poësie van het genre, dat in een overhaaste vlucht gecomponeerd geworden was, door den

blinden Bruggeling Petrus DE PONTE, die te Parijs een kroostrijk gezin moest onderhouden met de opbrengst van zijn schoolbedrijf. De brief van Houckaert is niet bewaard gebleven, doch wel het antwoord van den blinden dichter, die het zelfs niet erg opneemt; integendeel, hij vindt er een aanleiding in om met het stukje nog eens te beproeven het gehoor van den jongen vorst Karel te verkrijgen, door een treurdicht te herwerken over den dood van den straks zes jaar geleden overleden Philips den Schoone: hierbij bekent hij aan den vorst overijld te werk gegaan te zijn,(87) en daardoor een gedicht te hebben geschreven, '*in quo, mediusfidius, neque carminis decoro, neque verborum enargia, neque sententiarum grauitate idonearumue rerum ponderi, latius adamussim consultum esse (fatetur)*' (Opdracht van 4 October 1512)(88). Het is wellicht niet zeer

(87) Hij beweert, dat het verdriet om het afsterven van Philips grootendeels zijn poëtische middelen afgestompt had. Dat hij uit overhaasting (wellicht om met een eerste reactie andere gelegenheidsdichters voor te zijn, en aldus een hoogste profijt te halen uit de opdracht) zou tekort gebleven zijn, valt hem blijkbaar niet in den zin. Over hetzelfde thema is nog een treurdicht bekend van Jacobus PAPA, uit Ieper, gesteld in denzelfden geest, en opgedragen aan Papa's school-eigenaar, den abt van St Bertinus: in welke abdij Philips de Schoone regelmatig vertoefde. Daar leerde hem namelijk De Ponte kennen, toen deze, nog zeer jong en als blinde in de abdij besteed, den vorst verwelkomde met een leuk gedichtje.

(88) Houckaert's kritiek is in ieder geval zeer graag aanvaard geworden door de Ponte, en elegant afgeweerd in volgenden brief, die achteraf gepubliceerd geworden is bij het werkje: *Petrus* DE PONTE *Caecus Brugensis, ad illustrissimum* CAROLUM, *Flandrorum comitem, Austrasiorumque archiducem*, *de vita et obitu patris* PHILIPPI, *regis Castellae atque hispaniae, pietissimi.* (Merk van Badius van Assche; opdracht van 4 Oct. 1512).
'Petrus VERBRUGGEN, de blinde Bruggeling, aan Eligius VAN HOUCKE, zeer geletterd, alle Heil en groeten!
Luister, zoo bid ik U, Eligius, naar een raadsel, waarvoor zelfs OEdipous zou bot staan: door uw brief hebt ge mij, uit een oud mensch, een serpent gemaakt; en, mijn enge huid afgelegd, heb ik een frissche jeugd herwonnen. Maar om niet een Thebaansche Sphinx te lijken, hak ik den knoop door. Al vóór den tijd, dat uw letteren in mijn ooren geklonken hadden, beroemde ik me reeds op enkele honigvloeiende verzen, die ik met veel zorg bevijld en afgewerkt heb. Doch ik had alle herinnering verloren aan dat gedichtje, destijds gecomponeerd in een vrij laakbare onbezonnenheid, en uit een eerste opwelling in verzen gezet ter eere van Philips, den plichtgetrouwen Vorst. En kijk: zooals een pauw pleegt groot te gaan op zijn kleurenrijke pennen, en vol minachting over zijn leelijke pooten overkijkt, doch na het ruiven de vreugde moet zien keeren in weedom, om het zicht der afschuwelijke pooten: zoo ook ontdekte ik na uw brief om zoo te zeggen mijn wanstaltigheid. Sedertdien staat mijn verworven glorie mij tegen. Het werkje afleggend als een dorre huid, meende ik dit dan het onderste boven te moeten keeren, om iets tot stand te brengen, dat een zoo grooten Vorst waardig zou zijn. Indien er echter in dit stel iets lofwaardigs is, zoo is dat dank aan uw brief.'
Het antwoord van Houckaert doet niet onder in voorname elegantie: het werd gepubliceerd op het einde van het werkje *Petri* DE PONTE *Ceci Brugensis decem Aeclogae hechtostice ad illustrum* CHAROLUM *Flandriae comitem austrasiorumque Archiducem* ([1513], f^{o} [f iiij]).

'Eligius HOUCKAERT aan Petrus, den blinden Bruggeling, Heil!
Ik kon de eerste gelegenheid tot schrijven, die me thans geboden wordt, niet onbenuttigd laten voorbijgaan: vooral daar gij, met slechts één enkelen brief door mij bedacht, mezelf de onsterfelijkheid hebt bezorgd in uw uiterst verfijnde werk, en me in het album van uw vrienden ingeschreven hebt. Ik las inderdaad en herlas vol bewondering dat merkwaardig werkje van u, dat ge aan den onverwinnelijken Karel, graaf van Vlaanderen opgedragen hebt, namelijk over den dood van zijn plichtgetrouwen vader, Philips. Daarin hebt ge een stukje gewijd aan ons, die u zonder twijfel anders zeer genegen zijn, en u toewenschen, dat het u in alle zaken naar wensch moge gaan. Niets kan me ten andere nauwer aan het hart liggen, dan de

gewaagd in deze zelfkritiek van den anders-weinig-kritisch-aangelegden De Ponte een echo te willen opvangen van Houckaert's scherpen tand? Is dit dan ook zoo, dan zou daaruit kunnen blijken, hoe weinig ontzag hij had, ook van poëtisch standpunt uit, voor het genre complimenteuse gelegenheidsgedichten.

betrekking met uitstekende lieden te onderhouden, wier leven gevuld is met vruchtbaren en heilvollen arbeid.
Ik wensch u trouwens geluk met uw woordenrijkdom en uw behendigheid van geest, die wijd de gewone Vlaamsche mogelijkheden overtreft. Ge steekt er zoo ver boven uit, dat ge gerust den palm zoudt wegkapen. Ik zou er langer over uitweiden, was ik op dit oogenblik niet overstelpt door het werk. Ik dank u derhalve uit al mijn kracht, dat ge me een eer waardig acht, die als belooning geldt voor de hoogste deugdzaamheid. (nl. de glorie). Ik bid en smeek U, zeer geleerde heer, dat ge uw aansporing niet zoudt onttrekken aan iemand, die derwijze de deugd wenscht te bereiken: er bestaat inderdaad geen sterker prikkel om een lofwaardig leven te leiden, dan geloofd te worden door zeer geleerde lieden en lofrijke menschen. Op dit oogenblik ken ik niemand, die een meer verdienstelijke reputatie geniet dan gij zelf, en - sta me toe het U te zeggen - ook niemand, van wien ik meer zou kunnen houden.
Te Gent, uit onze school, 26 Juli 1513.'
Deze complimenteering van Houckaert is zonder twijfel fel overdreven; behoudens dat ze zoo voorzichtig heenglijdt over het gedichtje zelf, draagt ze den stempel der blijdschap, om een eerste geleerden-betrekking, die aan den schrijver de wereld naar de volwassenen opent. Toch zal de vriendschap hecht genoeg blijven, om, zeven jaar later, den blinden schrijver een anderen lofbrief te schrijven, waarin hij hem complimenteert, om het grammaticaal werk, - dat i n d e r d a a d ook veel beter is dan zijn armoedige verzen. Houckaert zou dan ook blijkens dezen brief langen tijd het werk van De Ponte in zijn onderwijs gebruikt hebben. Aan de degelijkheid van het handboek zouden tal van de leerlingen hun poëtische bekwaamheid, en derhalve hun onsterfelijkheid te danken hebben, zóó dat ze met de beste klassieke dichters zouden mogen dingen naar den palm.
(Petri CAECI *Brugensis Ars versificatoria: simul et accentuaria octo partibus succincte dirempta libris, ad studiosam palemonij laboris iuuentam. Venumdatur Parrhisijs a Bernardo Aulnisio in vico Sancti Iacobi sub intersigno diui Martini commorante, 1520.* (f^{o} praeliminario). Gedateerd van 10 Juli 1520.

Misschien zou hij dan ook deze dubbele gelegenheid van Maximilianus' dood en Karels verkiezing tot heilig Roomsch keizer met dezelfde passiviteit laten voorbijgaan hebben, als die, waarbij een jaar of vier voordien de kroning van denzelfden vorst tot koning van Spanje zijn Muze onverschillig gelaten had? Of zou de vreugde om dezen Gentenaar, die tot Roomsch Keizer verkoren wordt, hem gedreven hebben in hetzelfde lyrisme, als hem een paar jaar tevoren besprongen had, toen een ander Gentenaar het gebracht had tot Rector te Parijs? Het betrekken van de kroning van Karel, koning van Spanje, tot Duitsch keizer, bij de gelegenheid van Maximilianus' verscheiden wijst op een andere aanleiding. Er was inderdaad inmiddels een vrij nauwe betrekking ontstaan tusschen Houckaert en het hof van Koning Karel van Spanje, in den loop precies van het jaar 1517.

Toen Karel in dat jaar plechtig afscheid kwam nemen te Gent van de Staten Generaal, vooraleer zijn Spaansch rijk, (dat hem te beurt gevallen was na den dood van Ferdinand den Katholieke den 14^{n} Maart 1516), in bezit te gaan nemen, had Houckaert in zijn huis te gast den nobelen hoveling Igingus Lopysius met diens neven, zeer waarschijnlijk op aanwijzing van den onlangs benoemden hofpredikant, Luis CORONEL uit Segovia, met wien Houckaert te Parijs zeer enge vriendschapsbetrekkingen onderhouden had in het *Collège Montaigu*, waar de Spanjaard professor, en Houckaert student was. Voor Coronel was hier een gelegenheid om ettelijke avonden door te brengen met zijn geleerden oud-student en vriend-dichter, in één kring met de andere hooge gasten-ten-huize en met zijn broer Antonius CORONEL, al even geleerd en aanzienlijk als Luis[(89)].

Aan de verplichtingen tegenover zijn relaties en tegenover zijn dichterlijke reputatie heeft Houckaert dus blijkbaar niet meer kunnen ontsnappen: doch hij zal tezelfdertijd duidelijk te lezen geven hoe hij zijn onafhankelijkheid liefheeft. Hij zal namelijk niet vervallen in het ijdel gevlei van een kleinen lofkrans; hij laat op het tooneel CHARIS en GANDA, (dat is de Genegenheid en de stad Gent), elkander onderhouden en troosten over het verlies van Keizer Maximiliaan, ingezien de keuze van Keizer

(89) Houckaert grijpt dankbaar de gelegenheid aan om Coronel er aan te herinneren, dat deze aan onzen dichter de gelegenheid geschonken heeft zijn eerste verzen te publiceeren. (Zie boven, noot 9).

Karel, zijn kleinzoon en opvolger. Houckaert vindt aldus de gelegenheid zich volledig achteruit te trekken, en nog slechts aandacht te vragen voor en te verleenen aan de gevoelens van gemeente en volk: hoe Gent's klokken zes weken aan één stuk den rouw geluid hebben over den dood van Maximiliaan, drie uren elken dag; maar hoe dan anderzijds de stad óverstroomde van vreugde, toen een vijf maand nadien deze keizerskeuze bekend geworden was; hoe feestelijk de jonge vorst destijds ingehuldigd geworden was, bij zijn intrede in de oude gravenstad, toen hij met zijn keizerlijken grootvader te paard de stad doortrok; en hoe hartelijk het afscheid gevierd geworden was door het volk, een paar jaren geleden, vlak vóór Karels afreis naar Spanje, bij een tweede bezoek aan Gent. Gent is het, dat we hooren juichen, en het is de Genegenheid, die zich verheugt, met het oog op de kristenheid, om de zegeningen, die uit Karels regeering te verhopen en te verwachten zijn.

Het klinkt bijna als een uitdaging tegen alle gewoonten, hoe Houckaert zijn werkje opdraagt aan een stillen monnik der abdij van Cambron, een zekeren Andreas MARTINUS, zoo maar om te kunnen herinneren aan het succes, dat dit dichtstukje gekend heeft bij de opvoering, (waarom het trouwens geschreven geworden was), den 25sten October 1519. Het is op de planken gebracht door de leerlingen van Houckaert, doch, afwijkend van het gebruik, niet in de school zelf, maar in het ruimere St Joris-hof, vermoedelijk in het vooruitzicht van een grooteren toeloop, die te verwachten was voor een viering, waarbij, naar alle behoorlijkheid, de officieele persoonlijkheden te verwachten waren(90).

(90) Op het einde van het werkje (f° B iv, r°) leest men:
'Actus fuit iste dialogus in aedibus diui Georgij, Anno Salutis christianae supra millesimum quingentesimum undeuicesimo, octauo kalendas nouembres, domino Rolando BAENSTIO: Henrico CAMERA consulibus, actores omnes Arenicolae: Gandenses omnes: Ioannes GRUTERIUS praelusit argumentum: Gerardus DULCIS recensuit: Liuinus SILUANUS Gandae: Tubal ULTRATORRENTINUS Charitis persona: Philippus AMICUS Leonem egerunt'.
Gerardus DULCIS en Tubal TRANSTORRENTINUS (een dubbele vertaling voor van Overbeke?) werden in 1518 reeds op het programma vermeld als spelers van de Grisellis.
Dat er een verband zou bestaan tusschen de aanwezigheid van den aristocratischen naam der DE GRUTERE's én in de lijst der spelende én in het kataloog der hoogaanzienlijke gasten, kan men ten hoogste gissen; het is evenmin uit te maken of er een familieverband bestaat tusschen dezen Joannes en den schepene Lieven de Grutere, die fungeerde in 1518. (Zie boven noot 34).

We vinden inderdaad, in dezelfde opdracht, door Houckaert genoteerd onder de aanwezigen op de eerste rij, de reeds beproefde beschermer Antonius COLVE, de raadsheer; de adressaat van dit werkje, de monnik Andreas MARTINUS; Willem DE WAELE, ridder van het Gulden Vlies en schepene in 1520; VAN COUDENHOVE, en nog meer vertegenwoordigers uit de bloem der Gentsche aristocratie, DE GRUTERE'S, DE LA KETHULLE'S, enz. De vraag blijft open, of deze opvoering een plaats vindt in het kader van de publieke feestelijkheden binnen de stad om de gelegenheid: al of niet, het karakter van de redactie noch van het gebaar zou er door gewijzigd worden. Heeft het in dit verband iets te beteekenen, dat dit korte stukje, als eenig onder de uitgaven ons van Houckaert overgebleven, uitgegeven werd te Gent zelf? Zulks is niet volkomen uitgesloten, al hebben we dan precies het jaar te voren de blijdschap mogen vernemen van onzen schoolmeester, omdat thans te Gent de ongunstige publicatiemogelijkheden gaan verkeeren, vermits 'de stroomen van de wetenschap eindelijk gaan kunnen doorbreken, en de persen de druksels gaan in het licht brengen'. (Houckaert aan Hulleus, 6 September 1518: *Suppl. Grisell.* f^{o} N j, r^{o}).

Dat het daarop uitgegeven werkje te Parijs van de persen kwam, is eerder aan een gelukkig toeval te wijten. Het is getiteld: *In hoc opere contenta ¶ Genethliacon Christo Iehsu domino nostro canendum ex Bucolicis Vergilianis depromptum / paucis tamen verbibus additis atque truncatis / interlocutores magi orientales laspar Melchior Balthasar ¶ Praecepta aliquot moralia sane utilissima cum epistola ad auctorem operis ¶ Dialogus de moribus urbanorum et rusticorum ¶ Venumdatur Parrhisijs in clauso brunello in domo Ioannis Gormontij prope Collegium Coque etici ad intersignum geminarum cipparum.* Z. d., 24 ff^{o}, in 4°[(91)].

(91) Ff^{o} A j v^{o} - A ij v^{o}: *Eligius Eucharius, candido lectori, Salutem;*
ff^{o} A iij r^{o} - [C iiij] v^{o}: *Genethliacon;*
ff^{o} D j r^{o} - D ij r^{o}: *Praecepta moralia;*
ff^{o} D ij r^{o} - [D iiij] r^{o}: *Ioannes Crotius praedicator, Eligio Euchario Montisarenosi moderatori. S.;*
ff^{o} E j r^{o} - F iij v^{o}: *De moribus vrbanorum et rusticorum Vrbano et Rustico interlocutoribus Dialogus;*
f^{o} [F iiij] r^{o}-v^{o}: *Ioannes Tagautius Ausemontanus Eligio Euchario Gandauensi viro sane in omnium bonarum artium disciplinis egregie erudito s.d.*
Tusschen de beide hoofdzakelijke gedichten, die respectievelijk drie en twee volle quaternen vereischen, met hun liminaria, is nog een zesde quaterne gevoegd (D j - [iiij]) met de *praecepta moralia* en anderzijds de brief van den predikheer Ioannes CROTIUS. ([D iiij] bevat nog een paar gedichtjes ter bladvulling op het verso). Het is duidelijk dat aan een van beide inlasschingen de quaterne *D* gewijd is. De *praecepta* nu zijn aphorismen, die ongewijzigd overgenomen zijn uit de inleiding van Joannes FABER, op de uitgave van ARISTOTELES' Ethica. Daaruit alleen reeds blijkt, dat ten elken prijze de brief moest ingelascht worden, en men kan er uit afleiden, hoe gewichtig deze publicatie moet geschenen hebben, vermits men niet aarzelt de drukkosten met een vel te verhoogen.

Het Genethliacon is een *Cento*[92], van 498 verzen, samengeweven uit verzen, verzenbrokken en zelfs heele verzengroepen

(92) Een *cento* (eigenlijk een lappen-deken, of kussen, genaaid uit lappen,) is een genre, dat verzen samennaait bij brokken van een of meer auteurs; zeer geliefd in de middeleeuwen. In hun samenhang maken de samengebrachte verzen een heel anderen zin, dan in hun oorspronkelijk verband.
AUSONIUS had reeds, in een dichterlijken kamp met den keizer Valentinianus, uit Vergilius een cento samengestrengeld, teneinde niet te moeten winnen noch verliezen. (Cfer. SCHANZ, *Geschichte der römischen Literatur*, Bd, IV, Tl. 1, p. 20 vlg.) Uit dezelfde periode is de cento van PROBA FALCONIA, een voorname Romeinsche dichteres, die, kristin geworden, uit Vergilius een gedicht samenstelde over het leven van Kristus. Het werd als aprocryph veroordeeld door Gelasius op het einde van de V^{e} eeuw: wat nochtans niet belet heeft, dat het de eeuwen door vlijtig gelezen werd en gebruikt voor de opvoeding van de jeugd. Er bestaan van het stuk een klein dozijn codices; *editio princeps* bij Bartholomeus Giraldini, te Venetië, 1482; ed. SCHENKL, 1888. Vergel. SCHANZ, *op. cit.*, Bd. IV, Tl. 1, p. 197.
Zooals blijkt heeft Houckaert zich door dezen cento laten inspireeren voor zijn Vergiliaansch knip-en-lijm-werk. Uit zijn voorrede komt eveneens duidelijk uit, dat het maakwerk van Falconia nooit op een ernstigen tegenstand gebotst is, voor zoover Hoeckaert kan weten.
Later zijn de Cento's trouwens steviger in het gebruik geraakt, zooals we kunnen afleiden uit de uitgave van Henri ESTIENNE*: Homeri Centones, à veteribus vocati □μηρ□□εντρα. Vergiliani Centones Vtrique, in quaedam historiae sacrae capita scripti. Nonni paraphrasis euangelij Joannis graece et latine. Excudebat Henricus Stephanus Anno M.D.LXXVII.*
Enkele jaren later verschijnen *Vergilij Centones Probae Falconiae mulieris clarissimae ac doctissimae à D. Hieronymo comprobatae de fidei nostrae mysterijs ex Vergilij carminibus excerptum locis carminum ad marginem apposite adiunctis per Ioannem Plateanum Augustodunensem Heduum. Eiusdem opusculum ex vberrimis Vergilij fontibus deriuatum, in gratiam studiosae iuuentutis in quo continentur orationes quae vere Christianorum eloquium sapiunt alioqui mere Vergilianae. Coloniae Agrippinae apud Ioannem Gymnium, sub Monoceroto. Anno M.D.XCII.* Nog later vindt men steeds sporen van cento's, die meestal betrekking hebben, in hun versie, op den kristenen godsdienst, (bv. Plateanus, die al de gebeden onder cento-vorm bracht, met nog een meditatie over de passie van Kristus).
Cfer. *Probae Cento, Rec. et commentario critico instruxit Carolus* SCHENKL. *(Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum,* Vol. XVI. Vindobonae, 1888, p. 511, sqq.) - PAULY-WISSOWA, Realencyclopädie des klassischen Altertums, III, 1929, sqq. (CRUSIUS).

uit de Bucolica van Vergilius: en is bedoeld als lofzang ter eere van Kristus' geboorte. Het is een groot mozaïek, waarin de hopelooze horten eenigszins verdoezeld worden onder het invallen van drie personnages in gesprek. Men kan zich licht voorstellen welke paradoxale tegenstelling in een gedicht moet teweeg gebracht worden tusschen de heidensche structuur van de verzen en den naam van Kristus, tusschen de aanroeping van de Sicilische Muzen en het verwijzen naar de heilige maagden, bij name genoemd: Barbara, Katharina, Agnes, Lucia(93). Op onze huidige mentaliteit, die rechtstreeks geërfd heeft van het esthetisch humanisme, werkt zulk gebrek aan smaak vooral storend. Doch de tijdgenooten van Houckaert hebben daar geen aanstoot aan genomen: integendeel! Toch was Houckaert niet bijzonder gerust over het onthaal, dat aan zijn kunstkneep zou ten deele vallen, maar om heel andere dan esthetische bezwaren. Het woord vooraf tot den lezer stelt de problemen duidelijk:

> 'Eligius Houckaert, aan den goedwilligen lezer! Heil!
> Ik heb onlangs uit de Bucolica van Vergilius dit *Genethliacon* samengelezen, dat wil zeggen een geboortelofzang, om aan Kristus, den Heer, aan te bieden: niet met de bedoeling daarmeê te beweren, dat Vergilius, ook zonder Kristus, voor kristelijk te aanzien is, vermits de H. Hieronymus, in zijn brief aan den priester Paulinus, beweert, dat zulke opvatting kinderachtig is en dat het in den aard ligt van de school van kwakzalvers, te willen iemand iets leeren, waarvan men zelf niets afweet(94). Ik kan echter de gedachte van mij niet afzetten, dat Vergilius, in de vierde *Ecloga*,

(93) Vv. 1-2; 295 vlg.; cfer Verg. Buc. IV, 1; VI, 45-48; VII, 32; VI, 20-22; etc.

(94) Cfer. HIERONYM. EPIST. 53: "Quasi non legerimus Homerocentonas et Virgiliocentonas ac non sic etiam Maronem sine Christo possimus dicere Christianum, quia scripserit

iam redit et virgo, redeunt Saturnia regna
iam noua progenies caelo demittitur alto (Buc. IV, 6 sq.)

et patrem loquentem ad filium

nate, meae vires, mea magna potentia solus (En. I. 664.)

et post verba saluatoris in cruce:

talia perstabat memorans fixusque manebat. (Ibid. II, 650.)

Puerilia sunt haec et circulatorum ludo similia, docere, quod ignores, immo, vt cum Clitomacho loquar, nec hoc quidem scire quod nescias."
(S. HIERONYMI *Epistolae*, LIII, 7, 3, Ed. HILBERG, CSEL. Tom. LIX, Vindobonae, 1910, p. 454.
Houckaert raapt uit dezen tekst wat volgt: "... non ea captus opinione/ vt Vergilium sine Christo Christianum dicere velim: cum diuus Hieronymus ad Paulinum presbiterum / puerilia haec esse affirmet / et circulatorum ludo similia docere quemquam quod ipse nesciat." (F^o A j, v^o).

die den titel draagt van POLLIO, voor een groot deel zijn gedicht zou toegepast hebben op de geboorte van Kristus. Vooral, daar ten tijde van Octavianus Augustus, onder wiens gelukkige regeering Kristus geboren is, Vergilius zijn hoogen bloei beleefd heeft, en dat het hem, dank zij zijn nauwe betrekkingen met Augustus, mogelijk geweest is, de zeer geheime Sibyllijnsche boeken te lezen.
Er is daarin een voorzegging te vinden over een kind, dat uit een maagd zal geboren worden, wiens afkomst en andere geheimen zoodanig juist van kleuren schijnen beschreven te zijn, dat Marsilius FICINUS aldus getuigt, in zijn boek: "*De kristene godsdienst*":
"Ik weet dat Vergilius behept was met zulkdanige omzichtigheid en bezonnenheid, dat ik me niet kan voorstellen, als zou hij een dusdanig uitgebreid hyperbool aangewend hebben, ten overstaan van den onmondigen zoon des privaten burgers, Pollio, tenzij hij dergelijke, - buiten alle maat gewassen - overwoekeringen zou overgenomen hebben uit de Sibyllijnsche zangen: doch zelfs Sibylle zou met dergelijke dingen, gezegd over een mensch, die geen God zou zijn, in het ijle gepraat hebben." Aldus Marsilius(95). Wien dan nog LACTANTIUS, een hoveling van Keizer

(95) "Tantam fuisse in marone prudentiam, vt existimare nequeam eum tam vasta hyperbola erga infantem filium priuati ciuis pollionis vsurum fuisse: nisi talia quaedam supra modum ingentissima a sibillinis carminibus hausisset. Sibilla etiam de simplici homine, qui non esset deus tam miranda nequaquam pronunciasset.", (aldus willende bewijzen, dat Vergilius moet kennis gehad hebben van de Sibyllijnsche boeken.)
Marsilij FICINI *De Religione Christiana, et fidei pietate opusculus.* (Parrhisijs, 1510), B. Rembolt, (LX ff. in 4°,), Cap. XXIIII, (ff. XXII, sqq.), f° XXIII, *in fine.*
Aldus letterlijk overgenomen door Houckaert. De vooropstelling, dat Vergilius de Sibyllijnsche boeken zou kunnen consulteeren hebben, haalde Houckaert eveneens uit Ficinus, l.c.
Marsilio FICINO, Italiaansch wijsgeer, beschermeling van de Medici's te Florence. Geb. Florence in 1433, † 1499. Van zeer voorname beteekenis omwille van zijn onderwijs van het neo-platonisme aan de Universiteit te Florence, en van zijn invloed daarbuiten; vertaalde buiten de *Opera* van Plato nog Iamblichus, Plotinos, Proklos, e.a. Verdiepte zich in de studie van de oudere (vóór-christelijke) theologie: zocht opheldering bij Zoroaster, Hermes Trismegistos, Aglaophemus en Pythagoras. Oorspronkelijk meer geneigd naar een mystisch georienteerd pantheisme, hield hij, uit zijn twijfels in den strijd tusschen geloof en wetenschap, het werkje over waarvan hier spraak: '*De religione Christiana*' (1474), waarin hij een uitgebreide eruditie aanwendt om aan den kristenen godsdienst een fundeering en een wetenschappelijk systeem te bezorgen. Uiteraard deelt dit werkje de mystische gezindheid van den philosoof, die Ficino was. De heele encyclopedie van de geletterde wetenschap uit dien tijd wordt er in geciteerd of aangehaald, doch volgens eigene opvattingen verwerkt. In deze houdt ook de profetische interpretatie van de vierde *Ecloga* verband met den mystischen en symbolischen geest van den schrijver.
Het werkje is bestemd voor geletterden en priesters, die last hebben het geloof te aanvaarden onder een autoriteit, die het intellect be-drukt. Om nog meer andere redenen, - bv. zijn tendens naar een "Renaissance des Christendoms". (Hak) zijn invloed op Pic de la Mirandole, e.a. - is Ficino zelfs voor de geschiedenis van onze Renaiss. beweging een belangwekkende figuur.
Zie H.J. HAK, *Marsilio Ficino*, Diss. Utrecht, Amsterdam, 1934. Over het *De relig. Christ.*, meer bepaald, blz. 54; 96, vlg.

Constantinus, bijtreedt over de heele lijn[96]. Ik zou zelfs nog, aan de hand van den H. AUGUSTINUS, dit durven beweren, en zonder schroom verkondigen: dat namelijk over Kristus, onzen Heer, (in Wien te dien tijde, dien Hij wist de meest geschikte te zijn en dien Hij vóór alle eeuwen vastgesteld had, de Leer en de hulp om de zaligheid te bereiken tot de menschen gekomen is) veel waarachtige dingen hier voorspeld zijn op een bruikbare wijze, niet slechts door heilige profeten, - die alles in waarheid hebben verkondigd, - maar ook door filozofen, en door poëten, en door andere menschen die hun naam hebben in de literatuurgeschiedenis. En dat deze veel waarheid met valschheid vermengd hebben, wie zou het kunnen betwijfelen? Vandaar dat dezelfde H. AUGUSTINUS, in zijn derden brief aan Volusianus, die vraagt voor hem enkele kleinere quaesties te beslechten - onder andere, of wel zeker de Heer der wereld en derzelve Bestuurder den schoot heeft gevuld der onbevlekte maagd, en of diezelfde moeder tien maand lang, zooals Vergilius beweert, den last gedragen heeft en alles wat er op volgt? - duidelijk in zijn antwoord bevestigt, wat hij over filozofen en poëten voordien had gezegd: dat namelijk, toen onder de Grieken destijds voor het eerst de Assyriër Pherecydes over de onsterfelijkheid van de ziel redetwistte en over het leven hiernamaals, diezelfde Pherecydes Pythagoras van Samos, geroerd door de nieuwigheid van deze disputatie, omkeerde van athleet tot filozoof. En nu dus, zoo zegt Augustinus, constateeren we allen wat Maro verkondigt: “Het assyrische amomumkruid wast overal.” Wat echter de hulp der genade betreft, die in Kristus is: Hijzelf is stellig diegene, onder wiens geleide de sporen van onze zonde, mochten die er overblijven, in de vergiffenis de aarde zullen bevrijden van den eeuwigen angst. Dit zegt Augustinus.[97]

(96) Caecilius Firmianus LACTANTIUS, een hoveling van keizer Constantinus, als heiden geboren, later kristen schrijver, uit Afrika, leeraar in de Rhetorica, voor het laatst in Nicomedië. Opvoeder van Constantinus' zoon, Crispus. Schreef o.a. *De opificio Dei, Divinarum institutionum libri septem*, &c. Werken uitgegeven in het CSEL., 19; 27: edd. Brandt & Laubmann. Lactantius heeft Houckaert zoo gereedelijk geciteerd gevonden bij Ficino, l.c.

(97) De heele passus, zooals die hier in vertaling, en ook in het oorspronkelijke voorkomt, lijkt erg onduidelijk en weinig samenhangend. De oorzaak daarvan is te zoeken in de weinig ordentelijke manier, waarop Houckaert het vervolg van dezen brief van den H. Augustinus uiteen gerafeld heeft, zoodanig, dat niet slechts het logisch verband van deze aanhalingen verbroken wordt, doch eveneens de samenhang van één gedachtengang, die trouwens door den Kerkvader in één enkelen, aartslangen zin ondergebracht geworden is. Vandaar dat sommige *ergo's* en *autem's* zoo vreemd voorkomen, terwijl ze in den oorsprong van het citaat ten volle op hun plaats staan. We herstellen hieronder den oorspronkelijken gang van zaken bij Augustinus, en laten - bij wijze van stijlproeve - den tekst van Houckaert in het Latijn volgen. (We merken, voor den lezer, de fragmenten met *A* en *B*, en daaronder van *1* tot *5*).
(A). “Domino illustri et merito insigni et praestantissimo Filio VOLUSIANO AUGUSTINUS in Domino Salutem. Quaeris igitur, vtrum mundi dominus et rector intemeratae feminae corpus impleuerit, pertulerit decem mensium longa illa fastidia mater et tamen virgo enixa sit sollemnitate pariendi et post haec virginitas inuiolata permanserit; vtrum intra corpusculum vagientis infantiae latuerit, cui par vix putatur vniuersitas, passus fuerit puerilitatis annos, adoleuerit, iuuentute solidatus sit; tam diu a sedibus suis afuerit ille regnator atque in vnum corpusculum totius mundi cura translata sit; e.q.s.’...

"*(B) (1)* Verbum igitur dei... *(2)* suscepit hominem seque et illo fecit unum Iesum Christum, mediatorem dei et hominum,... *(3)* in quo Christo eo tempore, quod opportunissimum ipse nouerat et ante saecula disposuerat, venit hominibus magisterium et adiutorium ad capessendam sempiternam salutem: magisterium quidem, vt ea, quae hic ante dicta sunt vtiliter vera non solum a prophetis sanctis, qui omnia vera dixerunt, verum etiam a philosophis atque ipsis poetis et cuiusce modi auctoribus litterarum, quos multa vera falsis miscuisse quis ambigat, illius etiam in carne praesentata confirmaret auctoritas propter eos, qui illa non possent in ipsa intima veritate cernere atque discernere,... e.q.s.;... *(4)* adiutorium autem, quod sine gratia fidei, quae ab illo est, nemo potest vincere concupiscientias vitiosas... e.q.s.;... *(5)* Quod ergo ad magisterium eius attinet, quis nunc extremus idiota vel quae abiecta muliercula non credit animae immortalitatem vitamque post mortem futuram? Quod apud Graecos olim primus Pherecydes Syrius cum dispitauisset, Pythagoram Samium disputationis illius nouitate permotum ex athleta in philosophum vertit. Nunc ergo, quod Maro ait et omnes videmus, amomum Assyrium vulgo nascitur. Quod autem ad adiutorium gratiae pertinet, quae in Christo est, ipse est omnino,

> quo duce, si qua manent sceleris vestigia nostri
> inrita perpetua soluent formidinne terras.

A.S. AURELI AUGUSTINI *Epistolae, rec.* GOLDBACHER, *Pars III*, Vindobonae, 1904, (CSEL., Vol. 44), Ep. CXXXVII, 2, p. 98. Cfer. Ep. CXXXV, 2, Ibid. p. 91.
B. Ibid., Ep. CXXXVII, 12, passim, resp. (1) p. 111, 8; (2) 111, 14-sq; (3) 112, 3-12; (4) 113, 8-10; (5) 113, 11 - 114, 7.

Bij HOUCKAERT *nu luidt het als volgt:* (F^o A ij, r^o)
Ausim praeterea cum beato Augustino in eam ire sententiam & ingenue profiteri: de Christo videlicet domino nostro (per quem eo tempore quod opportunissimum esse nouerat & ante saecula disposuerat: venit hominibus magisterium et adiutorium ad capessendam aeternam salutem) multa hic antedicta esse vtiliter vera / non solum a prophetis sanctis qui omnia vera dixerunt / verumetiam a philosophis atque ipsis poetis & huiusmodi auctoribus literarum: quos multa vera falsis miscuisse quis ambigat? - [*Cfer supra, ad* (3)] Vnde idem Augustinus in epistola tertia ad Volusianum postulantem sibi nonnullas ab eo decidi questiunculas (vtrum videlicet mundi dominus & rector intemeratae virginis corpus impleuerit / eademque mater decem (vt Vergilius ait) mensium longa pertulerit fastidia - [*Cfer. Buc. IV, 61*] - cum alijs quae sequuntur) - [*Cfer. supra ad A*] - respondet aperte confirmando quod de philosophis ac poetis praedixerat, Quod cum apud Graecos / olim primus Pherecydes assyrius, de animae immortalitate, vitaque post mortem futura disputasset, Pythagoram Samium illius disputationis nouitate permotum / ex athleta in philosophum vertit. Nunc ergo, ait Augustinus quod Maro ait & omnes videmus. Amomum Assyrium vulgo nascitur. - [*Cfer. Buc. IV, 25: Assyrium vulgo nascetur amomum*] - Quod autem ad adiutorium gratiae pertinet quae in Christo est: ipse est omnino / quo duce si qua manent sceleris vestigia nostri irrita perpetua soluent formidine terras: - [*Cfer. Buc. IV, 13-14*] - haec Augustinus. - [*Cfer. Supra, ad (5).*] - cfer. CIC. *De Pherecyde, Tusc. Disp. I, 16, 38.*
Het zal wel, in dit verband, overbodig zijn te wijzen op de zinswijziging, die de passus B. (3) hier ondergaat uit den context bij Augustinus in dezen van Houckaert.
Slechts moge misschien wel de beteekenis verduidelijkt worden van de sneê: "Het Assyrische amomum (kruid) wast thans overal".
Augustinus haalt het vers aan als een literairen smuk bij de overweging, dat de Assyriër Pherecydes voor het eerst het dispuut gebracht heeft over de onsterfelijkheid der ziel: thans, na Kristus' genadeboodschap en -leer, is er geen weldenkend mensch meer, die aan deze onsterfelijkheid niet gelooft. Van een symbolische of mystische interpretatie uit het vers van de Bucol. IV, 25, blijkt bij den Kerkvader geen spraak te zijn: ook dit verband met de profetische beteekenis van de vierde Ecloga blijkt dus vanwege Houckaert een willekeurige betrekking.

En merk dan op, hoe duidelijk hij zegt, dat in Vergilius ettelijke dingen behooren tot de gezonde leer. Indien we deze dan als van een onrechtmatig eigenaar onttrekken ten onzen gebruike, zullen we er voorzeker niet luttel profijts uit halen: ja zelfs, zullen we er veel voordeel uit putten.
Maar misschien zal me iemand opwerpen, dat de H. HIERONYMUS alwaar hij in zijn *37*e *distinctio* aldus verklaart: 'we merken, dat de priesters Gods, terzij gelaten de Evangelies en de Profeten, comedies lezen, en de woorden der minneverzen van de Bucolica reciteeren, en Vergilius in de hand houden, en dit onder voorwendsel, dat het van belang is voor de kinderen!', deze lieden beschuldigt van wellustigheid? Hem dient echter van antwoord, wat we in dezelfde *distinctio* lezen: "De heer heeft den Israëlieten voorgeschreven, dat ze de Egyptenaren zouden berooven van goud- en zilverwerk, ons overdrachtelijk voorlichtend, dat we ofwel het goud van hun kennis ofwel het zilver der welsprekendheid zouden zoeken bij de poëten,

en dat dan keeren ten gebruike van een godvreezende welbespraaktheid."[98]
In den Leviticus wordt ons eveneens opgelegd, de eerstelingen van den honingoogst, d.w.z. de zoetheid van de menschelijke welsprekendheid op te dragen aan den Heer.
De wijzen hebben drie geschenken ten offer gebracht: daarin zouden, naar de meening van enkelen, de drie deelen van de filosofie moeten afgebeeld worden: de moreele, de natuurlijke en de redelijke. Aldus heb ik in het werk van een heidensch dichter gewrocht, wat Vergilius destijds beweerd heeft gedaan te hebben, te zijner eer: ondervraagd namelijk, wàt hij met Ennius gemeens had, antwoordde hij uit Ennius' drek bloempjes geplukt te hebben. Zoo is het ook met ons gesteld: met den haan van het hof trekken we ook de hennen meê, zooals in de fabel. Er zijn bij Vergilius, den prins der poëten, veel dingen, die kuisch zijn, en waardig opgenomen te worden in een bloemlezing; doch ik geloof niet, dat hij voldoende vrij is van smet en vuil, om dag-en-nacht ter hand te worden genomen, vooral niet door diegenen, die er prijs op stellen, dat de jeugd zou doordrenkt worden van een zuivere Latijnsche taal! Hun gezag is trouwens zoo groot,

(98) Tot mijn spijt kan ik dezen passus niet terecht wijzen. In de 16^{e}-eeuwsche, noch in de latere, noch in de moderne uitgave der *Opera* van den Kerkvader, is een *distinctio* terug te vinden. Evenmin gaf een stelselmatig nalezen van de in-de-indices-aangehaalde pasussen, op elk der-in-dezen-tekst-vermelde trefwoorden, eenige uitkomst. De lezer gelieve te verontschuldigen.

> dat ze niet aarzelen - en onder hen ook de hagiografen - elke bladzijde om niet te zeggen elken ademgang te sieren met de kleur van de klassiekers.
>
> Daarom, zoo vraag ik U, goedgunstige lezer, dat ge dit werkje met een behoorlijk en rechtvaardig gemoed zoudt aanvaarden, en dat ge zoudt gedenken hoe veel beter het is, voor het Kristuskind bij zijn geboorte een krans te strengelen met van her en der samengelezen bloempjes, beter dan eeuwig te slapen in leegheid. Zoo voornaam is immers de geboortedag van Kristus, zoo verheven het mysterie van deze plechtigheid, dat ook niemand - of hij zou stom moeten zijn! - verlangt stil te blijven zwijgen, dat niemand betracht niet een lofzang te zingen, dat er niemand is, die niet zou wenschen den Verlosser te gemoet te gaan om Hem de hand te kussen. En voor de lofbetuiging bij deze gelegenheid, heb ik, die op mijn eigen akker niets anders te oogsten krijg dan onkruid voor het vuur, de aren gelezen uit andermans oogst, den godvruchtlgen lezer biddend en smeekend, dat hij zou gelieven onze stoutmoedigheid over het hoofd te zien, en dat hij ons dezelfde rechtvaardige gemoedsgesteltenis toedrage, waarmeê vóór ons zoo geleerd als godvruchtig Proba Falconia, de bekende dichteres, zich onderscheiden heeft. Zij heeft om haar gedicht nooit eenig verwijt ondergaan, noch zal er eenig ondergaan ook. Vaarwel! Uit Gent, op den Zandberg, den 28 sten September 1520'.

De problemen tot een kortere verhouding herleid, zou derhalve moeten blijken, dat Houckaert zich niet verder wil inlaten met de van oudsher fel omstreden vraag óf Vergilius dan werkelijk kristen geweest is[(99)]. Hij aanvaardt het oordeel van de kerkvaders, die zulk een opinie voor belachelijk aanzien. Dit belet echter niet, dat hij gelooft aan den profetischen klank der vierde *Ecloga*, omdat hij gelóóft aan den adem van de genade, - die blaast ook buiten de directe openbaring, - en omdat hij gesteund wordt door een paar uitspraken van Augustinus. Een opwerping van Hieronymus biedt hem de gelegenheid, om zijdelings het werkelijke onderwerp van het debat aan te raken: hoe kan iemand dan toch verrechtvaardigen, heidensche verzen aan te wenden voor een kristelijk gedicht? Houckaert kan het door - in navolging van den H. Hieronymus - een paar teksten uit de Schriftuur te interpreteeren op een wondere, symbolische manier, waardig een plaats te vinden in de volle middeleeuwen. De argumentatie wordt specieus en glad: zelfs de klassieke geur van den stijl der hagiographen wordt er bij gesleurd, alsof er tusschen hun doenwijze en Houckaert's geschrijf geen onder-

(99) Cfer. SCHANZ-HOSIUS, *Geschichte der römischen Literatur*, IIe, (München, 1935), 42; 110.

scheid bestond. En ten slotte beroept onze auteur zich op het gunstig onthaal, dat Proba Falconia[100] steeds genoten heeft met een gelijkaardig opzet en eenzelfde uitwerking. Houckaert vindt het noodzakelijk bij herhaling te wijzen op zijn godvreezende bedoeling: hij wijdt immers een lofzang aan de geboorte van den Heiland in een lyrischen vorm, waarvan we het volledig kader getrokken gevonden hebben bij Franciscus Brexianus Stoa: de poësie ten dienste van de heilige geheimen![101]

Moet men de laatste zinnen van het 'woord tot den lezer', met de dringende bede om een begrijpend gemoed, aanvaarden voor een Renaissance-modische uitdrukking, ofwel voor een waarachtige uitdrukking van een werkelijke vrees? Zonder twijfel is de smeektoon heelemaal in den geest van de toenmalige epistolaire mode: doch de heele inhoud van het woord vooraf wijst op een onmiskenbare vrees, in sommige oogenblikken zelfs op steeds denzelfden angst, voor niet-kristelijk te zullen aanzien worden. Hoe diep deze ook geworteld moet gezeten hebben blijkt reeds hier uit, dat zelfs verwacht mag worden dat een formule van devotie, hoe zuiver ook dezer geest is, aanleiding zou kunnen geven tot afkeuring.

Hoe zeer men zich nu ook moge inleven in de levensverhoudingen van dien tijd, toch lijkt deze onzekerheid in Houckaert bevreemdend. We hebben hem gehoord, toen hij zich verheven verklaarde boven de kleine vormen van de literaire kritiek, onverschillig tegenover alle oordeel, dat over hem zou uitgesproken worden, en vast besloten den weg te volgen, dien hij voor goed aanziet. Thans vinden we hem neerliggen, klein voor den schrik, en met alle argumenten zijn zaak bepleitend voor diegenen, die, rechtens of bij aanmatiging, bepalen hoeveel graden godsdienstigheid vervat liggen in de uitingen van het openbaar leven. In geen geval wil hij verstooten worden uit die kringen, binnen dewelke hij met alle kracht van zijn geest en gemoed, met heel zijn geloof en overtuiging wil verbonden blijven met zijn soortgenoten: de uiterlijke vormen van de levende geloofsgemeenschap, de kaders van de katholieke Kerk. Hij is priester, en vreest

(100) Cfer. Supra, noot 92.
(101) Cfer. Supra, noot 19.

niets ergers, tenzij zonder gehoor veroordeeld te worden door de geestelijken.

Hier wordt nu in den persoon van Houckaert een zware crisis duidelijk, die een tijdlang onze vroeg-humanisten beklemd gehouden heeft. Onze half-zekere humanist en schoolmeester ondergaat in zijn strevingen de paradoxe, iets tezelfdertijd te willen achterhalen en afweren. Achterhalen de Latijnsche letterkunde, of, beter gezegd, de Latijnsche letterkunst-naar-oud-model, en deze dan in dienst te stellen van een levensvorm, die, naar zijn meening, sedert de middeleeuwen ongewijzigd zou moeten gebleven zijn: een gesloten kader nl., waarin alle levensuitingen gekleurd en beheerscht worden door de godsdienstige sfeer, zóódat en ómdat het kerkelijk organisme voor de levensverhoudingen het raam afbakent en beperkt.

Doch hier ontgaat het hem en de vele anderen, die niet vermocht hebben zich uit te werken boven de o p p e r v l a k k i g e vormen van de vernieuwende beweging, dat op dit oogenblik een probleem van c u l t u r e n gesteld wordt.

Zij stellen zich blijkbaar voor, dat de Latijnsche letterkunst iets gaat worden, als een toevallige heropfleuring van houteriggeworden gebedsformules. Ze merken niet, dat de zachtere streeling, die vloeit uit de schoonheid der oudere dichters, niet enkel te wijten is aan het woord en het vers, doch ook aan de weelde van zinnen-aaiend genot, dat opwelt aan de basis van de nieuwe, langzaam herontdekte wereldbeschouwing. En zij kunnen zich dan ook geen rekenschap er van geven, hoe armtierig de verleden levenswijze moet schijnen, voor diegenen, die van haar niet deelen noch geërfd hebben.

Al wie, als Houckaert, zijn denkwijze en gevoelens laat aansluiten bij het verleden, kan deel krijgen aan een illusie-volle overtuiging of aan een gemakkelijk geloof: dat de vroegere regeling van deze levenswijze gerust de vernieuwing zou kunnen ondergaan in haar bescheidene, uiterlijke stoffeering, nl. in den vorm van zich-uit-te-drukken. Doch, wie in de toekomst blikt op dit oogenblik, ziet reeds een heel anderen vorm van samenleving tot stand komen. Voor hem heeft de o v e r h e e r s c h i n g van de godsdienstige waarde slechts nog een historische beteekenis.

Hij wordt opgezogen door het schoonheidsbeleven dat al zijn zinnen vervult.

De groote geesten van deze nieuwe beweging, met aan het hoofd de Prins der Humanisten, stellen zich een nieuw, ideaal beeld van cultuur voor, naar het voorbeeld van wat de oude Romeinen beleefd hadden. Zij gebruiken nu de taal en de letterkunde van dien totaal-verleden tijd, om er de zeden en de gebruiken van hun eigene omgeving mede te verfijnen. Zij willen daarin - en daardoor - een eenheid van verschijnsel verwekken, en op die wijze een woning gereed maken voor den nieuwen Geest. Met het oog van den ziener vóór-zien zij reeds de nieuwe wereld: daarin wordt de ge-vormde, de cultuurmensch, niet spontaan opgezogen in het complex der cultuuruitingen, en herleid tot den gemeenen deeler, zooals de geestesgenooten van de middeleeuwen. Integendeel! de nieuw-gevormde zal moeten uit zichzelf treden, uit zijn eigene, door de omgeving geboetseerde mentaliteit, naar een nieuw cultuur-bezit toe, dat vreemd is en domineerend. Dat cultuurbezit moet hij zich eigen maken, dat wil zeggen hij moet het waardig worden door inspanning, door loutering van zijn ontwikkelenden, steeds minder groven geest. De weg naar de individualiseering van het cultuur-begrijpen en -beleven wordt reeds gebaand.

Uit het analytisch geconstrueerd begrip van den oud-Romeinschen cultuurvorm - verzameld uit schrijvers en quasi-philosofen - bevroeden naderhand diezelfde voorloopers van een revolueerende periode, den band, die bestaat tusschen den vorm, het leven en den geest, wat wij nu Waarden heeten: een Geest werkt zich uit tot duidelijkheid in alle vormen van beleving onder één eenheidsteeken; zoo zien ze de Romeinsche cultuur als oerbeeld van elke intellectueele gemeenschap. En dat besef werkt op hen als een bevrijding uit de barbarie, uit de dwingende eenvormigheid van de Middeleeuwen.

Op de epigonen van Houckaert's klasse hebben dergelijke gissingen gewerkt als een verschrikking, erger dan de bekoring van ‘al dat zal ik u geven, als ge voor mij neervalt en mij aanbidt’. Zij hebben zich ontdaan teruggetrokken voor het beeld der uiterlijke verschijning van Rome's geestelijke decadentie. Ze hebben het onderscheid niet gemerkt tusschen de tierige wellustig-

heid van de laat-middeleeuwer, en de geraffineerde zinnelijkheid van den decadenten Romein: en misschien hebben ze niet ten onrechte gevreesd voor een cynische perversiteit in hùn menschen, zoo ooit de verfijndheid zich zou komen enten op de vleeschelijke welgedaanheid van hun toenmalige lustelingen.

De kunstigheid der Latijnsche letteren willen ze wel achterhalen, maar afweren den i n h o u d van de Romeinsche beschaving. Houckaert, zoowel als de anderen, heeft zich begoocheld met de voorstelling, dat het zou mogelijk zijn van een cultuur de taal en den gedachtengang te aanvaarden, zonder daarom zich gelegen te laten aan haar voorstellingsleven en haar beelden, - met dewelke men dan tóch onvermijdelijk haar opvattingen en haar geur inademt. Zoo ondergaat onze Gentsche leeraar en minnaar van de schoone letteren, met alle liefhebbers van tusschenposities, de bevreemding, in geen van de hem zijdelings rakende middens zich thuis te gevoelen. Hij wil te veel van het eene voor de traditionalisten, te weinig van hetzelfde voor de renovalisten. Maar wat moet het dan worden, wanneer men zelfs niet zeker is van de beaming onder eigen geloofsgenooten?

De vrees om zijn lofzang aan Kristus, samengelezen uit verzen van Vergilius, is zóó gegrond, en zóó bevattelijk zijn angst om het oordeel! Aan zijn eigen argumenten gelooft hij maar amper, omdat hij zich bewust is, met hoeveel kunst- en vliegwerk de H. Hieronymus het Egyptisch goud en zilver van den Exodus heeft moeten vergelijken met de welbespraaktheid en de poésie. Hij heeft toch ook zelf moeten inzien, dat hij de eerstelingen van den honingoogst slechts kan als voorafbeelding gebruiken, omdat de poësie z o e t gevooisd geheeten wordt, als de honig van de Hybla! Daarom wil hij juist meer dan eigen voorspiegelingen; hij vraagt het oordeel van lieden, die als tegenstanders zeer geducht worden: aan de Dominicanen. Langen tijd, vooraleer zijn redactie naar den drukker zou gaan, vraagt hij de meening te mogen kennen van magister Ioannes CROTIUS, denzelfden, aan wien hij in 1510 de groeten moet gaan overbrengen van Professor Solerius[(102)]. Het gezag van dit oordeel is dan ook zoo gewichtig voor de wereld van geestelijken, dat we thans

(102) Zie boven, 20^{n} Jaarg. 1942, 1-2, blz. 26.

beter begrijpen, waarom aan de publicatie van dezen brief een quaterne bedacht wordt.[102bis]

Wellicht is het overdreven het oordeel van Crotius te willen gelijk stellen met dat van dè Gentsche Dominicanen, vermits de schrijver er met nadruk op wijst, te spreken in naam van een beperkten kring van ordebroeders uit zijn convent, die de Schoone Letteren zeer genegen zijn, en ze zelfs beoefenen. Doch alles samen kunnen hun opvattingen dan gelden voor, als het ware, een tweede verdunning van den humanistischen geest. Misschien hebben ze in de stede van hun oorspronkelijke litteraire vorming wel een zeker ontzag verworven voor een zuiverder latiniteit. Inmiddels echter hebben ze den invloed ondergaan van een kloostergemeente, die er zich dan op beroemt de traditie te vertegenwoordigen en te verdedigen. Al zouden ze ook nog zoo revolutionair zich iets voorgesteld hebben, toch kleeft aan hun opvattingen de natuurlijke remming van hun milieu; en uiteraard kùnnen ze niet de-door-godsdienstige-opvattingen-vooropgestelde gevoelens tegen de heidensche literatuur van kant zetten.

Derhalve lijkt het wel de moeite waard de beoordeeling van onzen Dominicaanschen Magister, en vriend van Solerius, in haar geheel weer te geven, omdat er tevens een geest uit spreekt, die teekenend kan zijn. Bovendien kan men er zich een oordeel uit vormen nopens den smaak, zooals die in dien tijd gegroeid is uit een compromis tusschen een gebondenheid aan symbolischgodsdienstige voorstellingen en een aanvaarden van ontwortelde klassieke formules. Ook van dit standpunt uit hebben we hier te doen als met een tweede verdunning van den humanistischen geest. Voor iederen objectieven toeschouwer moet ook in den toenmaligen onzekeren tijd het onoverbrugbare van een dergelijke verhouding in het oog gesprongen hebben. De vraag, of het standpunt van traditioneel-gerichte middens op die manier bijgedragen heeft tot de noodzakelijke opkomst van een esthetisch humanisme moet hier open blijven, al wijzen ook alle elementen op een vermoedelijk positief antwoord. Zoo wenscht dan

> ‘Joannes CROTIUS. o.p., aan Eligius EUCHARIUS, schoolmeester op den Zandberg, Heil I.

(102bis) Zie boven, noot 91.

Het boekje dat ge me hebt laten geworden door toedoen van zeer eerwaarden pater, onzen broeder Willem LANIO, onzen Lector, zeer geliefde Eligius, heb ik gelezen met een ongemeen geestesgenot. Eerst en vooral omdat het van u uitgaat, die me zeer nauw aan het hart ligt, zoowel om wille van uw uitgebreide literaire eruditie, als wegens de verscheidene deugden van uw geest. Bovendien nog, omdat het werkje niet slechts niét afwijkt van den geest onzer studies, maar integendeel er ten zeerste mede strookt: vermits het dan toch een geboortegedicht is, gewijd aan den Heiland. Ik ben er van overtuigd, dat men van uw werkje den lof niet kan uitputten wanneer men wijst op een woordenrijke en geleerde taal! Reeds op voorhand, moest voor dit gewrocht in geleerdheid en welbespraaktheid een rijke woordenschat ten dienste staan van de levende energie eens uitgezochten geestes. Aldus getuigt uw werkje, dat zwaar is van heilige geheimenissen, en zich onttrekt aan de pogingen-tot-begrijpen van een vroom hart.

We hebben er ons kunnen van overtuigen, dat de Wijzen, hoe grooten schat ze ook haastig naar de wieg van den goddelijken koning brengen, tevergeefs trachten met een gebaar van de hand hun karige geschenken ten toon te spreiden: doch met een vorstelijke vrijgevigheid brengen ze een reusachtig gewicht goud meê: dewijl ze met zulke woorden den gulden gloed van hun liefde uitblazen. Verspreiden ze ook niet een zeer welriekende wolk van geurigen wierook? zij, die met zooveel lofspraken, als met evenveel rookende jubel-walmen van een uitbundigen geest, de heilige wieg verheerlijken van den goddelijken boorling! En brengen ze daar ook niet overvloedig myrrhe ten offer? zij, die met een zoo groote geldelijke en lichamelijke inspanning naar de wieg toeijlen van den Zaligmaker! Maar kijk! ik zie ze niet zonder gevolg! Ik zie het alreeds gebeuren, dat ze de heele wereld der heidenen achter zich aansleuren. Het heele heidendom dwingen ze in hun verband.(103)

We zien tot onze vreugde Vergilius, dien we tot nogtoe gekend hebben als heiden, zich spoeden naar de kamer waar Kristus geboren is, niet slechts zonder duidelijk verzet, doch met volle overgave. Hei! een edele spreker heeft zijn woorden gezuiverd, gelouterd zijn heidensche wanklanken. Nu heeft hij verzaakt aan den heelen stoet van schaamtelooze goden; thans is hij waarachtig goed voor ooren van kristenen; voortaan is hij waardig het heilige der heiligen te aanschouwen. Welk een wonderbaarlijk iets: een doode begint te herleven! Wat hij levend niet kende, profetizeert hij na zijn dood!

Aan u is Maro allen dank verschuldigd, mijn Eligius, en wel niet in geringe mate; aan u, die een dergelijke glorie toebedeeld hebt aan een doode. Daarom is er geen reden, waarom ge u van schuld zoudt trachten vrij te pleiten, alsof iemand u ter schuld zou kunnen dagen om zulk een verheven verdienste! Dank zij u, immers, bezitten wij, kristenen, Vergilius; dank zij u heeft Maro na zijn dood een plaats gevonden in de heilige

(103) Zie boven, blz. 58, de uitdrukking van Houckaert: “met den haan van het hof trekken we ook de hennen meê, zooals in de fabel”.

geschriften. Door eenzelfde inspanning hebt ge aan den overledene een dienst bewezen, en u nuttig gemaakt voor de levenden. Tot nogtoe waren we er van overtuigd, dat we ons bezoedelden, telkenmale wanneer we, tegen de wijding in van onze vroomheid, Vergilius' beuzelarijen ter hand namen: doch nu zoenen we, nu omhelzen we zijn verzen; de degelijkheid van de taal heeft bij deze omwerking niets verloren, maar godsvrucht is er aanzienlijk aan gewonnen. Wat kan het dan wel zijn dat ge zoudt bedreven hebben, waarom ge u zoo dringend zoekt te verontschuldigen als om een fout? Alsof ge een reiniging van noode hadt!
Onder den buit der onbesnedenen waarin ge vlijtig gezocht hebt, hebt ge een maagdeken ontdekt, wonder schoon van vorm, en lieflijk van wezen: ik noem de Bucolica van Vergilius. En terwijl ge overlegt, om ze over te planten en uit te huwelijken aan een israëlitischen man, (want het blijkt dat zulks de moeite waard zou zijn,) hebt ge haar nagels geknipt en heur haren gekapt, en verder nog haar kleederen gewisseld. En zoo hebt ge haar, gelouterd, gezuiverd en opgeknapt, toevertrouwd aan de trits der vrome koningen, om ze ten huwelijk te schenken aan één man, Kristus. Wat is daarin zoo vraag ik, te versmaden? Zoudt ge soms smaad berokkend hebben aan de Wijzen, die ge met zulk een lieven troost opgewarmd hebt? Of zoudt ge voor Kristus, bij zijn geboorte, in eerbied te kort geschoten zijn? Hij, die aangegrepen door de liefde van deze heidensche schittering, geleden heeft dat hij zou ontbloot worden van roem en glorie!
Gij hebt de koningin van Ethiopië van huidkleur doen veranderen en haar wit gewasschen: ge hebt haar al te groote vurigheid gekeerd in een sneeuwwitte helderheid, zoodat voortaan Aarons en Maria's klacht niet tegen Mozes zou gekeerd zijn, om wille van de Ethiopische. Waarin hebt ge verkeerd gehandeld, zoo vraag ik U?
Terwijl ge tusschen de boomen rondwandeldet van het woud der onbesnedenen, hebt ge een wilden olijfboom bezeerd, die de vleugels van zijn takken hemelhoog uitspreidt, maar helaas! geen levende vrucht kan voortbrengen. En gij, vol medelijden, uitgekapt den wellust van zijn woekerende takken, hebt er een olijftak op geënt. Ge hebt hem de vruchtbaarheid bezorgd; ge hebt hem doen deelachtig worden aan de heilige vetheid. Waar is hier, zoo vraag ik u, uw schuld?
Ge hebt de angstige kudden-zonder-herder samengedreven in de schaapskooien van den eeuwigen Herder, opdat aldaar de jaarling en de leeuw en de os zouden verblijven, totdat, naar de voorzegging van den profeet, een klein kind hen zou opleiden naar de eeuwige weiplaatsen. Wat is daarin ten schade?
Gij hebt in de dorre woestijnen der heidenen levend water doen ontspringen; draken, wangedrochten en leelijke soorten beesten hebt ge - gewijzigd de natuur der dingen - geleerd den Heer te loven. De heele beteekenis der levenlooze natuur hebt ge ten slotte omgekeerd tot gevolgschap voor Kristus. Wat schuilt daarin van een zondeke?
Wie zou zich daarin iets kunnen laten misvallen, en hier kunnen blind zijn

voor het bewijs van uw geest en uw gezindheid? tenzij misschien iemand, die benijdt, dat God lof ontvangt van een overledene, en die zich keert tegen de dankbaarheid, tegen het voorbeeld van een levende, of tegen de geleerdheid. Ik kan me in ieder geval niet zoover laten brengen in alle engheid van God te veronderstellen, dat Hij zich, vóór dat de heidenen onderwezen werden in het Geloof, zoo sterk zou gebonden hebben aan dien kleinen hoek, waarin de Joden leefden, dat Hij aan geen enkel heidensch volk iets zou willen hebben meêdeelen van zijn verborgen Geest. Of is deze openbaring een voorrecht enkel van de Joden, en niet van de heidenen? Integendeel! naar het getuigenis van den Apostel eerder van de heidenen. Wel is waar heeft God deze zeer zelden voor een heelen groep, maar dan alleszins toch op een hoogstaande wijze bedeeld met zijn Geest; het staat trouwens vast, dat ze ook door de scherpte van hun intelligentie superieur geweest zijn boven veel Joden, zelfs ten tijde toen de volheid èn van den tijd èn van de Godheid in den verheven schoot geblazen werd. Men weet, dat juist toèn Vergilius gebloeid heeft in sterkte, toen de Verlosser uit Galilea er aan dacht uit te wijken uit het oude Jodendom naar de heidenen.
En nog! de kinderen van het rijk plegen met de kinderen der duisternis de gave te deelen der voorzegging; zulks staat vast, en zou ten andere hier kunnen met bewijzen gestaafd worden: aangezien een man, wiens oog verduisterd was, Balaam, die leerde ergernis te verwekken onder de kinderen Israëls, tóch behoord heeft tot de toehoorders van het woord des Almachtigen. Wat staat er dus in den weg te zeggen, dat de groote Vergilius een of ander zou ontvangen hebben van de genade van Kristus, op het oogenblik dat deze genade in voorbereiding was om geschonken te worden aan de heele wereld? Zelfs in de muil van beesten is toen de menschelijke spraak bevonden geworden! Zelfs de levenlooze elementen van de heele wereld hebben op eenigerleie wijze geprofeteerd, dat Kristus, de Verlosser, geboren was!
Daarom ben ik van oordeel, dat ge het goed voorhebt, wanneer ge niets misgunt aan de goddelijke vrijgevigheid-en-welwillendheid: dewelke, in haar overvloedigheid, zich voorbereidend in de wereld te komen, enkele harten van heidenen verheven heeft door de heilige aandrift van een verborgen straal, en deze heidenen gevoerd tot een besef, dat veel hooger geweest is, dan over het algemeen aangenomen wordt. Dit immers is Gode niet onwaardig, noch ongepast bij de geboorte van Kristus. Ik geloof trouwens niet, dat deze opvatting strijdig is met de goddelijke gewoonten, noch dat God afkeerig zou gestaan hebben van een zoo voornamen geest.

Welaan, dan, mijn Eligius, gelukgewenscht met wat ge doet: schitterend! Op die wijze wordt de aloude vijand neergeveld: op die wijze wordt de schandige ledigheid verdreven, aldus wordt de ondeugd platgetrapt. Op die wijze wordt de deugd omhoog getild: de verheven glans van den roem wordt wijder, de jeugd wordt geoefend, de grijsheid opgewarmd, de onwetendheid wordt verdreven, de leer wordt verbreid, de lof Gods wordt vermenigvuldigd, de heiden wordt gelouterd, de kristen onderricht; de

wijsheid en de welbespraaktheid, tot nogtoe weinig eensgezind, worden verzoend, en reiken elkander de hand. De filozoof, die in zijn geest verheven dingen overdenkt, laat nu ook de verheven gedachten in een weidsche taal weerklinken. De poëet, die totnogtoe een beuzelaar geweest is en een grootsprakerige venter van ijdelpraatjes, heeft thans hoogverheven dingen in den geest en verbindt met het zwaar-tillende den ernstigen trek in zijn wenkbrauw en gefronst voorhoofd. Wie zich met theologie bezighoudt ontspant in klaarheid de rimpels van zijn voorhoofd; gevangen door den lieflijken klank der woorden vaagt hij zijn gedachten glad, en houdt zich rustiger bezig met menschelijke zaken.
Welaan dan, zoo herhaal ik u, mijn Eligius, houd op nog langer dit keurig werkje toe te vertrouwen aan den donkeren hoek en aan de muizen: het verschijne in het licht, het klimme op de daken, het kome in de handen, het weze aanbevolen, het worde geprezen. Zoo zijn de wenschen van allen, en vooral van diegenen, hier in ons klooster, die u zeer genegen zijn, zoowel om den heerlijken wandel van uw leven, als om uw niet-onbeduidende bedrevenheid in alle takken van de letteren, evenzeer nog als om de buitengewone vrucht van uw onderwijs der jeugd! Onder deze vrienden signaleer ik de voornaamsten, Pater Simon GRUTERIUS, een aanzienlijk bevorderaar van de goede letteren en buitengewoon predikheer van den lof-en-de-glorie; eerwaarden Pater Willem LANIO, die bij ons fungeert als Lector, bewonderaar van alle geleerde en weldenkende mannen, maar ook onvermoeibare zwelger van boeken, en uitpluizer van geschriften; pater Jacob DESSELANUS, zeer genegen en zelf minnaar van de goede letteren, maar tevens ook van het woord Gods, en van alles wat er meê verband houdt, even goedbespraakt als fel-geleerd predikant.
Mocht ge dan later met dienzelfden, u kenmerkenden, godsvruchtigen geest, ook met de Aeneis Kristus leeren kennen, en mochten we tusschen de wapenen en de overwonnelingen de standaard van den koning zien vooruitrukken ten slagveld. Ik zou derwijze wenschen te zien, dat Dido, afgetrokken van hààr offervuren en altaren, zou gedreven worden naar de heilige altaren van Kristus, den beminde; dat ze verteerd worde, niet door dat blind, maar door een heilig vuur; dat ze aanspraak make op een verduldig hart vol liefde, en dat ze zich tenslotte werpe, midden haar dwazen warboel van uitgestooten geluiden, in dézen gloed. Welk een verheven schouwspel zou het zijn, indien deze, Dido's toentertijd blinde waanzin thans door uw zorg zou gekeerd worden tot een bede om vroomheid. Moet ik dan herinneren aan Aeneas? die tracht een rustigen zetel te vinden, gedompeld als hij is in de golven en in verschillende avonturen te land en ter zee! Welke wonderen, goede God! zou de vrome Aeneas ons weten te vertellen onder uw geleide, over de dingen van de onderwereld! Toch zou ik het jammer vinden, moest ge daardoor weerhouden worden van ernstiger studies. De waardigheid van uw hooge persoonlijkheid vraagt heiliger oefeningen; de noodwendigheden van uw priesterlijk ambt vereischen het. Ik weet en beken het: edoch! zijn er hier geen gelukkige talenten, door den uitdeeler der genaden

uitzonderlijk gesierd? Gij kunt al spelende, en onder het bedrijf van andere dingen, tot stand brengen, wat een ander met alle krachtinspanningen, en onder vollen toeleg nauwelijks in gang zou krijgen. Daarom doet ons uw gelukkige behendigheid verhopen met een vast vooruitzicht.
Voor de rest hebt ge reeds meer gedaan, dan ik voor mijn deel zou durven vragen van u, indien de rede mij raad gegeven had in de plaats van mijn verlangen. Moest dan derhalve iets van de andere gedichten van wege uw Waardigheid tot ons mogen komen, we zouden onzen schuld-last aanzienlijk gestegen achten, en zulks aanvaarden voor onze belooning. Vaarwel, en maak van onze dienstwilligheid gebruik naar uw verlangen.

Uit het klooster der predikheeren te Gent, op 21 Januari 1520'.

Wat had Houckaert beter kunnen wenschen dan deze apologie? Zijn dichterlijke bekwaamheid geroemd, de resultaten van zijn school- en opvoedingsbedrijf geprezen, zijn peters onder de Dominicanen op het voorplan gebracht, de allerhande weldaden van zijn *cento* aan den klepel gehangen. Doch boven alles een half-theologisch-symbolische, half-literaire fundeering van zijn opzet, voortgaande precies op de argumenten, door Houckaert in zijn woord-vooraf verzameld. Maar ook voortaan ondubbelzinnig de eisch geformuleerd, dat de ontwortelde verzen van klassieke auteurs zouden ingeschakeld worden in de traditioneele levenssfeer: godsdienstigheid in en boven alles! Gelukgewenscht, omdat van nu af de geloovigen zich kunnen ontkleeden van den angst, hun vroomheid te zullen bezoedelen, wanneer ze Vergilius de hand geven; nu mogen ze vrij met hem omgaan, aan een ouden wensch zich volledig overgeven. Gelukgewenscht nog, omdat de oude ondeugd, de schandige ledigheid, - waarvan Houckaert's leerlingen den mond vol hebben met afschuw - platgetrapt ligt: wij danken U om de bezigheid. Heer, die we mogen liefhebben!

Zou Houckaert dan nóg geaarzeld hebben, of hij het stukje al dan niet zou laten publiceeren? In ieder geval, nadat hij het opmonterend schrijven ontvangen heeft van Magister Crotius, stuurt hij dezen *Cento* aan Hulleus - we weten niets omtrent de bedoeling van deze zending - met nog den tekst van een onlangs in zijn school opgevoerd dialoog (21 Augustus 1520) tusschen den stadsbewoner en den buitenmensch: dit laatste een schoolsche poësie van een driehonderd verzen, vol klassieke reminiscenties, waarbij zonder eenigen twijfel aangestuurd wordt op een duide-

lijke gelijkenis met Plautiniaansche karakterschetsen[104]. Toevallig geraakten beide schriften tóch bij den drukker: we weten het uit den brief van hem, die ze aldaar bezorgde. De weg naar den uitgever is niet avontuurlijker geweest dan anders, en daarom loont het wel de moeite dien, aan de hand van den gedienstigen schrijver, van naderbij te volgen.

> Op ff^{o} F iij v^{o} - [F iiij] r^{o} schrijft aldus ‘Joannes TAGAUTIUS Ausemontanus, aan Eligius HOUCKAERT Gandavensis, in alle takken van de schoone letteren zeer onderlegd’, en wenscht hem alle heil!
> ‘Reeds enkelen tijd geleden kregen we uw Grisellis in de hand, zeer zoet-gevooisde Eligius, een werkje, dat met de sierlijkheid ook de hoogste geleerdheid koppelt, en waarin geleerd wordt, hoe met alle inspanning moet getracht worden het pythagoreïsch voorschrift te onderhouden: namelijk zijn gevoelens te temperen![105] Iets wat we in den bijbel en in de kristelijke leering ook voorgehouden vinden. Maar ik weet niet door welke goddelijke hulp mij onverwacht onder de hand gevallen is een ander geschrift dat van u uitgegaan is. In dit geval is me thans voor het eerst recht duidelijk het woord van Marcus Tullio: dat soms één enkel uur u datgene aanbrengt, wat zelfs jaren en jaren u niet zouden kunnen bezorgen. Op een keer immers, dat ik in gesprek ben met Baudewijn VAN HULLE, - die beroemd is even zeer om zijn wetenschap van de philosophie als om zijn kennis van de gewijde Schrift, en die door de voortreffelijkheid van zijn levenswandel aan de meesten den weg aanwijst van een eerlijk leven -, valt mijn oog op een boekje, dat misschien bij toeval daar ligt. En het inkijkend, zooals het mijn gewoonte is de boeken open te slaan, die onder mijn bereik liggen - op gezag van Plinius' oordeel, dat er tot nogtoe geen zuiver-nuttelooze boeken te vinden zijn, waaruit van geen enkelen kant profijt zou te halen zijn, - lees ik eerst dat Genethliacon, ter eere van Kristus, den Zaligmaker, namelijk dien geboortelofzang, getrokken uit de Bucolica van Vergilius. Mij dunkt, dat het werkje met de hoogste zorg samengesteld is, en met een liefdevollen geest uitgewerkt. Het komt mij ten slotte voor, als geldt het Egyptische rijkdom, aan Gods tempel met een zuivere bedoeling gewijd en opgedragen.[106]
> De cento's van Proba Valeria, door wier voorbeeld ge blijkens uw inleiding aangedreven geworden zijt, hebben me vroeger uitzonderlijk be-

(104) “Actus est iste dialogus Gandaui, in monte arenoso, bonarum artium emporio, domino Guillelmo Gallo, equite aurato et domino philippo Catullo Consulibus. AEgerunt (sic) Iacobus Blaserius Gandauus et Eustachius Longhetus Montanus / at Simon Hulanus Neruianus prelusit argumento Anno Christi supra sesquimillesimum (resic) vigesimo mensis augusti die .xxiij”. (f^{o} F iij, r^{o}).

(105) Zinspeling op de les van verduldigheid, vervat in het spel van Grisellis.

(106) Zinspeling op het goud en het zilver van den *Exodus*.

vallen. Maar ùw Genethliacon, zoodra doorgelezen, heeft me derwijze kunnen bekoren, dat ik hevig verlang om het beter te kunnen lezen. Wie zou zich immers kunnen vrij houden tegenover de aantrekking van deze lectuur, aangezien door deze guldene leesstof de liefde aangevuurd wordt voor den kristenen godsdienst?
Wie zou kunnen zonder bewondering blijven voor deze sterkte van geest, waarbij verkristelijkt wordt een heidensch poëet (en dat beteekent dan een dichter van een waarachtig heidensch gedicht, waarin dus niets te ontdekken is van een kristelijk mysterie, maar waar af en toe iets vuils te ontdekken valt)? Het past nu inderdaad bij hemelsche zaken: het wordt zuiver en blank van uitzicht.
En dit zou ik u dan, zeer geleerde Houckaert, uitzonderlijk sterk willen aanbevelen. In dezen tijd van allergrootste onheil, is het nu de gewoonte de verzen der dichters al te zeer in het schunnige te interpreteeren. Mocht daar maar een eind aan komen! Men zou immers de waarachtigheid geen geweld aandoen, moest men in zeer correcte termen vervangen datgene, wat zou kunnen aanzien worden als gezegd met een obscenen bijsmaak: en namelijk wel zoo, dat diegene die het leest, meteen zou begrijpen dat de auteur het aldus bedoeld heeft.
Om nu echter terug te keeren naar het punt, van waar ik uitgeweken ben, zoo vraagt van Hulle me, wat ik daar aldus gespannen zit te lezen. “Iets nieuws”, zeg ik. En hij, het manuscript inziende: “Dat is, zegt hij, van een Vlaming, vriend van me; een boekje dat me bij het lezen regelmatig genot verschaft”. En bij mijn antwoord, dat ook ik er genoegen uit put, reikt hij me een ander handschrift, waarin het dialoog tusschen stedeling en landbewoner te lezen staat. En dat heb ik dan met meer trok doorloopen als ooit eenig ander. Hier ligt inderdaad zoo reëel de landsche eenvoud bloot, als hij door steedschen kronkelpraat ont-dèkt wordt. Zeer gevat zegt trouwens onze landbewoner, dat, moesten de stedelingen de hulpmiddelen van het platteland komen te missen, ze eenvoudig niet in het leven zouden kunnen blijven. En wat dan nog al! Er wordt met veel recht uitdrukkelijk betoogd, dat de stedeling door den buitenmensch geholpen wordt, en dat de landbewoner vaak de hulp van de stedeling van noode heeft.
Aangezien dan deze werkjes me zoo aangenaam gevallen, vraag ik aan Hulleus, dat hij zich de moeite zou getroosten (de werkjes een tijdlang af te staan) en me de gelegenheid laten deze breeder, en meer op mijn gemak uit te lezen. En ik krijg grif zijn toestemming.
De gedichten gelezen, deel ik ze meê aan anderen, namelijk enkele van mijn dischgenooten-uit-het-college, beoefenaars van de schoone letteren, en meer dan een zelfs vurig aanhanger. En zij zijn er vol lof voor, en dringen er op aan, dat ik er zou zorg voor dragen dat de boekjes uitgegeven geraken. Anders zou ik - naar hun zeggen - alles misgunnen aan de literatuur, moest ik me niet tot het einde inspannen voor deze uitgave. Ik ga dat meêdeelen aan Hulleus: ‘Dat is juist, zegt hij, wat ik reeds lang verlangd heb te doen, maar andere dingen, waardoor me veel tijd in beslag genomen

wordt, hebben me er van tegengehouden, mijn opzet ten uitvoer te brengen. Gij, zoo gaat hij voort, wilt ge iets verdienstelijks doen, zorg gij daarvoor! Ge weet toch dat ik in een berg belangrijke bezigheden betrokken zit, zoo dat ik aan dit ééne ding niet mijn eerste noch uitsluitende zorg kàn besteden."
En aldus heb ik in volle overgave de zaak aangepakt. Om de uitgave gedaan te krijgen, ga ik met Hulleus naar de drukkers. En aldaar tref ik wondere staaltjes aan van drukfouten. Derhalve begin ik er aan te twijfelen, of uw uitgelezen werk wel ter uitgave zou dienen bezorgd te worden, uit vrees dat het zou kunnen lijken beheerscht te worden door de zonde der foutenschrijvers. Maar Hulleus zet me aan toch door te drijven, en den uitgever te binden aan de verplichting getrouw over te drukken en zich met de allerhoogste zorg te zwichten voor drukfouten, wil hij het werk te doen krijgen.
Derhalve bid en smeek ik U, mijn heer Houckaert, indien ik een zekere verdienste gewonnen heb, zoo schrijf ze dan op de rekening van mijn volledige dienstwilligheid en gelief me te rekenen tot de schare van uw leerlingen. Ik zou U inderdaad niet durven verzoeken dat U zoudt gelieven mij te aanvaarden voor een vriend, die nog te zeer ongeschaafd ben en zelfs Esopus niet heb gepolijst. En het lijkt me ook niet, dat ik u een dienst zou bewezen hebben, waarvan men een vriendschap zou mogen verwachten in de keer. Maar toch kan ik me er om verheugen, me ooit er te zullen op beroemen, dat door mijn zorg uw werkjes uitgegeven geworden zijn, en dat de literatuur ze ter bewaring ontvangen heeft. Vaarwel! Uit het gymnasium van den H. Michaël, in het Fransch geheeten Scenacq, den 21sten Januari.' (1521?)

Indien het in de bedoeling van den uitgever gelegen had, door de omkransende literatuur de mediocriteit van Houckaert's compositie op het voorplan te brengen, dan zou het opzet stellig volledig gelukt mogen heeten. Maar dit is wellicht een oordeel van smaak over een modeproduct, wiens tijd reeds eeuwen verstreken is, zóó, dat we, over de wijzigingen in den smaak van onze beschaving heen, ons moeilijk kunnen indenken in de gezindheid van onze vroeg-renaissancisten. Moet men hier misschien rekening houden met den geringen diepgang van de strooming, waarin Houckaert zich bewoog, om de qualiteit te begrijpen van een smeêwerk in de letterkunde, dat met de literatuur slechts de plastiek van het woord gemeens heeft? Het heeft voorzeker geen zin, het kunstgehalte te willen peilen in deze stapeling van siermotieven, al zijn ze dan nog zoo architectonisch knap als sierlijk vloeiend opgebouwd. Is het zand dan wel de aandacht waard,

omdat in de rimpeling van zijn vlakte de wind een verren weergalm heeft laten golven van de oneindigheid der hemelen?

Velen hebben getracht, in dezen tijd van ontluikend humanisme en kiemende Renaissance, iets van dienzelfden weergalm vast te houden in hun omgeving: ze hebben theorieën opgebouwd, systemen onderling getoetst en beproefd, stellages van verwachtingen en wenschen in wederzijdsch samenleunen omhoog getrokken. Ettelijke paedagogische tractaten, onder andere, zijn verschenen, en hebben iets verwezenlijkt in de wereld van de zuivere voorstelling. Ze hebben formules geschapen, die een zelfzuchtige ongerustheid tot bevrediging gebracht hebben, met de waan, dat hun wenschen ook de werkelijkheid zouden doen verkeeren. Over de werkelijkheid echter geven deze declamaties slechts een zeer flauw vermoeden. Middenin deze trommelige geruchtigheid evenwel slaat een duidelijk rythme van wezenlijk leven: de school, de schoolmeester en zijn aanwas van volgelingen, de drom der middelmatigen, die onderling een atmosfeer onderhouden en daarom juist den tijdsgeest neerhalen tot op de hoogte van den gemeenen zin.

Daarin ligt waarschijnlijk de knoop der tragiek, die onze vroeg-Renaissance beheerscht, wellicht ook de verklaring van de verstikking, waarin Erasmus' geest versmacht was, reeds vóór hij van deze wereld gescheiden was: tusschen de zieners van den tijd, die zou komen, éénerzijds, en de kortzichtigen van het toenmalig-voorhanden-zijnde anderzijds ligt er geen brug. Geen eigen cultuurgoed verbindt de twee opeenvolgende geslachten. De school is niet rijp voor het besef van een plots herlevende beschaving uit het oude Rome. Geen eigen gehechtheid aan nationale grootheid versmelt den geest van wie weet, met het hart van wie vermoedt en gist. Geest en gemoed vinden geen gemeenzaamheid. Gevormden en volk staan vreemd tegenover elkander, omdat de gestudeerden zich uit hùn cultuurbezit terugtrekken in een vreemde vormelijkheid van beschavingsmanieren. Zichzelf uit de middeleeuwen verbannend, hebben de Renaissancisten geen tolk gevonden tusschen de welbespraakten en de onmondigen; de school heeft niet ver genoeg de voortrekkers kunnen volgen. Hun ideaal is trouwens al te zeer gemaakt, te los van bodem, te onzeker, te

dof en te onnuttig geweest, te zielloos en te systematisch, om binnen te dringen in het gemoed van het volk, en daar het sap te vinden waarmeê het zou kunnen gedijen in den tijd. De revolutie tusschen de middeleeuwsche gevuldheid des levens naar de nieuwmodische bezigheid des geestes is te plots vergaan; te onbedaarlijk is de sprong van wat staat naar wat hangt.

Daar midden-in moge dan de gemoedsonrust van onzen priester typisch zijn of algemeen: ze is noodzakelijk in een tijd, waarin de revolutionaire cultuuroverdracht nog grootendeels of haast uitsluitend overgelaten wordt aan de diensten en het gemutileerd gezag van de traditioneele Kerk. Deze revolutie kon niet straffeloos een godsdienstig-ethisch universalisme vernietigen ten voordeele van een - zij het intellectueel, zij het affectief, zij het nog caracterologisch - particularisme in de opvoeding. Het universalisme van de middeleeuwsche, kerksche, èn volksche opvoeding is zoo even te loor gegaan: thans wreekt zich de cultuur, en verlaat aan onze gewesten een schim, een harteloos, ontzenuwd overblijfsel van een sinds eeuwen verstorven politiek-en-geestelijk universalistisch ideaal van Romeinen.

Op dat oogenblik begint de barst zich te voltrekken tot een scheur tusschen intellect en geest; de kloof tusschen Volk en geleerden te gapen. Daaraan heeft ook de school van toen, met haar formule van ijdelen, pralerigen roem, haar ontzettende leegheid van gefrazeerde geheugenbrokken, met haar zelfzuchtige vernietiging van de zielsverbondenheid met de gemeenschap en haar mateloozen verheffingswaan boven het gemeene, grove schuld. Men leeft niet een geestelijken levensinhoud in strijd met een intellectueelen levensvorm.

De literaire bezigheid van Houckaert is, in haar evolutie, precies een groei naar de kwellende breuk tusschen die dingen, die hij wil lijmen en verbonden houden: een godsdienstig-ethisch levensideaal in een formalistisch-estheticistischen vorm. De voorstelling der vorming tot dat levensideaal heeft langzamerhand den priester, met zijn universalistischen geloofsgrond, het conflict duidelijk gemaakt door het besef van de vernietigende rukken en van de onttakeling der levensvormen, die hij wenscht: vandaar de reeds meermalen gesitueerde tusschenpositie.

Doch deze dispariteit tusschen levensnorm en levensvorm, die

het ontstaan van een levensstijl verhindert, lijkt verder te reiken dan een toevallig en lijdelijk conflict. Ze is meer dan het duidelijk teeken van een overgang: ze is het onmiskenbaar merk van den vernietigenden adem van dezen tijd. In de splitsing van het openbaar leven bereikt ze, eenerzijds, de godsdienstige scheuring, waarin voornamelijk het volk zijn volle beleving zal zoeken; anderzijds zal ze, in de wereld van het intellectueele, leiden naar een spleet tusschen den geleerde en zijn bodem, tot in het teeken der vereenzaming toe, waarin hoogmoedig de gecultiveerde zijn heil zal gaan zoeken; zou daaruit wellicht in de politiek een nietafhankelijkheidsroes gaan gisten, om te leiden naar een overhoop zetten van alle traditie, met een zucht naar enge zelfstandigheid, eenheid en continuiteit, om het nationale als ideaal te kunnen laten groeien? Doch, zelfs deze eenheidsdrang zal niet vermogen de onttakelde, individualistische strekking te keer te gaan, die niet meer uit paedagogische doelstellingen zal verwijderd geraken.

In de dagen echter van Houckaert zelf zou wellicht niemand hebben dùrven gissen, dat de beweging ooit die vaart zou nemen. In die verhoudingen valt het duidelijk op, dat het nog minder zin heeft de houding van Houckaert te beoordeelen, dan zijn smaak. Men zou daarbij al even gemakkelijk zich kunnen laten verblinden door de schittering van het nieuwe, het onontgonnene, het pionierswerk uit dezen tijd, om zich enthousiast te verheugen over een nieuwe geboorte van de Latijnsche en Grieksche meesterwerken, gevolgd door een nieuwe eeuwigheid. In het tegenovergestelde gevoelen overzwenken rond den pool der gemeenschapsidee zou al even weinig bezadigd zijn. Even zeker, als elke tijd een schakel te beteekenen heeft in de ketting der geschiedenis, heeft ook de school in elke periode haar eigen rol: zij is de hamer, die de schakels buigt en lascht: den jongsten aan den voorgaanden. Voor elk werktuig van de cultuur heeft de historische paedagogiek even veel achting; voor elken speler even veel belangstelling: zoowel voor den titelrol als voor de figuranten. Zonder deze laatsten zouden ons trouwens de schrijvers van tractaten tot een waanvoorstelling brengen.

Na 1520 houdt plots de literaire bedrijvigheid van Houckaert op, zonder dat we eenige aanleiding vinden te gissen waarom.

Hij blijft alleen nog schoolmeester, vertaalt in 1529 het eerste boek van Anna BIJNS' refereinen in het Latijn(107) en schrijft bij gelegenheid nog eens gedichten(108). Hij krijgt de medewerking van zijn broer Paul, en houdt met dezen de school in hoog aanzien(109).

Het epitaphium van Houckaert is gepubliceerd in het *Messager des Sciences Historiques*, XXV, (1851), p. 508, door Prudens van Duyse, zooals hij dat gevonden had in een verzameling oude grafschriften uit de Gentsche kerken. Uit het epithaphium blijkt, dat Houckaert gestorven is op 56 jaar; en volgens een nota van den copyist, die den steen aanwijst, zou hij overleden zijn op 4 November 1544.

Literatuur

1. *In hoc opusculo contenta LIUINI seu Leuini archiepiscopi & martyris Gandauorumque tutelaris diui vita ab Eligio Houcario Gandauensi elego carmine conscripta.*
   Ad eundem cum laudibus supplicatio.
   BERTULPHI confessoris eorundemque protectoris vita brevissime elucidata.
   Ad eundem & commendatio & votum.
   In COLLETAM virginem longe venerabilem paean elegiacum.
   Gent, Victor van Crombrugghe, 1511 (13 Jan.). 4 ff. lim., XXIIII ff. in 4°, rom. geteekend. Persen van Badius.
2. *In laudem SALUATORIS a morte resurgentis carmen.*
   Gent, Victor van Crombrugghe, 1511 (5 Apr.). 6 ff. in 4°. Persen van Badius. (Bibliotheca Belgica).
3. *Tractatus de poenitentia / tersioribus versibus / quam prius fuerit ab Eligio HOUCARIO concinnatus. Duodecim articuli fidei singulis distichis elucidati. Quinque sensus in tetrasticho expressi. Decem praecepta Domini in carmine elegiaco exarati. Decem plagae AEgiptiacae in hexasticho. Septem sacramenta ecclesiae. Septem dona Spiritussancti. Quattuor virtutes cardinales in carmine. Tres virtutes theologales. Octo beatitudines. Sex peccata in Spiritum sanctum. Quattuor peccata clamantia ad Deum pro vindicta. Novem peccata aliena ¶ Ad Zoilum tetrastichum. Ad Angelum*

(107) Zie Literatuur nr. 9.
(108) Zie noot 81.
(109) Marchantius, l.c. roemt de school alwaar hij zijn onderwijs genoot. Anderzijds moet het instituut nog langen tijd goed gedijd hebben, aangezien in 1547 Paul Houckaert nog het huis kan koopen van Pieter De Keysere, den drukker: zie F. VAN DER HAEGHEN, *Bibliographie Gantoise*, *Recherches sur la vie et les travaux des imprimeurs de Gand*, I, (Gand, 1850), p. 28, n. 1.

Nericium carmelitam carmen. De immatura morte Ionnis Dullardi nenia et dialogus, carmine heroico compositus. Epitaphium magistri Ioannis Dullardi. Leuino Austrico medecinae doctori clarissimo, & Petro Caesari bibliopolae, viris quam optimis, carmen. Ad studiosos mineruae Jacobi nutini epigramma. Ioannis Lactei ad inuidum hexastichon. ¶ Ad Robertum Caesarem praeceptorem colendissimum hexastichon. Cornelius Grapheus Alostensis ad discipulos gregorianae festivitatis cultores.

Gent, Victor van Crombrugghe - Pieter De Keyser. 1513. (11 Maart) 16 ff. in 4°, reclam. Persen van de Lynx.

4. *Eligij HOUCARIJ sacerdotis ludimagistri scholasticorum institutionum libellus emunctus. In diuam KATHARINAM paean elegiacus: In AGNEM virginem et martyrem panegyricus. Septem Graecorum sapientium sententiae, succinctius ex Diogene Laertio excerptae*

   Parijs, Badius van Assche, 1515. 24 ff. (Biblioteca Belgica).
5. *In hoc opere contenta GRISELLIS, tribus actibus scaenicis, per Eligium EUCHARIUM Ludimagistrum Gandensem decorata. Montis Arenosi incolarum lucubratiunculae. Ad Magistrum Balduinum HULLEUM Gaiopolitanum Almae Vniuersitatis Parisiensis Rectorem dignissum missa Strena cum Epistola. Cum gratia et privilegio Regis Hispaniae.*

   Antwerpen, Michael Hillenius (van Hoogstraeten). 1519. 62 ff. in 4°, reclam.
6. *Super conflictum Betulae et Iannuli, Catone iudice, Trilogus.*
   ¶ Inter Morionem et Morum dialogus.
   ¶ Epitaphium MAXIMILIANI Imperatoris semper Augusti Eligio EUCHARIO auctore.

   Antwerpen, Ibidem, (1519); 6 ff. in 4°.
7. *Charitis & Gandae super obitu MAXIMILIANI Romanorum Regis semper Augusti, ob canonicam electionem CHAROLI, ex PHILIPPO filio nepotis se vicissim consolantium commentarius: auctore Eligio EUCHARIO sacerdote ludimagistro arenemontano Gandensi.*

   Gent, Pieter De Keyser, 1519. In 4°, 8 ff. reclam.
8. *In hoc opere contenta ¶ Genethliacon CHRISTO IEHSU domino nostro canendum / ex Bucolicis Vergilianis depromptum / paucis tamen verbis additis atque truncatis. Interlocutores magi orientales IASPAR MELCHIOR BALTAZAR.*
   ¶ Praecepta aliquot moralia sane utilissima cum epistola ad Autorem operis.
   ¶ Dialogus de moribus Vrbanorum et rusticorum.

   Parijs, J. de Gormont, (1521); 24 ff. in 4°, reclam.
9. *Iste est pulcher & syncerus libellus, continens in se plura loepida* (sic) *& artificiosa Cantica, plena scripturis & doctrinis diuersarum materiarum iuxta indicium regularum seu thematum hic in indice sequentium. Primo, perque bene compositus in lingua vernacula, ab honesta & ingeniosa virgine Anna BYNS Antuerpiana. Et deinde per doctissimum virum Eligium EUCHARIUM in lingua latina translatus, subtilo Rhetorismo refutans in veritate omnes istos errores & magnas abusiones, emergentes ex maledicta*

Lutheranorum secta: quae non solum ab omnibus doctoribus et Vniversitatibus, sed etiam ab Imperiali Maiestate iure condemnata est.
Antwerpen, Vorsterman, 1529.

72 ff. in oblong 8°, reclam.

Uit het vlaamsch van de bij Jacob van Liesvelt in oblong 8° gedrukte: ‘Dit is een scoon en suverlyc boexken, inhoudende veel scoon constige refereinen, vol scrifturen ende doctrinen, van diveerscen materien, na wtwisen der regelen als hier in tregister na volgen, seer wel gemaect vander eersame ende ingeniose maecht Anna Bijns, subtilic ende retorijckelic refuteerende in der waerachtigheyt alle dese dolingen ende grote abuysen comende wt de vermaledide Luterice secte. Dewelcke niet alleene van allen doctoren ende universiteyten mer ooc vander keyserlycke maiesteyt rechtverderlyc gecondemneert is.’

De oudste Brugsche Almanak door Hervé Stalpaert

De eerste almanak-bibliografen aanvaardden als oudsten Brugschen almanak het werk van Pieter van Bruhesen *Magnum et Perpetuum Almanach* te Brugge gedrukt in 1550.

In zijn *Notice Biographique sur François Rapaert,* te Brugge verschenen in 1844[1], beweert Dr De Meyer dat in 1550 een almanak verscheen uitgegeven door Pieter van Bruhesen of Bruhezius, van Brugge. De schrijver vermeldt daarbij geenszins dat deze te Brugge zou gedrukt geweest zijn. - E.H.C. Carton, Brugsche bibliophiel en geschiedkundige, die Warzée bij het opmaken zijner Bibliographie voor het Brugsche gedeelte behulpzaam was, zich waarschijnlijk steunend op de opgave van Dr De Meyer, aanvaardt daarbij dezen almanak als een Brugschen druk en vermeldt hem als zijnde de oudste. De titelopgave luidt: *Magnum et Perpetuum Almanach,* Bruges 1550, in-12.[2]. - Zech-Du Biez haalt in 1902 Warzée aan, maar zegt seffens: 'nous n'avons pu découvrir un exemplaire original de cet almanach, qui n'est pas sans notoriété'[3] en geeft daarop ook nadere bijzonderheden over dezen zeldzamen almanak, zich ditmaal niet enkel steunend op Dr De Meyer, maar eveneens naar andere bronnen verwijzend.

Deze beweringen en de echtheid dezer gegevens hebben we nader onderzocht. Evenals Zech-Du Biez hebben we den *Magnum et Perpetuum* als dusdanig evenmin teruggevonden, echter één nader bericht over dezen almanak lazen we in een bijdrage over Louis Vivès, door E. Van den Bussche, archivaris te Brugge,

(1) Dr DE MEYER. - *Notice Biographique sur François Rapaert et ses descendants Médecins pensionnés de la ville de Bruges.* - Bruges 1844.
(2) A. WARZEE. - *Recherches Bibliographiques sur les Almanachs belges.* Bruxelles, 1852. blz. 131.
(3) G. ZECH-DU BIEZ. - *Les almanachs Belges.* Braine-le-Comte (1902-03), blz. 175.

in het tijdschrift *La Flandre*[4]: 'Le plus ancien almanach connu de Bruges, le Magnum et Perpetuum Almanach, imprimé en 1550 in-12 note que ce caveau fut achevé seulement en 1549 et que le 27 Novembre de cette année on y déposa la pierre tombale.'

Mogen we daaruit besluiten dat E. Van den Bussche den almanak in zijn bezit had of in gebruik bij het opmaken van zijn artikel? Of haalde hij zelf deze inlichtingen uit een andere bron? Dit schijnt althans een raadsel te zullen blijven, daar hij verwaarloosde eenige nadere bibliographische aanduiding over dit merkwaardig gegeven mede te deelen.

* * *

De opsteller van dezen almanak is Petrus van Bruhesen of Bruhezius, 'Docteur inder Medecinen' afkomstig van Rythoven waar hij omstreeks 1513 moet geboren zijn. In 1548, 1549 en 1550 is Petrus van Bruhesen geneesheer-pensionaris van de stad Brugge. Hij was schrijver van een paar weinig belangrijke geneeskundige verhandelingen. Zijn naam zou waarschijnlijk reeds vergeten geweest zijn indien hij niet, als voorstander der Astrologische geneeskunde, zijn stellingen had verdedigd in een almanak, die naast officieele aanhangers, talrijke wetenschappelijke bestrijders had. Officieel werd hij gesteund en goedgekeurd door het Brugsche Stadsmagistraat, sterk werd hij aangevallen en afgebroken door de geneesheeren-pensionarissen Cornelius Schuute en François Rapaert.

Cornelius Schuute[5] geboren in Zeeland, te Leuven dokter in de medecijnen gepromoveerd, later gevestigd te Brugge in de 'Wulfhaertstraete', had reeds vóór het jaar 1534 een almanak uitgegeven bij Willem Vorsterman te Antwerpen. Hij was voorstander der Astrologische geneeskunde en gaf ook in zijn almanakken de gunstige dagen aan voor purgeeren en aderlaten.

(4) E. VAN DEN BUSSCHE. - *La Flandre* VIII - 1876. blz. 320. - In *Biekorf* II, 1891, blz. 57, geeft E. VAN ROBAYS een overzicht der gegevens Bruhezius en den oudsten almanak rakende, doch hij onthoudt er zich van Brugge als uitgaveplaats aan te geven.

(5) BIBLIOTHECA BELGICA, 2e Sie, S. 380 en vlgg. - Dr DE MEYER. - *Analectes Médicaux,* Bruges 1851, blz. 135 en *Suite aux Analectes Médicaux,* Bruges s.d. blz. 14, 15.

Bruhezius' voorspellingen en aangiften strookten niet met de opgaven van Schuute, en dit moet de voornaamste reden geweest zijn van het geschil tusschen beide prognosticatoren.

* * *

Gilliodts van Severen geeft in zijn *Mémoriaux de Bruges*(6) een drietal stukken, die in betrekking staan met de almanakken van Meester Bruhezius, en die tot hiertoe niet nader gebruikt werden. Op 3 Januari 1547 verschijnt Meester Cornelius Schuute, docteur inde medecine, voor het College van Schepenen der stad Brugge, en klaagt Meester Pieter van Bruheze van Rythoven aan niet enkel als zich valschelijk uitgevende voor docteur inde medecine maar als uitgever van zaken die het volk schadelijk en hinderlijk zijn in de gezondheid. Want Pieter van Bruheze deed een zeker aantal almanakken drukken waarin zeer groote dwalingen voorkomen. Hij steunt bovendien op Latijnsche teksten van Galenus. Schuute beweert dat van Bruhezen niet alleen niets van Astrologie en van almanakken verstaat, maar dat hij ook zijn Galenus gelezen heeft ‘alleenlic met eender ooghe maer over deen zyde ende over dandere niet’ en ‘inde lecture van dien voortgaende ghelyc een ezel zyne packen draecht zonder ommekyken ofte behoirlick onderzouck vande waerhede’. Schuute vraagt dat het College ertoe zou overgaan den almanak van het jaar 1547 in het openbaar te laten verbranden, of minstens dat het verkoopen ervan binnen de stad zou verboden worden.

Men verzocht echter vooreerst Schuute de dwalingen van Bruhezius zoowel in de geneeskunde als in de Astrologie te willen bewijzen; wat hij doet voorleggende ‘twee quayeren in griecscher talen, behelsende zo hy zeyde de voorseyde pretenste erreuren, deen inde conste van astrologie ende dandere in conste der medicine’(7). Zeer waarschijnlijk wordt hier bedoeld het handschrift van Schuute's werk *Disputatio astrologica,* dat in het Latijn en in het Grieksch in 1547 te Antwerpen verscheen en tegen Petrus Bruhezius gericht was. Het slot van dit verschil

(6) L. GILLIODTS - VAN SEVEREN. - *Mémoriaux de Bruges. Illième partie des Essais d'Archéologie Brugeoise*, uitg. Société d'Emulation Bruges 1913; blz. 420, 433, 442.

(7) GILLIODTS, *op. cit.*, blz. 421-422.

is een recht van antwoord aan den verweerder binnen de eerstvolgende 8 dagen.

Op 28 November 1547 echter verschijnt Meester Cornelius Schuute andermaal voor 't College van Schepenen der Stad, ditmaal als beklaagde over het feit dat hij almanakken en prognosticaties heeft uitgegeven die zekere gegevens bevatten ten laste van Pieter van Bruhesen. Hij bekent de feiten maar verontschuldigt zich in zekere mate over deze eigen voorstelling der feiten. Er wordt voorgesteld te procedeeren en om schandaal te vermijden zullen er geen almanakken van Schuute meer verkocht noch uitgegeven worden binnen Stad of Schependom op straf van 1 Karolusgulden te verbeuren ieder maal een overtreding zal vastgesteld worden[(8)]. De derde nota Bruhezius rakende vermeldt op 19 October 1548 de toelating tot drukken en de goedkeuring vanwege het College van Schepenen van zijn almanak voor het jaar 1549, en op 24 October 1549 deze voor het jaar 1550. Deze almanak wordt aan de barbiers en chirurgijnen ten zeerste aanbevolen.[(8bis)].

Uit deze gegevens trekken we volgende besluiten: Bruhezius liet reeds in 1547 zoo al niet vroeger zijn specialen almanak verschijnen. Deze werd in 1547 aangevallen door Cornelius Schuute, eerst voor het gerecht, later in eigen ‘contra-almanakken’. Schuute wordt door het Magistraat in het ongelijk gesteld en hem wordt het verspreiden en verkoopen van zijn ‘contra-almanak’ verboden. Daarop keurt het Magistraat den almanak van Bruhezius goed en geeft toelating tot drukken voor de jaren 1549 en 1550.

Doch nergens wordt vermeld dat dit drukken te Brugge zou geschied zijn. Het tijdperk van het verschijnen dezer almanakken en ‘contra-almanakken’ valt juist tusschen het einde van Hubertus de Croock en den aanvang van Hubertus Goltzius' werking te Brugge. Als drukkers en boekhandelaars van dit overgangstijdperk worden enkel vermeld: Jan van Nieuburgh, Corryn van Belle, Erasmus vander Eecken of Verreecken en Jacob Jansseune. Omtrent deze drukkers is zeer weinig bekend, hun typographische producten bleken, op een paar zeldzame

(8) GILLIODTS, *op. cit.*, blz. 434.
(8bis) *Ibid.,* blz. 442.

uitzonderingen na, tot heden onvindbaar[9]. Indien onze vroegste almanakken te Brugge zelf gedrukt en uitgegeven werden, dan zouden we die onder de uitgaven dezer drukkers moeten rangschikken.

Tegen het uitgeven te Brugge in het midden der XVIe eeuw komen zich echter enkele vaststaande feiten stellen. Vooreerst is daar het volledige werk van Cornelius Schuute dat te Antwerpen gedrukt werd, gedurende de jaren die hij te Brugge doorbracht. Ook Rapaert wendt zich tot een Antwerpschen drukker voor het uitgeven van zijn Almanak. Bijna alle geleerden te Brugge werkzaam in dien tijd laten hun werken bij drukkers in andere steden uitgeven, van dewelke ze een betere uitrusting en grootere zorg bij het afwerken verwachten.

* * *

Een merkwaardige vondst op het Rijksarchief te Brugge strekte onze veronderstelling tot meerderen steun en leverde bewijzen.[10].

In den band van een oud foliant vond men een plakalmanak van Petrus Bruhezius, die we tot op heden nog nergens vermeld of beschreven zagen. Het is de *Almanach ende prognosticatie vande iaere ons Heere Jesu Christi MDLII* (1552); op zes kalenderkolommen gedrukt, met een zevende bijkomende verklarings- en goedkeuringskolom. Boven de zevende kolom staat een houtsnede, den medecyn Petrus Bruhezius voorstellend; de linker bovenhoek draagt zijn spreuk: 'Virtute ulciscor invidos'[10bis], de rechter benedenhoek 'Pe. Bruhezius, Rythoven, Artium et Medicinae doctor'. Op de schrijftafel vóór hem ligt een blad papier waarop aangeteekend: 'A.D. 1551, Ae.

(9) A. VISART DE BOCARME. - *Recherches sur les imprimeurs brugeois.* Bruges 1928, blz. 35.

(10) Wij danken ten zeerste Prof. Dr E.I. STRUBBE, voor de mededeeling over het bestaan van dezen almanak, E.H.A. VIAENE, hoofdopsteller van *Biekorf*, en Dr JOS. DE SMET, adjunct-conservator van het Rijksarchief te Brugge, voor welwillend verstrekte inlichtingen. Deze almanak draagt het plaatsnummer: fonds curiosa n° 12. Huidige afmetingen: H. 30 cm, b. 41,5 cm.

(10bis) 'Door talent wreek ik mij op de benijders.' Deze spreuk is een zinspeling op zijn gedurigen strijd tegen zijn mededingers in het opmaken van almanakken.

Meae 38.’[11]. In de tekstkolom lezen we: ‘'t College van Schepenen der Stat van Brugghe, Ghesien hebbende den Almanach henlieden ghepresenteert van weghe Meester Pieter Bruhesius Docteur inder Medecine als by hem ghestelt vanden toecomenden iare M.D.L.II. heeft gheconsenteert ende consenteert by desen dat de selve Almanach behoorlicke gheprent wesende vercocht ende ghedistribueert zal worden binnen der voorghenoetnde stede. Ordonnerende de Chirurgyns ende Baerdemakers van diere in 't faict van huerliederen stiele, henlieden te reghelen naer den verwysen vande selven Almanacke / Actum den XXII dach van September int jaer MD en LI (get.) J. Buissaertz.’ Waarop dan volgt de declaratie van den Almanak in het Latijn, en de uitdrukkelijke vermelding: ‘Ghecalculeert bij Meester Bruhezius, Rerspianus van Rythoven / doctoor in Medecine ghegagiert / van der Stadt van Brugghe /; en Gheprint Tantwerpen / (in) die Camerstrate teghen / over den Gulden Eenhoren / JAN WIJNRIJCX.’

Van dezen drukker zijn enkel een viertal zeldzame drukken bekend, waarbij nu ook deze Brugsche Almanak dient gevoegd[12]. Onder de zes kalender-kolommen komt deels in het Latijn, deels in het Vlaamsch de uitleg van de prognosticatie. De uitspraak van het College van Schepenen der Stad geldt vooral de opgave van de gepaste dagen van haersnijden en scheren aan den almanak toegevoegd, naast de gepaste dagen van aderlaten en purgeeren. In dien zin beschouwd waren de almanakken ook geneeskundige proef- of verdedigingsschriften; de naam van den Medecyn Bruhezius bleef, door zijn adviezen op barbiersgebied, bekend, en zijn vingerwijzingen werden door talrijke vreemde prognosticatoren overgenomen. Zelfs Lucas van Brugghe raadt

(11) Deze opgave verduidelijkt den vroeger vaag aangegeven geboortedatum ‘begin XVIe eeuw’ en laat toe met zekerheid te besluiten dat Bruhezius in 1513 werd geboren.

(12) FR. OLTHOFF. - *De Boekdrukkers, Boekverkoopets en uitgevers in Antwerpen sedert de uitvinding der boekdrukkunst tot op onze dagen.* Antwerpen 1891, blz. 117. Dr C. DEBAIVE. *De druk* [1554] *van Adrianus Barlandus' Cronycke van Brabant int corte en het vraagstuk Jan Wynrycx - Jan II van Ghelen* (De Gulden Passer, XV (1937) blz. 120). Deze vondst komt niets veranderen aan de vooropgezette veronderstellingen van Dr C. Debaive aangaande Jan Wynrycx.

nog in zijn almanakken aan in 1712: ‘Men sal het haer-scheeren al naer gelang de maene’.

De barbiers, die door de officieele bekrachtiging van de gunstige en ongustige dagen voor het uitoefenen van hun bedrijf, een groot aantal dagen werkloos werden, protesteerden met man en macht, maar zij werden afgewezen en dienden zich te schikken naar Bruhezius' richtlijnen, zelfs toen Rapaert zijn contra-almanak met volledige afbreuk van Bruhezius in 1550 uitgaf.

Is het louter toeval dat Bruhezius' Plakalmanak voor 1552 te Antwerpen uitgegeven werd? We gelooven het niet. Is deze plakalmanak, enkel een populaire druk voor de verspreiding zijner geneeskundige stellingen, reeds in een *Magnum et Perpetuum* in 12° te Brugge verschenen? Alhoewel we dit zonder de tastbare bewijsstukken moeilijk kunnen aantoonen en in deze uitspraak enkel voortgaan op die ééne vondst, denken we dat de vroegere almanakken van Bruhezius eveneens te Antwerpen werden gedrukt en over de meeste Vlaamsche steden verspreid. Enkel nieuwe bibliotheek- of archiefvondsten zullen het geval Bruhezius volledig kunnen ophelderen.

* * *

Chronologisch nazicht der bronnen betreffende Bruhezius en zijn almanak:

1739.	FOPPENS (*Bibliotheca Belgica, Bruxellis*) vermeldt Bruhezius, maar geen almanak.
1765.	PAQUOT (*Mémoires pour servir...*, Louvain I. blz. 396.) vermeldt den almanak en al wat ermede in betrekking staat, doch verklaart geenszins dat hij te Brugge werd uitgegeven. Integendeel bij het aanhalen zijner bibliographie zegt hij uitdrukkelijk ‘Ces auteurs m'ont fourni le fond de cet article, je l'ai cru susceptible d'un peu de broderie’. Deze schrijvers zijn: Nic. Nicolaüs, Sweertius, Valerius Andreas en M. Eloy. Bij Paquot gaan dan alle latere auteurs te rade zonder acht te geven op zijn bovengemelde verwittiging.
1815.	K. SPRENGEL (*Histoire de la médecine*, Paris. I 253) kent geen Bruhezius, wel de *Magnum et Perpetuum* van Rapaldi (sic), naam die hij verkeerd aanteekent voor Rapaert.
1836.	Cte DE BECDELIEVRE (*Biographie liègeoise*, Liège, blz. 235) haalt aan met alle gegevens van Paquot: ‘Grand et

perpétuel almanach à l'usage de la ville de Bruges 1550’.

1837. C. BROECKX (*Essai sur l'histoire de la médecine belge*, Gand, blz. 259) vermeldt *Magnum et Perpetuum*, Brugis 1550 in-12.

1844. DE MEYER (*Notice biogr. Fr. Rapaert*) spreekt van Rapaert en Bruhezius; geeft Rapaert's almanak opnieuw uit maar zegt niet dat deze van Bruhezius te Brugge gedrukt werd.

1847. C. BROECKX (*Documents pour servir à l'histoire de la Bibliogr. Médicale Belge*, Bull. Ann. Acad. Belg., IV - blz. 168). In een woordenstrijd met Dr De Meyer drukt zich tot besluit aldus uit: 'M. De Meyer ne se rappelant peut-être pas que van Bruhesen avait aussi écrit un Magnum et Perpetuum almanach imprimé à Bruges en 1550 in 12° et que K. Sprengel attribue à tort à F. Rapaert'. Broeckx vergist zich hier: Sprengel bedoelt wel den almanak van Rapaert te Antwerpen uitgegeven in 1550.

1851. DE MEYER (*Analectes Médicaux*, Bruges.) blijft bij zijn gegevens, maar vermeldt op blz. 267 'Den grooten en eeuwighen almanak. Brugghe 1550'; hier dus onder invloed van Broeckx.

1852. A. WARZEE (*Recherches Bibliogr.*, Bruxelles, blz. 131) 1e nr. aangegeven als te Brugge gedrukt. Overgenomen uit de voorgaande schrijvers.

1872. A. VANDER MEERSCH (*Biog. Nat.*, T. III., col. 110) geeft geen plaats van druk.

1876-77. E. VANDEN BUSSCHE (*La Flandre*, VIII, blz. 320) uitdrukkelijk en woordelijk: 'Le plus ancien almanach connu de Bruges, le Magnum et Perpetuum Almanach imprimé en 1550 in-12° note... etc.-'
Kan op twee wijzen uitgelegd: de oudste Brugsche, wat niet wil zeggen te Brugge gedrukte, en ook nog: de oudste te Brugge uitgegeven almanach. Doch geen bibliogr. verwijzingen bij dit citaat betreffende vind- of bewaarplaats.

1902-03. ZECH-DU BIEZ (*Magnum et Perpetuum Almanach, Bruges 1550, In-12°*). Drukfeil

in opgave der bron: Warzée dient wel aangehaald. Steunt op Becdelièvre, Broeckx en Dr De Meyer. Hier terug de feil van Broeckx.

In dit overzicht zien we Broeckx de reeks der feilen openen. Hij steunt zich op de uitspraak van K. Sprengel en legt ze foutief uit. Na hem nemen de meeste schrijvers zijn foutieve inlichtingen over. Zoo kwamen we tot de bibliografische vermelding: Magnum et Perpetuum. Brugge 1550. Wat E. Vanden Bussche betreft, na ingewonnen inlichtingen, blijkt hij een minder betrouwbaar publicist die er niet voor zou teruggedeinsd zijn een almanakmystificatie ineen te steken in een tijdperk van interesse voor het onderwerp.

Alhoewel Warzée en Zech-Du Biez, als almanakbibliografen een basis legden voor verder onderzoek, zijn ze in hun te grootsch opgevatte en te veel omvattende bibliografische pogingen als zoodanig mislukt. Nagenoeg elk verzamelaar is in staat voor zijn eigen stad talrijke vergeten of verwaarloosde, gemakkelijk te bereiken exemplaren aan te wijzen. Zoo gaf Emm. De Bom in 1903, kort na het verschijnen der aflevering ‘Antwerpen’ van Zech-Du Biez, een bijvoegsel met eenvoudige titelopgave van meer dan honderd niet

beschreven Antwerpsche Almanakken. P. Bergmans voegde er eveneens enkele aan toe[13].

Van deze beide oudere proefnemingen kan gebruik gemaakt worden om te bewijzen, indien dit nog noodig bleek, dat enkel het opmaken en de uitgave van een plaatselijke bibliografie naar een zekere volledigheid zal kunnen streven. In dien zin is de almanakbibliografie een goede bijdrage tot de plaatselijke algemeene drukwerk-bibliografie.

We houden ons bij deze ten zeerste aanbevolen voor mededeelingen die zouden bijdragen tot onze voorgenomen 'Bibliografie der Brugsche Almanakken'. Vooral voor de XVIe en XVIIe eeuw kon tot nog toe weinig achterhaald worden.

St. Andries-Brugge.
Februari 1943.

(13) EMM. DE BOM. - *Nog Antwerpsche Almanakken,* Tijdschr. voor Boek- en Bibl.-wezen., I, 1903, blz. 188 tot 195. Cfr. eveneens: P. BERGMANS. - *Een tiental oude Plakalmanakken uit de 16^{e} en 17^{e} eeuw, Ibid.,* blz. 185 tot 187.

De Refreinenbundel van Peeter Sterlincx (1582)
door A. van Elslander

Nadat, omstreeks 1580, de Calvinisten erin geslaagd waren, het bestuur van verscheidene belangrijke steden uit Vlaanderen en Brabant in handen te krijgen, keerden talrijke aanhangers van de Hervorming, die naar de noordelijke gewesten of elders waren gevlucht, naar hun vaderland terug.

Eén onder hen was Peeter Sterlincx(1). Naar zijn eigen mededeeling Antwerpenaar van geboorte - al kennen we de data niet - houdt hij zich in 1568 te Londen, onder de uitgewekenen, op. Naar alle waarschijnlijkheid had hij dus vóór de komst van den hertog van Alva het land verlaten. Later schijnt hij in Holland een toevlucht te hebben gevonden, want in 1574 werd van hem te Delft een verhaal van het beroemde beleg van Haarlem (1572-1573) gedrukt(2). Het volgend jaar gaf hij, eveneens te Delft gedrukt, een vertaling van het uitvoerig verhaal van het beleg van de Fransche stad Sancerre, naar het oorspronkelijk Fransch van Jean de Léry, die als Calvinistisch predikant het beleg had

(1) Nadere bijzonderheden over P. Sterlincx bij C.P. SERRURE, *Pieter Sterlincx van Antwerpen.* In: Vaderlandsch Museum, d. 5 (1863), bladz. 337 -, doch vooral in de rijk gedocumenteerde bijdrage van Dr. W. VAN EEGHEM in Biographie Nationale, d. 23 (1921-1924), col. 810 - waarnaar we voor verdere literatuur verwijzen.

(2) *Een Corte waerachtighe Beschijuinghe / van alle Gheschiedenissen / Aenslaghen / Stormen / Schermutsingen / ende Schieten voor de vrome Stadt Haerlem in Hollandt gheschiet...*, Delft, z.n., 1574.

In 4°; 26 ongenummerde bl.; sign. [A] Aij - G [G]; tekst in Gothische letter; Romeinsche letter en cursief; 42 regels.
Het werkje werd te Delft bij Aelbert Heyndricx gedrukt, zooals het drukkersmerk aangeeft. Meer bijzonderheden over het boekje bij C.P. SERRURE, *a.w.*, bladz. 338 -. Het komt voor bij J.K. VAN DER WULP, *Catalogus van de Tractaten, Pamphletten, enz... aanwezig in de bibliotheek van Isaac Meulman,* d. 1, Amsterdam, 1866, nr. 238. Dit exemplaar berust nu te Gent op de Universiteitsbibliotheek; een ander exemplaar heeft toebehoord aan C.P. Serrure; het komt voor in den *Catalogue de la Bibliothèque de M.C.P. SERRURE,* d. 1, Bruxelles, 1872, nr. 1728, bladz. 222.

meegemaakt[3]. Op het titelblad wordt P. Sterlincx 'Franchoys Schoolmeester tot Delft' genoemd[4]. Hoelang hij toen deze bediening aldaar reeds waarnam, is niet met zekerheid uit te maken. Wel weten we dat hij op 1 November 1577 in dezelfde hoedanigheid naar Den Briel werd geroepen. Hij schijnt er echter weldra moeilijkheden te hebben gekregen met de Calvinistische predikanten, wegens het door zijn leerlingen laten opvoeren van tooneelstukken, en hij gaf er dan ook de voorkeur aan, zoodra de tijdsomstandigheden dit toelieten, naar het Zuiden terug te keeren, waar hij nu geen geloofsvervolging meer te vreezen had en de gebeurtenissen bovendien voor de Calvinisten een gunstige wending schenen te hebben genomen.

Tijdens zijn verblijf in Holland moet hij, als ijverig Rederijker, onder zijn kunstbroeders toch een zekere bekendheid hebben verworven, want wanneer dezen vernamen dat hij Holland zou verlaten, gaven ze den wensch te kennen door hem te worden ontboden, 'op zekere vraegen ende regele, waermede sy haeren Constrijcken gheest van Rhetorica mochten werckende scherpen, ende alsoo ghesamentlyck metten anderen een vriendelijcke affscheyt nemen'[5]. P. Sterlincx gaf aan deze uitnoodiging gevolg en richtte dan ook den 3^{n} September 1580, in de heerlijkheid van Heenvliet, in Zuid-Holland, een Refreinfeest in, waaraan verschillende Kamers uit het omliggende deelnamen. Met de producten van dezen wedstrijd - Refreinen en Liederen - stelde hij

(3) *Een Ghedencweerdighe Historie van de Stadt van Sancerre in Vranckrijck... Altesamen getrouwelick versaemt ende gheschreuen door Jean de Léry, wesende doen ter tijt inde voorsc. stede; ende nu getrouwelick ouergheset in onse Nederlandtsche sprake, Door Pieter Sterlinx, Franchoys Schoolmeester tot Delft...*, Delft, z.n., 1575. Verdere gegevens over dit werk bij C.P. SERRURE, *a.w.,* bladz. 341 -. Het eenig bekende exemplaar behoorde vroeger toe aan den heer Aug. De Bruyne te Mechelen. Het komt voor in den *Catalogue de la remarquable collection de livres...*, *délaissés par feu M. Auguste de BRUYNE*, onder nr. 906, bladz. 87.

(4) De vergissing van C.P. SERRURE, *a.w.*, bladz. 342, 'als fransch schoolmeester te Haerlem gevestigd' in plaats van te Delft, werd overgenomen door J.G. FREDERIKS - F. Jos VAN DEN BRANDEN, *Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche Letterkunde* (tweede druk), Amsterdam, z.j., i.v.; door Dr J. TE WINKEL, *De Ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde,* d. 2, Haarlem, 1922, bladz. 497; en eveneens door LEO VOORDECKER, *De Stadsbibliotheek te Mechelen.* In: Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen, jg. 1 (1903), bladz. 269; zie ook Dr W. Van EEGHEM, *a.w.*, col. 814.

(5) *Diuersche Refereynen ende Liedekens...*, Mechelen, Gielis van Cranenbroeck, 1582, fol. 2.

een bundeltje samen, dat te Mechelen bij Gielis van Cranenbroeck werd gedrukt en te Antwerpen bij Fransoys van Rauelinghen in 1582 werd uitgegeven. Uit de opdracht aan de heeren 'Gouverneur, Schouteth, Commoignimeesters, Schepenen, Dekenen, Ghesworene. Tresoriers ende Raedt der stadt Mechelen', gedagteekend: 'VVt onse studium te Mechelen, desen lesten Julij 1581', blijkt dat hij door het Stadsbestuur van Mechelen als 'schoolmeester' was aangenomen geworden.

Uit een archiefstuk van 12 Juli 1585 - dus enkele dagen vóór de overgave van de stad -, dat tevens een autograaf van P. Sterlincx is, kunnen we opmaken, dat hij, ten minste tijdens het beleg van Mechelen door Farnèse, ook het toezicht over de mondbehoeften van de soldaten moet hebben waargenomen(6). Dat deze vertrouwenspost aan hem werd toegekend is heel begrijpelijk wanneer we weten dat hij ook in zijn werk blijk ervan heeft gegeven een overtuigd voorstander van de Hervorming en een geestdriftig aanhanger van den Prins van Oranje te zijn geweest. Wat er na de overgave van Mechelen aan den Prins van Parma, den 19^{n} Juli 1585, met P. Sterlincx gebeurde, is niet met zekerheid uit te maken. De veronderstelling, als zou hij, met zooveel anderen van zijn geloofsgenooten, opnieuw naar de noordelijke gewesten zijn uitgeweken, is heel waarschijnlijk; bewijzen hieromtrent zijn echter niet voorhanden.

Buiten zijn verhaal van het beleg van Haarlem, zijn vertaling uit het Fransch van het werk van Jean de Léry, en - zooals we zullen zien - enkele minder belangrijke stukken uit den bundel 'Diuersche Refereynen ende Liedekens', komen in het 'Geuzenliedboek' nog een zestal liederen voor die, ofwel met zijn naam en spreuk, ofwel met zijn spreuk alleen: 'Castijt sonder verwijt', onderteekend werden en waarin duidelijk zijn hervormingsgezinde overtuiging naar voren treedt. Eén van deze liederen dagteekent uit de maand April 1572(7); 'Een nieuwe Jaers Liedeken'(8) werd naar alle waarschijnlijkheid begin 1574

(6) Dit stuk wordt door C.P. SERRURE, *a.w.,* bladz. 354, meegedeeld (met een fascimile). Het wordt eveneens vermeld in den *Catalogue... Auguste De Bruyne,* nr. 1320, bladz. 125.

(7) In de uitgave van Dr E.T. KUIPER - Dr P. LEENDERTZ Jr., *Het Geuzenliedboek...*, d. 1, Zutphen, 1924, n^{r} 51, bladz. 112.

(8) Dr E.T. KUIPER - Dr P. LEENDERTZ Jr., *a.w.* n^{r} 85, bladz. 195.

gedicht, de overige vier zijn van 1576[9]. In het 'Claechliedt ouer de vermaerde coopstad van Antwerpen' komt zijn warm meegevoel voor het droevig lot van zijn ongelukkige vaderstad, die zoo zwaar geteisterd was geworden door de Spaansche Furie, tot uiting.

Hoewel geen figuur van eersten rang, was P. Sterlincx wel een man van talent. Bij de tijdgenooten moet hij zelfs, als Fransch 'schoolmeester' en als Rederijker, een zeker aanzien hebben verworven. We kunnen dan ook slechts betreuren, dat zelfs de grootere literatuurgeschiedenissen van Kalff[10] en Te Winkel[11] het bij een eenvoudige vermelding hebben gelaten.

Het bundeltje 'Diuersche Refereynen en de Liedekens', waar we hier nu eens nader zullen mee kennis maken, is vrij zeldzaam geworden. Slechts twee exemplaren zijn ervan bekend.

Het eerste in het bezit van de Maatschappij voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde te Leiden[12] is bovendien onvolledig. Hoewel we het exemplaar zelf niet hebben kunnen raadplegen, konden we, uit de uitvoerige beschrijving, die de Bibliotheca Belgica, Eerste Reeks, R 35, ervan geeft, opmaken, dat fol. 6 alsook de laatste 4 bladen ontbreken.

Het tweede, vroeger in het bezit van den Heer Aug. De Bruyne[13] te Mechelen, ging, na de verkooping van zijn verzameling in 1890, in het bezit van het Stadsarchief te Mechelen over, waar het nu nog wordt bewaard. Van dit exemplaar gaf C.P. Serrure[14] een uitvoerige doch niet heelemaal nauw-

(9) Dr E.T. KUIPER - Dr P. LEENDERTZ, Jr. *a.w.,* nr. 118, bladz. 268; nr. 120, bladz. 273 ('*Een Claechliedt...*'); nr. 122, bladz. 278; nr. 123, bladz. 280.

(10) Dr G. KALFF, *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde*, d. 3, bladz. 220-; blz. 297.

(11) Dr J. TE WINKEL: *De Ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde,* d. 2, Haarlem, 1922, bladz. 497.

(12) Het komt voor bij L. PETIT, *Catalogus der Bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden,* d. 1, 2e afdeeling. Drukwerken, 1e gedeelte, Leiden, 1887, col. 213.

(13) *Catalogue... Aug. DE BRUYNE,* nr. 969, blz. 94.

(14) C.P. SERRURE, *a.w.,* bladz. 343; de inhoudsopgave is onjuist; volgens C.P. SERRURE *a.w.,* bladz. 349 - zouden er slechts 4 Refreinen zijn op de 'vraghe' 'int amoureuse', 3 Liedekens en 8 Refreinen 'op den reghel'.

keurige beschrijving. Het wordt verder nog vermeld in de bijdrage van Leo Voordecker[15] (V. de la Montagne) over de Stadsbibliotheek te Mechelen, die het voor een eenig exemplaar hield, terwijl Dr. P. Tack[16] er in 1904 nogmaals de aandacht op vestigde en 7 liederen opnieuw uitgaf.

We geven hier dan een beknopte beschrijving van het bundeltje naar het eenige volledige exemplaar, dat aan de medewerkers van de Bibliotheca Belgica onbekend schijnt te zijn geweest.

Voor een nauwkeurige beschrijving van het titelblad[17] verwijzen we naar de Bibliotheca Belgica. Het dient te worden opgemerkt dat het werkje werd uitgegeven bij Fransoys van Rauelinghen[18], echter niet bij hem gedrukt.

In 8°; 44 ongenummerde bladen; sign. $[A_1]A_2$ - $F[F_4]$; de eigenlijke tekst is in Gothische letter, de opdracht aan het stadsbestuur van Mechelen en zekere op- en onderschriften zijn in cursief gedrukt, er staan 34 regels op één bladzijde.

Fol. 1^{v} is blank. Fol. 2 bevat de opdracht van P. Sterlincx aan het stadsbestuur van Mechelen; fol. 3 een stuk van 2 strophen van 13 verzen waarin P. Sterlincx de door hem bijeengebrachte stukken tegen mogelijke 'berispers' verdedigt en erop wijst dat ook in dit 'Cleen stucxken' iets te vinden is 'Dat stichtinge bringt / en den geest verfrayt'. In het volgende stukje richt hij zich 'Tot alle const beminders'. Hij zet ze aan er bij hun beoordeeling rekening mee te houden dat enkele van de dichters uit dezen bundel nog 'ionge Clercken in dese conste' zijn (fol. 3^{v}). In het 'Sonnet totten Leser' worden de bij den wedstrijd behaalde prijzen opgesomd (fol. 4). Al deze stukken werden door P. Sterlincx zelf gedicht en door C.P. Serrure[19] in bovengenoemde bijdrage opnieuw gedrukt.

Vanaf fol. 5 - volgen dan de Refreinen en de Liederen, die den eigenlijken inhoud uitmaken. Het bundeltje wordt besloten

(15) LEO VOORDECKER, *a.w.,* bladz. 269.
(16) Dr P. TACK, *Uit P. Sterlinckx' diversche Refereynen ende Liedekens.* In: Mélanges Paul Frédéricq, Bruxelles, 1904, bladz. 125-.
(17) Het titelblad van het exemplaar van het Stadsarchief te Mechelen is eenigszins beschadigd.
(18) Het bundeltje wordt niet vermeld in de bijdrage van Max ROOSES, *François Raphelengien* in Biographie nationale, d. 18. (1905), col. 730-.
(19) C.P. SERRURE, *a.w.*, bladz. 345-.

met ‘Een nieu Liedeken tot lof van Rethorica’[20] (fol. 43^{v}), van P. Sterlincx, wiens spreuk ‘Castijt sonder Verwyt’, die in het werkje enkel nog op het titelblad voorkomt, onderaan het stuk staat. Uit fol. 44 vernemen we dat de ‘Diuersche Refereynen ende Liedekens’ te Mechelen bij Gielis van Cranenbroeck[21] in 1582 werden gedrukt. Fol. 44^{v} is blank.

Er dient verder nog op gewezen, dat dit exemplaar verkeerd werd ingebonden, waardoor de vierde katern op de plaats van de tweede, en de tweede op de plaats van de vierde kwam te staan. Dit werd tot hiertoe niet opgemerkt. Zoowel C.P. Serrure als Dr. P. Tack[22] schijnen hier bij hun behandeling van dezen bundel geen rekening mee te hebben gehouden. Ze geven dan ook een onjuiste opgave van den inhoud. De bundel bevat in werkelijkheid 10 Refreinen ‘int wijs’; 10 Refreinen ‘int amoureuse’, 10 Refreinen ‘op den reghel’ en 9 Liederen, het ‘Nieu Liedeken tot lof van Rhetorica’, niet hierbijgerekend.

We hebben hier dus met de producten te doen van een Refreinfeest, dat op 3 September 1580 te Heenvliet in Zuid-Holland ‘ten versoecke van Peeter Sterlincx’, zooals op het titelblad van het bundeltje aangegeven wordt, gehouden werd. De omstandigheid, dat de wedstrijd door een ‘particulier’ en niet door een Kamer, zooals gewoonlijk het geval was, ingericht werd, is een eigenaardigheid die we in den loop van de XVIe eeuw slechts één enkelen keer hebben ontmoet.

De uitnoodiging tot dezen wedstrijd - de ‘cha(e)rte’ - is echter niet bewaard. Uit het bundeltje zelf echter weten we dat op dit Refreinfeest, naast de drie soorten Refreinen: ‘int vroede’, ‘int amoureuse’ en ‘op den reghel’, ook nog Liederen voorkwamen. Bij ieder stuk wordt telkens de plaats van waar het afkomstig was, alsook de spreuk van de Kamer opgegeven. Slechts in enkele gevallen komen nadere aanduidingen, zooals de naam van den dichter of zijn spreuk voor. Hieruit blijkt, dat het bundel-

(20) Opnieuw afgedrukt door C.P. SERRURE, *a.w.,* bladz. 350.

(21) Zie over dezen drukker: Aug. DE BRUYNE, *Kronyk van Mechelen beginnende met de maend november 1582* (vervolg op de Kronyk van G.D. De Azevedo). In: Almanak van de Sint-Jansgilde bijgenaamd de Peoene..., jg. 1 (1861), bladz. 85, en: *Vervolg op de Kronyk van Mechelen.* In: Almanak van de Sint-Jansgilde..., 3^{e} jg. (1863), bladz. 71-.

(22) Dr. P. TACK, *a.w.,* bladz. 126-.

tje enkel Refreinen en Liederen bevat, afkomstig uit Kamers van Zuid-Holland, niet ‘wt Hollant ende Zeelant’, zooals nochtans op het titelblad wordt aangegeven.

We vermelden hier dan, in de volgorde waarin ze voorkomen, de namen van de vereenigingen, die op 3 September 1580 te Heenvliet aan het Refreinfeest hebben deelgenomen, telkens met hun spreuk; alsook den naam van den dichter of zijn spreuk, wanneer deze opgegeven wordt.

ROTTERDAM, *De Blauwe Accoleyen*, ‘Met minnen versaemt’. Telkens drie stukken. Het eerste van YSELUEER(23), ‘Lieft baert vrede’; het tweede van WAEL(24), ‘Hope troost mij’; het derde van een verder niet bekend Rederijker, die de 4 van hem in dezen bundel opgenomen stukken met de spreuk: ‘Daet sonder roem’(25) onderteekende.

SCHIEDAM, *De Roode Roosen*, ‘Aensiet die Ionckheyt’, telkens drie stukken zonder nadere aanduidingen.

VLAARDINGEN, *De Aeckerboom*, ‘Aensiet liefd'', telkens één stuk.

DEN BRIEL, *De Vreuchden Blom*, ‘Corrigez sans Reproche’(26), telkens één stuk.

(23) Bijzonderheden over W.I. Yselueer bij L. WILLEMS, *Een Pamflet vol Raadsels*. In: Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen, jg. 7 (1909), bladz. 278-; waar de van hem bekende Refreinen, Balladen en Liederen tusschen 1580 en 1609 gedicht, worden opgesomd; gegevens over zijn leven bij C.P. BURGER, *Naschrift*, a.w., blz. 283-, Bij het opgeven van de namen van kamers, spreuken en dichten behouden we de spelling van het bundeltje.

(24) Den naam van dezen Rederijker hebben we in geen enkele van de ons bekende literatuurgeschiedenissen vermeld gevonden, tenzij deze dichter zou te vereenzelvigen zijn met Job van der Wael, die als factor van de Kamer te Vlaardingen aan verschillende Rederijkerswedstrijden uit het begin van de XVIIe eeuw deelnam. Over Job van der Wael, die echter niet de hier aangegeven spreuk had, zie: Dr J. TE WINKEL, *De Ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde* (tweede uitgave), d. 3, Haarlem, 1923, bladz. 124, 143 en 315.

(25) Deze spreuk komt niet voor bij J. VAN DOORNINCK, *Vermomde en naamlooze schrijvers...*, z.d. Leiden, 1883-1885; ook niet in het vervolg door A. DE KEMPENAER, Leiden, [1925]. Dr P. TACK, *a.w.,* bladz. 126, vergiste zich wanneer hij meende hier met de spreuken van drie Kamers van Rotterdam te doen te hebben.

(26) Daar ‘Corrigez sans Reproche’ niets anders is dan de Fransche vertaling van ‘Castyt sonder Verwyt’, de spreuk waarmee P. Sterlincx zijn stukken onderteekende, heeft Dr. W. Van Eeghem, a.w., col. 813, noot, gemeend, dat de stukken uit den bundel met de spreuk ‘Corrigez sans Reproche’ onderaan, wellicht aan P. Sterlincx dienen te worden toegeschreven. Het komt ons echter niet waarschijnlijk voor dat P. Sterlincx zou hebben deelgenomen aan het Refreinfeest dat hij, zooals we zagen, zelf had ingericht en er dan nog verscheidene prijzen zou behaald hebben. Aangezien ‘Corrigez sans Reproche’ juist op de plaats voorkomt, waar in de andere stukken, de spreuk van de Kamer komt te staan, zijn we de meening toegedaan, dat we hier wel met de spreuk van De Vreuchden Blom te Den Briel te doen hebben. Nu schijnt de spreuk van De Vreuchden Blom niet bekend te zijn; bij Dr G.D.J. SCHOTEL, *Geschiedenis der Rederijkers in Nederland* (tweede uitgave), d. 2, Rotterdam, 1871, bladz. 239 -, wordt ze niet genoemd; ze kan dus wel ‘Corrigez sans Reproche’ zijn geweest. Het is niet onaannemelijk te veronderstellen, dat de ijverige Rederijker, in 1577 te Den Briel gekomen, er een nieuwe Kamer stichtte, die als kenspreuk de Fransche vertaling van zijn eigen spreuk kreeg; wat bij een ‘Franchoys Schoolmeester’ nogal begrijpelijk voorkomt.

ZWARTEWAAL, *De Nardus Bloeme,* 'Tot vreucht geresen', met telkens één stuk.
NIEUWENHOORN, *De Violieren*, 'Tspruyt wt Ionckheyt', met telkens één stuk. Het lied ontbreekt hier echter.

Dr. P. Tack heeft reeds voldoende op het belang en de literaire waarde van de Liederen gewezen, zoodat we er hier niet moeten op terugkeeren. Dit was echter niet het geval met de Refreinen; daarom zal het niet ongewenscht zijn, er hier even onze aandacht aan te wijden.

Terwijl op de Refreinfeesten te Gent (1539)[27] en te Rotterdam (1561)[28] de traditioneele indeeling: 'int vroede' 'int amoureuse' en 'int sotte' nog vertegenwoordigd was, werden te Heenvliet, naast de Refreinen 'int wyse', en 'int amoureuse', de Refreinen 'int sotte', die waarschijnlijk slechts moeilijk genade zouden hebben gevonden bij de predikanten, die P. Sterlincx verre van genegen waren, door de Refreinen 'opden Reghel': 'Lijdt deen des anders fouten, zoo kent ghy v selven', vervangen.

De eerste 'vraghe' 'int wyse': 'Wat menschen treurich leven ende vrolic steruen', staat in het teeken van de theologische belangstelling van den tijd. De Aeckerboom van Vlaardingen behaalde den 'oppersten' prijs met het antwoord: 'Die herboren menschen... Die gheloouen in Christus glorieus verrijsen'. De nadrukkelijkheid, waarmee op het geloof, meer bepaald op het geloof in Christus wordt teruggekeerd, die er geteekend wordt als een Middelaar tusschen God den Vader en de

(27) Zie over den bundel, naar aanleiding van dit Refreinfeest gedrukt: *Bibliotheca Belgica*, Eerste Reeks, R 31.
(28) Zie: *Bibliotheca Belgica*, Eerste Reeks, R 36.

menschen, geeft aan dit Refrein een uitgesproken hervormingsgezinde strekking. Typisch in dit opzicht zijn volgende verzen, die ook literair niet onverdienstelijk kunnen genoemd worden.

> Den prince Christus sal inde wolcken te moet
> Den gheloouigen comen / en int rijcke halen
> Die wt den gheloove leuen / by wien men doet
> Den wille des Vaders / dus sal hy haer betalen
> Met eeuwige vreucht / en zijnen wijn wt schalen
> Der vreuchden schencken / soo dat noyt oor heeft gehoort
> Sulck een melodye / maer den boosen sal dalen
> Inden afgront / door maledictie van Christus woort...

De tweede prijs kwam aan de Kamer van Den Briel, die tot antwoord gaf: 'S'werelts afgrouw / in goeder conscientij steruende'. De derde prijs viel De Blauwe Accoleyen te Rotterdam te beurt. Met welk Refrein is echter niet bekend, daar deze Kamer niet minder dan drie Refreinen 'int wyse' leverde. Het eerst van W.I. Yselueer, met het antwoord: 'Die veruolghinge lijden om den naem des Heeren' bevat een passus, waar op de vroegere geloofsvervolgingen in de Nederlanden wordt gezinspeeld[29]:

> Hoe menich heeftmer hier int nederlandt ghevonden
> Diemen om den Euangelij / sach persequeren /
> En vrolijck aenden pael / tot een offerhandt stonden...

Het tweede Refrein van den verder niet bekenden Rederijker Wael is, hoewel niet bekroond, toch verre van onverdienstelijk. Het derde, onderteekend met de spreuk 'Daet sonder roem' is integendeel vrij onbeduidend met zijn stelsel rijke rijmen en 'dubbelstaarten'.

Het eerste Refrein van De Roode Roosen te Schiedam, op den 'sto(c)k': 'Die daghelijcx lijden / om twoordt des Heeren' bevat hier en daar een mooi vers; bij wijze van voorbeeld volge hier een deel van de Prince:

> Dese haer zeer vrolijck tot steruen vueghen /
> Want zy hebben haer tyt met treuren verwacht
> Met die Enghelen Godts / sullen zy haer verhueghen
> In dat Nieuwe Jerusalem met heerlijcke macht

(29) Dit is eveneens het geval in het Refrein van Nieuwenhoorn waar we lezen:

> Het is doch ouer menich Jaren gheleden
> Dat mense in dese Nederlanden sach ter dood kerven...

Daer Godt met haer sal woonen / hier wel op acht
En hy sal haer Godt zijn / soo Joannes belijt
Sy en sullen niet meer woonen dach noch nacht
Want vande tweede doot zijnse bevrijt
Die traenen worden zy van haer wanghen quijt...

De overige twee Refreinen van Schiedam gaven in gemoedelijk redeneerenden trant respectieflijk tot antwoord: 'Die herboren door den geest / Godts rijck verwachten' en: 'die herborenen Godts /... Sy gheloouen door den gheest / tglorieus verrijsen'. De laatste twee Refreinen, van Zwartewaal en Nieuwenhoorn, kunnen we hier stilzwijgend voorbijgaan om dan maar liever tot de Refreinen 'int amoureuse' over te gaan, die meer recht hebben op onze aandacht.

Vooreerst wenschen we te laten opmerken, dat deze Refreinen 'int amoureuse', voor zoover we weten, de laatste zijn, die we van deze soort in den loop van de XVIe eeuw hebben overgehouden. In 1580 was de bloeitijd van de stukken 'int amoureuse', die volgens Dr. C. Kruyskamp[30], vóór c. 1530 dient te worden gesteld, overigens reeds lang voorbij. Hartroerende liefdeslyriek zullen we dan ook in deze Refreinen niet moeten verwachten. We mogen niet vergeten dat we vóór producten staan van een wedstrijd, met opgave van de in het Refrein te beantwoorden 'vraghe', die luidde: 'VVaer wt de Liefde, haren oorspronck heeft'. Toch zullen we zien, dat ook deze stukken, meer nog dan de Refreinen 'int wyse', natuurlijk in hun genre, niet onverdienstelijk zijn.

Uit het 'Sonnet totten Leser' weten we, dat 'De Roode Roosen' van Schiedam den 'oppersten' prijs behaalde voor deze categorie. Nu leverde deze Kamer op de 'vraghe' 'int amoureuse' niet minder dan 3 Refreinen. De eerste twee vatten de liefde op 'int geestelic'[31] een gewoonte, die bij de Rederijkers meer voorkomt. Het eerste gaf dan ook tot antwoord: 'Wt Godt / heeft die liefde haren oorspronc waerachtich', terwijl het tweede met de geliefde de 'Schriftuere' bedoelde en

(30) Dr C. KRUYSKAMP. *De Refreinenbundel van Jan van Doesborch,* d. 1, Leiden, 1940, bladz. XLIII.

(31) Dit zijn dan geen eigenlijke Refreinen 'int amoureuse' meer; hier is het voorwerp van de liefde: de 'Schriftuere' of de Godheid.

daarbij van een zekere animositeit tegen de Katholieke Kerk (‘Babel’) enhaar bedienaars (‘Bels papen’) blijk geeft. Een dergelijke toon behoort in dezen bundel echter tot de uitzonderingen. Het derde Refrein op den ‘Stock’: ‘Inwendich int herte door aensien en hooren’, doet bijzonder frisch aan. De dichter vertelt ons, hoe hij, nog jong en ‘niet wetende hoemen der minnen blomen las’, door Cupido werd ‘gheschoten’, toen hij ‘een schoone bloeme eens begon t'aenschouwen’. Na al haar voortreffelijkheden te hebben opgesomd, besluit hij zijn Refrein met een gebed tot Venus.

> Princesse Venus ontsteeckt oock in haer
> Tvier der minnen maeckt den brant openbaer
> Bouen alle huysen en verciert mijn wesen /
> Om ons te versamen in liefde te gaer
> Want liefde alleen te draghen valt te swaer /
> Dus Goddinne verciert my met schoonheyt claer
> En Pallas regeert mijn tonghe / want door desen
> Sal ick wel vercrijghen myns herten wtghelesen
> Vercoren lief / en in haer herte comen...

Het is niet bekend met welk van deze drie stukken de ‘opperste’ prijs werd behaald. Onze voorkeur zou echter zonder twijfel naar het derde stuk gaan.

Aan de Blauwe Accoleyen te Rotterdam werd de tweede prijs toegewezen. Ook hier weer zijn we er niet over ingelicht, welk van de drie Refreinen hiervoor in aanmerking kwam. Het bekende procédé, bij wijze van voorbeeld, uit de klassieke Oudheid beroemde geliefden op te sommen, wordt hier systematisch toegepast. Het is niet noodig hierbij aan invloed van de Renaissance te denken. Het gaat hier eenvoudig om een stijlprocédé, dat reeds in de Refreinen van de XVe eeuw veelvuldig wordt aangewend(32). Het zelfde kunnen we laten opmerken over het Refrein van De Vreuchden Blom uit Den Briel, dat den derden prijs bekwam. Soms wordt de opsomming nog ‘aangevuld’ met enkele namen uit den Bijbel, zooals in het stuk van De Violieren van Nieuwenhoorn. waar naast Pyramus en Thisbe, Mars en Venus, Troylus en Breseda ook David en Bersabee, Samson en Dalila, Jacob en Rachel worden vernoemd.

(32) Dr C. KRUYSKAMP, *a.w.,* bladz. LXXII.

De Refreinen ‘opden Reghel’: ‘Lydt deen des anders fouten, zoo kent ghy v seluen’ zijn niet zeer merkwaardig en we kunnen er dan ook kort over zijn. Enkel het derde Refrein van De Roode Roosen van Schiedam, aan welke Kamer de ‘opperste’ prijs te beurt viel, onderscheidt zich door een zekere levendigheid van de overige nogal eentonig moraliseerende stukken, die niet op hetzelfde peil staan als de Refreinen van de andere twee reeds besproken categorieën.

Wat ten slotte de aesthetische waardeering van den Refreinbundel van Peeter Sterlincx betreft, kunnen we erop wijzen, dat, noch C.P. Serrure(33), noch Dr. G.D.J. Schotel(34), noch Dr. P. Tack het werkje naar zijn werkelijke waarde hebben weten te schatten, wel echter J. Van Vloten(35) en Dr. W. Van Eeghem die het ‘één publicatie, die zoowel uit een historisch als uit literair oogpunt niet zonder eenig belang is’(36), noemde.

Deze zoo voorzichtige formuleering beantwoordt wel het best aan de werkelijkheid. Het spreekt vanzelf, dat het er voor ons niet kan om te doen zijn, de letterkundige waarde van deze stukken hoog te willen opdrijven. Het blijft steeds Rederijkers-poëzie, met alles wat dit begrip in zich sluit; doch, in hun stijl, hebben de dichters van dit bundeltje op menige plaats blijk gegeven van waardeerbaar talent. We moeten ze dan ook als dusdanig beoordeelen en ze daarom liefst vergelijken met gelijkaardige producten uit denzelfden tijd, zooals de stukken uit de Loterijbundeltjes gedrukt ten voordeele van de Sint-Jacobskerk te Antwerpen in 1574(37), en van het Refreinfeest te Delft in 1581

(33) C.P. SERRURE, *a.w.,* bladz. 351 noemt de producten van dit bundeltje slechts ‘ellendige rymelary’.

(34) Dr G.D.J. SCHOTEL, *Geschiedenis der Rederijkers in Nederland* (tweede uitgave), d. 1, Rotterdam, 1871, bladz. 264: ‘de poëzy der kamers en der liefhebbers uit Holland en Zeeland, die het feest bijwoonden, is niet meer dan rijmelarij’.

(35) J. VAN VLOTEN, *Jonckbloet's zoogenaamde Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde,* Arnhem, 1876, bladz. 80- had de beteekenis van het bundeltje ingezien, hij heeft er dan ook W.J.A. Jonckbloet een verwijt van gemaakt, het in zijn Geschiedenis niet te hebben behandeld.

(36) Dr W. VAN EEGHEM. *a.w.,* col. 813.

(37) Zie over deze bundeltjes de bijdrage van Fr. KOSSMANN, *Rederijkersgedichten voor de Loterij der Sint-Jacobskerk te Antwerpen*, 1574. In: De Gulden Passer, jg. 4 (1926), bladz. 1-.

[(38)], waarvan de ‘Diuersche Refereynen ende Liedekens’ van het Refreinfeest te Heenvliet in 1580 zich op gunstige wijze onderscheiden door hun gemoedelijk moralizeerenden toon, hun betrekkelijk groote zuiverheid van taal, hun los en niet zelden zwierig rhythme, met hier en daar een mooi vers, dat ook ons nog vermag te bekoren.

Invloed van de Renaissance is in het bundeltje vrijwel niet te bespeuren; zoowel naar den vorm als naar den inhoud staan de hier besproken stukken nog heelemaal in het teeken van de Rederijkerstraditie. Ze bevatten slechts weinig toespelingen op de tijdsomstandigheden en zijn daarom voor de kennis van de politieke en religieuze twisten van de XVIe eeuw eerder van bijkomstig belang.

(38) Zie over de producten van dit Refreinfeest de *Bibliotheca Belgica*, Eerste Reeks, R 36.

De Gentsche en Brusselsche boekdrukker Petrus-Franciscus de Goesin-Verhaeghe (1753-1831)

door L. le Clercq

Het alom bekende geslacht der boekdrukkers de Goesin's, dat te Gent de gansche XVIII[e] eeuw door werkzaam was, strekte zijn bedrijvigheid uit tot in de hoofdstad, waar het, met de talrijke ambtsbroeders aldaar gevestigd, naar de bediening van officieel drukker durfde dingen. Nergens werd tot nog toe het geval door de geschiedschrijvers der Brusselsche drukpers vermeld. Alleen A. Voisin in zijn *Documents* en F. Vanderhaeghen in de *Bibliographie gantoise* wisten over de Goesin's verblijf te Brussel enkele inlichtingen te verstrekken(1).

De Studiejaren.

Petrus Franciscus de Goesin, de derde Gentsche drukker van dien naam, werd geboren te Gent op 12 Januari 1753. Na zijn Latijnsche klassen, vertrok hij naar Leuven om er de lessen te volgen in de Faculteit der Kunsten (Wijsbegeerte). Uit het onderzoek dat wij in de registers der promotiën instelden, blijkt dat hij in zijn examens niet slaagde. Naar huis teruggekeerd, mocht hij de cursussen bijwonen der Gentsche Academie voor schilderkunst en vond daar zijn ware roeping. Op 24 Mei 1774, behaalde hij in die school den eersten prijs in het teekenen naar

(1) Bibliographie: [AUG. VOISIN]. *Bibliotheca Hulthemiana.* Vol. VI. Manuscrits. Gand, 1837. - AUG. VOISIN. *Documents pour servir à l'histoire des Bibliothèques de Belgique et de leurs principales curiosités littéraires*, Gand, 1840, p. 32-33. - C.F.A. PIRON. *Algemeene Levensbeschrijving der mannen en vrouwen van België*, Mechelen, 1860, p. 139. - F. VANDERHAEGHEN. *Bibliographie gantoise,* IV, 1862, p. 253-323; VII, p. 146 (tafel). Over het verblijf te Brussel, p. 255-257. - AD. SIRET, artikel in *Biographie Nationale* VIII (1884), kol. 45 sq. - THIEME-BECKER, *Künstler-Lexicon*, XIV (1921), p. 314.

levend model. Door dit succes bedwelmd en aangemoedigd door den beeldhouwer Van Poucke smeekte hij zijn ouders om zijn kunstvolle gevoelens in Italië verder te mogen ontwikkelen. Die reis werd hem toegestaan en duurde niet min dan vijf of zes jaar. In het smeekschrift dat zijn vader later voor hem zal richten aan den Keizer tot het verkrijgen van een drukkersoctrooi, leeren wij meteen dat de jonge reiziger toen ook Frankrijk en Duitschland bezocht, en zich bekwaamde in de Fransche, de Italiaansche en de Duitsche taal, alsook in de drukkunst, den boekhandel en de schilderkunst.

Met deze laatste behaalde hij echter niet veel succes. Na zijn terugkeer in het vaderland bleek aldra, dat hij slechts een middelmatig talent bezat(2). Er bleef dan ook alleen voor hem over zijn voorvaderen in hun drukkersambt op te volgen. Op zijn vaders aanvraag werd het octrooi hem daartoe verleend op 3 November 1784. Later verkreeg hj nog de Commissie om de keizerlijke Edicten en Ordonnantiën te drukken, mits betaling van f. 2500 (29 Meert 1786). Door dit ambt werd hij *ipso facto* drukker van Zijne Majesteit voor Vlaanderen.

Een jaar daarop treffen wij hem te Brussel aan, ‘op den Borgval’(3).

Het Verblijf te Brussel.

Eigenaardig is die verhuizing in een tijd, dat de drukkerij in de hoofdstad - zoowel als elders hier te lande - in een ellendigen toestand verkeerde. Bevreemdend is bovendien dat de

(2) Bij A. Voisin leest men daarover het volgende: ‘De retour dans sa patrie, il essaya de mettre en pratique ses études et peignit pour l'hôtel de M. le comte d'Hane, seigneur de Leeuwerghem, quatre dessins de porte, et, pour le séminaire, le portrait du prince de Lobkowitz, évêque de Gand; malheureusement ces deux ouvrages furent trouvés si médiocres qu'on n'osa les exposer au grand jour. Ce mauvais début et d'autres incidents non moins désagréables déconcertèrent ses parents qui,... le firent ainsi que son frère admettre, en 1784, dans le corps des imprimeurs de Gand’. *Op. cit.* p. 32. Wat Voisin hier schrijft werd hem medegedeeld door bouwmeester Goetghebuer, die den drukker persoonlijk had gekend. Het is dus overdreven, de Goesin een historieschilder te noemen wiens kunstwerken in het Museum te Weenen berusten (Piron, *op. cit.*), of nog een ‘artiste peintre [qui] abandonna la carrière artistique et reprit l'imprimerie de son père’ (Ad. Siret, *op. cit.*).

(3) De plaats van den eersten Brusselschen burchtwal, gelegen schuins tegenover de huidige Beurs, aan den linkerkant. Zie A. HENNE et A. WAUTERS, *Histoire de la ville de Bruxelles*, 1845, I, p. 12.

Bibliographie gantoise onzen de Goesin tegelijkertijd vermeld als drukker te Gent, èn op eigen naam èn als vennoot zijner moeder, die pas weduwe was geworden. Moet men het vertrek toeschrijven aan zijn treklust, 'le désir de voir et l'humeur inquiète', de herinnering aan zijn vroegere reizen, die hem het stille milieu van een provinciale stad deed ontvluchten? Wou hij, door vaders dood nu onafhankelijk geworden, van zijn volle vrijheid genieten? Of verwachtte hij te Brussel aan zijn zaken grootere uitbreiding te zullen kunnen geven, voornamelijk, - zooals hieronder aangetoond wordt, - door het uitgeven der Vlaamsche keizerlijke edicten? Zeker is het dat de nieuwe onderneming mislukte. Slechts tien Vlaamsche plakkaten met het adres van Brussel - boeken aldaar gedrukt worden nergens vermeld - konden wij terugvinden, en wij gelooven niet dat er ons onbekend zijn gebleven.

Het geringe aantal van deze officieele drukken zou men als volgt kunnen verklaren. Wanneer de Gentsche drukker van zijne Majesteit naar de hoofdstad vertrok, dacht hij waarschijnlijk voortaan de plakkaten, - ten minste de Vlaamsche - te zullen mogen drukken, in tweeërlei vorm: zonder en met de Vlaandersche goedkeuring. Zijn eerste te Brussel gedrukte 'Declaratie van den Keyser', gedagteekend 30 April 1787, liet hij verschijnen zonder het onderschrift 'van den Raede in Vlaenderen' af te wachten. Te Brussel woonde echter reeds een andere officieele drukker; aan hem alleen kwam het recht toe, aldaar de Fransche en Vlaamsche edicten uit te geven in *forma prima*, m.a.w. 'By ordonantie van den Keyser'. Die drukker, Pauwels, gevestigd 'op de Groote Merkt', wou natuurlijk zijn recht niet afstaan en liet dit aan zijn nieuwen confrater weten. Vandaar dat de nieuwe de Goesin-drukken, verschenen tusschen 19 en 29 Mei 1787, alle de goedkeuring dragen van den Raad van Vlaanderen. Daarop volgden dan wederom twee stukken, - met een gelijkaardige formuleering als deze van het eerste - en dat schijnen meteen ook de laatste te zijn geweest. Van dit oogenblik af werden zoowel de plakkaten als de boeken te Gent gedrukt. Wat er precies gebeurde, weten wij niet. Waarschijnlijk werd den Gentenaar verbod opgelegd te Brussel nog eenig drukwerk ter perse te leggen. Niettemin bleef de Goesin er wonen tot de

Brabantsche Omwenteling hem in 1789 verplichtte uit de stad te vluchten[4].

Ziehier de lijst van zijn Brusselsche drukken:[5]

1) *(Langwerpige keizerlijke wapens).* Declaratie van den Keyser draegende interpretatie van het Edict van aenstellinge der Intendenten der Kreytsen in de Nederlanden in date van de 12 Meert 1787. Van den 30 April 1787 *(Onderaan)*: Tot Brussel, By P.F. de Goesin, Drukker van Syne Majesteyt, op den Borgval.
2) *(Langwerpige keiserlijke Wapens).* Declaratie van den Keyser, raekende het verbod van den uytvoer van 't Vlasch, Kennip, Werk en rauw ongetwynt gaeren. Van den 12 Mey 1787. *(Onderaan verso)*: Aldus gepubliceert in 't Consistorie van den Raede in Vlaenderen..., dezen 19 Mey 1787. Was onderteekent, Van Severen. - Tot Brussel,...
3) Ordonnantie van den Keyser, medebrengende surséantie van d'aenstellinge van de nieuwe Rechtbanken van de Provintien van Vlaenderen, van Naemen, van Doornick en 't Doornicksche, van Gelderland ende van Mechelen. Van den 14 Mey 1787. *(Onderaan):* Tot Brussel..., - Aldus gepubliceert in Vlaenderen... den 19 Mey 1787.
4) Declaratie van den Keyser... Van den 24 Mey 1787 [tegen de valsche geruchten]. Brussel,...
5) *(Kleine keizerlijke wapens).* Declaratie van den Keyser ende Konink, van den 24 Mey 1787 *(Onderaan):* Aldus gepubliceert in Vlaenderen,... dezen 1 Juny 1787. - Tot Brussel,...
   Verklaring dat er geene 'Conscriptie Militaire' noch een Tax van veertig por cent zal ingevoerd worden.
6) *(Kleine keizerlijke wapens).* Declaratie van den Keyser, medebrengende de vernietinge van de Intendentien. Van den 28 Mey 1787. *(Onderaan):* 'Aldus gepubliceert... in Vlaenderen... den 1 Juny 1787'. - Tot Brussel,...

(4) A. VOISIN, *Op. cit.,* p. 32.

(5) Deze plakkaten bestaan uit een blad in-folio plano; n^r 8 alleen heeft 3 p. druks. Het drukkersadres staat onderaan gedrukt en luidt als volgt: 'Tot Brussel, By P.F. de Goesin, Drukker van Syne Majesteyt, op den Borgval'; op n^r 9 staat: 'op de Borg-val'; op n^r 10: 'op den Borg-val'. De n^{rs} 5, 6, 7 (Leuven, Universiteitsbibliotheek) bezitten als onderschrift: 'By P.F. de Goesin, Drukker van Syne Majesteyt', zonder drukkersoord. Deze edicten behooren toe: 1) N^{rs} 1-10 aan het Rijksarchief te Brussel; 2) N^{rs} 1-8 aan de Universiteitsbibliotheek te Gent en zijn door Vanderhaeghen, *op. cit.,* IV, p. 256-57, vermeld onder n^{rs} 6798-6805; 3) N^{rs} 1-3, 5-7, 9-10 aan de Universiteitsbibliotheek te Leuven.
Den heer Cam. Tihon, Rijksarchivaris te Brussel, betuigen wij hier onzen hartelijken dank voor het opzoeken der Goesin's plakkaten van zijn fonds.

7) *(Kleine keizerlijke wapens).* Declaratie van den Keyser, medebrengende surseantie van het nieuw Reglement der Civiele Procedure,... Van den 28 Mey 1787. *(Onderaan):* ‘Aldus gepubliceert in... Vlaenderen... dezen 1 Juny 1787. - Tot Brussel,...
8) Edict van den Keyser ende Konink. Raekende de Ambachten, en medebrengende erroepinge van het Edict van den 17 Meert 1787. Van den 29 Mey 1787. *(Onderaan):* Tot Brussel,...
9) *(Langwerpige keizerlijke wapens).* Declaratie van den Keyser ende Koninck, voor alle de Nederlandsche Provincien, raekende de Politie en de Handhavinge van het goet order. Van den 28 Augusti 1787. *(Onderaan verso):* Tot Brussel,...
10) *(Langwerpige keizerlijke wapens).* Declaratie van den Keyser, raeckende den uytvoer der Graenen. Van den 27 September 1787. *(Onderaan):* Tot Brussel,...

De Goesin's Werkzaamheden te Gent.

In zijn geboortestad teruggekeerd, in gezelschap van Maria-Louisa Verhaeghe, met wie hij kort te voren in het huwelijk was getreden, door de jaren en wellicht de tegenslagen tot bedaren gebracht, wijdde hij zich voortaan, veertig jaar lang, geheel aan zijn vermaarde drukkerij en tevens aan de artistieke belangen zijner stad.

Te dien tijde interesseerden de drukkers zich ook voor het catalogiseeren der boekerijen. In dit vak werd de Goesin weldra een der geleerdsten in ons land, een waardige tegenhanger van den beroemden drukker-bibliograaf Ermens te Brussel. Zoo stelde hij menigen catalogus op van boeken, schilderijen en munten, waaronder die van G.J. Rooman, in-8°, 1791 (Vanderhaeghen 6901), van Dubois de Schoondorp, 4 deelen, in-8°, 1804-1810 (V.d.H. 6979),[(6)] van Ghesquière (V.d.H. 7045) en van J.F. Van de Velde, 2 deelen in-8°, 1831 (V.d.H. 7270), oud president der Leuvensche Universiteit, die de rijkste collectie van theologische boeken bezat, die ooit in België verkocht werd, en waarin niet minder dan 450 incunabelen en manuscripten van eersten rang voorkwamen. Deze laatste catalogus werd opgesteld in samenwerking met Ch. Van Hulthem, met wien de Goesin

(6) Bevatte 75000 boeken. Zie over die boekerij, *Biblioth. Hulthemiana* VI, liminaires p. XVIII sq.

bevriend was[7], en de Laval, adjunct-bibliothecaris te Gent[8].

Was Peter de Goesin een minder begaafd kunstschilder, hij bleef toch zijn leven lang ijverig kunstminnaar en amateurschilder. Zijn doeken werden ten toon gesteld in het jaar 1792[9]. In 1803 vervaardigde hij een copie van De Crayer's *Diogenes en Alexander*, schilderij dat toen uit het Gentsche Museum weggenomen en keizerin Josephina ten geschenke aangeboden werd[10]. Dit onbaatzuchtige gebaar schildert goed den dienstvaardigen man af, die zijn medeburgers in hun kunstgenot meermalen zou bijstaan. Met dezelfde bedoeling liet hij ook de navolgende boeken verschijnen:

1) Notice et description des Tableaux et Statues exposés au Muséum du Département de l'Escaut, situé à Gand dans l'Eglise de la ci-devant Abbaye de St. Pierre. A Gand,... P.F. de Goesin-Verhaeghe. Premier Frimaire au XI.
   In 12°, 90 en 8 p. Vanderhaeghen IV, 6961. Door A. Voisin en P. Goetghebuer worden hem ook nog de andere Catalogussen van tentoonstellingen van schilderijen en standbeelden toegeschreven, van 1792 tot 1829. Vanderhaeghen spreekt daarover niet. Zie over de Gentsche tentoonstellingen: PROSPER CLAEYS, *Les expositions d'art à Gand 1792-1829. Essai historique.* Gand, 1892. In-8°.

1bis) Beschryving van de Schilderyen en Beelden ten toon gesteld in het Muséum van het Département der Schelde, binnen Gend, in de gewezen Abdy-kerk van S. Pieters. Door P.F. de Goesin-Verhaeghe, Conservateur van 't Muséum. [1802].

   In-16°, 69 p. Vanderhaeghen IV, 7294. Vertaling van het vorige nummer.

2) Description historique et pittoresque de l'église cathédrale de Saint-Bavon à Gand, par P.F. De Goesin-Verhaege, directeur de la quatrième classe de la société royale des beaux-arts et de littérature de la dite ville. Gand, P.F. De Goesin-Verhaeghe, 1819.
   In-12°, 3 bl., 65 p. Vanderhaeghen IV, 7130.

(7) Zie het exemplaar van het boek: *Annales de Flandre de P. D'Oudegherst*, Gand, 1786, uit Van Hulthem's boekerij (nu Kon. Bibl. V.H. 27537), waar deze aanteekent dat hij zijn vriend de Goesin den raad gaf het werk uit te geven. Ook bij V.d.H. 6828.

(8) A. VOISIN, *Documents*, p. 33. In de *Biblioth. Hulthemiana*, VI, p. XXX sq., drie jaar vroeger verschenen, zegde dezelfde schr. 'Le catalogue de [Van de Velde]... a été rédigé et classé par M^r^ De Laval,... quoique le titre porte qu'il l'ait été par De Goesin-Verhaeghe lui-même'.

(9) *VANDERHAEGHEN*, IV, 6903.

(10) Het eenige schilderij van de Goesin, dat nu nog in het Gentsche Museum wordt bewaard (in het magazijn).

3) Notice sur l'incendie à la toiture de l'église Saint-Bavon à Gand le 11 sept. 1822. Avec la facade de ladite église.
   In-12°, geciteerd door A. Voisin en komt ook voor in De Goesin's *Catalogue* (1837) onder n. 1142.
4) Guide de l'étranger dans la ville de Gand.
   In-8°, 40 p., zonder titel. Bevat slechts de beschrijving van acht kerken; het boek bleef onvolledig wegens den dood van den schrijver (18 April 1813). Alleen drie exemplaren bleven bewaard; de rest der oplage werd vernietigd. Vanderhaeghen V, 12016[(11)].

Petrus Franciscus de Goesin werd vereerd met den titel van Universiteitsdrukker. Hij drukte niet alleen in het Latijn en in de gewone talen, doch ook in het Italiaansch (V.d.H. 11586) en in het Engelsch (V.d.H. 7026, 7080). Hij was oud-leeraar der Academie van teekenkunde en der Midden-School (Ecole Centrale). In 1819 was hij een der directeurs der Kon. Maatschappij (niet Instituut, zooals Ad. Siret meent) der Schoone Kunsten en Letterkunde (V.d.H. 7130); in 1802, conservator van het Museum van het Departement der Schelde. De Goesin liet geen nalatenschap achter. Zijn drukkersmaterieel werd door de weduwe openbaar verkocht op 18 Nov. 1832 (V.d.H. 7280), zijn boekenfonds in 1833 (V.d.H. 9709), en in 1837 zijn rijke bibliotheek (V.d.H. 9230).

De Goesin's Boekerij.

De veilingscatalogus dezer boekerij werd onder volgenden titel uitgegeven:

> Catalogue d'une belle collection de livres en tous genres, délaissés par feu monsieur P.-F. De Goesin-Verhaeghe, peintre-amateur, ancien professeur..., imprimeur-libraire... dont la vente se fera le 13 Mars 1837 et jours suivants,... au domicile de Mme veuve De Goesin-Verhaeghe, rue Hauteporte, n° 37 à Gand,... sous la direction de J. Poelman. Gand, J. Poelman. Prix 50 centimes.
>
> In-8°, 96 p., 1602 nummers + 10 voor registers en papier. *In fine*, wordt aangekondigd dat de catalogus te verkrijgen is bij de boek-

(11) A. Voisin en Goetghebuer, *op. cit.*, p. 33 en het *Künstler-Lexicon* schrijven hem verkeerdelijk het volgende werk toe: *Historie en inrichting der koninglyke academie van teeken-, schilder- en bouwkunden, opgerecht binnen de stad Gend...* Dit boek is een titeluitgave van: *Konst-lievende Mengelingen, uytgegeven door de koninglyke Akademie van Teeken-, Schilder- en Bouwkunden, opgerecht binnen de Stad Gend. Eerste deel, eerste stuk,* 1794. Gend, by P.F. de Goesin. In-8°, 4 bll., X - 281 p., 2 ½ bll. De schrijver is E.C. Van de Vivere. Zie VANDERHAEGHEN IV, 6926.

handelaars van de groote Belgische steden, te Parijs bij Techener en bij Crozet, te Londen bij Th. Rood, te Rijsel bij Castiau. Nederland heeft geen vertegenwoordiger[12].

Deze boekerij, waarin werken van allen aard voorkomen, ook zelfs theologische, juridische en medische, muntte echter uit door een rijke verzameling van geillustreerde uitgaven en studies met platen over de schoone kunsten (n^rs 332-652). Men vindt er ook een groote collectie catalogussen van schilderijen en antiquiteiten (n^rs 653-738) en natuurlijk ook van boeken (n^rs 1412-1515), waaronder die door de Goesin zelf opgesteld (n^rs 1424-42). Ze bezat eveneens enkele handschriften één Nederlandschen inkunabel en 3 postinkunabelen.

De totale opbrengst der veiling bedroeg 4466,35 fr. De meeste nummers werden voor enkele franks verkocht, ja zelfs voor een halven, de minimum-inzet. Vijf en veertig koopen stegen tot 15 fr. en hooger, en vertegenwoordigden een totaal bedrag van 1401,50 fr. Terwijl de overblijvende loten, 1557 in getal, 3064,85 fr. opbrachten, is de gemiddelde prijs dezer nummers ongeveer 2 fr.

De hoogste prijs werd bereikt door n^r 731, C.P. Landon, *Vie et oeuvres des peintres les plus célèbres*. Paris 1803-1817, 25 vol. in-4°, avec fig. au trait par Normand, pap. ordin., cart. non rogné. (275 fr. aan Van Kansselaere)[13]. De tweede hoogste prijs kwam toe aan n^r 634, *Projets d'architecture... qui ont mérité les grands prix, accordés par l'Académie,... gravés en publiés* par Allais Detournelle et Vandoger. Paris 1806. Grand in-fol., pap. ord. en feuilles (Aan Poelman, voor 74 fr.). Het grootste getal echter der 43 andere werken van deze categorie werden aan den man gebracht voor circa 20 fr.

Behalve Poelman, den vervuller der opdrachten, en de familie de Goesin, waren op den verkoop tegenwoordig een vijftigtal bibliophielen en boekhandelaars, onder dewelke, de hierna genoemden bijna alles opkochten: Burio; Ridder J. Camberlijn

(12) Het ex. der Universiteitsbibl. te Gent ons welwillend ter hand gesteld door den hoofdbibliothecaris R. Apers bevat de prijzen der veiling en de familienamen der aankoopers. Zoovel mogelijk hebben wij getracht hun hoedanigheid te doen kennen, en hun eigen veilingscatalogus te dateeren.

(13) Bij BRUNET, *Manuel* III, 814, op 200 fr. geschat.

(*Catalogue* 16 fevr. 1882, Bruxelles, Olivier): Castiau, boekhandelaar te Rijsel; Jan David, hoogleeraar te Leuven (*Catalogue* 1866, Louvain, Peeters); Jan De Meyer, bibliophiel en penningkundige (*Catalogue* 2 nov. 1869, Gand, C. Vyt): Emmanuel Elias d'Uddeghem, leeraar aan het Seminarie te Gent; Jan Gilliet, antiquaar te Gent (*Catalogue* 5 nov. 1849, Gand; bij V.d.H. V, 8537); Peeter J. Goetghebuer, bouwmeester; Minne, advokaat te Nevele (*Catalogue* 12 mai 1841, Gand; bij V.d.H. IV. 5818); Missiaen, aankooper van catalogussen; Constant Philip Serrure, hoogleeraar te Gent (*Catalogue* 19 nov. 1872, 23 oct. 1873, Brux., Olivier); G. Somerset-Irvine, leeraar aan het Athenaeum te Gent (bij V.d.H. V, 2775-76); Stappaert; Edw. Ter Bruggen, wiens rijke prentenverzameling door het stadsbestuur van Antwerpen in 1875 werd aangekocht en nu in het Stedelijk Prentencabinet berust; Leopold Van Alstein, hoogleeraar te Gent (*Catalogue* 26 mai 1863, Gand. C. Annoot); Louis Vercruysse, bibliophiel te Kortrijk (*Catalogue* 6 fevr., 24 avr. 1865. Brux. Heussner).

Eindelijk - hier past voortreffelijk het *last but not least* - een woord uitleg over de handschriften en de inkunabelen.

De handschriften werden hier en daar in den catalogus ingelascht en volgens de gewoonte van dien tijd zeer oppervlakkig beschreven (moderne handschriften worden door ons niet opgegeven):

> 9 Modus vestitutionis et professionis in ordine Annuntiatorum. mss. sur vel. in-4. vél. (0.50; z. naam).
>
> 10 Sermon pour une véture religieuse, mss. in-8° (4 fr. met n^{r} 11; Van Alstein).
>
> 11 Preces. mss. sur vélin rempli de lettres tourneures en couleurs rehaussés en or. in-18°. v. ant.
>
> 1584 Quelques vieux Mss., concernant l'histoire du Brabant. Dans un carton (0.50; z.n.).
>
> 1585 Regula S. Augustini. Ms, in-4°. Tres-vieux (5 fr.; Van Alstein).
>
> 1586 Epistola S. Bernardi, de Eucharistia. Ms. in-18. Tres-vieux. - Tractatulus devotus. in-12°. Sur parch. (4 f.: Van Alstein).
>
> 1587 Bulle d'Honorius IV (1253) au général des freres mineurs. *Religionis favor.* gr. in-fol. avec le sceau (5.60: z.n.).
>
> 1593 Pseaumes et prières en latin. Très-vieux Mss. in-4°. sur parchemin, avec initiales en or et azur, d'une belle execution et conservation. La fin porte qu'il est de l'anc. abbaye de Lincoln en Angl. (z. pr. n.n.).

Nederlandsche inkunabel en postinkunabelen:

14 Een devoet Boecxke, ghemaect by br. Dierick van Munster, minrebroed., sprekende en leerende vander minne Ihesu en Marien. Antw., van Liesveldt, 1499. in-8° (1 f. 50 met n^{r} 13; Gilliet?).

Campbell, Annales, 303 en 549 a (2^{e} suppl.). Het ex. door Campbell vermeld, werd verkocht aan den boekhandelaar Cohn uit Berlijn op de veiling Vergauwen (Brux., Olivier, 1884), n^{r} 476, voor 50 fr.

23 Een devote Oeffeninghe tot een yegelick choor der Enghele etc. Antwerpen. W. Vorsterman, 1521. in-8°. car. goth. met houte pl. Défectueux.

Regulen en orden van de H. Brigitta. Bruesel, in den zee-riddere [Thomas van der Noot]. in-8° car. goth. (in marg. met inkt geschreven: ‘vacat’).

‘Een devote Oeffeninghe’ werd met de nummers 19-22, 0.90 fr. verkocht, z. naam, misschien aan De Meyer, den laatst genoemde. Wij vonden het echter in zijn catalogus niet terug.

Het eerste werk is door NK. beschreven alleen volgens een uitgave 1540 of iets later (3619); het tweede volgens het eenigst bekend ex. te Stockholm K.B. (bl. 1 ontbr.). Daaruit volgt dat bij NK. (2514), de titel gevormd is. Hier heeft men het eerst een uit het boek afgeschreven titel. Jammer dat het boek zoek is.

1522 Den spiegel der volcomenheit [door br. Heynric Herp]. Antwerpen, W^{e} Roelants van den Dorpe, 1501, mey. In-16° ingenaeyt en in een parkement dekzel (10 fr. aan De Meyer).

Dit exemplaar werd verkocht in De Meyer's veiling (Gent, 1869), onder n^{r} 165; het is daar toegeschreven aan Simoen van Venloe. - NK. - 1062, 3 ex. bekend.

Michel van Hamont, 'figuersnijder' te Brussel (1556-1585)
door L. le Clercq

Toen Michel Van Hamont, op 3 Februari 1556 (57, n.s.), zijn eerste octrooi verkreeg om te Brussel het drukkersbedrijf uit te oefenen, werd hem daardoor het recht vergund 'te mogen stecken, snyden, drucken ende printen allerhande letteren, boecken, beelden ende figueren'(1). In het getuigschrift dat hem later, op 17 Juli 1570, door den architypograaf Plantin werd afgeleverd 'om te mogen continueren dye conste ende ambacht van drucken', werd hem ook de bevoegdheid van figuersnijder toegekend(2). Die titel komt ook voor in het adres van zijn drukken. Met zijn activiteit als 'figuersnijder' worden dan ook in verband gebracht de talrijke, alle bibliografen welbekende vignetten en ornamenten, die Van Hamont's boeken versieren. Dat hij zich echter ook bezig hield met het vervaardigen en het verkoopen van afzonderlijke prenten, werd tot nog toe nergens vermeld(3). Vandaar het belang van de navolgende rekening over bedevaartvaantjes, getrokken uit het Register van 'S. Bernaerts Broederschap' te Steenockerzeel (1576-1647)(4). Ze is bovendien actueel, wijl door de jongste tentoonstelling in onze

(1) A. WAUTERS. *Histoire des livres. Documents pour servir à l'histoire de l'imprimerie dans l'ancien Brabant (Bulletin du Bibliophile Belge,* XII (2e s., t. III), 1856, p. 79). Ook bij PR. VERHEYDEN, *Drukkersoctrooien in de 16e eeuw. (Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen,* VIII, 1910, p. 209).

(2) PR. VERHEYDEN, op cit., nr 113. - *Certificats délivrés... par Chr. Plantin. Publiés par ROMBOUTS.* Antwerpen, 1881. 8o (Maatschappij der Antw. Bibliophilen), p. 5, gedagt: '15 Juillet 1570'.

(3) Ook niet door EMILE H. VAN HEURCK. *Les drapelets de pèlerinage en Belgique et dans les pays voisins. Contribution à l'iconographie et à l'histoire des pèlerinages.* Anvers, 1922. 4o; noch door PH. VAN BOXMEER. *Steenockerzeel et Humelghem et leurs seigneurs. Généalogies des van Hamme.* Diest, 1930. 8o.

(4) Ons welwillend medegedeeld door Dr G. Van Doorslaer te Mechelen, z.g.

Kon. Bibliotheek, de aandacht gevestigd werd op al wat de Brusselsche drukpers der XVIe eeuw aanbelangt.

De Sint-Bernardus-broederschap dagteekent uit het jaar 1576. Twee jaar te voren was Steenockerzeel geteisterd geweest door de schrikkelijke plaag van dien tijd, de pestziekte onder het vee. In deze ellende, namen de inwoners met volle vertrouwen hun toevlucht tot den H. Bernardus, stichter en eersten abt van het Cisterciënser klooster van Clairvaux (1091-1153). De besmetting staakte en uit dankbaarheid werd besloten een broederschap op te richten, dezen heilige ter eere. De vergunning hiertoe werd door den Aartsbisschop van Mechelen verleend, en op 6 Oogst 1576 stelde de pastoor der parochie, Ieronimus van Frachem, de broederschap in.

Van den beginne af bekwam de nieuwe godvruchtigheid grooten bijval. De hieronder afgedrukte rekening getuigt daarvan op onfeilbare wijze(5). Van verre, tot van Brussel toe, kwam men - en komt men nog - naar de Sint-Bernardus-kapel van Steenockerzeel, waar een rijk autaar met een kunstvolle schilderij - terecht sedert altijd Gaspard De Crayer toegeschreven -(6) den heilige werd toegewijd. Daar ziet men de bedevaartgangers, meest landbouwers, bidden om het behoeden der stallen tegen besmettelijke ziekten en de genezing van hun vee. Zooals elders in dusdanige oorden, werden ook hier allerlei godvruchtige gedenkenissen verkocht, nl. vaantjes, beeldekens(7), vierkante gedenkpenningen, medaljen, ringen en hartjes uit lood, koper, tin of zilver gegoten.

De groote toeloop der bezoekers greep plaats van 20 tot 27 Oogst - Sint Bernardus'feest met oktaaf - en vooral op den Zondag na het feest. Dan vierde men S. Bernardus' Ommegang. Het kruis in top, werd het standbeeld van den heilige gedragen

(5) Verkeerdelijk schreef Van Boxmeer dus, *op. cit.* p. 148: 'Au commencement du XVIIe siècle déjà, les pèlerins affluèrent'.

(6) Zie VAN BOXMEER, *op. cit.* p. 151-153, waar schr. dit standpunt verdedigt tegen Dr. G. Van Doorslaer, die de communis opinio scheen te betwijfelen. - Zie ook p. 146-155 de beschrijving der kapel.

(7) In *Bulletin du Folklore Brabançon,* 1923, n^{r} 14, p. 37 reproduceert Emile H. VAN HEURCK, twee zulke beeldekens van ca 90 × 125 mm., ook in Van Boxmeer's werk overgenomen. Zooals deze te recht opmerkt, zijn die gravures van algemeenen aard met latere toepassing op den H. Bernardus die men te Steenockerzeel vereert.

ver de velden door, omringd met banieren en blazoenen en door paardenvolk vergezeld. Heel de streek werd ten feest genood, door vaantjes en aflaatbrieven, zooals uit onze oorkonde blijkt; te Brussel, zegt Van Boxmeer, was het een trompetter, die de plechtigheden de stad door verkondigde.

De offergiften waren aanzienlijk: gedurende het jaar 1609-1610 beliepen zij 187 Rg. 6 st.; in 1668, stegen ze tot boven de 300 Rg. Met de XVIIIe eeuw begon de broederschap te vervallen. Tegenwoordig echter blijven nog een honderd vijftigtal leden ingeschreven.

Hoofdzakelijk handelt de rekening over de bedevaartvaantjes door Van Hamont in hout gesneden, gedrukt en geschilderd. Na Van Hamont's dood (24 Okt. 1585), werden verder aankoopen gedaan bij zijn weduwe: wij vernemen hier voor de eerste maal, dat zij bleef winkel houden en drukken in het klein, minstens voor haar oude klanten, tot in 1587. Zij stierf tusschen de jaren 1588-90. Van dan af, en gedurende veertig jaren, werden de in hout gesneden vaantjes gedrukt (op de plaat die de broederschap bezat) en geschilderd door den ‘printere aende blauwe fonteyne’, zooals de vermaarde Jan Mommaert zich noemde in het adres op het titelblad zijner drukwerken(8). Over hem wordt dit vrome detail bijgevoegd, dat, in 1595-96, hij zelf de vaantjes ter plaatse bestelde en ‘vuyt devotie een hondert heeft geschoncken’. Gedurende dit tijdperk bestelde men ook nog een tweede soort vaantjes, t.w. gegraveerde, en daar Brussel te dien tijde wellicht geen knap vakman bezat, wendde men zich tot ‘Hans Wyckmans druckers’ te Leuven, een nergens vermelden graveur.

Benevens de vaantjes, bestelde men ook nog aanplakbiljetten en aflaatbrieven. De eerste dienden natuurlijk als reclame. Het biljet onderaan bevatte, zooals nu nog, de aankondiging der plechtigheden die op den feestdag van S. Bernardus (20 Oogst), en het octaaf daarop volgend, plaats grepen. Wat de ‘boecken aflaetbrieven’ betreft, ‘om jaerlyckx die alomme te senden’, dit waren o.i. één- of tweebladige druksels in-12°, met een gebed tot den Heilige en den aflaat die men bij het bidden er van kon

(8) Werd door ons reeds opgemerkt in ‘De Gulden Passer’, XII, 1934, p. 62. J. Mommaert stierf in 1631; later (1639-44), werden de vaantjes geleverd door zijn zoon, Jan (II).

verdienen. Deze was onderaan gedrukt onder den vorm van een bisschoppelijken of pauselijken brief. Daar die briefjes nu in pakken van honderd verzameld waren, hadden ze het uitzicht van een boek en werden ze in de rekening als dusdanig vermeld[9].

Omtrent de twee soorten vaantjes worden wij volledig ingelicht: wij vernemen o.m. hun inkoopprijs en hun aantal. De teekening en het in hout snijden der driehoekige prent kostten 5 ½ Rijnschgulden. In 1590-96, betaalde men de geschilderde vaantjes 1 ¼ Rg. de honderd, mits aankoop van 300 exemplaren, en 1 Rg. de honderd, mits aankoop van 1000 exemplaren, d.i. 5 voor 1 st. Waarschijnlijk werden zij dan verkocht tegen 1 st. stuks. De gegraveerde prenten, die niet geschilderd waren, kocht men aan (de plaat ditmaal inbegrepen en in eigendom behouden door den drukker) voor 15 st. de honderd, dus 1,5 st. voor 10, hetgeen dan toeliet ze te verkoopen tegen 1 of 2 oorden per stuk. Al naar gelang dat de Broederschap in een periode van bloei of van verval was, veranderde natuurlijk het aantal uitgedeelde en verkochte prenten. Terwijl men in den beginne 375 vaantjes in één jaar plaatste, werden er later, gedurende de droevige tijden van beroerten en oorlogen die ons land moest doormaken in 1577-1585, in tien jaar net evenveel verkocht. In de gansche rekening, die bijna 75 jaar omvat, worden er in totaal 13.475 houtsneden en 900 gravures vermeld.

Hierna volgt nu het uittreksel van de bedoelde rekening:

Uit het Register van Sint Bernaerts' Broederschap te Steenockerzeel.

Fol. 4.	1575-76. Item. Meester Michiel hamont gesworen drucker des Co. Maiesteyt tot Bruessele van den druck van de vaenkens te doen snyen ende aff te doen teekenen	V Rg. X st.
	Item den selven noch betaelt van drye hondert vaenkens te drucken waer aff den hellicht gheschildert zyn en noch dry vyffentwintich [= 75] die overal ghepleckt zyn met den biljet daer onderaen tsamen	ij Rg. X st.
	1576-77. Item noch Mr. Michiel hamont van de vaenkens te druecken tot ij^{c} gheschildert. Endenoch j^{c} te plecken met het ondergeschrieft tsamen	ij Rg. V st.

(9) Het afschrift heeft na het cijfer XXII een exponent dat slecht leesbaar is en dat wij als een C aanzien.

1577-1587. Item tot brussele bet[aelt] aen de Wed^{e} Mr. Machiel hamont ter goeder reken van[de] vaeynkens gehaelt a^{o}. LXXXVJ ende LXXXVIJ midts noch van outs stont te bet.	ij R. X st.
1590-91. It[em] bet[aelt] den printere aen[de] blauwe fonteyne tot Brussele van iij^{c} vaeynkens te drucken het honderd XXV st.	iij Rg. XV st.
1595-96. Item bet. aen Mommaert printere tot Brussele van duysent geschilderde vaeynkens by hem geleverd het honderd voer XX st. hoe wel vuyt devotie alhier selve commende een hondert heeft geschonken... [dus] noech	IX Rg.
1597-98. Item bet. aen Jan Mommaert printer tot Brussel van acht hondert vaeynkens by hem gelevert	Viij R.
1610-11. Item betaelt aen hans Wyckmans druckers tot Loven van neghen hondert vaeynkens in coperen printe het hondert van XV st. vz.	Vj Rg. XV st.
1611-12. Item betaelt aen Jan Mommaert druckere tot Bruss. van Xj hondert vaeynkens van pampier geboert het hondert voer XX st. vz.	Xj Rg.
1620-21. Item aen Jan Mommaerts boeckdrucker tot Brussel voer XXij^{c} [?] boecken afflaet brieven gedruckt om jaerlyckx die selve alomme te senden	Vj Rg. VI st.
Item - aen[den] selven Jan van acht hondert pampieren vaentkens van St. Beernaerts thondert tot XX st.	Viij gl.

* * *

Dit stond gedrukt, toen ons het artikel van Em. Van Heurck, waarvan hiervoor sprake is,[(10)] in handen viel. Schrijver kende onze oorkonde, ook door mededeeling van Dr G. Van Doorslaer. Hij drukte ze niet af, maar ontleedde haar, van folkloristisch standpunt uit, en voegde er nog enkele details bij, uit verdere rekeningen getrokken.

(10) P. 114. *Le culte de S. Bernard à Steenockerzeel* in *Bulletin du Folklore Brabançon* III, 1923, n. 14, p. 37-41, met 2 platen.

Wij vernemen alzoo, dat Jan Mommaert ook de stokjes mocht leveren, waarop de vaantjes geplakt werden, en ook geschilderde beeldekens.

Met deze gegevens kan onze oorkonde als volgt aangevuld worden:

1617. Item aen Jan Mommaert voer wiskens om die vaenkens aen te plecken	IX ½ st.
1622-23. Item... voer vier honderd pampieren vaentkens ende wiskens	IV Rg. X st.

1631. Item aen J. Mommaert voer 2900 geschilderde bellekens	XXIX Rg.
1631-36. Item aen de Weduwe Jan Mommaert voer witte wymen totte pampieren vaentkens	III Rg. XIII ½ st.
1637. Item... voer witte wymen	XII st.
1638. Item... voer geschilderde bellekens	
1639. Item aen Jan Mommaerts [zoon] voer de vaentiens	XII Rg.
1639. Item... voer witte wymen	XII st.
1640. Item... [idem]	XII Rg.
1641. Item... [idem]	XXIV Rg.
1642. Item voer witte wymen	XII st.
1643. Item voer de vaentiens	XII Rg.
1644. Item voer witte wymen	XII st.
1644. Item voer de vaentiens	XII Rg.
1645. Item voer geschilderde bellekens	
1646. Item voer witte wymen	XII st.
1647. Item... [idem]	XII st.

Het register van de broederschap dat tot 1680 loopt, geeft van 1647 af geen rekeningen meer omtrent de Sint-Bernardusbedevaart. In de kerkrekeningen vindt men echter nog deze laatste inlichting voor 1650-64:

> ‘Item aen twee honderd witte weyme stocxkens voor de vaentiens van S. Bernaert. XVII st.’

Aanvullingen en verbeteringen op de ‘bibliographie betreffende de Antwerpsche drukkers’
door Am. Dermul

De ‘Bibliographie betreffende de Antwerpsche drukkers’, van de hand van Am. Dermul en H.-F. Bouchery, verscheen in 1938 naar aanleiding van de tentoonstelling ‘Lof van Antwerpen’, gewijd aan boek- en bibliotheekwezen, en gehouden in de Feestzaal der Stad Antwerpen van 13 Augustus tot 11 September van dat jaar; de publicatie er van werd bekostigd door het Comité der Antwerpsche Propagandaweken.

De bedoeling van deze uitgave was een blijvende herinnering na te laten aan deze tentoonstelling, die op zoo treffende wijze de belangrijke cultureele rol in het licht stelde, die Antwerpen door middel van de drukpers in den loop der eeuwen heeft vervuld.

Het was dus een gelegenheidsuitgave, en als zoodanig kon zij moeilijk ontsnappen aan de gebreken die deze soort van publicaties meestal kenmerken. Samengesteld, gedrukt en uitgegeven binnen den recordtijd van enkele maanden, (zij moest klaar liggen voor den dag der opening van de tentoonstelling) kon het niet anders of men zou er hier en daar leemten en tekortkomingen in aantreffen. De samenstellers waren zich hiervan wel bewust, doch zij hadden tevens de overtuiging, die achteraf gebleken is gegrond te zijn, dat het belangrijkste, het essentiëele, opgenomen werd.

Bij een dergelijk onderwerp is uit den aard der zaak volledigheid moeilijk te bereiken. Zooals in de inleiding tot het werk werd gezegd, bood de beschikbare tijd geen gelegenheid om de dagbladen en de niet gespecialiseerde tijdschriften systematisch te doorloopen. Men mag zich trouwens de vraag stellen of het nuttig en gewenscht is alles op te nemen wat in deze publicaties verschenen is? In vele gevallen toch is het oppervlakkige compilatie

of vulgarisatiewerk; zelden vindt men er een nieuw feit in of de uitslag van persoonlijk onderzoek. Wij denken hier o.m. aan de reeks lijvige bundels met knipsels uit dagbladen en tijdschriften van alle landen, betreffende Plantin en de Plantinsche drukkerij, die in het Museum Plantin-Moretus wordt opbewaard, en die met enkele woorden wordt vermeld op het einde van het eerste deel der Bibliographie. Al deze stukken in detail opnemen, zou de Bibliographie onbetwistbaar op nuttelooze wijze bezwaard en haar bruikbaarheid als werkinstrument eerder geschaad hebben.

Langs een anderen kant is achteraf ook gebleken dat men vaak enkele bladzijden of zelfs een geheel hoofdstuk handelend over de geschiedenis der Antwerpsche typographie, aantreft in werken waarin men, op den titel voortgaande, die niet zou verwacht hebben te vinden, zoodat het streven naar volledigheid het aandachtig doorloopen van een heele bibliotheek zou vereischen. Ook dit is bezwaarlijk te doen, en zou waarschijnlijk ook de moeite niet loonen.

Ondertusschen werden toch enkele stukken ontdekt, zelfs in dag- en weekbladen, die niet onverlet mochten blijven; men zal ze in deze 'Aanvullingen en Verbeteringen' vermeld vinden. Tevens worden daarin enkele titels herhaald, die in de 'Bibliographie' slechts onvolledig voorkomen, omdat toen de werken zelf niet konden worden geraadpleegd, en met zich met elders aangetroffen titelopgaven had moeten vergenoegen. Ten slotte is het gebleken dat, wegens het haastig ter perse leggen, bij het zetten van het tweede gedeelte een paar hoofdingen waren weggevallen, zoodat eene studie over een gegeven drukker verkeerdelijk bij de rubriek van een anderen kwam te staan.

Naast deze 'Verbeteringen' bevat onderhavige lijst een aantal studies die na de afsluiting van de 'Bibliographie' (1938) verschenen zijn, en die dus een eerste 'Aanvulling' uitmaken. Op een werk van dezen aard ware het nuttig periodiek, b.v. om de vijf of tien jaar, eene lijst van aanvullingen te laten verschijnen.

Zooals de 'Bibliographie' zelf, werd ook deze aanvullende lijst in twee rubrieken ingedeeld: 1° Algemeene werken; 2° Monographieën over afzonderlijke drukkers. Steller zal steeds dankbaar alle aanduidingen voor een volgende aanvullende lijst ontvangen.

I. - Algemeene werken

ALTMEYER (J.-J.). Les précurseurs de la Réforme aux Pays-Bas. I-II. Bruxelles, 1886. 2 dln. in-8°.(1)

Deel II, 253-272, handelt over Plantin en andere Antwerpsche drukkers.

BIBLIOTHECA Belgica. 1e série, I-XXVII; 2e série, I-XXVII; 3e série, I-. Gand-La Haye. 1880-. In-12°.(1)

Wordt voortgezet.
De zeer volledige beschrijvingen van de behandelde werken worden dikwijls door geschiedkundige en bibliographische wetenswaardigheden gevolgd. Het laatste deel van elk der eerste twee reeksen bevat verschillende tafels, waaronder eene van de vermelde drukkers, per stad en alphabetisch per drukker gerangschikt. Deelen XVIII en XIX van de 1e Reeks bevatten eene verzameling drukkersmerken, insgelijks gerangschikt per stad en alphabetisch per drukker.

BOEKDRUKKERS (Oude) in Antwerpen.

Den Antwerpenaer, 8 en 13 Maart 1845.

CATALOGUE d'une grande et belle vente de livres comprenant un grand nombre de très rares impressions du XVe siècle, principalement de la Belgique... littératures française et espagnole (peut-être la collection la plus complète de livres en espagnol imprimés en Belgique)... etc. qui aura lieu à Anvers le 11 déc. 1876... sous la direction du libraire Pierre Kockx. Anvers, 1876.

Bevat 1340 nummers, waaronder honderden zeldzame Antwerpsche drukken. De Spaansche drukken, waarvan de meeste Antwerpsche zijn, loopen van Nrs. 730-827.

CATALOGUE des livres et manuscrits composant la collection de M. René della Faille, dont la vente aura lieu le lundi 25 mars 1878... chez le libraire Pierre Kockx... à Anvers. Anvers, P. Kockx, 1878. VIII + 384 blzn. in-8°.

Vermeldt een groot aantal zeldzame Antwerpsche drukken, en eene lijst van 334 Tydingen van Abraham Verhoeven. Achteraan een register op de vermelde drukkers.

CATALOGUE de livres anciens en vente aux prix marqués à la librairie ancienne P. Kockx... Anvers, 1884.

1042 nummers, waaronder talrijke Antwerpsche drukken. Ook in de volgende catalogi van dezen boekhandelaar komen veel Antwerpsche drukken voor.

(1) Reeds vermeld in de ‘Bibliographie’, doch onvoldoende beschreven.

(1) Reeds vermeld in de ‘Bibliographie’, doch onvoldoende beschreven.

CATALOGUE d'un belle collection de livres précieux... délaissés par feu M. Jean-François Spas, dont la vente publique aura lieu le lundi 18 mars 1889... Anvers, J.-F. Engels & Cie. 1889. IV + 516 + IV blzn. in-8°.

De laatste rubriek, 'Impressions anversoises' (Nrs. 5895-6451), telt 557 Antwerpsche drukken, in alphabetische volgorde naar de namen der drukkers gerangschikt. Ook in de andere rubrieken, voornamelijk in de theologie en in de geschiedenis, komen tal van Antwerpsche drukken voor.

CATALOGUE d'une belle collection de livres anciens et modernes... provenant de feu Pierre Kockx, libraire distingué... I-II. (Anvers), 20-21 oct. 1891 et 19-20 janv. 1892. 2 dln. in-8° (20 en 92 blzn.).

Vooral in deel II komen tal van Antwerpsche drukken voor.

CLOSSON (Ern.). L'ornementation en papier imprimé des clavecins anversois.

Revue belge d'archéol. et d'hist. de l'art, 1932, 105-112.

CONWAY (William Martin). The woodcutters of the Netherlands in the fifteenth century. Cambridge, University Press. 1884. XX + 359 blzn. in-8°.

DEBAIVE (C.). Bibliographie van Nederlandsche drukken in de Spaansche taal, en tentoonstelling van Spaansche boeken in het Plantijn Museum te Antwerpen.

Bibliotheekgids, XII (1933), 29-30. (In verband met de bibliographie van Spaansche drukken in de Nederlanden, door J.-F. Peeters-Fontainas).

DELEN (A.J.J.). L'illustration du livre en Belgique des origines à 1500. 115 blzn. in-4°, met pltn.

Hist. du livre et de l'imprim. en Belgique, publ. par le Musée du Livre, vol. II (1930). 1-115.

DELEN (A.J.J.). Histoire de la gravure dans les anciens Pays-Bas et dans les provinces belges des origines jusqu'à la fin du XVIIIe siècle. I-II, 1-2. Paris, Edit. d'art et d'hist. 1924-1935. 3 dln. in-fol°, met pltn.(1)

(1) Reeds vermeld, doch onvolledig, in de 'Bibliographie'.

DERMUL (Am.). Bibliographie en statistiek.
Gulden Passer, XIX (1941), 267-274, 2 pltn.
Bespreking van vijf statistieken, opgemaakt door het Museum Plantin-Moretus, en verband houdend met de geschiedenis der Antwerpsche typographie.

DERMUL (Am.) & BOUCHERY (H.-F.). Bibliographie betreffende de Antwerpsche drukkers. Antwerpen, V. Resseler. 1938. 97 blzn. in-8°.
Zie Boekbespr. door M.-E. Kronenberg in Het Boek, XXV (1938-39), 325.

DUFF (Edward Gordon). The printers, stationers and bookbinders of Westminster and London from 1476 to 1535. Cambridge, University Press. 1906. XII + 256 blzn. in-8°, met afb.
Hfdst. VIII (blzn. 214-240) handelt over Antwerpsche drukkers.

DUTUIT (Eugène). Manuel de l'amateur d'estampes. I-VI. Paris, A. Lévy; Londres, Dulau & Cie. 1884-1885. 6dln. gr. in-4°, met pltn.

FUNCK (M.). Le livre belge à gravures. Guide de l'amateur de livres illustrés imprimés en Belgique avant le XVIIIe siècle, Paris-Bruxelles, G. van Oest. 1925. XIII + 428 blzn. gr. in-8°, met afb.

GOOVAERTS (Alphonse). Les collections Van der Straelen-Moons-Van Lerius à Anvers. Catalogue raisonné rédigé avec la collaboration de M. Pierre Génard... I-IX. Anvers, Vanos-Dewolf. Z.J. (1884). 9 dln. in-8°.
Dln. I en II bevatten de titelopgave van een buitengewoon rijke verzameling Antwerpsche drukken.

GORIS (J.-A.). Lof van Antwerpen. Brussel, N.V. Standaard-Boekhandel. 1940. 279 blzn. in-8°.
Bevat een hoofdstuk, blzn. 79-93, over ‘De wieg van den geest: de Jezuïeten en de drukkers’.

HORODISCH (A.). De Nederlandsche drukkersmerken in de vijftiende eeuw.
Grafisch Museum, VIII, Nrs. 2-3, blzn. 17-22 en 37-55, met afb.

INDUSTRIE du XVIe siècle. Imprimeurs belges.
L'Emancipation (Bruxelles), VI (1834), Nr. 51 (20 Febr. 1834).
Handelt over Plantin, Moretus, Van Ravelingen, Beller, Goltzius, Rescius.

KONING (Jacobus). Verhandeling over den oorsprong, de uitvinding, verbetering en volmaking der boekdrukkunst. I-III. Haarlem, A. Loosjes, Pz. 1816-1820. 3 dln. in-8°, met pltn.
Belangrijk voor hfdst. XXIII van deel I (blzn. 446-458): 'Prenters-gild te Antwerpen in 1442', waarin de bewering weerlegd wordt, als zouden er in dat jaar reeds boekdrukkers te Antwerpen bestaan hebben.

KRONENBERG (M.-E.). Een druk van Pierre de Vingle te Genève met een Antwerpsch schijnadres. (1533).
Het Boek, XXV (1938-39), 257-265.

LA SERNA SANTANDER (Ch.-Ant.). Dictionnaire bibliographique choisi du quinzième siècle... I-III. Bruxelles, J. Tarte. 1805-1807. 3 dln. in-8°.
Deel I bevat eene nota (blzn. 347-350) over de Antwerpsche drukkers der 15e eeuw.

LE CLERCQ (Léopold). Het Antwerpsch Seminarie. Leuven, Drukkerij 'Nova et Vetera'. 1936. 72 blzn. in-8°.
Overdruk uit Collectanea Mechliniensia, I, II, III, 1936, verbeterd en met een systematisch register vermeerderd. Bevat volledige titelbeschrijving van verschillende Antwerpsche drukken, en een register van de vermelde drukkers.

LINNIG (Ben). Onze drukkers en de verboden boeken in de XVIe eeuw.
Handelsblad, 12 en 19 Febr. 1928.

LIPENIUS (Martin). Bibliotheca realis. I-IV. Frankfurt. 1679-1685. 4 dln. in 5 bdn. in-fol^{o}.
Cf. het artikel van L. Reypens S.J. in De Gulden Passer, III (1925), 51-54.

METS (Alexandre de). Raccolta de molti secreti approvati et dispensati de me Camillo Bagatto in Venetia, M.DC.LXV. Appresso Camillo Bortoli con lizenza de' superiori.
L'Art médical, 1939, 49-64.
Handelt over oude, te Antwerpen gedrukte almanakken.

MUSEUM Plantin-Moretus. 1876-1926. Catalogus van de Tentoonstelling van Antwerpsche Bijbeldrukken. XVIe en XVIIe eeuw. - Catalogue de l'exposition d'impressions bibliques anversoises. XVIe et XVIIe siècles. (Antwerpen, J.-E. Buschmann. 1926). 65 blzn. in-8°.

Met inleiding, in de beide talen, door M. Sabbe.

NIJHOFF (Wouter) & KRONENBERG (M.-E.). Nederlandsche Bibliographie van 1500 tot 1540. I-II. 's-Gravenhage, Mart. Nijhoff. 1919-1938. 2 dln. in-8°.

ORTROY (Fern. van). Contribution à l'histoire des imprimeurs et des libraires belges établis à l'étranger.(1)

Revue des bibliothèques, XXXIV (1924), 381-410; XXXV (1925), 111-126, 282-297, 369-418; XXXVI (1926), 225-337.

PEETERS-FONTAINAS (J.-F.). Bibliographie des impressions espagnoles des Pays-Bas.

De Gulden Passer, XI (1933), 1-245.

[PEETERS-FONTAINAS (J.-F.)]. Livres espagnols imprimés aux Pays-Bas et quelques livres rares et curieux réunis par un amateur louvaniste. Louvain, Em. Warny, oct. 1939. IV + 100 blzn. in-8°.

PRIMS (Floris). Geschiedenis van Antwerpen. Deel VII. Antwerpen, 1940. in-8°.

Blzn. 292-302: De Luthersche drukken.

REUME (Aug.-Joseph de). Notice sur les imprimeurs belges, avec des planches xylographiques. Bruxelles, Hayez. 1848. 42 blzn. in-8°, 24 pltn.

REYPENS S.J. (L.). Het mogelijke nut van Lipenius' 'Bibliotheca realis' voor de Antwerpsche bibliographie.

De Gulden Passer, III (1925), 51-54.

ROOSES (Max). L'oeuvre de P.P. Rubens. Histoire et description de ses tableaux et dessins. I-V. Anvers, Jos. Maes. 1886-1892. 5 dln. gr. in-4°, met pltn.

(1) Reeds vermeld, doch onvolledig, in de 'Bibliographie'.

SINT-JAN (R. van), Over oude nieuwstijdingen.[1]
Het Boek, XVII (1928), 102-114, 1 afb.

SYMBOLA Litteraria. Hyllningsskrift till Uppsala Universitet vid Jubelfesten 1927. Uppsala, Almquist & Wiksells Boktryckeri A.B. 1927.
Bevat eene bijdrage van E. Colliander over de Nederlandsche postincunabelen van de Univ.-Bibl. Uppsala, 88 in getal, waaronder verschillende Antwerpsche, die geheel onbekend waren.

TORFS (Karel-Lod.). Tijdmatig register der periodieke drukpers van Antwerpen.
Annales Acad. d'archéol. de Belg., XXVIII (= 2e série, VIII), 1872, 563-593.

VINCENT (Auguste). Le livre imprimé en Brabant du XVe siècle à 1800. Mainz, Gutenberg-Gesellschaft. 1936.
Zie boekbespr. in Revue belge de philol. et d'hist., XVI (1937), 954.

VOORHELM-SCHNEEVOOGT (C.G.). Catalogue des estampes gravées d'après P.P. Rubens. Harlem, Héritiers Loosjes. 1873. VIII + 256 blzn. in-8o.

WEGG (Jervis). The decline of Antwerp under Philip of Spain. London, Methuen & Co, Ltd. Z.J. (1924). XV + 352 blzn. in-8o, met portr.
Hfdst. XIV (blzn. 320-327) bevat eene nota over de drukkers.

WILLEMS (Jan-Frans). Berigten wegens de boekprinters van Antwerpen ten jare 1442, enz. Gent, F. en E. Gyselynck. 1844. 61 blzn. in-8o, 1 facsimile.
Overdruk van twee artikels verschenen in Belgisch Museum, VIII (1844), met bijvoeging van de 'Beoordeeling' van J. Koning.

WIJNGAERT (Frank van den). Inventaris der Rubeniaansche prentkunst. Antwerpen, De Sikkel. 1940. 112 blzn. in-4o, met pltn.

(1) Komt bij vergissing voor in het 2e deel van de 'Bibliographie', onder de hoofding 'Sint-Jan', alsof dit een Antwerpsche drukker ware. De lezer gelieve deze vergissing te herstellen.

II. - Monographieen

BINNAERT (Martin)

DAHL (Folke). Nouvelles contributions à l'histoire des premiers journaux d'Anvers.

La Chronique graphique, XIV, Nr. 115, Maart 1939, 4303-4310, 3 fig.

BRAAU (Victor Nicolaes)

SABBE (M.). Wat voor een landsman was V.N. Braau?

Gulden Passer, IV (1926), 153.
Braau werd door Olthoff ten onrechte onder de Antwerpsche drukkers gerekend.

CARSTIAENSSENS (Jan-Baptist)

PRIMS (Floris). Het drukproces Carstiaenssens.

Fl. Prims: Antwerpiensia, IX (1935), 241-247.

CNOBBAERT (Jan)

SABBE (M.). Bibliographische snipperingen.

Gulden Passer, I (1923), 90.
Aangaande eene fout in de paginatie van 'Linguae Vitia et Remedia', die in de volgende drukken wordt herhaald.

COCK (Jan)

KRONENBERG (M.-E.). Een onbekende Almanak van Dodonaeus (1540).

Gulden Passer, VII (1929), 49, met drukkersmerk.

COECK (Pieter)

DELEN (A.-J.-J.). Illustrations de livres par Pierre Coeck d'Alost.

Mélanges Hulin de Loo, Brux.-Paris, 1931, 105-115, pltn.

DOESBORGH (Jan van)

DELEN (A.-J.-J.). Illustraties met vervangbare stukken.

Gulden Passer, I (1923), 137-138, 2 pltn.

KEYSER (Paul de). Colyn Callieu's Dal sonder wederkeeren of Pas der Doot. Antwerpen-Parijs-'s-Gravenhage. 1936. 159 blzn. in-8°,

met afb. (Universiteit te Gent. Werken uitg. door de Faculteit der wijsbegeerte en letteren. Nr. 73).

KOSSMANN (F.). Een herdruk van Jan van Doesborchs Refreinenbundel (Antwerpen, 1548?).
Het Boek, XXV (1938-1939), 267-276.

KRUYSKAMP (C.H.A.) De refereinenbundel van Jan van Doesborch. Eerste gedeelte. Leiden E.J. Brill. 1939. LXXXIII + 152 blzn. in-8°.
Zie Boekbespr. door M.-E. Kronenberg in Het Boek, XXV (1938-1939), 321.

GESSLER (J. Fr.). Over het uithangteeken van 'n Antwerpschen drukker.
Gulden Passer, XX (1942), 279-281.

ECKERT VAN HOMBERCH (Hendrik)

VERHEYDEN (Prosper). De Antwerpsche boekdrukker Henrich Eckert van Homberch alias Butzbach, 'Bosbas' en zijn 'herdoopte' weduwe.
Gulden Passer, XVI-XVII (1938-1939) I, 103-121.

GOES (Mathys van der)

GENARD (Pieter). Luister der St. Lucasgilde. Antwerpen, Gebr. Peeters. 1854. Afl. I (alles wat verschenen is).
Op blzn. 14-15 vindt men bio-bibliographische aanteekeningen betreffende M. van der Goes.

GRAPHEUS (Jan)

DELEN (A.-J.-J.). De triomf van Jacob Castricus.
Gulden Passer, I (1923), 153-159, 2 pltn.

GRAVE (Claes de)

BECKER (Bruno). De 'Theologia Deutsch' in de Nederlanden der 16e eeuw.
Nederl. Arch. voor Kerkgesch., XXI (1928), 161-190, met afb.

HEY (Coenraad van der)

ERNALSTEEN (Jos. A.U.). Drie Antwerpsche drukkers uit het begin der XVIIIe eeuw.(1)

(1) Reeds vermeld in de 'Bibliographie'; door het wegvallen der hoofding kwam het artikel ten onrechte onder den drukker Hendrik de Lettersnijder.

Gulden Passer, V (1927), 265-266.

HUYSSENS (Frans)

ERNALSTEEN (Jos. A.U.). Drie Antwerpsche drukkers uit het begin der XVIIIe eeuw.(2)

Gulden Passer, V (1927), 259-262.

HUYSSENS (Martin)

(De in de 'Bibliographie' vermelde studie van L. Le Clercq bevat een onuitgegeven drukkersmerk van M. Huyssens).

LEEU (Geeraert)

GENARD (Pieter). Luister der St. Lucasgilde. Antwerpen. Gebr. Peeters. 1854. Afl. I (alles wat verschenen is).

Geeft op blz. 32 biographische aanteekeningen over G. Leeu.

Vander dochtere van Syon een devoet exercitie. Gheprent ende voleyndt tantwerpen By mij Gheraert leeu: Int iaer ons heren M.cccc.xcij den vij dach in Januario. Facsimile-druk met een inleiding van J. Van Mierlo S.J. Antwerpen, N.V. De Nederlandsche Boekhandel, 1941. (Uitgave van de Vereeniging der Antwerpsche Bibliophielen, 44).

LIEFRINCK (Hans)

SMET (Ant. de). Une carte très rare: La 'Gallia Belgica' de Gilles Boileau de Bouillon.

Rev. belge de philolog. et d'hist., XVIII (1939), 100-107, 1 kaart.

LIESVELDT (Jacob van)

KRONENBERG (M.-E.). Onbekend Nederlandsch gedicht op de uitdaging van Frans I aan Karel V in MDXXVIII (Antwerpen, Jacob van Liesvelt).

Het Boek, XXVI (1940-1943), 231-239.

MARTENS (Dirk)

CRICK (Leo). Bijdrage tot de geschiedenis der Wilhelmistenorde in België.

Bijdr. tot de Gesch., XXX, N.R. XVII (1939), 155-199.

Op blz. 178 wordt vermeld dat Dirk Martens een kostganger was van de Aalstersche Wilhelmieten.

(2) Zelfde opmerking. Staat in de 'Bibliographie' bij den drukker Mich. Hillen van Hoochstraten.

MORBIR (Wouter)

KRONENBERG (M.-E.). Weinig bekende druk van Noel van Berlaimont's Vocabulare (Antwerpen, Wouter Morbir, ca. 1553).
Het Boek, XXVI, (1940-1943), 247-251, met 1 plt.

MORETUS

GRIMOIRE II (Jacques). Les Moretus.
Notre Pays, 8 août 1920, 373, portr.

SABBE (M.). L'imprimeur Plantin et la lignée des Moretus.
La Métropole, 13 juin 1926, blz. 1.
Redevoering uitgesproken op de ontvangst ten Stadhuize ter gelegenheid van de 50e verjaring van de opening van het Museum Plantin-Moretus.

DENUCE (J.). Prentenhandel Theodoor Galle en Catharina Moerentorf. Inventaris van 1636.
Antwerpsch Archievenbl., 2e R. II (1927), 136-151.

DENUCE (J.). De insolvente boedelskamer. XV: De familie Borrekens.
Antwerpsch Archievenbl. 2e R. IV (1929), 1-16.
Over een aan de Moretus'sen verwante familie.

METS (Alexandre de). Les thèses à images.
L'art médical, 1932, 57-80, 6 pltn.
Handelt over doctorsthesissen van verschillende leden der familie Moretus.

MICHIELSEN (Leo). De Kompagnie van Triëste en Fiume (1750-1800).
Bijdr. tot de Gesch., XXVII, N.R. XIV (1936), 70-91; 181-233.

MICHIELSEN (Leo). Het kapitalisme te Antwerpen in de XVIIe en XVIIIe eeuwen.
Nederl. Historiebladen, II (1939), 243-262.

MORETUS (Balthasar I)

PAPEBROCHIUS (Daniël). Annales Antverpienses ab urbe condita ad annum M.DCC... Ediderunt F.-H. Mertens et Ern. Buschmann. I-V. Antverpiae, J.-E. Buschmann. 1845-1848. 5 dln. in-8o.

In deel IV, 434-435, treft men inlichtingen aan over Balthasar I Moretus, alsook de tekst van zijn grafschrift.

ROOSES (Max). De schenker der Martelie van den H. Andreas aan het gasthuis der Vlamingen te Madrid (Jan van Vucht).
Rubens-Bulletin, V (1910), 121-137.

BOUCHERY (H.-F.). Laboris et Constantiae elogia. Een onuitgegeven gedicht door Johannes Hemelarius aan Balthasar I Moretus opgedragen.
Gulden Passer, XIX (1941), 217-227, 1 plt.

SCHOUPS (J.). J. Hemelarius: Laboris et Constantiae elogia.
Gulden Passer, XIX (1941), 229-265.
Tekst van het gedicht, met inleidende toelichting.

BOUCHERY (H.-F.) & WIJNGAERT (Frank van den). P.P. Rubens en het Plantijnsche huis. Uitgave van het Museum Plantin-Moretus. Antwerpen, De Sikkel; Utrecht, W. de Haan. 1941. 162 blzn. in-8°, 110 fig. (Maerlantbibliotheek, IV).
Zie Boekbespr. door J.-L. Broeckx in De Gulden Passer, XX (1942), 286-289.

MORETUS (Balthasar II)

SABBE (M.). 'Itinerarium parisiense' van Balthasar Moretus II.
Antwerpen's Oudheidk. Jaarboek, V (1921-22), 43-52.

SABBE (M.). Balthasar Moretus II naar de Vasten-Messe te Francfort in 1644.
Antwerpen's Oudheidk. Jaarboek, VIII (1932), 31-53.

VONDEL (Joost van den). De Druckkunst. Aen Balthasar Moerentorf II. ± 1645. (Herdruk: 's-Gravenhage, ± 1937). 1 blad in fol° pl°.

MORETUS (Jan I)

KEHRER (Hugo). Rubens' Auferstehungsaltar in der Kathedrale von Antwerpen.
Zeitschr. für Bild. Kunst, LV, N.F. XXXI (1920), 157-162.
Dit schilderij werd door Balth. Moretus besteld voor het graf van Jan Moretus I.

DELEN (A.-J.-J.). De illustraties van 'Le chevalier délibéré'.
Het Boek, XII (1923), 225-229, pltn.

BECKER (Bruno). De ‘Theologia Deutsch’ in de Nederlanden der 16e eeuw.
Nederl. Arch. voor Kerkgesch., XXI (1928), 161-190, met afb.

NOOT (Thomas van der)

Die vij. getiden op die passie ons heeren. Gheprent Thantwerpen buyten die Cammer poerte in den Zeeridder: Bi mij Thomas vander Noot. (ca. 1505). Fascimile-druk, met litterair-historische en bibliographische inleiding van Dr. P. de Keyser. Antwerpen, De Nederlandsche Boekhandel. 1942. (Uitgave van de Vereeniging der Antwerpsche Bibliophielen, 45).

PLANTIN (Christoffel)

MALLINKROT (Bernardus à). De ortu ac progressu artis typographicae, dissertatio historica... Coloniae, Joa. Kinchius. 1640. In-4o.
Blzn. 114-123 zijn aan Plantin en den Koninklijken Bijbel gewijd.

MAITTAIRE (Michael). Annales Typographici ab Anno M.D. XXXVI ad annum M.D. LVII continuati... Hagae Comitum. 1725. In-4o.
In deel III, 545-560, wordt over Plantin en zijn opvolgers gehandeld.

Légendes industrielles. L'imprimerie.
L'Emancipation (Brussel), VI, Nr. 354 (20 Dec. 1834).

Christoffel Plantyn.
Den Antwerpenaer, 5 Apr. 1845.

PAPEBROCHIUS (Daniël). Annales Antverpienses ab urbe condita ad annum MDCC... Ediderunt F.-H. Mertens et Ern. Buschmann. Antverpiae, J.-E. Buschmann. 1845-1848. 5 dln. in-8o.
In deel IV, 241-243, inlichtingen over Plantin.

TIELE (P.-A.). Les premiers imprimeurs de l'Université de Leide.
Bibliophile belge, IV (1869), 112-119.

VOORHELM SCHNEEVOOGT (C.G.). Catalogue des estampes gravées d'après P.P. Rubens. Harlem, Héritiers Loosjes. 1873. viii + 256 blzn. in-8o.
Bevat inlichtingen over plaatsnijders die voor Plantin en andere drukkers hebben gewerkt.

EVEN (Edw. van). Lodovico Guicciardini.
Ann. Acad. d'archéol. de Belg., XXXIII (1876), 249-324, portr.

BOELE VAN HENSBROEK (P.A.M.). Lodovico Guicciardini, Descrittione di tutti i Paesi Bassi. De oudste beschrijving der Nederlanden, in hare verschillende uitgaven en vertalingen beschouwd. Bibliographische studie. Utrecht, Kemink & Zoon. 1878. 84 blzn. in-8°, met tabellen.
Bijdr. en Mededeel. Histor. Genootsch. Utrecht, Deel I (1878).

ROMBAUTS (Ph.). Certificats délivrés aux imprimeurs des Pays-Bas par Christophe Plantin et autres documents se rapportant à la charge du prototypographe. Antwerpen, J.-E. Buschmann. Gent, Ad. Hoste. 1881. viii + 104 blzn. in-8°. (Uitgave van de Vereeniging der Antwerpsche Bibliophielen, 10).
BOELE VAN HENSBROEK (P.A.M.). Christophe Plantin.
De Gids, 1884, III, 129-144.

DUTUIT (Eugène). Manuel de l'amateur d'estampes. I-VI. Paris, A. Lévy; Londres. Dulau et Cie. 1884-1885. 6 dln. gr. in-4°, met pltn.
Bevat inlichtingen over de plaatsnijders die voor Plantin en andere drukkers hebben gewerkt.

ROOSES (Max). L'oeuvre de P.P. Rubens. Histoire et description de ses tableaux et dessins. I-V. Anvers, Jos. Maes. 1886-1892. 5 dln. gr. in-4°, met pltn.
Bevat inlichtingen over de plaatsnijders die voor Plantin en andere drukkers hebben gewerkt; ook archiefbronnen.

Les 100 Plantins de la boutique de Plantin à l'Exposition de 1887 à Amsterdam. Magasin de livres curieux H.G. Bom. 23 blzn. in-8°.
Boekhandelaarscatalogus.

GRUEL (Léon). Manuel historique et bibliographique de l'amateur de reliures. I-II. Paris, Gruel & Engelmann. 1887-1905. 2 dln. in-4°, met pltn.
Deel II, blzn, 131-132, beschrijving en afbeelding van een Plantinsche band.

OMONT (H.). Le second catalogue de l'imprimerie plantinienne.
Compte rendu de la 1e session de la Conférence du Livre, Anvers, 1890, 233-252, met facsimile. Bespreekt den catalogus van 1567.

BERNUS (Auguste). Un laïque au seizième siècle. Marc Perez, ancien de l'église réformée d'Anvers. Lausanne, Georges Bridel & Cie. 1895. 56 blzn. in-8o.
Overdr. uit 'Chrétien évangélique', 1895.

Catalogue d'une collection très importante de livres du XVIe siècle sortis des presses de Christophe Plantin, imprimeur à Anvers... provenant de la bibliothèque de M.E.M. Paris, Em. Paul et Fils et Guillemin. 1896. 65 blzn. in-8o, 1 fig.
Bevat 522 nrs., waarvan er 218 (305-522) betrekking hebben op Plantin en zijn opvolgers.

PINVERT (Lucien). Jacques Grévin (1538-1570). Etude biographique et littéraire. Paris, Alb. Fontemoing. 1899. 413 blzn. gr. in-8o, met afb.
Belangrijk wegens de aangehaalde betrekkingen tusschen Grévin en Plantin, en het betwiste auteurschap van de 'Dialogues françois pour les jeunes enfans'.

WILLEMS Az. (Leonard). A. Pevernage's Cantiones Sacrae van 1578.
Tijdschr. voor Boek- en Bibl. Wezen, IX (1911), 3-20.

De 'Cantiones Sacrae' is geen Plantinsche druk. Zie hierover Dr. Roemans in Revue belge de philol. et d'hist., XVIII (1939), 845.

Het meesterwerk van Plantijn, Rotterdam, T. de Vries Tz. 1913. 21 blzn. in-8o, met pltn.
Overdr. uit de 'Mededeelingen Van Stolk & Reese', 1913.

VETH (Jan). Beelden en groepen. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon. Z.J. (1919). viii + 158 blzn. in-8o.
Hfdst. V (blzn. 34-42): De prenten in het Cruydt-Boeck van Dodonaeus.

MARCHI (Mario de). Christophe Plantin.
Bull. du Touring Club de Belg., 15 Juli 1920, 333-334, portr.

GRIMOIRE (Jacques). Christophe Plantin, le grand typographe anversois du XVIe siècle.

Notre Pays, 8 Aug. 1920, 371-373, afb.

GIRAUD-MANGIN (Lionel). Sous le signe de Plantin. Beauté des caractères. Bruxelles, S.d.

DELEN (A.-J.-J.). Christoffel Plantin. Zijn leven en zijn werk. Antwerpen, L. Opdebeek. Z.J. (1923). 23 blzn. gr. in-8°, met portr. en pltn. (Beroemde Mannen).

MEYNELL (Fr.). Printer's flowers and arabesques.
The Fleuron, a Journal of Typography, ed. by O. Simon, 1923. Handelt breedvoerig over de door Plantin gebezigde arabesken.

ROSENTHAL (Ludwig). Plantin-Drucke. Impressions de la maison Plantin à Anvers. Katalog 160. München, Z.J. (± 1925). 16 blzn. in-8°.

R... (V. de). Christoffel Plantin. Een kunstenaar der zestiende eeuw. Naar aanleiding van de 50ste verjaring van de overname van de drukkerij Plantin door het Stadsbestuur, en de oprichting van het Museum Plantin-Moretus.
De Middaggazet, 30 Dec. 1925.

FUNCK (M.). Le livre belge à gravures. Guide de l'amateur de livres illustrés imprimés en Belgique avant le XVIIIe siècle. Paris-Bruxelles, G. van Oest, 1925. xiii + 428 blzn. gr. in-8°, met afb.
Hfdst. VIII handelt over Plantin.

PLANTIN (Chr.). De Druckerye. Gedeelte uit: La première et la seconde partie des dialogues françois pour les jeunes enfans. Anvers, Plantin. 1567. Herdruk van Amsterdam, Lettergieterij 'Amsterdam'. 1925. 26 blzn. kl. in-8°.

UPDIKE (Daniel Berkeley). Printing types. Their history, forms and use. I-II. Cambridge, Harvard University Press. 1927. 2 dln. in-8°, met afb.
Deel II, 3-15, aan de Plantinsche lettertypen gewijd.

HÖGBERG (Paul). Reliures belges à l'Université d'Upsal. Une reliure de Plantin.
Gulden Passer, V (1927), 1-2.

(Plantin, Ronsard en zijn volgelingen).
Gulden Passer, V (1927), 93-94.

SABBE (M.). Bibliographische snipperingen.
Gulden Passer, V (1927), 48.
Over een Plantinsche band.

WAAL (Pieter-Gerardus-Adrianus de). De leer van het boekhouden in de Nederlanden tijdens de zestiende eeuw. Roermond, J.J. Romen & Zonen. 1927. x + 319 blzn. in-8°, met pltn.
Bevat, blzn. 301-302, een uittreksel uit de boekhouding van Plantin.

BERTHEROY (Jean) (= Mme ROY DE CLOTTE). Le Journal de Marguerite Plantin.
Bull. du Touring Club de Belg., 1 April 1927, 93-95, portr. en pltn.

BECKER (Bruno). De 'Theologia Deutsch' in de Nederlanden der 16e eeuw.
Nederl. Arch. voor Kerkgesch., XXI (1928), 161-190, met afb.
Over de uitgave in vertaling (van Emm. Ximenes?) van de 'Theologia Deutsch' door Plantin (1590); ook over Plantin, Hiël en H. Niclaes.

SABBE (M.). Christophe Plantin et les Moretus.
Le livre de l'Escaut et des Flandres. Brux., Ed. 'La Vérité'. 1930, 105-110, 3 afb.

WILL (Samuel F.). Correspondance inédite de Christophe Plantin.
Rev. belge de philol. et d'hist., XII (1933), 124-132.
Twee onuitgegeven brieven van Plantin.

DENUCE (Jan). Een valsche zoon van Plantyn.
Antwerpsch Archievenblad, 2e R., VIII (1933), 237-239.

VETH (Jan). De prenten in het Cruydt-Boeck van Dodonaeus. Amsterdam, N.V. Boek- Kunst- en Handelsdrukkerij. 1935. 18 blzn. in-8°, 3 afb.
Uit 'Beelden en Groepen' van denzelfden schrijver.

SANTOS (Jûlio Eduardo dos). A polifonia clássica portuguesa. Transcrições, em notação moderna, de trechos dos mestres mais notáveis dos séculos XVI e XVII e estudo critico. I-II. Palavras preliminares de Alfonso Lopes Vieira. Lisboa, 'Oficinas Gráficas'. 1937. 2 dln in-fol°, samen 124 blzn, met afb. (Deel I: tekst, 30 blzn; deel II: muziek).

Handelt over de Plantinsche drukken van Eduardus Lupus.

ROSENKRANZ (K.). Die Initialen in Vesals Anatomie. Ein Beitrag zur Geschichte der anatomischen Abbildung.
Sudhoffs Arch. für Gesch. der Medizin, XXX (1937), 35.

SCHMUTZER (R.). Die Initialen in Vesals Anatomie.
Sudhoffs Arch. für Gesch. der Medizin, XXXI (1938), 328.

KELLY (Eric P.). At the sign of the Golden Compass. A tale of the printing house of Christopher Plantin in Antwerp, 1576. New York, Macmillan Comp. 1938. xii + 195 blzn. in-8°, met pltn door Raym. Lufkin.
Roman.

WILLEMS (Leonard). Elseviriana. II.
Het Boek, XXV (1938-1939), 239-242.
Handelt over Plantin te Leiden.

POORTENAAR (Jan). Een bijbeldrukker uit den goeden, ouden tijd, of bij Plantin thuis.
Nieuwe Rotterd. Crt., 15 Oct. 1938, Av. E, 2; 29 Oct. 1938 Av. E, 2; 12 Nov. 1938, Av. B, 1. Met afb.

PEETERS-FONTAINAS (J.-F.). Encore une reliure attribuée à Plantin.
Gulden Passer, XVI-XVII (1938-1939) I, 28-30, 2 pltn.

SCHNEIDER (Maarten). De voorgeschiedenis van de ‘Algemeene Landsdrukkerij’. 's-Gravenhage, Alg. Landsdr. 1939. xvi + 229 blzn. in-8°.
Het eerste hoofdstuk is gewijd aan W. Silvius en Chr. Plantin.
Zie Boekbespr. door H.-F. Bouchery in De Gulden Passer, XVI-XVII (1938-1939) I, 127-130.

Facetten. Prof. Dr Maurits Sabbe. 1873-1938. Gent, L. Vanmelle. 1939. 241 blzn. in-8°, met afb. (Uitgave van het Willemsfonds, 175).
Op blzn. 165-213 wordt het hoofdstuk ‘Christoffel Plantin’ uit den bundel ‘Uit het Plantijnsche Huis (Antw., 1923)’ overgedrukt.

PONS (= LENAERTS, Jos.). Christophe Plantin.
La Métropole (Anvers), 1939, 13-14, 20 en 27 Aug.; 3, 10, 17 en 24 Sept.; 1, 8, 15, 22 en 29 Oct.; 5, 19 en 26 Nov.; 3 en 10 Dec. I: Chr. Plantin et les siens (I-IV); II:

L'orthodoxie de Chr. Plantin (I-VII); III: Plantin et ses collaborateurs de la Bible royale polyglotte (I-IV); IV: Les fidèles de Chr. Plantin (I-II).

PLANTIN (Christophe). La première, et la seconde partie des dialogues françois, pour les jeunes enfans. Het eerste ende tweede deel van de françoische t' samensprekinghen, ouergheset in de Nederduytsche spraecke. A Anvers, de l'impr. de Chr. Plantin. 1567. 35 blzn. in-8°. (L'écriture et l'imprimerie. Dialogue IX. 't Ghescrift ende de Druckerye. De IX tsamensprekinge. Herdruk van Brussel, N.V. Etabl. Plantin. 1939).

Niet in den handel.

DEGAAST (Germaine et Georges). (Le papier).

Le Monde et la Science, S. d. (± 1939), blzn. 1782-1783, met afb.

Plantijnsche ordening.

Gedenkbladen uit de geschiedenis der R. Kathol. Vereen. van Nederl. Drukkerpatroons. 's-Grav., 1940, blz. 15-19.

Geen origineel stuk. Steunt op: Sabbe, De Plantijnsche werkstede.

SWILLENS (P.T.A.). Prentkunst in de Nederlanden tot 1800. Utrecht, 'Het Spectrum'. Z.J. (1940). 123 blzn. kl. in-8°. (Schijnwerpers, Nr. 35).

Hfdst. VI (blzn. 53-63): De Plantijnsche drukkerij. 1550-1600.

WIJNGAERT (Frank van den). Inventaris der Rubeniaansche prentkunst. Antwerpen, De Sikkel, 1940. 112 blzn. in-4°, 32 pltn.

Bevat inlichtingen over de plaatsnijders die voor Plantin en andere drukkers hebben gewerkt.

VALVEKENS (P. Em.). Een privilegium der Rebellen voor Chr. Plantin. (8 Febr. 1580).

De Standaard, 10 Febr. 1940.

Account (An) of calligraphy & printing in the sixteenth century from Dialogues attributed tot Christophe Plantin, printed and published bij him at Antwerp in 1567. French and Flemish Text, in facsimile, English Translation and Notes by Ray Nash and Foreword by Stanley Morison (Cambridge, Mass. Departement of Printing and Graphie Arts). Harvard College Library, 1940, VIII + 30 blz. + 20 fol. facs.

Zie boekbespr. door H.-F. Bouchery in Gulden Passer, XVIII (1940), 196

Vijf eeuwen boek in Nederland. Haarlem, De Librye. 1940. 322 blzn. in-8°, pltn.

Blzn. 58-62 zijn aan de Plantijnsche drukkerij gewijd.

Zie Boekbespr. door H.-F. Bouchery in Gulden Passer, XIX (1941), 157-160.

BOUCHERY (H.-F.). Aanteekeningen betreffende Plantin's houding op godsdienstig en politiek gebied.

Gulden Passer, XVIII (1940), 87-141.

LA FONTAINE VERWEY (H. de). Silvius en Plantin.

Het Boek, XXVI, (1940-1943), 111-125.
Cf. H.-F. Bouchery: Nog Chr. Plantin's houding op godsdienstig gebied, in De Gulden Passer, XIX (1941), 287-288.

LA FONTAINE VERWEY (H. de). De geschriften van Hendrik Niclaes. Prolegomena eener bibliographie.

Het Boek, XXVI, (1940-1943), 161-221.
Bevat eene paragraaf over Plantin.

KERK (H.J. van de). De Haarlemse drukkers en boekverkoopers. 1540-1600. 's-Gravenhage, M. Nijhoff. 1941. vi + 150 blzn. in-8°

Stelling XII handelt over Plantin.

GARTE (Hansjörg). Christoph Plantin. 1514-1589.

Druck und Werbekunst, 1941, Nr. 9, 264-271, met afb.

Revue suisse de l'imprimerie. N° 228, Febr. 1942.

Speciaal nummer gewijd aan Plantin.
Bevat: René Marchand. Hommage à la Belgique, 1 blz. - Denis Antoniazzi. Christophe Plantin, blzn. 1-18, met afb.

Nicolaus Clenardus, door H. DE VOCHT, F.M. OLBRECHTS, L. PHILIPPEN en A. DEHEEGHER, met een inleiding van H.-F. BOUCHERY. Antwerpen, De Sikkel. 1942. VII + 108 blzn. in-8°, pltn. (Uitgave van het Museum Plantin-Moretus).

De inleiding (blzn. V-VII) handelt over Plantin.

BOUCHERY (H.-F.). Plantiniana.

Gulden Passer, XVIII (1940) 173-176; XX (1942), 296.

Over bezoekers der drukkerij in vroeger eeuwen, over Plantin's houding op godsdienstig gebied, en over het geschil Plantin-Silvius.

Het Museum PLANTIN-MORETUS

Maison (La) Plantin-Moretus.
Coll. de précis histor., 2e sér., t. IV (1875), 515-516.

BLANC (Charles). Le Musée Plantin.
L'Opinion, 25-26 Aug. 1877.

LAGYE (V.-A.). L'imprimerie plantinienne. Le Musée Plantin-Moretus.
In: Lagye (V.-A.), Le vieil Anvers et le nouvel Anvers. Brux., A.N. Lebègue et Cie. S. d. (± 1880), blzn. 100-115, met afb.

HENRARD (Paul-Jean-Joseph). Mathieu de Morgues et la maison Plantin. Lecture faite à la séance publique de la Classe des lettres, le 13 mai 1880.
Bull. de l'Acad. roy. de Belg., 2e sér., t. XLIX, 1880, 542-589.

DEGEORGE (Léon). La maison Plantin à Anvers. Monographie complète de cette imprimerie célèbre. Documents historiques sur l'imprimerie. Liste chronologique des ouvrages imprimés par Plantin de 1555 à 1589, 3e éd., donnant la généalogie de la famille Plantin-Moretus, le portrait et la marque du grand imprimeur, d'après Wiericx et huit dessins de M. Maurice Degeorge. Paris, Firmin-Didot et Cie. 1886. xxi + xi + 212 blzn. in-8o.

Christopher Plantin och Plantin-Muséet i Antwerpen.
Boktryckeri-Kalender, III (1895), 33-56, met afb.

Anvers-Antwerp. Museum Plantin-Moretus. Album contenant 60 reproductions photocollographiques des intérieurs & documents de la célèbre imprimerie. - Album containing 60 collotype prints of the interior & old documents of the celebrated printing house. Anvers, G. Hermans. 1897.

SMEDING (L.-H.). Het Museum Plantin-Moretus te Antwerpen en zijne kunstuitgaven. Antwerpen, St-Jacobsmarkt, 50 (Drukk. J.-E. Buschmann). Z.J. [1902]. 16 blzn. in-8o, portr.

SMEDING (L.-H.). Le Musée Plantin-Moretus à Anvers et ses publications. Anvers, Marché St-Jacques, 50 (Impr. J.-E. Buschmann). Z.J. [1902]. 16 blzn. in-8o, portr.

SMEDING (L.-H.). Das Museum Plantin-Moretus zu Antwerpen und seine Veröffentlichungen. Antwerpen, St-Jacobsmarkt, 50 (Druck J.-E. Buschmann). Z.J. [1902]. 16 blzn. in-8°, portr.
SMEDING (L.-H.). The Plantin-Moretus Museum at Antwerp and its publications. Antwerp, Marché St.-Jacques, 50 (Printed by J.-E. Buschmann). Z.J. [1902]. 16 blzn. in-8°, portr.
The Plantin-Moretus Museum at Antwerp and its publications. Antwerp, Marché St.-Jacques, 50; American Agents: New York-Boston, Houghton, Mifflin & C°. Z.J. [1902]. 11 blzn in-8°, portr.

Uitgave bestemd voor het Amerikaansch publiek, met tekst lichtelijk verschillend van dien van de Engelsche uitgave.

ROBINSON (Wilfrid C.). Antwerp, an historical sketch. London, R. & T. Washbourne. 1904. viii + 288 blzn. in-8°, met krt.

Hfdst. XI: The Plantin Museum (blzn. 169-192).

SLUYTERMAN (K.) & CORNETTE (A.-H.). Oude binnenhuizen in België. 's-Gravenhage, M. Nijhoff. 1913. vi + 32 blzn. in-fol°, 100 pltn.

Bevat een hoofdstuk over het Museum Plantin-Moretus, met platen.

HANS (Abraham). Antwerpsche schetsen: Het Plantijn-museum. Emmanuel Rosseels als tooneelschrijver en bestuurder van 't Plantijn-museum. Rosseels en Max Rooses.

Vlaamsche Gazet (Brussel), 26 Juli 1914, bijv. 1.

S. Het Museum Plantyn te Antwerpen.

Buiten, 14 Aug. 1920, 388-392; 21 Aug. 1920, 405-407, met afb.

Tentoonstelling Berthe van Regemorter (in het Museum Plantin-Moretus). Boekbanden.

Bibliotheekgids, II (1923), 64-66.

DELEN (A.-J.-J.). The Plantin-Moretus Museum at Antwerp.

Exportation (Brussel), 1923, Nr. 20, 27-36, met fig.

E.W.H. Het Museum Plantijn.

De Toerist, 15 Febr. 1923, 45-50, met afb.

DELEN (A.-J.-J.). Le Musée Plantin-Moretus à Anvers.
Bull. du Touring Club de Belg., 1 Sept. 1924, 393-398, met afb.

METS (Alexandre de). Reliques de l'ancienne Université de Louvain au Musée Plantin-Moretus à Anvers. Les thèses à image. 40 blzn. in-8°, met pltn.
Mém. cour. de l'Acad. roy. de médecine de Belg. Coll. in-8°. XXII (1925), afl. 7.

R... (V. de). Onze kunstschatten. Het Plantin-Moretus Museum. Een gouden jubileum. - Sedert 50 jaar stadseigendom. - In welke omstandigheden de overname geschiedde.
De Middaggazet, 10 Dec. 1925.

Plantin-Moretus Museum. Ten etchings by Albert Geudens, with a Preface by Dr. Maurits Sabbe, Curator of the Museum. Antwerp, 1925.
Museum Plantin-Moretus. Tien etsen van Albert Geudens, met een inleidend woord van Dr. Maurits Sabbe, Conservator van het Museum. Antwerpen, 1925.
Musée Plantin-Moretus. Dix eaux-fortes d'Albert Geudens, avec notice introductive de Maurice Sabbe, Conservateur du Musée. Anvers, 1925.
SABBE (Maurits). Het Plantin-Moretus Museum te Antwerpen.
De Toerist, 15 Febr. 1926, 45-48, met fig.

SYLVESTRE (Armand). Anvers et le Musée Plantin.
Bull. du Touring Club de Belg., 15 Apr. 1926, 157-158, met fig.

Le Cinquantenaire du Musée Plantin.
La Métropole, 13 juin 1926. Supplément. 3 blzn., 5 afb.

Bevat bijdragen van M. Sabbe, Pons (= J. Lenaerts), alsook de tekst van de akte van aankoop van het Museum.

DENUCE (J.). Aardrijkskundige handschriften in het Plantijnsch Museum.
In: Oude Geographica te Antwerpen, Antwerpsch Archievenbl., 2e R. II (1927), 9-13.

CLOUZOT (Henri). Cuirs décorés. II. 'Cuirs de Cordoue'. Paris, A. Calavas. 1928. In-4°, pltn.

Over goudleer in het Museum Plantin-Moretus. Cf. Denucé (J.). Spaansch en Mechelsch goudleer te Antwerpen in de XVIIe eeuw, in: Antwerpsch Archievenbl., 2e R. IX (1934), 161-185.

SABBE (M.). Het Museum Plantin-Moretus.

Off. Org. van de Touring Club van België, 1 Nov. 1929, 1-4, met afb.

SABBE (M.). Teekeningen van Otto Vaenius in het Museum Plantin-Moretus.

Kunst der Nederlanden, I (1930-31), 315-316, 2 afb.

SCHMOOK (Ger.). Het Plantin-Museum te Antwerpen.

Arbeiderstoerisme, Nov. 1932, 290-293, met afb.

BRANDSMA (F.A.). Het huis Plantijn.

De Aarde en haar Volken, Juli 1933, 129-130.

TARR (John C.). A visit to the workshop of Christophe Plantin. Salt Lake City, Publishing Company. 1936. 88 blzn. kl. in-8°, met afb.

The Business Printer, Juli-Aug. 1936.

SABBE (M.). Het Plantin-Moretus Museum te Antwerpen.

Antwerpen in vogelvlucht. Antw., De Sikkel. 1937. In-4°, blzn. 17-20.

SABBE (M.). Le Musée Plantin-Moretus d'Anvers.

Anvers à vol d'oiseau. Anvers, De Sikkel. 1937. In-4°, blzn. 16-19.

KOOPMAN (Harry Lyman). A morning at the Plantin Museum. Meridan, Conn., U.S.A., Afterhours Press. 1938. 6 blzn. in-8°.

KELLY (Eric P.). At the sign of the Golden Compass. A tale of the printing house of Christopher Plantin in Antwerp, 1576. New York, Macmillan Company. 1938. xii + 195 blzn. in-8°, met pltn. door Raym. Lufkin.

Roman.

BOUCHERY (H.-F.). Maurits Sabbe als conservator van het Museum Plantin-Moretus.

Gulden Passer, XVI-XVII (1938-1939) I, 3-16, met afb.

BOUCHERY (H.-F.). De tentoonstelling ‘Maurits Sabbe als Conservator’ (Museum Plantin-Moretus, van 11 tot 26 Februari 1939).
Gulden Passer, XVI-XVII (1938-1939) I, 17-20, met pltn.

SCHOUPS (J.). Querela sive dialogus animae et corporis damnati. Manuscript 384 uit het Museum Plantin-Moretus.
Gulden Passer, XVI-XVII (1938-1939) I, 80-101; XVIII (1940), 65-69.

BOUCHERY (H.-F.). Enkele bladzijden uit de geschiedenis van het Museum Plantin-Moretus. Het kladboek van Conservator Max Rooses' briefwisseling.
De Gulden Passer, XVI-XVII (1938-1939) II, 73-99, 1 plt.

WILLEMS (Leonard). Elseviriana. II.
Het Boek, XXV (1938-1939), 239-242.

PEETERS (F.). Les ‘Fastes’ d'Ovide. Histoire du texte. Bruxelles, Falk fils. 1939. 514 blzn. gr. in-8°.
Beschrijft handschriften van het Museum.

PAULUS (Ernst Gerhart). Das Museum Plantin-Moretus, Antwerpen.
Die zeitgemässe Schrift, 1939, Nr. 51, 9-13.

ZÜRCHER (Georges). Das Plantin-Museum in Antwerpen.
Typogr. Monatsblätter, VIII (1940), afl. 4-5, blzn. 103-106, 7 afb.

GORIS (J.-A.). Lof van Antwerpen. Brussel, N.V. Standaard-Boekhandel. 1940. 279 blzn. in-8°
Op blzn. 89 en vlg. worden inlichtingen weergegeven van reizigers die in vroeger eeuwen de drukkerij bezochten. Vgl. H.-F. Bouchery: Plantiniana, in de Gulden Passer, XVIII (1940), 173-176.

BERRYER (Anne-Marie). Essai d'une iconographie de Juste Lipse. Bruxelles, A. Ballieu. 1940. 71 blzn. gr. in-8°, met pltn.
Ann. Soc. roy. d'archéol. de Bruxelles, t. XLIII (1939-1940), I, 5-71. Bespreekt kunstwerken uit het Museum.

STELLFELD (J.-A.). Het muziekhistorisch belang der catalogi en inventarissen van het Plantijnsch archief.
Vlaamsch Jaarb. voor Muziekgesch., II-III (1940-1941).

ENKLAAR (D.Th.). Levende bij de dooden. Amsterdam, L.J. Veen. 1941. In-8°, met 8 afb.
Essay, waarin het Plantinsche huis een rol speelt.

TIECKE (J.G.J.). De werken van Geert Groote. Proefschrift. Utrecht-Nijmegen, N.V. Dekker & Van de Vegt. 1941. viii + 300 blzn. in-8°.
Beschrijft handschriften van het Museum.

BOUCHERY (H.-F.). Het Museum Plantin-Moretus. Een beknopte schets. Uitg. door den Dienst voor Propaganda en Toerisme in opdracht van het Comité der Antwerpsche Propagandaweken. (Antwerpen J.-E. Buschmann). 1941. 51 blzn. kl. in-8°, 32 pltn.
BOUCHERY (H.-F.). Plantiniana. III.
Gulden Passer, XX (1942), 196-197.
Over de borstbeelden van het Museum.

CATALOGUS van het Museum Plantin-Moretus.
ROSSEELS (Emm.). Museum Plantin-Moretus. Catalogus. 1882. 2e uitg. 1897.
ROOSES (Max). Catalogus van het Museum Plantin-Moretus. 1909. 2e dr. 1915.
Id., id., herzien en bijgewerkt door M. SABBE, 1927.

CATALOGUE du Musée Plantin-Moretus.
Blz. 86, regel 10, bij te voegen: 8e dr. 1928.

CATALOGUE of the Plantin-Moretus Museum.
Blz. 87, regel 19, bij te voegen: 3e dr., 1931; 4e dr., completed by Maurice SABBE, 1924.

KATALOG des Plantin-Museums, von Max ROOSES, nachgesehen und vermehrt von Moritz Sabbe. 1930.
Eerste uitgave van den Duitschen tekst van den Catalogus, opgesteld aan de hand van de derde Nederlandsche uitgave (1927).

RADE (Gillis van den)

ASSELT (G.E. van). Een opmerking over de beteekenis van het drukkersmerk van Gillis van den Rade.
Grafisch Museum, VIII (1933), 55-56, 1 afb.

RAVELINGEN (Frans van)

TIELE (P.-A.). Les premiers imprimeurs de l'Université de Leide.
Bibliophile belge, IV (1869), 141-145.

DRIESSCHE (J.-E. van den). Van Ravelingen (Raphelingien - Raphelingius), savant et maître typographe. (Lannoy, 1539. - Leyde, 1597). S.L. (Tourcoing, Georges Frère). 1939, 32 blzn. gr. in-8°, portr.
Zie boekbeoord. door H.-F. Bouchery in De Gulden Passer, XVI-XVII (1938-1939) I, 123-125.

DRIESSCHE (J.-E. van den). Van Ravelingen (Raphelingien-Raphelengius), savant et maître-typographe. (Lannoy 1539 - Leiden 1597).
Le Lion de Flandre, XI (1939), April, 125-136, met portr.

ROELANTS (Jan)

KOEPP (Johannes). Untersuchungen über das Antwerpener Liederbuch vom Jahre 1544. Antwerpen, De Sikkel. Z.J. (1929). 332 blzn. in-8°.

SILVIUS (Willem)

TIELE (P.-A.). Les premiers imprimeurs de l'Université de Leide.
Bibliophile belge, IV (1869), 83-87.

WILLEMS (Leonard). Elseviriana. II.
Het boek, XXV (1938-1939), 239-242.

SCHNEIDER (Maarten). De voorgeschiedenis van de ‘Algemeene Landsdrukkerij’. 's-Gravenhage, Algem. Landsdr. 1939. xvi + 229 blzn. in-8°
Het eerste hfdst. is gewijd aan W. Silvius en Chr. Plantin.
Zie boekbespr. door H.-F. Bouchery in De Gulden Passer, XVI-XVII (1938-1939) I, 127-130.

LA FONTAINE VERWEY (H. de). Silvius en Plantin.
Het Boek, XXVI, (1940-1943), 111-125.

H.F.V. (= H. DE LA FONTAINE VERWEY). Hoe werd Silvius Koninklijk drukker?
Het Boek, XXVI, (1940-1943), 222.

BOUCHERY (H.-F.). Plantiniana. II.
Gulden Passer, XX (1942), 296.
Over het geschil Plantin-Silvius.

STEELSIUS (Jan)

DELEN (A.-J.-J.). De illustraties van 'Le Chevalier délibéré'.
Het Boek, XII (1923), 225-229, met pltn.

TAVERNIER (Ameet)

KERK (H.J. van de). De Haarlemse drukkers en boekverkoopers. 1540-1600. 's-Gravenhage, M. Nijhoff. 1941. vi + 150 blzn. in-8°.
Nota over A. Tavenier op blzn. 52-58.

VERDUSSEN

LINNIG (Ben.). Eene Antwerpsche drukkersfamilie, de Verdussen's.
Handelsblad, 1927, 28 Aug. en 4 Sept.

LE CLERCQ (Léopold). Les catalogues des Verdussen, imprimeurs-libraires et bibliophiles.(1)
Gulden Passer, X (1932), 137-258, fig. en pltn. Bevat de genealogie van Hieronymus-Henricus-Cornelius en van Jan-Baptist Verdussen, alsook mededeelingen over verschillende leden der familie Verdussen. Met talrijke drukkersmerken. Ook afzonderlijk verschenen: Louvain, Chez l'auteur, 1933, 129 blz. onder den titel: 'Les Verdussen. Imprimeurs-Libraires et Bibliophiles anversois'.

PRIMS (Floris). Nota's en mededeelingen. Archiefaanwinsten. 1. Fonds Verdussen.
Antwerpsch Archievenbl., 2e R. IX (1934), 158.

(1) Komt reeds voor in de 'Bibliographie', doch zonder toelichting.

BOUCHERY (H.-F.). De ‘Roode Leeuw’ der Verdussen's. Gulden Passer, XX (1942), 297.

Over het uithangbord der Verdussen's, thans in het Museum Plantin-Moretus bewaard.

VERDUSSEN (Guilliam)

DAHL (Folke). Nouvelles contributions à l'histoire des premiers journaux d'Anvers.

La Chronique graphique, XIV, Nr. 115, Maart 1939, 4303-4310, 3 afb.

VERDUSSEN (Hieronymus en Jan-Baptist)

LE CLERCQ (Léopold). Joannes Baptista en niet Hieronymus Verdussen.

Gulden Passer, XVI-XVII (1938-1939), I, 135.
Naar aanleiding van een artikel van L. Ceyssens in het vorige nummer van den Gulden Passer.

VERDUSSEN (Jan-Baptist I en Jan-Baptist III)

CEYSSENS (Lucianus), O.F.M. De eerste uitgave van Schelstrate's werkje ‘De lugendis actis cleri Gallicani Parisiis mandato regio congregati (1682)’.

Gulden Passer, XV (1937), 76-85.
Hetgeen hierin gezegd wordt aangaande Hieronymus Verdussen III slaat in werkelijkheid op Jan-Baptist I en Jan-Baptist III. (Zie terechtwijzing van L. Le Clercq in Gulden Passer, XVI-XVII (1938-1939), I, 135).

VERHOEVEN (Abraham)

Catalogue des livres et manuscrits composant la collection de M. René della Faille, dont la vente aura lieu le lundi 25 mars 1878...

Anvers, P. Kockx, 1878. viii + 384 blzn. in-8°.

Vermeldt (blzn. 346-368) de titels van 334 ‘Tydingen’ van Verhoeven.

BOCK (Jules de). De eerste ‘Gazettier’ van België. Verdient Abraham Verhoeven een standbeeld?

Vlaamsche Gazet, 15 Febr. 1909.

BOCK (Jules de). L'ancêtre.
Annuaire off. illustré de la Presse belge. [II], 1910-1911, 96-101. Met reproductie van de handteekening van Abr. Verhoeven.

BOM (Emmanuel de). Abraham Verhoeven en zijn 'Nieuwe Tijdinghen'.
Mededeel, van de Stedel. Hoofdbibliotheek (Antw.), I (1928), 37-41, 1 afb.

DAHL (Folke). Nouvelles contributions à l'histoire des premiers journaux d'Anvers.
La Chronique graphique, XIV, Nr. 115, Maart 1939, 4303-4310, 3 afb.

VERHULST (Godgaf)

DENUCE (J.). De insolvente boedelskamer. XXXI. Boekdrukker Godgaf Verhulst.
Antwerpsch Archievenbl., 2e R. IV (1929), 293-295.

WOLSSCHATEN (Geeraert II van)

LE CLERCQ (Léopold). Het 'Drie Deuchden' merk.
Gulden Passer, XII (1934), 33-68, met afb.

Diverse ende simpele kapittelen over de materien des boecs door G. Schmook

Opgedragen aan de eerste gediplomeerden van de Stedelijke Middelbare Bibliotheekschool van Antwerpen. - 1940-1942.

1.

Hoe broos de apparatuur is, waarop het voornaamste gedeelte rust van de documenten, die de geschiedenis van 's mensen geestesleven schragen, blijft de uiterlijke verschijning van het boek, in zijn verschillende gedaanten, aan te zien. Elk exemplaar van wat wij tans - zonder het goed en wel te kunnen bepalen - 'boek' heten, is, stoffelijk, een nietig ustensiel.

Als zegevierende factor in de strijd tegen de onverbiddelijke organische dood en ondergang van elk geslacht staat het, zonder eeuwig te zijn, in zijn eenvoud, wel zeer in het nadeel bij de gecompliceerdheid, bij het geweld van de instrumenten door de mens bedacht en verwezenlijkt om het leven van het individu en van de collectiviteit, van op verre afstand, te helpen uitblazen. Bestaanswil en bestaanskracht, ook bruikbaarheid van het gedachte-tuig, of zoals Leigh Hunt het zei: g e d a c h t e l i c h a a m , blijken echter in onmeetbare mate, en daardoor onzeglijk, het effect van zijn blote aanwezigheid ver te overtreffen.

2.

Er werd in alle beschavingsperiodes en -centra, door onderscheiden temperamenten, over het verschijnsel degelijk nagedacht. Vele mooie zinnen, waarvan ettelijke blijvende aforismistische waarde mochten erlangen, zijn er aan besteed geworden. Auteurs hebben, met de absolute zekerheid, die hun wezen kenmerkt,

beeldend soms, en dan in verschillende graden met zelfgenoegzaamheid - zie Li-Tai-Po sprekend tot zichzelf en Ronsard tot zijn Hélène - de overwinning van het boek verkond aan allen, die het wilden horen en zelfs voor allen, die door onwetendheid buiten het bereik van hun boodschap moesten blijven.

Het boek is ook omnipotent. Geen geringer autoriteit dan de Antwerpse 'Poesje' houdt de waarheid in het spel van B o e r K w i s t vast: de tovenaar heeft geen macht, als hij het 'boek' niet onder zijn hand heeft.

Op HET boek, dat is de Bijbel, wordt immers gezworen.

Klonk het oordeel, naar de filosofische norm, ook al eens negatief, het deed niets af aan de eeuwigheidsduur van het 'ding', de eeuwigheid in haar menselijke betrekkelijkheid genomen, wel integendeel, want de duurzaamheid van het slechte boek wordt zeer gevreesd.

Doch, worden én gedachten, én beelden naar hun originaliteit gewogen, een bedroefd klein aantal formuleringen blijft als oorspronkelijk over! Wat er toe leiden moet te besluiten, dat de vele vrij van elkaar verschillende verschijningsv o r m e n van het boek, op hoop van zegen in de loop der eeuwen geschapen, n i e t het essentiële in zich bergen, dat de in meerderheid dankbare huldigers bij hun afrekening bezielt! 'Si je demandais la définition d'un livre, j'embarasserais bien des gens' zei Ed. Labaulaye, klaar en duidelijk, en hij kwam zelf bij de ziel terecht: 'c'est une âme'.

Het wezen b o e k is dan ook sedert eeuwen een volkomen abstract begrip geworden, waarin vele stoffelijke mogelijkheden opgaan, deze bepaald door de tijd, door de producten van de geografische ruimte en het menselijk kunnen, zo technisch als wetenschappelijk ontwikkeld.

En werkelijk worden de nauw aan elkaar verwante liefdesformules van Plinius, over Cassiodorus, over Richard of Bury heen tot Gilbert de la Porrée en dichter bij tot de moderner denkers - Goldschmidt en Otlet b.v. - en schrijvers achter elkaar gesteld, met inbegrip van de ontelbare al of niet van plagiaat doortrokken bekentenissen 'over de slaven, die, zonder tegenspraak, nooit hun diensten weigeren', er is er geen, die rechtstreeks doelt op het lijfelijk object.

Noch rol, noch codex, noch papyrus, noch perkament, noch handschrift, noch druk, noch handwerk, noch machine, noch procédé worden aangeroepen om de critische zin te scherpen, zodat niet één bepaling, in laatste instantie, tot ‘het boek’ in zijn etymologische grondstof-b e n a m i n g geleid kan worden. Alle komen zij uit op wat ons aan voordeel een gedegen en flink beoefende toepassing, of ‘Ausnützung’ van het s c h r i f t w o n d e r, die onvolkomen doch onvolprezen zichtbare stolling van de geluidloze en immateriële gedachte, heeft ingebracht, waar de oorspronkelijke naamgeving van het g e d a c h t e -l i c h a a m - de zo juist behandelde tegenstelling tussen geest en stof, ziel en ustensiel, wordt zeer goed aangegeven door deze koel ontledende haast bi-polaire omschrijving - wèl en dan uitsluitend tot de grondstof gaat, 't zij voor het woord ‘boek’, ‘livre’, ‘bublos’.

3.

In hoofdzaak wil deze bijdrage van het l i c h a a m uitgaan, zoveel als mogelijk is los van de g e d a c h t e; van het i n s t r u m e n t, term door Paul Valéry gebruikt voor het, tot op de jongste decennia na, in de hand gehouden product, dat geroepen is geweest een aandeel te hebben in het beschavingsproces: ‘le livre c'est un instrument à lire’.

Zijn landgenoot, Anatole France, zal liever spreken over ‘un petit a p p a r e i l m a g i q u e’.

En zie, al denken sommigen dus aan het ustensiel, zij bekijken dat steeds in functie van een bepaalde fase! Want doelt Valéry op de uiteindelijke rol van het boek, g e l e z e n worden, Oldenbourg in zijn formuleering - ‘technisches A u s d r u c k s m i t t e l’ - ziet het in zijn w o r d i n g, als daad, waar het dood kan blijven liggen ten opzichte van de tijd, en dus in zekere zin zijn essentie verliest.

Deze bijdrage tracht de aandacht te vestigen op het v e h i k e l, term o.a. door Dziatzko gebezigd, maar waarmee de onverplaatsbare schriftgrond, Darius' rots en de runensteen, een kans wordt ontnomen om in de beschouwingen aandeel te hebben.

4.

Het is af te wachten, hoe de toekomst zich zal opstellen tegenover de fonoplaat, de film, de radiospoel. Wij spreken niet eens over het aardrijkskundig memoriserend leerboek, dat Huxley als een inductieklos onder het hoofdkussen van de Soma-leerlingen stopt. Al deze voorwerpen zijn in hun onbesproken verplaatsbaarheid reeds nu beproefde d r a g e r s van gedachteneerslagen of -substrata, zij het dan, dat o p hun grond niet 'geschreven' is geworden in de gewone, huidige zin des woords. Maar onbetwistbaar is dan wel eens i n hun bodem 'gegraveerd'(1) geworden, wat niet ver van het Babyloonse, ook driedimensionale, procédé afstaat!

En wordt het 'lezen' zowel het visuele als het auditieve, hier ver van zijn gewone betekenis afgedreven, er zou, vooraleer deze vormen uit te sluiten, grondig gediscoureerd moeten worden over het 'l e z e n ' - zelf, óf de functie in wezen slechts te vereenzelvigen is, met wat wij er dagelijks voor houden!

Zal, inderdaad, de grote 'men' zoo onkonsekwent zijn een mappe met foto's toegang te verlenen tot de b i b l i o t h e e k , en de film, om zijn beeld-eenzijdigheid, er buiten houden? Net of er zou een zo grondig principieel onderscheid bestaan tussen de film en het geïllustreerd blokboek, (een nevenvorm van de Passie van Ons Heer in de kruisweg afgebeeld op de altaartafel), dat elk causaliteitsverband afgewezen moet worden.

Zal het gaan om een materiële vorm, om een procédé? Zal het diapositief op een wezensvorm, die vroeger toch 'boek' was, uitsluitend ja, geen rechten krijgen, en de afdruk van het negatief wel? Of zal de houding van de bibliotheek en hemerotheek - die ze reeds opgenomen hebben - de wil van eventuele puristen lam leggen?

Misschien ziet de bibliotheekgeschiedenis nog eens een ingrijpen in het wezen van de instelling, zoals toen de rariteitencabinetten buiten de wet werden gesteld - en toch wereldbollen werden behouden - om af te bakenen, wat zij wel kan opnemen zonder

(1) Guido Gezelle brengt de betekenissen van 'schrijven' en 'graveeren' tot elkaar in het vers over zijn moeder: 'er is van u hier nederwaart, geteekend noch geschreven (= gefotografeerd)...'

haar geest, haar wezen en roeping te bezoedelen.

Zal dan gezocht worden naar een nuance tussen de statische en dynamische opname, waardoor de microcopie op film van een boek alleszins gezag voor recht kan doen gelden en de speelband niet? Zal een evolutieperiode in de film de grens afbakenen (stomme en gesproken film), waar het p r e n t e n boek, en het album toch alreeds gegeerd worden? Houdt het hedendaagse, vulgariserende tijdschrift met plaatjes en platen al niet veel meer beeld in dan tekst en is uit Piet Maree's initiatieboek voor het kind-chauffeur niet alle rust gebannen?

Gaat het enkel om de gesproken tekst en is de geluidsfilm uit den boze? Dat zou eens te meer een fout zijn, vermits het geluid, zij het dan als bijlage, reeds in het boek geslopen is: dierenstemmen op de grammofoonplaat bij S c h r e i d e r S t e p p e. Trouwens de beweging nestelt er ook al in, in de vorm van snel onder de duim af te bladeren stand-foto's in boeken over lichaamscultuur.

Het gewetensvraagstuk benadert anderzijds in wel omgekeerde orde de twistvraag van de eerste eeuwen na Christus: óf een ‘codex’ dan wel als een volwaardig ‘boek’ kon, mócht, worden beschouwd, tegenover de traditionele ‘rol’. Of is niet waar, dat bij Kon. Besluit van 22.2.36 is vastgesteld, dat enkel een f o t o c o p i e rechtsgeldigheid heeft en een copie of microfilm niet?

5.

Hoe ook, 't zijn alle d r a g e r s van gedachte-leven. Om deze reden is na te gaan in hoeverre de redacteurs van de E n c y c l o p é d i e f r a n ç a i s e, in 't bizonder L. Febvre, gerechtigd waren hun Tome XVIII een wijdser titel mee te geven dan L a c i v i l i s a t i o n é c r i t e, nml.: T r a n s f e r t s d e p e n s é e met een twijfel naar het enkelvoud, om het al te vage, en tans ook wat de vorm betreft te suggestieve en dus verwarrende ‘boek’ te ontlopen. Met deze uitdrukking: t r a n s f e r t (wij spreken toch ook van de geschiedenis van ‘het’ boek, in 't enkelvoud), wordt dicht in de buurt van Dziatzko geland en toch is men er weer ver van verwijderd, want is het v e h i k e l

een ding, de aethertrilling, als drager, is het niet meer en de zender op zichzelf is dat toch ook niet! Hier komen elementen, ruimte-elementen bij, die, zonder de werkelijke drager uit te sluiten, (hij ligt nog aan de basis) nieuwe functies oproepen. Immers met de t r a n s f e r t wordt de radio mee ingelijfd, en wordt het dragerschap tot een tweede graad verheven, wat, ten slotte, met de film ook al reeds het geval was, daar hij aan zijn wezen slechts beantwoordt door de belichting heen.

6.

Maar, óf in de eenvoudigste uitdrukking, in 'blanco'-vorm, onbeschreven, ongeprepareerd, onbekrast, 'onbeschreven met licht', óf in dienst van de visuele of auditieve diffusering: er is steeds een g r o n d s t o f-vraagstuk en moeilijk is het alleszins in de bespreking én de gedachte, én het procédé ver verwijderd te houden van het u s t e n s i e l, dat nochtans zijn eigen geschiedenis heeft, al is het dan ook waar, dat het r e c e p t voor de gedachtestolling invloed uitoefent op de keuze van de materie.

Met de uitbreiding van de stollingsmiddelen, het aanspreken van andere ontdooiïngsorganen dan het op letter-lectuur getrainde oog, wordt het noodzakelijk met de grondstof samen het doel in de aandacht te houden. Het gaat er mee, als bij het catalogiseren, wanneer eisen van alfabetisering zich in de op het verkeer berekende steekkaart reeds doen gelden, bij haar, ja vóór haar redactie, want wat is het doel van de grondstof, als trouw l a s t d i e r van de beschaving? Het gedachte-verkeer zo gemakkelijk mogelijk te maken; de opdracht: de behandeling zo handig mogelijk te doen zijn; de verwachting: zo duurzaam mogelijk te wezen om de eeuwigheidsgeldigheid van het schrift als het ware te bevestigen.

Daarmede is dan uitgesloten - niet de Darius-rots, noch de steen van Damiette - wel de vlieger, die in de 'blauwe' lucht 'Persil' kronkelt om het woord te laten verwaaien; de godsvinger, die vermanend op de paleiswand het 'mane thekel upharsin' schreef. In het laatste geval kàn de wand, anders gebezigd, wel in rekening komen. In het eerste geval is geen

mogelijkheid open, want de grondstof-zelf weerstreeft de bepaling van den Rus Roubakhine: boek is elk niet vervluchtigd woord. Hier spoedt het woord op de vleugelen van de wind heen.

7.

Er is een goed voorbeeld om aan te tonen hoe de vorm van het gedachte-lichaam invloed kan uitoefenen. Zal het b.v. zin blijven hebben enkel om conserveringswille en om ruimte te sparen de kranten op microfilm te brengen p a g i n a p e r p a g i n a, o n d e r e e n, of wordt het mettertijd niet logischer het beeld van de oude rol geheel na te streven en de k o l o m m e n vrijer te stellen n a a s t elkaar, van links naar rechts (of omgekeerd) en niet in groepen, zodat elke kolom of zuil rustiger leest en nog meer grondstof kan uitgespaard worden door opoffering van de margines? Ongetwijfeld ontstaat aldus een andere kranten-physionomie en moet, documentair gezien, een modelpagina gereproduceerd worden, plus elke titelverandering. Ook een bizondere kolomnummering dringt zich op om de herstelling van het oorspronkelijke beeld, in de geest, mogelijk te maken. Controle op het copieerwerk wordt noodzakelijk om dubbele belichting te beletten, alsmede overschrikkelen van een vak te voorkomen. Voor kranten met steeds wisselend pagina-beeld in de dag-uitgaven stelt zich de vraag der kolom-uitzetting niet, maar wel of het de kosten loont, aan tijd en grondstof, a l l e edities volledig op te nemen, al of niet met de aankondigingen. Blijft het niet logischer de artikelen te reproduceren om hun zelfswil, met een daarvoor ter plaatse-zelf gereedgemaakt ‘filmografisch’ onderschrift? Dergelijke bewaringsmethode, geprovoceerd door de vorm, houdt ook onmiddellijk op een louter technische aangelegenheid te zijn, vermits van de redactie of van de bibliotheek uit gesignaleerd zal moeten worden welke artikelen enige wijziging hebben ondergaan, 't zij naar betoog, naar opstel, naar woordkeuze, naar grammaticale toepassing om er in de reproductie eventueel rekening mee te houden.

Zo glijdt deze vorm als vanzelf af naar de geannoteerde copie, en is het dagblad-in-gebruik, aldus ontdaan van zijn efemerische functie, niet aan 't einde van zijn ontwikkeling.

8.

Maar benadert de toekomst in een wezensvorm, het verre verleden: de o u d e r o l, er blijft een onderscheid in de mogelijkheden, gegeven de stof. De oorzaak ligt bij de transparantie, inherent aan de film-zelf. Opisthografie is ditmaal uitgesloten, wat bij de papyrus- en perkamentrol, door de aard van de grondstof, van lieverlede niet was, zij het dan ook, dat de versozijde niet het ideale schrijfvlak aanbood en er in tijden van overvloed kon van afgezien worden.

Tenzij, ja, de fotochemie er eens in slaagt twee zijden te bewerken, met de waarborg, dat slechts één projectie geschiedt. Moet de film dan niet even buigzaam en rolbaar worden voor beide belichtingsvlakken? Maar dan worden 'haar'- en 'vlees' zijde stoffelijk ook aan elkaar gelijk, zooals tans - en nog niet zo lang! - het geval is voor het papier.

Dat een moeilijkheid zich opdoet: het niet-ontwikkelen van de niet-belichte zijde, zal blijken een kleinigheidje te zijn.

9.

Gewapend met het weten van het verleden, rijst de vraag van boek-technische aard of aan deze dagblad-rol zich zal voltrekken, wat, door luiheid en spaarzaamheid, met de voorgangster is gebeurd, die haar titel achteraan kreeg. Zo toch kwamen wij aan het colophon(1) en moesten er decennia verlopen, vooraleer de huidige titelpagina opgebouwd stond. Gaat het dan naar het dubbele titelblad, vooraan en achteraan, met - in casu het dagblad - eventueel reproductie, als 'register', van de diverse van elkaar afwijkende hoofdingen om tijdverlies en manipulatie-overdaad te voorkomen?

Manipulatie-overdaad: het is een gevaar, zeer zeker!

Anderzijds: is het mogelijk, dat de film een eerste bewaringsmiddel zal blijken te zijn, de jonge 'Zeitungswissenschaft' zal geen adepten bijwinnen, wanneer de jonge lieden uitsluitend op

(1) Vele jaren reeds, en vooral in luxe-uitgaven, trekt het colophon de aandacht. In hoeveel uitgaven worden gegevens van eerste bibliografische grootte enkel daar weggestopt, terwijl de titelpagina haast blank staat zonder auteur-vermelding, zoals voor die Duitse Faust-uitgave. Invloed van de film!

het rollend, en dus levend, document zullen hoeven te werken.

Het overzichtelijk schriftvlak, de t a b u l a , kan het dan wellicht toch weer halen, met afdrukken op één vlak van honderden bladzijden. Dat beeld kennen wij in grove vorm uit de Mesopotamië-tijd: in rechthoekjes ingedeelde schriftoppervlak.

Zal het dan gaan naar samenvoeging tot multiplices ook? Belanden wij soms, de opisthografie toch uitgesloten zijnde - wordt het niet grappig - bij het v o u w b o e k , bij de Papyrus Prisse, vorm die zo gemakkelijk gestrekt kan worden tot repel! Het o r g e l boek biedt zijn diensten aan voor het lees-lorgnet.

Droegen de dames voor dertig jaar miniatuur-vouwboekjes aan de halsketting, samen met allerhande rinkelend gerei, het is mogelijk, dat de vlijtige student zich omhangt, als met een breuk, met een volledige verzameling van het 'J o u r n a l d e s D é b a t s ', in oblong miniatuur orgel-boekjes!

De afgeperkte ruimte, zij geeft toch meer rust dan het rollend ustensiel, dat meester blijft over de mens en zijn zenuwen op zware proef stelt.

Door kwadraat-vorm heerst de mens over het boek. Veilig kan hij dan zoeken naar uiteenzetting van het schriftvlak om een zo groot als mogelijk veld te bekomen: wij denken aan de catalogus van de Openbare Bibliotheek van 's Gravenhage, haast een behangersstaalboek. Trachtte G. Sébille daarom niet zijn 'film v e l l e n ' (onderzoek de grondstof-waarde van de samenstelling) in te burgeren voor de micrografie: 25 zijdjes naast elkaar? Waarom dan ook het dagblad niet tot een micro-dagrepel gemaakt? Zal dat formaat bevreemden, waar het lontarboek bekend staat? Eer is het de vraag: hoe de repels hechten tot een los te binden band; de vraag: hoe de repels tegen het krullen vrijwaren, over zulke lengte, bij een naar verhouding geringe breedte? In gerekte mappen, met krap? Goed, Middeleeuwse tijd, als toen perkament en papier 'leefden': wij volgen!

10.

Dus, blijft het voor de mens een keren en wenden binnen de perken van verschillende, toch weinige, materiële mogelijkheden, altijd is er weer een ànders-zijn en te weinigen zien en onder-

vinden deze lotsverbondenheid over de tijden en de grenzen heen. Zij lijkt hun als feit zo futiel.

Of er is de t a f e l en haar vermenigvuldiging in een eng sluitend verband (de codex); óf er is de horizontale en verticale r o l ; óf er is de k a n t z u i l , mogelijkerwijze dan ook de c y l i n d e r (in Babylon; bij de eerste fonograaf; de moderne rotatief), want daagt, schijnbaar als nieuweling, de s c h i j f op in de vorm van de geopisthograveerde(1) disk, ook zij heeft voorouders. Weer eens in Babylonië: de schooltablet; te onzent, de latere hemelkaarten.

Dat aan sommige van deze vormen tans een beweging wordt medegedeeld, mag de aandacht niet afleiden. Wij kennen nog zeer, zeer oude om hun as draaiende boeken, en spoedt de rol nu voort over radertjes, het is slechts de verlenging en versnelling van een handbeweging. Draait de fonograaf, 't zij als cylinder, 't zij als plaat, om een spiraal haar loop te laten, het is enkel omdat de mens er in geslaagd is zijn gedachte-weefsel of -tekst, of woord of toon in de tijd te laten voortlopen zonder de stoornis in het boek-van-nu verwekt door lineaire begrenzing van het vlak. Om aan de stoornis te ontkomen zet de heer zich aan het klavier naast de juffrouw neer!

11.

Er valt een zwaar woord: lineaire begrenzing. Dat is: stofbegrenzing. Wordt ze overwonnen, zoals theoretisch bij de grammofoon, dan verwerft de mens meer physieke rust, maar hij o n d e r g a a t dan ook.

Komt het er eens van de te lezen tekst zich lineair te laten voortspoeden, dan zal het oog vastgericht blijven en wordt de complexe hoofdbeweging van heden overbodig.

Er was ook daarvan al wel eens een voorbode in onze lichtreclamen en avond-openlucht-informaties met hun rennende letters langs hoge gevels, in tegenstelling tot de primaire schrijfperiodes in Oost en Noord, toen de mens, in horizontale of verticale richting, zijn zigzagregels las, bevreesd als hij was zijn gedachtelijn te zien breken. Aldus nam hij minder ‘schokkend’ kennis op

(1) In deze gravure wordt geen i n k t i n g elegd. Uit de groef wordt enkel g e l u i d o p g ehaald.

en liep hij niet de kans de ‘draad’(!) te verliezen door ondertussen ingrijpende associaties of in de tijd van de hoofdwending opduikende afleidingen, gevaren, die nog groter zijn bij auditief opnemen, waarom het juist een weldaad was de spiraal te zien verschijnen, zodra het auditieve boek zijn intrede deed.

En dat auditieve boek staat, vormgereed, voor de deur, vermits reeds voor jaren gehoord werd van ‘novellen’, die zichzelf zouden voorlezen in zigzaglijn en van dagbladen, welke zullen ópklinken. T o e n k w a m d e o o r l o g 1 9 3 9 is wel het type van dergelijk, nog duur, werk met geluidsillustratie(1), vermits het 25 minuten in beslag nemende ‘document’ in zijn tekst toespraken ingelast kreeg en muziekvoorbeelden, dit alles aan originele opnamen ontleend: ‘boekmontage’ in stee van fotomontage. Even denken wij, als voorbode, aan een serie detectivegeschiedenissen waaraan het technisch apparaat was toegevoegd...

Een eerste voorwaarde tot succes van het h o o r -boek is dan wel zeker: geen regel-rhythme. Typografische gelijkmatigheid heeft afgedaan voor ongelijke letter- en woordspatiëring. Het diagram van dergelijk boek is zijn onverstoorbaar zalig drukrhythme kwijt.

Het ongestoordst loopt de spiraal voort, maar zij heeft toch oppervlakte-problemen. Het heen- en weerspoelende lint, als bij de schrijfmachine, daarentegen, hoe beperkt ook, heeft minder begrenzing.

Alleszins: het auditieve boek heeft een rustiger ‘verloop’. Geen sprongetjes worden gemaakt, en het oog moet zich niet wennen aan twee richtings-lectuur.

En zo heel en al is de zigzaglijn niet uit het hedendaagse leven verdwenen, vermits Angelsaksische bibliotheken haar toepassen voor de schikking van steekkaartenbakjes, of voor schapordeningen. Geheel hetzelfde is het dan toch weer niet: vermits in de laatste gevallen de beweging rechts-links n i e t ongestoort verloopt; het is springen in die richting met bij brokjes lezen in de tegenstelde. Gevoelig onderscheid met eeuwen her.

(1) Staan wij klaar met de catalogusregels?

12.

Lineaire begrenzing. Er is de begrenzing van de stof naar de oppervlakte ook, zoals voor de schijf reeds aangehaald werd. Zij, eveneens heeft vorm-bepalende waarde. Is de hoogte van een perkamentrol of -codex bij de aanmaak in zichzelf bepaald door het 'formaat' van het dier, theoretisch was er voor den papyrus-bouwer geen grens (tenzij door het vlak, waarop gehamerd werd). Die grens bestond wel voor den papierschepper, in de spanwijdte van zijn armen, maar geldt, theoretisch, al weer niet meer voor het machinale papier. Zo blijken het minst belemmerd te zijn geweest, die het minst hebben geschreven: de volken of tijden, die de bodem, het zand als schrijfvlak gebruikten!

Soms verraadt de mens zichzelf, altans het product van zijn werking bewijst, wat in hem leeft, zonder dat dit als opzet, in zijn bedoeling ligt. Zocht hij naar de uitzetting van het schrijfvlak onder de druk van de verlenging van de inhoud en rijde hij in de rolvorm, pagina per pagina, (wat is in etymologische betekenis (afgeperkt vlak' aan 'afgeperkt vlak'), in de Trajanuszuil te Rome stijgt die rol, triomfantelijk de hoogte in, als het ware haar theoretische oneindigheid bewijzend met de oneindigheid der zegens. Een volledig cultuurbeeld. En zo glijden wij terug naar het besluit van par. 10.

13.

Begrenzing van het vlak? Zij gaf het aanschijn aan de 'kolom' of 'schriftzuil'. Eigenaardig hoe de codex-mens in zijn typografische zetspiegel de kolom niet meer voelt, maar er plots aan herinnerd wordt, als hij een drukproef van bepaalde lengte voorgezet krijgt! Liefst in margine met correcties belast. Dan loopt hij gauw en graag terug: twee duizend jaar en meer.

14.

Begrenzing van het vlak? Er wordt een levenskwestie voor het boek mee aangesneden, want heeft de voortschrijdende gedachte-lijn een ergens, vaag in zichzelf wel eindigend verloop, de

huidige lectuurlijn is, vol vertrouwen in 's mensen vaardigheid, op onaangename, automatische wijze doorgeknipt naar telkens andere slingerwijdten, al naar gelang de uitgaven.

Storend kan het kleine kolom-amplitudo inwerken. B.v. in Broeckaert's J a n P a l f i j n. Dat wordt snokkend lezen: de woorden zijn sneller verwerkt, dan het hoofd volgen kan. Een smalle kolom met vette letter, zij vormde geen bezwaar toen er traag, hardop, v o l l e d i g gelezen werd en de vinger zelfs niet geheel voluit geschreven woorden volgde, om halt te houden, waar een abbreviatuur gramaticale moeilijkheden gevangen hield. Wij zijn moderne mensen, lezen stil en herkennen een woord aan een stuk van zijn gedaante! Wij stoten onze zin vooruit als functionneerden wij naar de eisen van een raket.

En toch streven wij, opzettelijk, naar smalle kolommen in modern referentiewerk en informatiebronnen, waarin snel doorlopen en dalen hoofdvereiste is. Werkelijk deze lezer hakt, lectuur-technisch gesproken, nog meer woorden de staart af, en in het zinsverband hele woorden weg. Hele regels zelfs in een L a r o u s s e d u X I X^{e} s i è c l e.

Daartegenover hoe zalig, ongestoord, van alle materiële beslommeringen onthecht, vloeien woord en hoofd en gedachte saam in Nijhoff's T w e e m e i s j e s e n i k: de blik vangt de hele regel van deze bladzijde, die werkelijk kolom-gestalte heeft. Rustig loopt het oog de korte lijn af, om, zacht, daaronder voort te gaan, haast niet bevroedend, dat het, daarboven, van rechts kwam!

En toch - eerlijk is eerlijk - de mens heeft er zich niet erg aan gestoord, dat zijn gedachte-lijn op ‘onzinnige’ wijze werd afgeknapt, want toen het hem, in de 16^{e} en 17^{e} eeuw mogelijk was bij de bouw van de typografische titelpagina, eigenmachtig rekening te houden met een gesloten gedachte-inhoud per lijn, gaf hij er boudweg de voorkeur aan eigennamen, uitdrukkingen en zinnen willekeurig af te breken, in steeds kleiner corpus te wringen, afwisselend in rood en zwart te zetten, soms middenin de lijn om... ja, zó is hij, mercantiele redenen.[1]

(1) De smalle kolom is aanleiding tot grondstof-berekening. Zo b.v. voor de catalogussen van de Volksbibliotheken van Antwerpen; er werd gezocht naar de zuinigste ‘smalte’.

15.

Doch, voor één zaak heeft hij steeds zorg willen dragen tegenover de begrenzing van het vlak: voor het klemmend aaneensluiten van zijn tekst over de chronische paginabreking heen.

Dwingt de materie, hij wil meester blijven.

Dreigt wanorde, hij wil het betoog logisch afgesponnen zien en hij vindt én reclamanten, én custoden, én paginering, én 'stomme' hulpmiddeltjes: blokjes typografisch zwart in treden aangelegd op de rug van de katernen(1). Zeer vroeg reeds stonden de boekbouwers op dat zieleheil, juist dan als de materie geen aaneensluiting hoegenaamd toeliet, en metalen ringen, ten tijde van het kleitablet, geen baat brachten.

16.

Nog eens raken inhoud en grondstof elkaar en wij staan voor een paar mooie voorbeelden in de geschiedenis van het boek om er het onderhuidse leven van te illustreren. Ook in zijn wereld zo rustig, staat niets stil, en ook voor het boek, soms zo berustend in zijn uiterlijk, is het goed, dat het zijn verleden gedenkt middenin de sprong de toekomst in.

Een eenvoudig boektechnisch probleem daagt plots op te midden van de documentaire betrachtingen, zeer duidelijk geïllustreerd door het in de titel van de reeds aangevoerde E n c y c l o p é d i e f r a n ç a i s e weggelaten adjectief: p e r m a n e n t e en uiterlijk belichaamd in de zware, maar stevige klemmap, welke de band vervangt. Zo is dus voorhands afgezien van het onverbiddelijke band-verband van een ordinair boek, dat niet over de tijd van zijn aanmaak heen kan.

In de volledige titel van het werk worden inderdaad twee tijdsbetrachtingen vastgelegd: de blik op het vaste verleden die - alomvattend - het zijnde doet zien; en de zin om wat komen gaat zo snel mogelijk in het zijnde te doen opgaan. Weer die snelheidsbevlieging, die kramp van zenuwen, berekend om te kunnen heersen: E n c y c l o p é d i e p e r m a n e n t e . Het volledig verleden (encyclopédie) door een futurumcorrectief (per-

(1) Later op de voorsnede aangebracht om hoofdstukken zonder tijdverlies op te slaan. Vervang-vlekjes van de lectuurknoppen in de oude missalen.

manente) tot een dominerende praesens gemaakt, opdat de sceptische mens steeds zijn houvast zou hebben. De vorm van de verwezenlijking moet dan ook afwijken van de in zichzelf gesloten, absolute vorm van het boek: het moet zich hier openstellen voor de stollende tijd.

17.

In deze betrachting om het wordende-zijn tóch vast en bij te houden - de Encyclopédie française permanente wordt hier slechts als voorbeeld en niet als voorloopster beschouwd - was de bibliotheconomie voorgegaan, toen deze - het wonder van de steekkaart daargelaten - nadat het positivisme de uitzetbaarheid van het denkstelsel moest toegeven, de aprioristische absolute stofindeling als onwetenschappelijk verwierp en de adjustable en expansive classifications vooropzette. Inderdaad één boek in de tijd groeiend houden, zonder aan zijn innerlijke structuur iets te kort te doen, is slechts de projectie, in het kleine, van wat de levende maar ordelievende bibliotheek zich tot taak heeft gesteld, met voor haar poorten de onbedwingbare bestorming door het vele disparate nieuwe.

Dat nu getracht wordt zulk permanent boek levend te houden door de inschakeling of vervanging van een blaadje of een katern, vindt anderzijds zijn oorsprong in de huidige stand en aard van de wetenschap, die, analytisch van wezen, eer leeft van de tijdschriftenbijdrage en het plaket, dan van het lijvige boek.

De documentatie en de emendatie hebben het vonnis gestreken over de heilzame en zo moeizaam verworven pagineringsvastheid. En is bv. in een Keesing's Historisch Archief het pagina-verband niet gesprongen, omdat een tabellarisch steeds vernieuwd vervangstuk als klapper op dit compilerend werk bestaat, dan is zij in de Encyclopédie wél gebroken, zoals in meer ander documentair vervolgwerk reeds, met het gevolg, dat de catalogograaf een geenszins gemakkelijke taak voor zich ziet. Hij moet zich verwachten aan een signering haast zo ingewikkeld, zij het minder willekeurig, als de middeleeuwse. De katernen zijn ongelijk van dikte en de arabische nummering houdt geen verband met de systematiek van de stof. Hiaten komen voor (18E-18Z

registers en inhoud) gezwegen van de diverse alfabetten (documentaire katernen: kapitalen; gekleurde buiten tekst platen: Griekse lettering) en van het feit, dat én typografische katernen, én documentaire én buiten tekst dooreen schuiven, zonder, voor de orde-verstoorders, aanduiding van de voor hen meest gewenste plaats in het corpus, op het volumen-nummer na. Arabische nummering geldt nog in de katern, evenwel niet voor de illustratieve, die het stellen moet met letters in exponent (H^d). Dienden de signaturen 'eertijds' om het boek, eens voor altijd, logisch sluitend te houden onder de simultane aanmaak van de verschillende katernen, nu worden de signaturen middelen in de hand van den b e z i t t e r om zijn werk op de goede wijze op de rug van de voortschrijdende tijd, omnipresent, te binden.

Tot dergelijk middel heeft Vanderhaeghen niet gegrepen, die voor zijn B i b l i o t h e c a B e l g i c a toch ook zíjn wedren met de nieuwste gegevens van de tijd moest houden en daarom het steekblaadje, voorteken van de uitzettingsdrift, verkoos. Dat hij tot foliëring door Cuttering had kunnen komen 'ist ihm nicht eingeleuchtet', maar de B i b l i o t h e c a B e l g i c a rekende van eerstaf op het vaste band-verband en telde de klemmap, die haar patroon in het Leisde boekje vindt, niet, omdat zij haar taak eens àf zag.

Zo staat het ook met A c o l l e c t i o n o f n e u t r a l i t y l a w s , r e g u l a t i o n s a n d t r a c t i s e s o f v a r i o u s c o u n t r i e s , welke bij een in opzet vast voorgenomen, door middel van doorlopende paginering, gesloten boekblok, compilering toeliet in onderscheiden tekstgedeelten, al naar de aanmaak, door aanwending van een in- en uitschuifbare rug, als gleed een deur in een wand. Een verre, technisch volmaakter neef van de Brugse registerband, van de 'classeurs' met reserveplooien in de rug.

Maar anders toch weer dan een gewoon boek zag de B i b l i o t h e c a B e l g i c a zich graag bouwen, daar zij, in zekere zin d e n l e z e r , den gebruiker de 'bindorde', al naar zijn persoonlijke opvatting liet bepalen. Kon zij nù, heden ten dage haar taak beginnen, zij rekende wellicht voor de bundeling op de[1]

(1) Gevolg: verdubbeling van alphabet kan reeds bezig zijn vóór enkele Z geplaatst wordt (AA na Y).

Lumbeckhechting, waardoor het mogelijk wordt zonder ‘onglets’ losbladige werken in een band te slaan, die niet meer los moet.

18.

Om tot de Encyclopédie en haar technisch vraagstuk terug te keren: of zij zich wil houden aan haar permanentschap is niet te wensen, want hemeltergers als haar ontwerpers waren, hebben zij niet straffeloos gemorreld aan de sluitingscode van het ‘boek’. Zet hun ondervraging naar en inventarisering van de stand der dingen zich in normale tijden voort en overstroomt de stof de... vaste, niet glijdende band van vooraf bepaalde dikte, dan zullen zij last hebben om hun signering doorzichtig te houden! Nu reeds, door de systematiek van de inhoud los te zetten van den bouw van het boek, is de ‘permanente’ inschakeling van het detail-onderwerp onmogelijk geworden, hoe verleidelijk de datering bij de paginering ook werkt.

Wellicht zullen de redacteurs van de encyclopédie graag grijpen naar hun schutspatroon, Renan, omdat hij zei: ‘les livres d'importance majeure se referont tous les vingt cinq ans’ waardoor de ‘bestendigheid’ tot een relatief begrip van een kwart eeuw zou herleid worden!

Te zwaar zullen we deze, goed bedachte, onvolkomenheid in een a-bibliotheconomisch land niet aanrekenen, maar als Renan in de zestiger jaren reeds voorspelde ‘qu'on consultera plus qu'on ne lira’, dan moet men er wel op bedacht zijn de referentiemogelijkheid een accurater verloop te waarborgen.

19.

In een enigszins andere orde van ideeën, maar toch in het domein van de tekst-aansluiting brengt ons een toekomstpiekeraar, die in zijn visie de primaire wijsheid van de Babyloniërs verwaarloosd heeft. In de ‘moderne Märchen’ welke Lasswitz in 1890, zo onbestendig mogelijk Seifenblasen noemde, denkt hij niet aan de catch-line! Aus dem Tagebuch einer Ameise spreekt van de eigenschappen van het claviger-kevertje, dat op zijn schildjes de ‘gechemiseerde’ gevoels-

spraak heeft afgedrukt staan[1], te lezen door een fluorescentie-microscoop, die de vertraagde trillingen zichtbaar maakt Dat dagboek beslaat 82 ‘kevers’, bij paren 82 los-keverige, niet geopisthografeerde, schriftdragers.

Hoe sluit die tekst in de van schranderheid getuigende toekomstvisie aaneen? Vleugels als schriftdragers aanspreken, die gedachte bepaalt niet de originaliteit: in het kerkkoor staat de arend met gespreide vlerken, sinds heuglijke tijden, gereed om een gezangboek te houden. De micrografie evenwel, en dan in deze vorm, betekent een enorme winst, terwijl het begrip der vertraging - dat is toch verlenging van de tijd - een vondst is, waar wij niet geheel over heen zijn.

Maar... de aaneensluiting van de tekst blijft een vraag. En welke! Afwachten hoe de practici haar zullen oplossen. Worden de kevers van hun vrijheid van bewegen beroofd? Geketend als libri catenati, beter geordend dan vroeger, toen Starings Jaromir onder de gewelven te Zutfen verscheen; of hoe worden de diertjes terug binnen geroepen? Hoe nemen zij hun plaats in en herkennen zij hun signatuur? Beantwoorden zij als ‘vehikel’ nog wel aan de verwachtingen, waarvan de vervulling allen tot op heden toe zo blij maakte: de bestendige aanwezigheid?

Het ‘vehikel’ blijkt hier àl te verplaatsbaar en kan ook om zichzelfs wille recht op afwezigheid inroepen, wat niet eens de slaaf uit de Romeinse tijd toegestaan was, die in de rij van zijn collega's een bepaald gedeelte van het heldendicht moest kunnen opdreunen, als zulks hem, als referentie, bevolen werd.

Moet hier niet onderstreept worden, dat de huidige vorm van het boek met zijn paginering een weldaad is, waardoor het gedachteverkeer kalmte en zekerheid wordt toebedeeld? Een zekerheid welke naar waarde zal geschat worden als de spiraalhechting, een technische uitzetting van de ring in de tabula en in... het notaboekje, de bladen in het ronde zal gestrooid hebben of in naam van het Lumbeck-procédé de ruggen van de katernen zullen zijn doorgesneden, de boeken tot reuzen-multiplices, zonder ringen, geworden zijn, vastgezet in een veerkrachtige harsstof.

(1) Een handig verplaatsbaar verkeersmiddel der gedachten! cf. J. Renard's omschrijving van den vlinder: un billet doux plié en deux.

20.

De mens in zijn technische vermetelheid tart een beetje de orde. En soms kan hij die ook missen. Daarvoor hier het exempel in een misbruik van Gutenberg's ‘ars divina’, vereeuwigd door Jan de Hartog in H o l l a n d s g l o r i e , als de auteur zijn om niet te zeggen half-analfabeten dan toch geheel a-culturelen scheepskapitein plots door leeswoede als door een koorts bevangen, de opeengeplakte velletjes van zijn papieren halfhemd onstuimig laat afscheuren en doet rondvliegen in de kooi, één voor één, tot het bittere einde er is, omdat de hemdenfabriek op de verso-zijde van elk deftig blank hemdvlak een tekst heeft doen drukken, die, voor het hele halfhemd-blok, één verhaal uitmaakt. Een toepassing van de kalenderblokjes, waarvan menig exemplaar voor het eind van het jaar afgescheurd heeft gelegen, verwaaid, omdat de verveling een kijker heeft behekst, of de kijker een kind was, dat het begrip van tijd miste. Maar de orde van het kalenderblokje is, door zijn efemeridische gebondenheid gauw hersteld. Heeft de hemdenfabriek wel aan de orde gedacht?

Het kan ons heden koud laten of haar reclamedienst voorhands gerekend heeft op de mogelijke spanning-onder-de-lectuur-bij-weinig-of-niet-lezenden en de psychotechniek haar wondere zalving heeft laten inwerken op de materialistische ondernemingsgeest om tot een gewaarborgd snel verbruik te komen van haar artikel, een artikel wel op duur bedacht, maar dat de versnelling van het gebruikstempo als een vergift in zich draagt en wel door lectuur-verleiding. Een tegenpool voor Francesca da Rimini's zondig bedrijf! Deze kapitein - niet gelokt door het leven, maar door het schijn-leven, - las verder...

Ook blijft buiten beschouwing, hoe de drukker het klaar speelt om de blanco recto-zijdjes voor gala-bijeenkomsten bestemd in vele wijd van elkaar verwijderde oorden, geen flauwe afdruk te laten opnemen van de bedrukte verso-pagina ten einde den drager tegen indiscretie en spot van zijn zeer zeker toevallige dame te beschermen, tenzij de uitgever, erg verspilziek, het verhaal telkens met een zijden schutblaadje zou doorschieten, als gold het de tere opdracht: etsen te vrijwaren.

Zaak is, dat hier wel geen zorg moet gedragen worden voor een... foliëring, het en ware de eigenaar van het wellicht bemorst

‘lijfpapier’ zijn verhaal ongeschonden en netjes geschikt wenst op te bergen, als zijn eigen lectuur en de fabrikant-zelf tóch de hoop koestert, dat het zo worden zou terwille van de inwerkende reclame. Dan moet er aan nummering gedacht worden, van 1 tot ...; of van a tot ... Aldus kunnen vervolgverhalen ontstaan, varianten van de afleveringsliteratuur, eventueel gemerkt met serieletters, als ware er sprake van de reeksen van geleerde genootschappen.

En 't puntje dat dient om 't hemdje aan de broekband vast te zetten, kan dan als franje optreden, als ‘sittybos’ om de verkorte titel te dragen, want in de geest van het verhaal moet het een lange titel zijn.

‘Le livre... c'est une âme’. Of wil men het naar Uzanne: ‘le livre... c'est l'aiguille de l'intelligence.’

21.

Een verschil is er zeker al naar gelang het boek beschouwd wordt naar zijn abstract-zijn, dan wel naar zijn tastbaar voorkomen, maar zelden worden de dingen uit elkaar gehouden. Denk-technische blundertjes worden vele bedreven, door de besten. Geniale formuleerders laten zich vangen, wanneer zij er op bedacht zijn hun vondsten of ingevingen in een lapidaire vorm prijs te geven. Zo zit Schiller bekneld tussen het wezen ‘boek’ en de ‘schriftdrager’, waar hij plechtig voorzegt:

> Körper und Stimme leiht die Schrift dem stummen Gedanken,
> Durch der Jahrhunderte Strom trägt ihn das r e d e n d e Blatt.

In deze verzen is alles edel en juist, behalve het gespatieerde adjectief, vermits het een qualiteit meedeelt aan de schrift b o d e m , die uitsluitend eigendom is van het schrift. Welnu, deze fout begaat in niet zo grote mate de moderne Duitse magazineredacteur, als hij voor zijn filmrubriek, over zichzelf verrukt, enkel in Schiller's lijn doordenkt en ons begiftigt met de hoofding d i e k l i n g e n d e L e i n w a n d . Natuurlijk is het dan een machine, welke het scherm - en over de gehele oppervlakte[1] - met

(1) Onze geïllustreerde werken vertonen evenzo neiging om geen spiertje wit meer te laten.

wegglippend geluid belegt, maar ongetwijfeld is ‘die Leinwand’ ‘klinkender’, dan Schiller's ‘blad’ ‘redend’.

En toch kan Schiller's formulering eens juist worden - voor zover het de letters betreft, want hij zal toch niet aan het witte vlak hebben gedacht! -, zodra de lichtcel, definitief in geluidcel kan worden omgezet. Dat wordt dan iets geheel anders dan het geluidvol adjectief van de ‘sprekende klok’ en anders dan het ‘journal parlé’, beide concepten uit het leven van alle dagen en behorend tot de informatiedienst.

22.

Dichters, meer dan andere litteratoren, laten zich verleiden om het boek voor te stellen als een luidopsprekend orgaan van de geest en anticipeerden daardoor op de toekomst, alhoewel zij wortelden in het verleden.

Doen zij het nu, of deden zij het in een dichtbij verleden van enkele eeuwen, dan overzagen zij enkel een tekortkoming, een onvolkomenheid van het schrift.

Hun neiging is ons hier welkom, want zij zal aanleiding zijn om na te gaan, wat de moderne wereld tracht te verwezenlijken en hoe grondstof en vorm van ‘het boek’ niet steeds aan de ordinaire begrippen kunnen beantwoorden.

De welbekende aanhef van de M a t h i l d e -cyclus van Perk

> Klinkt helder-op, gebeeldhouwde sonetten,

kan als uitgangspunt dienst bewijzen.

Het gebiedende werkwoord zal gesuggereerd geweest zijn door de zijns-inhoud van het woord ‘sonnet’ en zijn geijkte Nederlandse vertaling. Maar is dat zo, dan blijft er nog genoeg stof in dat zelfbewuste brokje poëzie te ontleden. De imperatief duidt op een gemeenschapsfunctie van het vers, welke het in de moderne tijden, en zeker in het genre van de belijdenispoëzie, die de lyriek is, niet meer heeft. Door het individueel boekenverkeer is verzenschrijven geworden tot een prevelen tot zichzelf. ‘Die Buchdruckpresse hat den Dichter gewöhnt als Leser statt als Hörer zu dichten’ beweert Rich. Dehmel, daardoor zijn ‘die Gehörsreize der Sprache’ afgezwakt en heeft hij zijn ‘Darstellungsmittel’ (wij zouden, op de zaken vooruit lopend al durven

zeggen: zijn b e e l d e n d vermogen ‘auf Gesichtvorstellungen geschärft’. Het vers is stil, stom geworden.(1) Dit verlies aan volume hebben meer auteurs in het licht gesteld. Goethe in S h a k e s p e a r e u n d k e i n E n d e onderlijnt het aandeel, dat het geluid bij de verwerking van een boek zou moeten hebben en Schlegel in A t h e n a e u m houdt - dimaal voor proza - aan zijn volgelingen voor, dat wie de W i l h e l m-M e i s t e r niet ‘horen lezen’ heeft of zelf niet ‘hardop heeft gelezen’ de muziek maar in de noten heeft gestudeerd en... daar zit ze vast niet, zal Mahler later bevestigen. Stem paste bij de ‘lectuur’. Hoe anders de verwondering van Augsutinus verklaren als hij ‘stom’lezen... z i e t?

Bij de formulering van zijn opzang, peilt de jonge Perk dan ook in het verleden en hij roept een functie van het boek op, die het door zijn vorm alleen niet kan vervullen en waarop zijn grondstof niet berekend is. Er is, in die klassiek geworden zin, realiter zoveel foutief! Het adjectief bij ‘sonnetten’ kan hier gevoeglijk buiten beschouwing blijven: klinkende grondstof en mogelijkheid tot luchttrilling heeft een beeldhouwerswerk - tenzij hol en gegoten - niet. Bedoelt Perk het anders als ciseleerarbeid, met zijn beeldhouwen, dan staat zijn adjectief in flagrante tegenstelling tot het ‘opklinken’. En ‘opklinken’ kunnen die verzen niet, op welke grondstof de tekst ook staan zou. Noch van 't eigen papier voor 't eerste neerschrift - en hoe ondeugdelijk is soms de werkelijke schriftdrager van een meesterwerk - noch van de verschillende versies, noch van de gedrukte exemplaren. Gesteld dat Perk, als Ruusbroec bv., zijn vers geheel geluidloos in de was zou hebben ‘neergedrukt’... Meer nog: bij 't neerschrijven door Perk-zelf is juist de klank van wat hij onhoorbaar voor zijn omgeving in zichzelf hoorde, verstild, verstomd, ‘vast’ geworden. De zielsadem - hier hebben we de ziel terug - is, uit wat woord geworden is, weg. Wat de dichter geeft, is minder dan wat hij aanbieden wil, zo naar expressie als naar intensiteit. Doch, nu wordt het merkwaardig: slechts met het moderne ‘boek’ kunnen wij de waarheidsgetrouwheid van de door Perk geconcipieerde versregel aanvaarden, zo de dichtende dichter

(1) In de *Nederduytsche Digtkunde* van M. de Swaen kan nog gecontroleerd worden, dat voorlezen tot het tijdsbeeld hoorde.

voor de grammofoonplaat zou gaan staan of voor de radio-band en... z o n d e r l a n g s e e n s c h r i f t b o d e m h e e n t e g a a n vrij-uit zou improviseren en z i j n klank, door intonatie, over d r u k k e n i n de was of o p het staallint. De hand, zo dienstbaar en edel, uitgeschakeld. De adem g r a v e e r t onder de dwang van het geladen, zich uitstortend wezen. En het beeldhouwen...?

Maar, wetende, wat gemeenlijk de dichterstem waard is als communicatieve resonans, zal de meestal bevangen, ingetoomde en psychologisch gespannen grijze fluistering van het angstig vrijgegeven gevoel niet de waarde hebben van de op een toonloze bodem, door Perk foutief gedachte en geschreven zin, t e n z i j geïnterpreteerd door een stem-hebbender getuige, die zich stelt tussen dichter en hoorder, waarbij de technisch, storende onvolkomenheid van de geluidsdifferentiatie niet eens in rekening wordt genomen.

Hier wordt ook gezwegen van het verdriet van den ouderwetsen genieter, wien het niet meer gegund wordt te staren op de ‘rechthoek met de zwarte vlekjes...’ t e n z i j het geluid zich zou kunnen ‘verstollen’ tot een werkelijk leesbare copie, zoals het Anatole France voor de geest zweefde, die het mogelijk achtte, dat de uitgesproken woorden eens zichtbaar op de wand zouden verschijnen. Een vraag: Rennen de letters als in de lichtreclame? Hoe snel zullen wij dan moeten leren lezen!

23.

In zekere zin staat de romancier voor een gunstiger verhouding dan de dichter, zo hij beschikt over een stem, buigzaam en vol als die b.v. van Conscience. Willem Rogghé vertelt in zijn G e d e n k b l a d e n , dat hij Conscience een episode uit zijn leven heeft horen vertellen: ‘innig, roerende intensiteit van woordenmuziek, die uit de oogenblikkelijke samenwerking van het gemoed en van de spraak werd gebaard. Had ik toen (1868) Edisons fonograaf gehad om zijn woorden op te nemen en te bestendigen, stellig zouden wij daaraan Conscience's meesterstuk hebben gehad.’

Ongetwijfeld zou de tekst in druk zijn verschenen, maar ‘het’

boek zou die rol geweest zijn en copies in rol, op lint, of plaat. Het zou meer dan een curiosum zijn. Of niet?

Dat boek is verloren, zoals zoveel gedachte werken en verzen, verzwonden bij het oprijzen van het bed, verzwonden als de preek tegen zichzelf, waarover H.D. Lawrence het in K a n g a r o o heeft, en die hij op grammofoonplaat had willen hebben. Zulk boek is meer verloren dan de kronijk van Li Muisis, die blind zijnde, de gestalte van zijn gedicteerd werk ook nooit compact voor zich gezien heeft en dus niet eens de controle over zijn hem voorgelezen tekst heeft gehad. Li Muisis - en ook Milton - kenden van hun boek slechts het 'hoorbeeld'. In moderner tijden zouden zij door het oor, gescherpt aan de eigen stem, meer zekerheid in zich kunnen omdragen.

24.

Blijft de vraag: of het uitgesproken het 'opklinkende', moderne boek in stee van het '*neer*geschrevene' niet zou dreigen te bezwijken onder de virtuositeit van de stem en in rhetoriek opgaan? Altans dit rechtstreeks vastgelegde boek in stemvolume, in driedimensionaal schrift, staat aan groter gevaren bloot, dan het in tweedimensionaal onder ijsberend dicteren neergeschreven stenogram-verhaal, want het laatste rekent niet op de stem onder de lectuur, misschien enkel op de verliefde ogen van de secretaresse.

25.

Vraagstuk apart blijft het aanbrengen van verbeteringen, veranderingen, omwerkingen. Hoe ingrijpen... als machinist? En de definitieve uitgesproken versie zal veel verloren hebben, zo niet alles, van de scheppende impuls. Van de bewogenheid onder de schepping.

Die bewogenheid, men heeft ze zo dikwijls willen behouden zien. Rich. Dehmel heeft het verschijnsel trachten te ontleden. In feite is het de kwadratuur van de cirkel willen oplossen: 'Was wird alles nicht versucht um das flüchtige Auge ruhsamer an das Schriftwort zu fesseln um so das Ohr des Lesers aufmerksam für die Bewegtheit der Sprache zu stimmen'. Dat

schrijft hij in Das Buch und der Leser. Het kind, dat de kinkhoorn aan de oorschelp legt en de illusie wil waar weten, dat het nu de zee gaat horen ruisen, want Dehmel schrijft zijn opmerking, omdat hij daarvoor reeds gezegd heeft, dat noch nauwluisterende orthografie, noch fijngedifferentieerde interpunctie - b.v. de Spaanse met haar omgedraaid vraagteeken, vooraan - het boek 'hoorbaar' hebben kunnen maken.

Het hele hocuspocus van Baucée immers met zijn 'accent logique, pathétique, prosodique, rationnel, métrique, technique, musical, discursif, aigu, grave, circomflexe' heeft de taal niet kunnen vastleggen. De Chinezen met hun woordbeelden gewijzigd naar hun vele toonhoogte-exponenten evenmin. En het Vlaamse Maantje Van der Burght was, in 't begin van de 19e eeuw, gewoonweg belachelijk, toen hij zijn zintekens kwistig rondstrooide.

26.

Nadert onze tijd - met een geweldige uitzetting van het verspreid zittend hoordersaantal, (de warmte van de ogenbliks-collectiviteit is verloren gegaan, de intimiteit van het individueel genot in atmosfeer kan er bij winnen); helt onze tijd, naar de aarde, tot het genot door rhapsoden en minnezangers geboden; begrijpen wij de zin van de volksvertellingen nu beter door het hoorspel en de in de ruimte hangende 'novelle'; kunnen wij in de geest aanwezig zijn, bij de voor-lezing van de kronijken voor den opdrachtgevenden vorst, omdat wij in ideologische dienst geredigeerde radiocommentaren beluisteren, er is dan toch het verlies van de vroeger onmiddellijk nabije stem en... van de andere 'schriftbodem' nog: het gelaat van den 'zegger', zeker beweeglijker dan het neutrale schrijfvlak met de egale schrifttekens of de onregelmatige puntjes van de diskus(1).

Dat is het werkelijk 'redende Blatt' van Schiller. De klanten van den barbier in Guellala genieten nog dat voorrecht, vermits de baas van de shop - aldus Duhamel in 'Remarques sur les mémoires imaginaires' - een blinden zanger huurde. Maar goed: voor alle literaturen horen wij van blinde

(1) De zanger, voor zover geen blinde, had zijn eerste, ongecontroleerde kritiek ook zó bij de hand: het gelaat van de hoorders.

zangers. Is het, omdat hun versie minder bewogen, minder rhetorisch werd, grijzer en onpersoonlijker; meer opwellend uit de diepte? Blinde vinken en acteurs komen hier tegenover elkaar staan.

Over ‘lezen’ en ‘horen’ is in de laatste tijd opnieuw heel wat te doen, nu de radio het vers in klank-gestalte bereikbaar maakte. Maar reeds gaan stemmen op - zo M. Jahn in Europäische Literatur - om voor de indruk die een werk maakt de integraliteit van het werk prijs te geven: het leesoor houdt het niet zo lang uit als het lees-oog! Dus wordt de hoor-novelle in lengte bepaald door de achterhaalde psychologische aandachtswetten. Een rem die de auteur-voor-het-oog zich nooit gesteld heeft gezien.

27.

Hoe streeft het ‘boek’ naar volkomenheid zonder die te bereiken en laat vallen, wat winst was, om op te rapen, wat soms verlies betekent, want heden draagt de ‘schriftbodem’-intonatie, pausering, rhythme met de inhoud mee. Werkelijk pas nu wordt Suarès' woord waar: ‘le livre se fait temps’, niet enkelijk, ‘entre les mains de celui qui le lit’, omdat de lezer zichzelf onder de lectuur kan inschuiven met zijn gedachtenleven, maar omdat het boek nu zijn eigen duur krijgt, die het in moderne drukvorm nog niet had, al stonden alle letters er.

Een kleine parenthesis: het boek, als materiële duur, is steeds langer geworden. Van het handschrift naar de druk verlengde het zich zonder daarom één woord meer te hebben. Het ‘à la ligne’ is een eer jonge vinding, die in de plaats kwam van de gekleurde in de tekst als wachters staande aandachtstekens. Toen de ‘Muis- en Kikvorschkrijg’ in de gedaante van onze 26 letters verscheen, was het boek langer, dan toen het voor het eerst met zijn 1440 typografische tekens werd vastgelegd. Het leesteken houdt een verlenging in. En broodnodig is het, want hoe duur kost ons de buitenissigheid niet van dien godzoeker op verre wegen, Matisse, die geen enkele interpunctie zette, geen punt, geen hoofdletter.

Nu de ademtocht mee in het boek vaart, zet het weer uit om te krijgen, eindelijk, zijn duur.

Curieus hoe, bij sommige voorlezingen in de Nederlandse radio, een gongslag aangewend wordt om in een doorlopende tekst periodes van elkaar te scheiden: aandachtsteken!

Het is waar, het 'tastend' genieten is dan weggenomen, tastend met het oog, tastend met de hand. Het contact met de schriftbodem is immers geen denkbeeldig genot? Hebben openhouden met beide handen, het dragen van het open boek in één hand niet de mooie margines geschapen, zo evenwichtig en esthetisch, haast volkomen in se. Zal de drukker niet zeggen, dat de esthetiek van het schriftvlak onmiddellijk verband houdt met de stof-inhoud?

En van tasten gesproken: van waar anders de drang naar wat Abraham à Sancta Clara zo enthousiast noemde een 'herrliche Sach', het papier, mooi papier; zelfs naar een duurzame band om het genot-dat-men-weet te bewaren.

Ja, hoe zal het hoor-boek worden aangeboden, want dat nieuwe komt in de handel, in welke gedaante ook!

Zijn de verhoudingen aldus, dat wat wij in onze jeugd als een pleonasme aanvoelden: het 'lees-boek', de term zal worden voor het in het individualistisch verkeer opgaande boek in tegenstelling tot het 'hoor-boek', voor de collectiviteit bestemd. Het woord 'hoor-beeld' kreeg immers zijn burgerrecht reeds... aangeboden? Evenals de 'mise en ondes' in tegenstelling tot de 'mise en page'[(1)].

28.

Er is nog iets anders in deze wisseling der gestalten. Als Tolstoj opbiecht, dat het boek de afstanden verkleint, of als Schopenhauer, nog vóor hem, 'ein Brief aus der Heimat' aanvoelt als van meer leven bezield dan 'das Gespräch der ihm umgebenden Freunden', dan denken zij beiden aan de levende mens, aan zijn uitstorting door de innerlijke s t e m . Het is de vraag of radio, brengend 'la présence immédiate des voix les plus lointaines', zoals Jules Cain het uitdrukt, de bevrediging schenkt welke het onvolkomen geluidloos contactmiddel waarborgde. Wat is inniger

(1) De radio brengt immers reeds 'opschriften' aan, seinen welke rubrieken 'inluiden', als b.v. voor het Duitse Wehrmachtsbericht.

aan de mens: zijn hand en haar grilligheid, of zijn stem en haar betovering. En blijvender: het visuele of het auditieve?

Wordt de mens hier blij gemaakt met een ‘levende mus’, bevrediging voor zijn streven naar omvatting van de wereld; voldoening aan zijn steeds maar zenuwslopender levenstempo?

Want niet te haastig: de verre stem, kan blijvend zijn meteen. Wordt in Nederland al niet door de postbode bezorgd de gelukwens op fonoplaat, al zijn het dan slechts dertig woorden...

De vraag blijft dus: of de autogrammenjager uit de tijd zal geraken, hij die meende iets van het eigen wezen te hebben opgespaard van de velen, wier handtekening hij bezat, nu de mens door zijn stem de huiskamer kan vullen.

Van zijn streven doet de mens geen afstand ook, want nog dichter zal hij die ‘voix les plus lointaines’ willen brengen. Hij zoekt immers een ander schrijfvlak, een ander ‘transfer’-middel, en voor het oog, opnieuw: de ‘klingende Leinwand’. Televisie.

Wordt, in de persoonlijke sector, deze mogelijkheid tot verlossing uit de afstands- en tijdsgreep? Maar hij zal rusten, voor hij van dat beeld de vaste neerslag zal kunnen houden?

Wordt het eer een beklemming voor de mens? Horen en zien van een gevangene is het van aard om te verzoenen met het lot van de scheiding?

Tenzij de mens nog dichter komt tot de mens - hij verstoffelijkt zijn leven meer en meer - door Huxley's feelings, het wonder, dat uit de ‘klingende Leinwand’ gestalten doet treden, die den toeschouwer bedwelmen, obsederen. Reeds is de reliëf-illusie door middel van het stereoscopische blauw- en rodelijnenspel, gezien door gekleurde brillen (blauw en rood in één bril) een overwonnen standpunt. Reliefkaarten zijn in Peter's M i t t e i l u n g e n opgenomen en de steden hebben reeds in rij gestaan voor de film van dit maaksel.

Dan graaft de mens ook verder naar de gedachte-overstorting. En daarin gelden twee mogelijkheden: óf Gernsbecks menograaf legt de gedachte vast, zonder verwoording en zij gaat door de hypnob i o s c o o p (!!), voelbaar, over in zijn levenspartner. Aanleggen van een soort van toverroede, gezwaaid als een maarschalkstaf. Of het komt eens zo ver, dat de auteur zijn boek uit zijn brein kan doen treden, zichtbaar gemaakt in zijn personages,

in zijn taferelen, in zijn landschappen, zo wij willen z i e n en h o r e n .

Perk kan dan weer dichten-zonder-spreken: ‘klinkt helder op...’ en wij zullen beseffen, zonder iets gehoord of gezien te hebben, hoe trots de krop den dichter in de keel zat bij de conceptie van zijn toch gelukkige ‘aanslag’. Naderen wij niet tot den zanger-met-de-luit, die de accoorden slaat, tot de oer-bewogenheid van wat muziek is?

29.

Ongemerkt gingen door de oproeping van het innig menselijk contact drie wezensvormen van het ‘boek’ in elkaar over, zoals zij in de cultuurgeschiedenis elkaar ook telkens en telkens weer beroeren: de brief (over telefoon en fonogram van Verne in D e l o t g e v a l l e n v a n e e n C h i n e e s naar televisie); het dagblad (van boodschap over brief naar dagblad en radio-diffusie[1]; en het boek-zelf (van dictie-vorm over ‘stomme’ genieting naar hoorbare doorzending). Hun aard wordt enkel bepaald door den ontvangende in eenzaamheid of in collectiviteit neergezeten, want wezensvreemd zijn de genres der m e d e d e l i n g - een prachtig woord dat naar de t r a n s f e r t s gaat - allerminst. Hoe wonderlijk de vormen vervloeien! En hoe snel. Het was toch wel Rabelais, die zich geen beter ‘transfert’ kon inbeelden dan de brief bezorgd door een exemplaar uit een naar al de eisen goed onderhouden duiventil. Nu gaan in de rhythmische scandering van het kort lang, louter conventionneel, niet enkel woorden maar ook in repels gedeelde beelden over de wereld en is men te wege simultaanzendingen mogelijk te maken, die alle op één bepaald punt toekomen, wat met duiven toch nog ‘fraglich’ bleef.

(1) Hoe het dagblad doelmatig in een gesproken vorm kan overgaan, leert deze tijd aan de hand van de waarschuwing in de ‘Nieuwe Rotterdamsche Courant’ toen de papierschaarschte (en wellicht nog andere redenen) het blad dwongen te berichten, dat de abonnenten de redactie telefonisch om inlichtingen konden verzoeken ressorterend onder rubrieken, die zouden wegvallen. Zonder terug ‘brief’ te worden, gaat het lijken op de tijd van Fugger en het nieuwsbureau dat zijn huis bediende. Met een winst van zoveel niet bedrukt papier, anders opgebruikt in n-exemplaren (hoog cijfer) ten gebruike van m-belangstellendeen (zeer gering cijfer). Ook hier is plaats voor een verwikkeling: zal de krant *elkeen* berichten mededelen en daarvoor haar personeel inschakelen? Of zal de berichtgeving enkel voor de abonnenten gelden. Hoe deze dan te herkennen? Door televisie?

30.

Een bepaalde, verleden geschiedenis-periode kan in een ommezien tot een fantastische wereld worden gemaakt, wanneer de auteur niet anticipeert, maar de verworvenheden van de eigen tijd toepast op de levensgang van vervlogen dagen. In H e t z w e v e n d e s c h a a k b o r d leerde L. Couperus ons dat, toen hij tragi-comisch, archaïserend in de geest der gevoelens en gewaarwordingen het minnezangersverhaal, geheimzinnig, en nog geluidloos, op de wand liet projecteren. Dat dooreenschuiven van reële werelden voert, irreëel, tot een zonderling begrijpen van de menselijke gevoelssfeer en leert de constanten van de ziel zeer suggestief aanvaarden, soms met de weemoed van de humor.

Als verklaring voor de genesis van het sprookje vormt het verhaal een mooie bewijsvoering. Maar ons is het een voorbeeld van tijdsdoorlichting om door regressieve methode ook toekomstmogelijkheden, nu door auteurs uitgebeeld, als waarheid... te willen ondergaan.

Auditieven en visuelen krijgen bij afwisseling hun kans. Couperus schoof ze juist naar een bepaalde tijd, die ànders was ingesteld, dan hij hem dwong te zijn, door mekaar, en deed ons nadenken.

31.

Een conclusie: het aantal verkeersmiddelen der gedachte neemt toe, doch hun diversiteit schuilt enkel in het geniaal uitzetten van de in de kern aanwezige middelen, waardoor meer en meer, en breder lagen van mensen, meestal buiten hun wil, in het verkeer worden opgenomen.

Telkens, juist omdat de lagen soms oppervlakkig worden beroerd, wordt er in elke ‘boekatmosfeer’, meestal ten onrechte, bitter om de veelheid geijverd.

Zo eigenaardig is de inwerking van het ‘boek’ geworden, dat de gewekte lectuurfuncties van de mens, samenlopend met sociale motto's van allerlei aard, b.v. in de 19^{e} eeuw, gingen tellen in de handelsrecepten. Geen andere verklaring voor het ontstaan van het feuilleton, voor het premie-verhaal, voor de prent-albums, voor de reeksuitgaven, voor de periodieke aflevering

van item zoveel kinderverhalen, met een rechtstreekse verlenging voor de 20e eeuw in de commerciële, locale radio-zenders. Als vanzelf naderen wij terug tot par. 20, dat wij niet verder moeten aansnijden.

Edoch het aanspreken van de veelheid, zelfs van de geselectionneerde veelheid, kan een dwingende noodzaak zijn, gesteld door de vernieuwing, door de kapitaalsblokkering van de jongste vinding. Hoe menige serie van illustratie-werk met groots opzet was de conditio sine qua non voor de uitgave van één boek dat te hoog, en onkoopbaar dus, in prijs zou geweest zijn, ware het alleen bedoeld geworden. Met het gevolg, dat latere nummers van de serie blijven hangen, omdat de publieksnieuwsgierigheid voor dat genre verzadigd is. Op die wijze kreeg de wereld, waarvan de 'menichvuldicheyt der boecken onendelyc' is, volgens Anna Bijns, meer boeken, dan er nodig waren en werd de bibliografie overlast, omdat de vindingrijkheid van de mens hem op een zijpad lokte.

32.

Zou men menen, dat enkel deze veelheid materie-probleem is? De meeste vraagstukken van het boek zijn ons toegeworpen door de verrassing van de groei, onder de dwang van de technische volkomenheid. En het resultaat van de volkomenheid heeft de mens op het pad gebracht van andere vindingen om aanwas in aantal en groei in volume te minimaliseren en te reduceren.

Wat zou de boekwereld aan ruimteproblemen hebben op te lossen, stonden wij nog met de Babyloonse boek-eenheid, die 3 à 4 strekkende meter opvroeg voor een gemiddeld boek in 150 à 200 tafels?

Laat de besmettelijke vreugde van de kleine man weldoend zijn geweest, toen hij voor zijn beperkt boekenbezit in featherweight, dus 'opdikkend' papier (de term is van een kleurige, petit bourgeois Protzerigkeit) een royale boekenplank kon doen timmeren, voor het 'kuuroord der ziel', die de bibliotheken hoeven, te zijn, werden de juweeltjes, hoe licht ook, zware belastingen en stonden zij in het nadeel bij de op 'Bijbel of dundruk' papier in het verkeer gebrachte vacantie- en vervelings 'omnibussen' met klassieke, novellistische of detective en humoristische inhoud.

Aanschouw het boek in zijn materie en zie hoe de strijd om duurzaamheid en veelheid zich uitdrukt in de encyclopedie; hoe de wil om de gaafheid en eenheid van de boekbouw (voor tekst en chemigrafische illustratie) voor B r o c k h a u s het zware boek brengt en in de B r i t a n n i c a de boektechnische eenheid, zozeer geprezen in de bloeijaren van de typografie-met-de-houtsnede, geheel te loor gaat.

Steeds wordt de Chinese vorst beklaagd, die dagelijks, in hout en bamboe precies 120 Pond te verzetten had om zijn regeringstaak te volbrengen. Dat is nu minder wellicht, maar zal de geleerde van heden kleiner vracht verzetten in zijn Lexika en handboeken, berekend op de duurzaamheid? 'Der Bibliothekar' aldus Oldenbourg, 'ist heute Organisator mit Karteien, steht nicht auf der Leiter' - iedereen denkt aan Spitzweg's gemoedelijk doek - 'sondern lässt mit Aufzügen und Eisenkarren, die von ihm verwalteten Schätzen bewegen...'

Van veelheid gesproken!

33.

De wereld, die door het Claviger-kevertje (par. 19) wordt ontsloten, op stuk van grondstof en vorm van het boek, gaat het bevattingsvermogen van een klein scribentje ver te boven. Niet eens fantasiegebied wordt er mee betreden - al heeft het er eenige decenniën het uitzicht van gehad - de gereduceerde chemigrafie is immers werkelijkheid.

Werkelijkheid geworden, en haar aanleggers zitten verscholen in verschillende domeinen, daar, in de eerste plaats, waar getracht werd de ontwikkeling van de productie bij te houden, zonder als slachtoffer te vallen van de opstapeling. Immers, in de loop van eeuwen, bracht noch rechtopplaatsen van boeken, noch boven elkaar rijen tot het kerkgewelf toe, verlossing; noch volzetten van zalen langs wanden en vloeren, bouwen van torens. Wegstoppen van vouwformaten in hoge folianten om tussen de planken geen plaats te verliezen is een lapmiddel van de 17^{e}, 18^{e} eeuwen, en latere nakomers, die in haast oneindige rijen normaalblocs binden van x bladzijden naar gemillimeterde hoogte, lossen het magazijnvraagstuk, een grondstoffen probleem, niet op.

Zeker het vraagstuk is uit de weg te gaan en een oplossing te geven langs het eerste lid om van de omschrijving: g e d a c h t e -lichaam, door de gedachte in haar verklanking en verspreiding te kortwieken. Mercier en Uzanne - in andere ideeënorden dan J.J. Rousseau - brachten kordate voorstellen, maar het is te bezien of elkeen zo vernietigend zal denken over de roman als kenvorm als Uzanne. Ortega y Gasset gaat als voorbehoeder van de beschaving omzichtiger te werk door middel van een menselijk geachte preventieve selectie.

De bestaansreden van de E n c y c l o p e d i e p e r m a n e n t e nadert, in zekere zin, de klacht van den jongen dokter, die G. Van der Haeghen in 1908 reeds toevertrouwde, dat hij ten koste van veel geld zoveel boeken doormoest om, na veel zoekens, eindelijk het paar lijntjes te vinden, dat hem heul bijbracht.

Maar toch wil de mens de verscheidenheid en veelheid de kansen laten uit vrees een niet meer te achterhalen mogelijkheid voorbij te zijn gegaan. Daarom vlucht hij met zijn bezit liever in de reducering en rekent hij op de aanpassing van het oog om te leren werken met het haast onzichtbaar kleine. Had hij zich al niet geoefend in microscopische schriften?

34.

Bondgenoot is het licht, waarmede hij nog niet geschreven had dan op vruchtenschillen of aristocratisch en trotsweg in de schriftdrager zelf b.v. in de B i b l i o g r a f i e van Nijhoff-Kronenberg, of al spelemeiend, in een wedloop met de tijd, om, een paar eeuwen geleden, boeken te maken: ‘cum figuribus et caracteribus ex nulla materia compositis’.

35.

Het vraagstuk van de reducering boeit de mens eeuwen. Of hij kort de afstanden in en ziet wat groot is, klein. Of hij verruimt de dingen en ziet wat klein is, groot. Het gaat dan niet om wat snippers grondstof te winnen door de letters, elegant schuin te leggen en de margina in te korten. Die winst mag het ‘vehikel’ baat hebben gebracht, toen de auteurs op reis dienden te gaan, vrijwillig of gedwongen. In een geheel andere wereld zoekt hij

het, daar waar heel schrandere lui niets ontdekt hadden, want is het niet opmerkenswaard, dat een J. Verne b.v., die koele romanticus, zijn kapitein Nemo niet beter weet te helpen in de samenstelling van zijn Nautilus-bibliotheek dan door standardisering naar een vrij groot formaat? Hij laat de lezer vrij spel in de controle op de duikboot, die al een orgel voert en nu nog 12000 stuks moet bevatten. Is het omdat het oog, toch reeds gewapend met een onvolkomen bril, een onoverkomelijk bezwaar scheen voor de genieting van het sterk gereduceerde boek?

In alle geval zag Verne de noodzakelijkheid in, relatief veel volumes mee te geven, waar de meeste toekomstzoekers en enquêteurs in tijdschriften het aantal maar liefst op een tiental of en dozijntje bepalen, wellicht daartoe gedreven, omdat zij niet bevroedden, dat het volume van de veelheid kleiner kon worden gemaakt.

36.

Reducering van de inhoud door inkrimping van de schriftlengte, door kortschrift? Maar elkeen weet hoe onvolkomen de verklanking opstaat uit in dwangcamisole gelegde taal: te veel moet bijgedacht worden, meer dan wat nodig was ten tijde van de plus minus gestandardiseerde abbreviaturen. Trouwens wij zagen toch, dat het boek zich verlengt in de loop der dagen.(1)

37.

Paul Scheerbart heeft dan de knoop doorgehakt. Om zijn micro-schrift te lezen maakt hij de ogen verstelbaar in L e s a b e n d i o . Zij fungeren als telescoop of microscoop bi appetite. Hij zit onmiddellijk in de nabijheid van de werkelijkheid: de Bradley A Fiske-lorgnet in 1932 in het Z e i t s c h r i f t f ü r B ü c h e r f r e u n d e beschreven en tans volop, met het Visolettglas in studie genomen door de vele collega's uit de documentatiewereld, waar nu reeds beweerd wordt, dat de reducering de nuttigheidsgrens (1:3,2) overschreden heeft.

Daar voelt men zich aandrijven. De reducering is een feit.

(1) Schroevers ‘Stenografische novellen-bibliotheek’ (1916) kende wel geen groot succes.

Alleen wordt nog geworsteld met de lectuurpractijk van de verkleinde wereld.

Een woord voor het kijkglas hebben wij reeds lang. In 1907 smeedde Dr Dioscorides het in De Gids: boekbril en wel naar aanleiding van Otlets referaat Sur une nouvelle forme du livre, van 1906.

Er zwalpen trouwens zeer aardige vogels voor het raam, die vragen om binnengelaten te worden! Otto Baschin spreekt in Peter's Mitteilungen van 1930 toch van een 'Taschenfernglas für Geographen' waarmede hij - de luiaard! - van op 1 ½ m. afstand boektitels leest op de hoogste plank van zijn bibliotheek.(1)

Tot de bril komen we allen, als wij reliëffilmen verwezenlijkt willen zien. De mode om met het kijkglas naar de schouwburg te gaan zal zich terug inburgeren. Wapen: de cinemabril. Met de bril zal de doorsnee-intellectueel zijn werk afdoen.

De leesfunctie, zo lijkt het wel, zal dan in afzienbare tijd langs een machine geleid worden, leesfunctie in hoor- en zienvorm.

38.

Microboek dus. En daar klopt de rol terug aan. Of het vouwboek met het vijsapparaat om de schriftvlakte voor het spiedend oog te brengen. Te jong nog is de boekvorm, om zijn definitieve verschijning te hebben.

Loert geen verlies? Jawel: de vrees wordt groot, dat het visueel geheugen een nieuwe last te dragen krijgt, wanneer het op tekst vergelijken aankomt, het 'opslaan' van de passages zich opdringt(2). Hoe geïnteresseerd discussieerden in de Middeleeuwen de twee Franse monniken niet, vereeuwigd in het graniet van hun klooster, omdat de codices konden opengelegd worden, waar het zijn moet. Hier zal het oog zich telkens en telkens moeten afwenden. Simultaan bekijken komt slechts bij projectie of reproductie in vergroting voor.

Wij hebben steeds superieur geglimlacht, als wij door Chinezen

(1) Zijn boeken hadden nog geen gehoor gegeven aan de spiraalhechting in celluloïd of metaal!
(2) Het argument, dat vergroting van de passus in reproductie steeds mogelijk blijft, neutraliseert het bezwaar niet.

ons zeventiendeeuwse lezerswiel onvolkomen zagen reproduceren en trots waren wij op het technische raderwerk, dat tekstvergelijking van onhandelbare vele folianten - hoe potsierlijk de geleerde ook voor zijn trommel aanzat - mogelijk maakte. Wij dankten J. Verne, omdat hij toch minstens voor een aanvoerapparaat zorgde, dat de referentie-arbeid vergemakkelijkte.

Met de winst van de microfilm is de winst van de codex heen, t e n z i j een simultaanbril gevonden wordt. Aldus glijden wij, onhoorbaar, naar het lectuurlaboratorium af, waar lezer en consulteerder met preparaatstrookjes (in 'camisia' bewaard?) en rolletjes hun allerintellectueelst spel zullen bedrijven, met zeer veel vingertoewijding.

Moet er dan ook een nieuwe boekhygiene komen, want ongetwijfeld moet op de behandeling van de exemplaren, die ingesteld moeten worden, streng worden toegekeken en zal de beschadiging moeilijker te herstellen zijn. Ontvlambaarheid is minder te vrezen, vermits de film-zelf de rode haan niet meer ducht.

39.

In de aanvang van de 19e eeuw konden grote en kleine kinderen voor 0,50 fr. in diorama's stereoplaatjes aan hun blikken laten voorbijgaan. In een donkere zaal: prototype van de komende micro-leeszaal, tenzij bizondere leestafels met hoofd-omvangend apparaat de raadpleging mogelijk zal maken in een ruimte badend in het licht.

Het kan alleszins ook anders worden: lezen in donkere zaal met naast zich het zelflichtend papier van Fresch; maar de laatste vindingen wijzen er op, dat volledige verduistering ter wille van de doorlichting niet nodig zal blijken.

Nieuwsgierig worden wij toch om te weten, hoe het gesteld zal zijn met het leestempo. Er zal toch eer gespeurd moeten worden dan flink doorgelezen. De voorbereiding tot de lectuurplechtigheid wordt ingewikkelder!

In sommige omstandigheden kan er 'collectief' gelezen worden van een beeld, wat winst kan inbrengen voor het onderricht. Evenwel, zal er rekening moeten gehouden worden met de leestempi van de onderscheiden individuen. Reeds nu is er het

ongeduld van den snellen lezer en de verbolgenheid van den tragen bij de projectie van teksten, brieven en documenten in de cinemazaal, al naar gelang het beeld te lang blijft staan of te snel verglijdt.

40.

Behandeling van deze nieuwe inzichten voert ver weg van de grondstof van het gedachte-lichaam, waar toch een paar vragen opdoemen. Vooreerst deze: hoe worden de micro-boeken en wellicht convoluten geborgen. De vloek van Kallimachos betreffende het ‘grote boek’ dat veel andere inhoudt, en verstopt, zal in de mond genomen worden door velen, zo de rol de bepaalde toekomstvorm wordt.

En anderzijds wordt zij het niet, dan zullen wij voor ons hebben snipper-strookjes, die moeilijk op zichzelf zullen kunnen bestaan, vanwege hun kleinheid. Het filmvel, in gestandardiseerde maat(1), dringt zich wellicht op, met al dan niet belichte partijen, zoals menige bibliotheek in de goede tijd wit papier toevoegde in de band om een klein brochuurtje aan stevigheid te laten winnen.

Er komt evenwel nog iets anders zien: wat met de signatuur, de leesbare signatuur?

Is het microboek een tabula-steekkaart, dan wordt de berging zeer gemakkelijk en de signatuur biedt geen moeilijkheden aan. Wordt het een rol: dan staan de doosjes gereed om met series in een soort van Romeinse nidi te verdwijnen. Pathérollen van het eerste uur werden aldus ook weggestopt. Maar toch komt dan weer de vraag: wat met de signatuur? Hier zouden vorm en grondstof bibliotheconomische verrassingen kunnen inhouden. Dringt de afkorting terug in de titel? Wordt alle opschrift gebannen en staat er als wachter een getal? Dat brengt met zich, dat de aanvrager pas bij de doorlichting zien zal of hij het gewenste werk ontvangen heeft: gevaar voor overbodige manipulatie!

Eén zekerheid moet gewonnen worden, wil de filmothecaris niet

(1) Het gestandardiseerde fotocopieformaat is in studie genomen in verschillende landen.

altijd gedwongen zijn de boekbril te gebruiken: voor titelreproductie, of wat ook staat op film of strook of vel het nummer van doos of gleuf of zakje in maximum grootte.

Wij zien nog wel iets: de shelf-list van de Amerikaanse bibliotheek wordt een overlevingsgelegenheid aangeboden in geval de microfilm in systematische opstelling wordt weggestopt, shelf-list in de vorm van een beknopt geannoteerde doos-lijst.

41.

Het microboek in film (volumen), tabula of strook (tomus, ziedaar de oude wereld weer extra goed belicht!) biedt bij zijn verlies in de confrontatie van teksten de winst aan van het goedkope, feilvrije gecopieerde citaat met zijn context, waartegen, om materiële en tijdsredenen, werd opgezien. Lasswitz heeft in A u f z w e i P l a n e t e n het copieerprobleem onder ogen genomen en gaf ons het vooruitzicht, dat in een halfuur, door middel van een zakapparaat, een redelijk boek klaar zou liggen. Met de huidige apparaten van Saint Rat en Seidell komen wij reeds tot 300 blz. per uur en nu al wordt gewaagd van Amerikaanse cijfers, die 3000 benaderen.

Ver is zeker het genotvol, romantisch afschrijven in een schoonheidsogenblik. Maar het feit is er en de techniek treft.

Tevergeefs gaat het auteursrecht zich met de zaak bemoeien. Kan voor elke copie-aan-de-bron een recht geheven worden, het privatim copiëren-van-de-copie is oncontroleerbaar geworden en wat onze tijd bindt aan de Oudheid in dat opzicht, onderscheidt er hem van: elke copie, ook clandestien genomen, is feilvrij. Een Oud-Testamentvraagstuk, een Divina-Comedia-vraagstuk zullen zich niet meer voordoen.

De zaken staan reeds verder: hoeveel bezwaren rezen destijds niet tegen tijdschriften, die artikel-excerpten meedeelden. De gezonde oppositie verliest haar bestaansgrond, nu organismen, op aanvraag, de volledige tekst in micro-film meedelen van de artikels in excerpt aangekondigd. Herhalen wij dat maar: krijgt het copiëerrecht een ander uitzicht? Want nu toch raakt het ‘afschrift’ op voor de auteur oncontroleerbare wegen, immers met de mededeling van zijn ‘hand’ schrift aan een bepaald

tijdschrift had hij nog een illusie wat de beperking van de verspreiding betreft. En nu?

Toch alweer een traan geplengd: de aanstreping verliest haar kans en de ontboezeming van de lezer wordt niet opgevangen door de margina. Een nieuwe por naar het lectuurlaboratorium met het steekkaartstelsel. Noodzakelijkheid voor de doorsnee lezer om het zelf te brengen tot een systematiek van zijn individuele wetens- en leesstof.

42.

De wereld verandert van uitzicht onder onze eigen blikken. De mogelijkheden toch staan verrassend verder dan Lasswitz utopisch voorspiegelde, toen hij het boek zag opdagen in klassieke waaiervorm en het blad door het neerdrukken van een knop werd omgedraaid, als had de Marisaan het niet verder gebracht dan onze vioolvirtuoos, die, zoo 't hem lust, de partituur kan wenden door een druk op de voetpedaal. En de zuignapjes van onze machines, of de gummi-stuwers?

Schoot zo ook Forster niet te kort, die in zijn verbeelding het summum der Wijsheid, een alwetende vrouw, naar een ‘code’ in ordinaire boekvorm zag grijpen om wegwijs te worden in een knoppenstel, dat het ‘weten’ beheerst. Een automatische mnemo-techniek, meer niet, waarvan Wells reeds liet proeven in 1901 in de vorm van zijn ‘onthouders’ voor T h e f i r s t m a n i n t h e m o o n, kordaat, maar niet permanent in 1935 door Huxley vervangen door de onpersoonlijke geheugenspoelen, een bespotting voor de mechanische mens.

43.

De vormen van het gedachte-lichaam hebben in hun verscheidenheid een beperking. De techniek brengt wellicht zeer gecompliceerde machines in gebruik in tegenstelling tot het verleden, b.v. als de mens toch tekstvergelijking wil mogelijk maken, en dan een soort van revolver-lorgnet moet vinden, bewogen door een miniatuur-motor om de instelling of kolom zoveel of vlakje-'n-dit snel te laten verlopen. Wat nu een zenuwachtig bladen is, een ritsen met de hand, wordt speurend ogenwerk om in de vlucht van het rollen of zoeken op het vlak kordaat te reageren:

de beweging stil te leggen. De werker wordt geheel lectuurtechnicus; hij zoekt het hemelgewelf af, als was hij sterrekijker.

44.

En midden-in de wereld van spoelen en raderen met de gecompliceerdheid van de machine, blijft soms de eenvoud stralen en de armoe van het middel. Wat was b.v. Sven Hedin met al onze schrijftechniek, toen hij niet eens geholpen werd door zijn eenvoudige schrijfstift. Onder een storm, die alles uitvlakte, was hem lief de omstandigheid, dat hij, deinend op zijn woestijnschip, stevig doorgedrukt had op het schrijfvlak, zodat de weerdruk van zijn schrift het spoor van zijn aantekening bewaarde. Schrijven met niets kan duurzaam wezen, duurzamer dan het vismonogram in het zand...

45.

Het is goed de mens er af en toe aan te herinneren, dat er eenvoudige zaken in de wereld zijn, die hem ook hebben geholpen, juist dan als de techniek dreigt het hem moeilijk te maken. De chemigrafie schijnt hem nu wonder wat, maar hij vergeet, dat zelfs het Claviger-kevertje voorloopers heeft gehad.

Onder al de grondstoffen, die de mens voor zijn boek heeft gebruikt, fungeerde ook de huid door Ovidius met geheimschrift belegd: met melk. Van inscripties op haringen heeft men ook gehoord.

En dat voert er toe de dichters nog eens aan de tand te voelen, wanneer zij het hebben over het boek en zijn grondstof. Guido Gezelle moet het niet ontgelden voor zijn ‘nageldeuntjes’, zeer armoedig materiaal, maar wel Chaucer, die in zijn Canterbury Tales nodig vond te schrijven

> ...goden, die dit oord
> stiert in banden van uw eeuwig woord
> en in diamanten tafel grift
> uw hoog gebod...

Het ontgaat niemand, dat, ‘hooggezetenheid van de goden’ en de drang naar onverbreekbare vereeuwiging de dichter naar de grenzen van de mogelijkheid drijven. Kiest hij daarom niet

in het aardse arsenaal wat duurzaamst is: diamant. Geen was, geen staal, geen celluloïd of ander diafane materie zonder waarde. En Chaucer wordt de gevangene van het Bijbel-beeld! Hij ziet Mozes met de s t e n e n tafelen voor zich zitten. Ongecontroleerd forceert hij de grenzen van het begrip en gaat over de waarheidsmogelijkheden heen en vindt: diamanten tafelen. Was het nu nog een tijd geweest die de micrografie of de microgravering kende; dan kon zijn mooi beeld gelden: een eeuwige grondstof beschreven met een eeuwig schrift.

Op degelijker wijze en subtieler in de geest dan de realistische Chaucer, doet het dan de voor de wereld vluchtende Cyrano de Bergerac, wanneer hij voor zijn M a a n r e i s eveneens naar diamant grijpt als schriftbodem. Zijn minuscule boekjes hangen aan het oor, want zij vervullen een auditieve functie: grammofoontjes zijn het, avant la lettre, elk op zichzelf met veren en een ontraadselstiftje. Hier schuilt reeds de micrografie, want de dingetjes zijn, haast onmeetbaar, kleiner dan onze machines-van-het-geluid.

Waarom kiest hij, het elegante diamant: als sieraad of als duurzaamheidswaarborg?

46.

Nog een poëtenfout... Niet zoo gemakkelijk immers volgen wij Puteanus als zijn Comus ‘op de schors van een beuk een k e u r i g ingegriffeld gedicht bemerkt’. Aan de nauwgezetheid, waarmede gegrift werd, komt de twijfel niet knagen, wel aan het keurige uitzicht. De stof heeft weer haar grens, want zij staat hier niet als geschaafde codexplank, maar als levende boom, die de letters mee vergroeien laat en veel onregelmatiger en knoestiger, dan wanneer wij schrift in rubber samenpersen of uitlengen, als stond het in lachspiegels.

47.

Edele stoffen zijn er en grove. Elk met hun functie. De gouden tafelen en ivoren dito... maar onooglijk is asbest, bestemd om handschriften te beschutten als dat van het wondere boek van Lewis Caroll A l i c e i n w o n d e r l a n d , voor een onzegbare

som verzekerd en als het ware in de grond gestopt. Maar zal asbest niet het gewenste middel zijn om de filmdoosjes te voeren? Wat goed is voor het unicum, blijft aanbevolen voor het gemene, voor wat lang, altijd moet duren, al brandt de grondstof nu minder dan een pak papier.

48.

't Is al zorg voor het boek. Tedere zorg, vol eerbied voor een schepping. Bewaring om nuttigheidsredenen. Er is nog een andere beschuttingsreden, een moderne, bedacht door een vrouw, die de functie toevertrouwde aan p a p i e r c r i s t a l, om de invidualistische zin van den Fransman, in casu Parijzenaar, te bevredigen en hem, verstokt aanhanger van het kwetsbare, gebrocheerde boek, niet-koper-per-definitie, en ontlener bij het ‘cabinet de lecture’ in de waan te laten een eigen, nieuw exemplaar... voor een tijdje vast te houden en zijn geel of witte kaft al maar door te zien, als gluurde het hem van uit het uitstalraam tegen, met auteur en titel. Dit niet beduimeld, ongeschonden exemplaar draagt al vast niet het uiterlijk merkteken van een vulgair gemeenschappelijk gebruiksartikel: de zwarte onpersoonlijke bibliotheekband. Het doorzichtig middel van de psychologe van het boekverkeer, beschermster van het vehikel, had succes!

Om boeken tegen de Hunnen beschut te hebben werd Wiborada van Sint Gallen tot patrones van de bibliofielen.

Een kaarsje, bitte, voor Melle Monnier, die tegen vandalen vecht in een Parijs Arrondissement.

49.

Na een feit uit de practijk, nog een feit uit de fantasie.

Dichters denken voor de mensheid, zo beweren velen en dus is het heilzaam na te gaan, hoe zij zich soms de dragers van hun ideeën voorstellen. Duhamel heeft in zijn Pasquier-galerij een allerzonderlingsten fantast zitten, toch van een reëler soort dan Pater van Heugten, die reisverhalen of romans als magnolia's aan de bomen laat groeien. Van ‘capitaine Singleton’ durft Duhamel vermoeden, dat hij doende is zijn ‘mémoires’ te schrijven ‘à l'encre sympathique sur des tickets de métro’.

Maar, Here mij, zo ver is dat de mensch niet voorlichten, wat de schriftbodem betreft, vermits een Antwerps auteur met een ‘diamanten’ geschrift zich verkrampt aan tramticketjes, die alleszins groter zijn dan Gezelle's nagels, en zelfs iets groter dan Singleton's metro-strookjes.

50.

Wat is fantasie? Of wanneer houden de feiten op feit te zijn? Wat wij tot een onvolkomenheid bestempelen in de geschiedenis van het boek: het blokboek, steunt op een procédé, dat de mens niet verlaat. Waar men meent het kwijt te spelen, is het meer dan dwingend aanwezig. Kind van de stempel - en hoe oud is die! - heeft de gedachte van het volle blok de mens bevrucht. Bv. voor de panelen van de blinddruk. Niet minder voor de eerste glimp van het cliché, als voor Moretus in koper gestoken wordt het M a r t y r o l o g i u m S^{i} H i e r o n y m i . Breitkofp und Härtel hebben er hun vinding over heen geleid. Maar het sterkst staat Pierlala wel op in de gedaante van de ‘flan’ of ‘stype’, want niet zo triomfantelijk stapt de losse letter de eeuwen door om het boek te bouwen of zij wordt over de lijn heen tot blok. Immers wat doet het er toe, dat het blok rond staat?

De losse letter-zelf wordt trouwens in het flan gebonden: zetsel voor spoorweggidsen, prijscouranten in tabula-vorm bewaard.

Een merkwaardig blok-compositie maar licht op de hand, kreukbaar en doorzichtig, vormt het ‘cliché’ voor de koperdiepdruk-rotatief. De montage steunt op een haast fantaisistische verscheidenheid: het is of er bestaat geen wet voor de grillige compositie. Maar vast wordt het alles: door het cliché, het blok. Zo leeft een vorm in 's mensen hand.

51.

En sterft er een, dan legt de geest hem niet af.

De ‘Grande Librairie’ van Antwerpen gebruikt als schildje om, bij de bestellingen het kontonummer op het pak te vermelden, zo waar het beeld van de ‘battledore’ oft ‘Haneboek’, zelf de mummifiëring van de wastafel met handvat, het notablaadje

van de Middeleeuwer, het kladschrift voor van Ruusbroec.

Met de beste wil van de wereld zou de Groenendaler museum noch bibliotheek ooit een ‘klad’ van zijn werk hebben kunnen nalaten.

‘La grande librairie’ maant ons daaraan te denken, na zo lang.

52.

Zoveel vormen komen weer. Wat hier sedert een paar nummertjes staat is niets anders dan het opborrelen van reminescencies. En hoe duiken zij op? Plots. Deze jaren, 1942 en 1943 en eilaas te vrezen is voor de volgende, komen kersverse boeken in de hand, gebouwd uit verschillende soorten van papier: 't is wit, en dan weer grauw, en dan weer geel, al door mekaar, glad en gekorreld, plat en golvend, standvastig in zichzelf en rekkend onder atmosferische omstandigheden. Deftige boeken nog wel. Rijst niet de herinnering aan oud goed, uit perkament en papier, toen schaarste en soms achteloosheid, het zó aanlegden, dat onze handschriftencatalogi nog de sporen van dit amalgaam dragen?

Verwend als wij waren... Moeten de catalogusregels niet worden aangepast?

53.

Maar is er dan toch - in de boekbouw - niet ooit iets nieuws, een kleinigheidje maar?

Jawel: het gesloten boek! Nu sedert jaren kenmerk van onze machinaal bereide katernen en zo ingeburgerd, dat uitgever Godenne bij een Franse vertaling van A. Salomons, een waarschuwingskreet noodzakelijk acht om de koper, gedreven door machtswellust, te beletten zijn wapen, genotvol, in het boek te planten. ‘Lâchez ce coupe-papier’ riep hij hard, want simpel en exotisch, had hij een boekje bereid ‘à l'orientale’, met de voorsnede dicht, en de pagina's twee-en-drie van elke katern van vier onbedrukt.

54.

Van snijden gesproken! Heeft de jonge ingewijde er zich reeds rekenschap van gegeven, hoe snel een vouwboek Oosters wordt,

of Westers, opisthografeerbaar of niet? Een vouw verkeerdelijk doorgesneden en het lot is geworpen.

De juiste snede en de opisthografeerbaarheid van de grondstof brachten dan ook de Westerse katern, de opene. De onjuiste snede en de opisthografeerbaarheid brachten het Hebreeuwse boek. De juiste snede en de onopisthografeerbaarheid brachten het Chinese boek. Drie stempels van beschavingen.

55.

'Dis moi qui tu hantes et je te dirai, qui tu es'. Dat is ook zo voor het boek. Zie de kerkvoogden aan het kathedraalportaal, bekijk hun boek. Wij zeggen op slag aan welke godsopvattingen zij hun hart verpandden.

Een stap verder en het boek is symbool: in het beeldenschrift van zekere Indianenstam is de blanke man enkel te onderscheiden van de roodhuiden door de bijgave: het boek. Het boek in zijn eenvoudigste expressie: als kale rechthoek.

56.

Ik heb lang gewacht om het in deze serie van overpeinzingen over de rechthoek te hebben. Eens staat hij vermeld: par. 22. Er was in de aanvang kans te over toe, waar het er om ging het lichaam van de gedachte te scheiden, want wat zou er tegen geweest zijn reeds dan Helman te citeren, die zelf een dichter aanhaalt zonder hem bij name te noemen, omdat die dichter het boek bepaalde als 'de rechthoek met de zwarte vlekjes'. Niet zo mis! Maar om het aldus te zien, moeten wij de ogen half sluiten.

De dichterlijke omschrijving, in feite gevonden om de naïeve mens te bepalen in functie van zijn superieur speelgoed, en tot naakte materiële termen herleid om in den lezer onmiddellijk een reactie op te roepen: 'nee! het boek is meer dan dat', zij doet het toch oneindig veel beter dan een Duitse, welke er zich bij bepaalt het boek een kunstwerk te noemen 'aus Lumpen und Druckerschwärze' gemaakt... Er zit immers in deze arme-lui-afkomst (en dan nog wat de 'Lumpen' betreft!) toch niet zoveel atmosfeer als in de geometrische karakteristiek. Wat overigens een woord al niet doet: neem het 'zwart' weg en de

bepaling valt. Want zij is foutief in het algemene. Zij dekt de zwarte kunst, het typografische boek en geen ander. Immers, het handschrift-van-ouden bloede heeft te veel kleur zitten in onze herinnering!

Maar laat de dichter enkel de typografie door, wat zal hij doen met boeken waarover het I(nstitut de) R(echerches et d') H(istoire des) T(extes) zich ontfermt, handschriften van voor 1200, die nooit de eer van het 'zwarte vlekje' zijn waardig gekeurd, nooit typografische gestalte zullen erlangen en nu vereeuwigd zullen worden door filmografische reproductie? Wie vraagt evenwel een dichter, dat hij de hele waarheid in één beeld samenvat, als de waarheid toch complex is.

Mij is het evenwel een vraag, of het komende boek een zo van kinderlijke liefde getuigende, eenvoudige karakterisering zal erven in het gebruik.

57.

Wij deden de ogen halfdicht. Dan volgen wij ook graag Paul Valéry, als hij voorhoudt, dat buiten het l i n e a i r e lezen, d.w.z. gaan tot de gedachte-bouw, er ook is het s i m u l t a a n en i m m e d i a a t, het globaal lezen, dat den beschouwer enkel zicht geeft op het boek, op zijn architectuur, op de 'rechthoek met de zwarte vlekjes'. Synthese tegenover analyse. Dan werkt het object. Keer en wend de gedachte. Zeg, dat corpus en wat-al in functie staan van hun tekst: het gaat hier om niets anders dan een indruk van vorm-schoonheid, abstract. En langs deze weg zijn weer eens bruggen te slaan over de eeuwen heen, precies zoals in par. 50 vastgelegd, naar het blok gemeten.

De essentie van deze opmerking raakt overigens het gehele grafisch bedrijf, tot het modern aanplakbiljet toe, want de wetten der esthetiek - Tolmer stelde er wat een mooi boek over samen in M i s e e n p a g e - spreken in elken man, 't zij hij empirisch zijn evenwicht zoekt, of op het gevoel composeert. Hier spreekt de continuiteitszin zeer sterk. Men moet alleen kunnen zien en durven diepdruk leggen naast hoogdruk: keilschrift in gesloten vorm naast compact zetsel in kapitalen. 's Mensen oog is hetzelfde gebleven bij alle verandering der bedrevenheid.

Wordt het hoor-boek aanschouwelijk in zijn diagram, wordt de grammofoonplaat, buiten haar dynamische glimming, bekeken, zullen zij dan een esthetische indruk laten als de ‘rechthoek met de zwarte vlekjes’?

58.

En dan blijft er nog die rechthoek-zonder-meer, in zijn naakte geometrische betekenis. Zou het inderdaad nodig zijn in percenten-komma-zoveel uit te rekenen, hoeveel boeken zich aan de mens hebben geopenbaard in zuivere kwadraatvorm. De volstrekte ‘liber quadratus’ heeft hij lang bestaan? Is hij geen bastaard? En nu, buiten het kinderboek en het naieve tijdschrift om, in groot en klein formaat, is er aanzienlijk veel te noemen, dat de vorm van het vierkant heeft, buiten b.v. wat verzen, een stelletje novellen en wat Oosterse namaak? Zeker: de volksboeken, uitgave na uitgave... en producten van de bibliofilie.

Maar, is het vierkant dé vorm? Of de rechthoek?

De dichterlijke bepaler had het zó goed voor, wellicht per intuïtie, dat hij, onvermoed Enschedé nasprak, die, in 1904, onder de titel L o g i c a i n b o e k d r u k , zijn thema behandeld had in een voordracht gehouden in Plantin Museum. Tot norm diende in kettingverband, de letter, de zetspiegel, het papier, alles wat aan het boek is, 't zij om wille van de esthetiek, 't zij om de gratie en de elegantie, 't zij omwille van de grondstofeconomie, uiterste en opperste reden.

59.

Die rede stempelt de mens niet tot vuige materialist. Spaarzaamheid is geen ondeugd in se. Als nood dwingt wordt spaarzaamheid soms politieke factor. Te over is het bewezen door de geschiedenis van het duodecimo. En wat te kort heeft ingebracht kan het perkament getuigen.

Er kan met Marinetti gelachen worden, als hij om futuristische redenen met blikken boeken knoeide. Maar als de tijd hem zegt, dat een te kort aan schrijfstof dreigt, is dat zoeken niet onzinnig, al wensen wij eventueel geen beschavingsvorm te zien komen, die de intimiteit erger stoort dan het krakend omleggen van een statige papier-folio. Want van metaal als grondstof zijn wij

sowieso niet bevrijd: Edison ging prat op zijn stalen proef. Buigzaam, zei hij, taai en goedkoop was zijn materiaal. Wat zal er verbruikt worden aan stalen linten in het radio bedrijf als het boek zich zelf voor goed zal voorlezen?

60.

Experimenteren verleidt de dolzinnigsten, dus ook de kunstenaars in hun jacht naar het noch nicht dagewesene. Tristan Bernard zorgt voor het snufje: op glas! Maar wij weten het: glas moet per definitie niet meer breken. Oud en uit de tijd is het gezegde, zo broos als glas... Moet de geest van Mejuffer Monnier per se worden opgeroepen, die haar naam verbond toch aan brozer ding nog dan glas: kristal.

Minder trek om het met een glimlach uit te maken wordt bespeurd, als ‘waterdicht’ papier wordt aangekondigd. Fijn bericht voor de baders-in-den-ure, die hun vracht zenuwstillende lectuur met meer waarborg toegevoerd kunnen zien. Langs een andere zijde brengt deze waar meer baat: Beebe zal er immers prijs op stellen onder de zeespiegel te kunnen noteren, wat hij voor wonders ziet, of te registreren heeft en Sven Hedin was een emotie minder rijk geweest, had hij de stof op zijn woestijntocht onder de hand gehad.

‘Rideamus’ zeggen de Esculapen om de gespannen zinnen te verzetten en zij gebruikten de opvordering tot zichzelf als titel van een publicatie nonsens en anecdotes, gedrukt op... toile Billroth. Maar dit is dan toch niets meer dan een grapje.

61.

Het komt er niet op aan in dit kleine bestek alle grondstoffen aan een beschouwing te onderwerpen of elk nieuwigheidje te signaleren. Volledigheid is op dit stuk niet te achterhalen, waar een volk het boek, net als voedsel, uit aarde gebakken heeft.

Een normaal verstand weet verder de oude geplogenheden wel te ontdekken, al wordt de mens soms aardig verschalkt.

Zo moet ook blijken, dat het getijdenboek op profane manier met een Zippsluiting, of rits, dicht-‘gesnoerd’ niet kersvers is, op het mechanisme na. Zonder te denken aan het ‘Boek met de

zeven zegelen', en het gelode diploma, weten wij immers het buidelboek van oudsher aan de gordel bengelen of gekneld worden bij de Sint Jacobsstaf. Het mechanisme is er aan te kort. gewis. Maar gesloten boeken met sleutels, vroeger en dicht bij, staan bekend. De zin voor de haast hermetische sluiting tegen weer en wind zat voor bij de poorteres bij haar kerkgang en bij den stoeren wandelknaap, zoals elk Arabier er op bedacht is geweest zijn kneedbaar bandje tegen zand te beveiligen. Trouwens de camisia geeft vergelijkingsfactoren genoeg aan de hand.

Zo is er eenheid in het gemoed en continuïteit in de bezorgdheid.

62.

Eigenaardige wezens ontmoeten elkaar op gods verre wegen: de bibliothecaris, die om verschillende redenen, waarvan sommige ingegeven door de psychotechniek, de rug van de boeken voorziet van symbolen om zijn jeugd te 'pakken'; en de moraal-paedagoog Uzanne voor meer dan een kwart eeuw hetzelfde gebiedend voor het sterk gereduceerde referentiewerk, dat hij nog wel het leven wilde laten bij uitsluiting van alle fiction. De ene tast naar de wortel voor de emotie. De andere wil snel op het doel af.

Trouwens wat een moderne klank heeft, dekt wel meer een oude lading. Paedagogisch staat de eis: het open kaststelsel vraagt een ruginschrijving van auteur en titel. Om welke andere reden zou de ruginschrijving (of die op de snede) voor een paar eeuwen gevonden zijn dan om het... algemeen toegepaste openkaststelsel, zij het dan voor een beperkt geselectionneerd publiek?

Tans tellen én symbool én ruginschrijving tot de esthetische elementen van de band. De keurigheid en de delicate toets in letter en beeld verraden juist de meester in dit onderdeeltje van het vak en de grondstof gebruikt aan de rug heeft geen klein deel in de gestalte en de efficientie van de inscripties.

63.

Er kreitst dan werkelijk niet veel om het boek of de grondstof had deel in de bepaling van het lot, want te onderzoeken blijft of niet juist het grauwe, pluizende pond papier - gelukkig! -

de genadeslag heeft helpen toebrengen aan de civilité-letter, zo snel onleesbaar, vol gestopt met vezeltjes en stof.

Vraagstuk van deze dag alweer in deze vorm: voor de dagbladpers, die langs optisch-empirische weg, door openspalking van de ogen - kleinere gelegenheid voor vulling met dagbladvezels en pluisjes - de leesbaarheid van haar letters tracht te vergroten en meteen, door verdunning van de staafjes en rondingen, een besparing aan inkt kan verwezenlijken...

64.

Stof is een kwade geest en meer nog dan het gedrukte boek, zal hij de glijbaan van de fonoplaat begluren, de stem omfloersen.

65.

In dit geval ligt de oude grijze plaat met haar geheim minder ontwarbaar voor de toekomst open, dan een oud, vergeeld en muf typografisch boek. En tegen het moderne, feilbare wonder zal schril afsteken het klare oud recept, waarvan de D u i z e n d e n é é n n a c h t vertellen in vele verhalen, altijd opnieuw in haast stereotiepe bewoordingen: ‘une histoire écrite avec l'aiguille (of: “le poinçon”) sur le coin intérieur de l'oeil’.

Twee werelden liggen tegenover elkaar: de gemechaniseerde en de natuurlijke. Twee ingegrifte werelden! het verstoffelijkte boek zonder uiterlijke stijl en het onwezenlijke boek geschreven als het ware tegen het geheugengewelf aan. Het is dat laatste, waarom Duhamel zich keer op keer bezorgd maakt en waarin hij, in weerwil van alles, blijft geloven: ‘peut on créer et maintenir une culture véritable, une culture forte et féconde par le moyen des images et des appareils oratoires?’

Daarvoor schreef hij zijn D é f e n s e d e s l e t t r e s waarvan de titel zin heeft, zowel als tegenhanger van du Bellay's pleidooi, als genomen in zijn zakelijke verklaring: verdediging van de ‘letters’ tegen elk ander boek-procédé in, hoe gerieflijk en kunstig ook.

66.

Maar er hoeft als slot toch te komen de geschiedenis in neoromantische toonaard, die Leonard Huizinga in T i e n g l a z e n

w i j n (een origineel kneepje om aan de greep van de D e c a m e r o n e te ontsnappen) als nr 2 uitgiet, onder de titel E l H a u r a, om aan te tonen in hoeverre het gemechaniseerde boek reeds vat heeft gekregen op de mens, altans de eenvoudigste gedaante er van. Een advertentie op een stukje besmeurde etensverpakking zwiept twee mensen op, ergens verloren in de woestenij, geslagen neerhurkend in Arabië, turend over de zee. Europa en het huis staan plots in hen op. Vergaan in het Oosten, eentonig van stilte, willen zij, het polyfone Westen horen, dat voor elk van beiden een eigen klank heeft. Zij kopen een fonoplaat en de voorjaarswind van Sinding maakt den Skandinaaf gek. Door heimwee verteerd, zal hij wat hem aan huis zo levendig herinnert verbrijzelen. Ver en hoog zoeft de schijf in scheervlucht de hemelen in. Zijn maat, de nuchtere Hollander, wil de heiligschennende daad - gestold leven vernietigen - verhinderen. En beiden, één in heimwee, broeders in smart, vechten. De plaat breekt onder de voet. En de vriendschap breekt...

'Das Buch ist eine Theodizee des Menschentums' bepaalt O. Stroessl in B u c h u n d S c h i c k s a l, artikel verschenen in C o r o n a.

Kan deze lapidaire uitspraak, overmoedig maar vererend voor het boek, soms niet gelden voor dit geval van globetrotterskoorts?

Hoe zal, hoe kan het gemoed in de toekomst openbloeien bij z i j n boek. Duhamel ten spijt, wij weten het niet.

Wel zou de Arabische onvruchtbare emotie gedoofd zijn gebleven, zo geen 'appareil oratoire' in de omtrek ware geweest.

Het vraagstuk staat er nu eenmaal anders, dan toen Montaignes en Descartessen uittrokken, verlost van de 'grafzerken' (om een Engelse vertaling voor 'in-folios' te bezigen in een stuk over grondstoffen).

De komende mens zal er zich wellicht toe gedrongen voelen, bij al de andere, ook zijn apparaten mee op reis te nemen. En de filmothecaris zijnerzijds zal verplicht zijn te controleren of de rolletjes hem door de lezers 'geexpliqueerd' in de hand zijn gestopt, dan wel netjes lectuur-bereid. En er zal gebruis zijn en geruis van spoelen, meer dan Cottan Dana wellicht lief is, die de leeszaal reeds voor veertig jaar zag als een arsenaal van dreunend schrijfmachine-geweld.

Zal er een micro-enregistratie van het geluid komen, Cyrano?

Zal de mens misschien zijn beurt gaan afwachten, om zijn boek doorgelicht en verklankt te krijgen? Zal de roman dan werkelijk uitgestorven zijn en zal hij enkel het boek gebruiken om feiten en data op te stapelen? Anticipeerde ook Huizinga verkeerd? Of zal er enkel dat heimwee blijven, gedragen door de klank?

De tijd rukt de mens voort. There is no point.

Verliest de mens de herinnering aan papierreuk, de kraakzindelijke, feestelijke geur van de boekhandel van nieuwe boeken, het aroom van de oude gesloten bibliotheek? Enkelen toch weten nog maar hoe perkament ruikt en niemand weet te vertellen hoe een papyrus-bergplaats de neus streelde of niet. Es geht alles vorüber: reeds ligt er een olfactorisch genot besloten in het aaien van de zwarte wassen plaat. Als een geboend interieur lokt ze en aan de film-Duft zullen wij wennen. Geen dier, dat zich zo inleeft als de mens, die met filosofische zin begaafd, de glimlach op het wezen, de betrekkelijkheid inziet van wat geslachten aan een stuk voor absolute levensvorm hielden. In gemoede dankt hij voor de diensten door elke stof binnen de grenzen van haar wezen bewezen. Dat zij zijn schepping dwong te zijn, wat die werd, begrijpt hij volkomen. Hij wil haar enkel doen geven, wat ze, onbewust als materie, zelfs verborgen, in zich houdt.

Varia

Het uithangteeken van den Antwerpschen drukker Jan van Doesborgh: ‘In den aren van die vier evangelisten’.

Wie zal het ons ten kwade duiden dat de bibliographische puzzle, door Prof. J. Gessler in het laatste nummer van ‘Den Gulden Passer’ (20e jg., 1942. Nrs 3 en 4, bl. 279 Varia) zoo verlokkend opgeworpen, ons tot het zoeken van een ons bevredigende oplossing heeft geprikkeld? Van iemand, die zich ook al eens bij tijd en wijle bezondigd had aan ‘uithangbordologie’, *invenit* De Potter in zijn ‘Boek der Uithangborden’, en zelfs aan een studie over het drukkersmerk van Jan van Doesborgh, verwondert zulk een poging zeker niet. Indien ik mijn verklaring dan hier, na eenige aarzeling, mededeel, verontschuldig ik mij bij voorbaat bij onze Antwerpsche vrienden, omdat ik zoo boud ben den oproep van Prof. Gessler te beantwoorden. Immers hij verwacht de oplossing van de moeilijkheid van een Antwerpschen navorscher, allicht beter geplaatst dan hij of ik om te handelen over Antwerpsche huismerken. Ik geef dus mijn verklaring voor wat ze waard is en ‘onder beneficie van inventaris ende correctie’.

Is het Antwerpsch uithangteeken of uithangbord: ‘In den Aren van die Vier Evangelisten’ wel zóó zonderling als Prof. Gessler meent? ‘Enkele’ en ‘dubbele’, ‘gulden’ en ‘zwarte’ arenden zijn er in de uithangbordologie bij de vleet. Olthoff, door Prof. Gessler aangehaald, citeert voor Antwerpen slechts vier ‘gulden’ en ‘swerte’ arenden, wat voorzeker weinig is. Wat onderscheidt nu de ‘evangelisten-arend’ van St. Jan Evangelist van die andere arenden van wapenschilden en uithangborden? Dat hij *vliegende* is. In het ‘Leven van Jezus’, c. 1, heet het immers: ‘Sente Jan de evangeliste, die... sonderlinge gelijc es den *vliegende are*’, wat geheel overeenstemt met het bekende visioen van Ezechiel in ‘Apocalypsis’, waar hij beschrijft: ‘Ik zag rondom den troon van het Lam vier dieren. Het eerste dier was gelijk een leeuw, het tweede gelijk een kalf, het derde had het gelaat gelijk dat van een mensch en het vierde was gelijk aan een arend die vliegt.’ Zooals verder bekend mag worden geacht is het visioen van Ezechiel het uitgangspunt van de toeschrijving van leeuw, kalf, mensch en arend als attributen bij de evangelisten St. Marcus, St. Lucas, St. Mathijs en St. Jan(1).

De arenden of beter adelaars van de heraldiek, in 't bijzonder die van de uithangborden, zijn meestal ‘niet vliegende’: zoowel de eenkoppige (koninklijke) als dubbele (keizerlijke) adelaar, ook de bekende Romeinsche adelaar,

(1) Zie Labrol-Leclercq. *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, Tome V, Paris, Letouzey & Ané, 1922, bl. 845, s.v.: *Evangélistes* (met illustraties).

zijn vogels met uitgespreide vlerken en aanziende (de front). De evangelistenarend is dat niet, hij is een vliegende of opstijgende adelaar (aigle essorante) en in profiel. Aldus is de 'aren' (aren is de jonge afgeleide vorm van aer) van Jan van Doesborgh heraldisch reeds verschillend van de overige 'aren' der huismerken. 'Een arend van *vier* evangelisten lijkt mij echter onverklaarbaar' schrijft Prof. Gessler. Logisch misschien wel, maar iconographisch en psychologisch-bibliographisch niet. Want wat is het eigenaardige van den 'aren' van Jan van Doesborgh, behalve dat hij 'vliegende' is, nog verder? Dat hij het uithangteeken is van een *boek*drukker en *boek*verkooper op de Lombaerde Veste. Worden de 'Vier Evangelisten' in de Bijbelsche en stichtelijke drukwerken van den tijd van Jan van Doesborgh (aanvang XVIe eeuw) niet bijna altijd samen aangetroffen? Ik gebruik *bijna*, alhoewel ik mij geen voorbeelden van frontispicen herinner waarin de vier evangelisten niet op een of andere wijze als decoratief verbonden voorkomen.

Bij Cabrol-Leclercq (op. cit.) kan men eenige iconographische voorbeelden nagaan van af het beroemde 'Boek van Kells' tot het 'Evangéliaire de Saint-Médard' van Soissons toe. In dit laatste 'Evangelarium' kan men precies zien dat er een traditioneele volgorde van de voorstellingen van de vier Evangelisten bestaat, waarin St. Jan met den (vliegenden) Arend bovenaan links van den toeschouwer, dus *de eerste*, wordt afgebeeld. Op hem volgt bovenaan rechts St. Mathijs met den Mensch, en onderaan links St. Lucas met het gevleugelde Kalf en rechts St. Marcus met den gevleugelden Leeuw. Is het nu op den keper beschouwd zoo zonderling dat waar in het evangelieboek, d.i. de concordantie der evangeliën, de 'Vier Evangelisten' dikwijls samen worden voorgesteld, men den Arend als het eerste dier-attribuut van de geheele voorstelling van de Vier Evangelisten is gaan beschouwen?

Er bestaat trouwens een sprekend voorbeeld van zulk een overdracht in de liturgische sierkunst, nl. in de benaming van den koorlessenaar (lutrin) voor het evangelie-boek bij den kerkelijken dienst. Als bewijs haal ik slechts gedeeltelijk den passus uit Dr K. Smits' Iconographie van de Nederlandsche Primitieven (A'dam, De Spieghel, 1933, bl. 175) aan, waaruit dat blijkt: 'De Adelaar, het eeuwenoud symbool van zijn persoon (St. Jan Evangelist), *uit hoofde zijner hooge vlucht*, heeft den lessenaar voor het evangelie-boek zijn naam geleend.' De uitzonderlijke positie en vooral de symbolische beteekenis van den adelaar verklaart dus wellicht dat een huisteeken als 'in den aren van die vier evangelisten' gemakkelijker ingang vond dan b.v. 'in den leeu van die vier evangelisten'. In beginsel schijnt mij dit laatste evenwel niet onmogelijk, ofschoon het mij niet bekend is.

Na de bovenstaande uiteenzetting meen ik gerechtigd te zijn *conjectureerend* in het ons door Prof. Gessler onderworpen geval te mogen lezen en te verstaan: *niet*: in den Arend *van een* van de Vier Evangelisten, maar *wel*: in den Arend van de voorstelling van de Vier Evangelisten, met andere woorden: In den vliegenden Arend! Indien dit huisteeken werkelijk van Jan van Doesborgh stamt - en waarom zou dit niet: was St. Jan immers niet zijn patroonheilige? - moeten we eens te meer in die keus zijn scherp-

zinnigen en vindingrijken geest bewonderen. Was hij het immers ook niet die voor zijn 'Vrou Aventure'-drukkersmerk[1] als eerste in de Nederlanden een 'geheimzinnige' Grieksche spreuk koos: 'gnotiseauton', ken U zelven?

P. DE KEYSER.

De bibliotheek van Margareta van Oostenrijk.

Onder dezen titel verscheen in 1940 een catalogus van een tentoonstelling, die zou gehouden worden in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, doch die nog langen tijd oningehuldigd blijven zal. De opening was vastgesteld op 12 Mei 1940: maar de omstandigheden dwongen de inrichters de reeds klaargelegde kostbare documenten in allerhaast op te bergen in veiliger schuilplaatsen. En sindsdien werd de groote tentoonstellingszaal der Koninklijke Bibliotheek, uit hoofde van het steeds toenemend aantal lezers, herschapen in een hulpleeszaal, zoodat er nu geen sprake meer zijn kan van grootscheepsche tentoonstellingen vooraleer de eerbiedwaardige instelling over ruimere lokalen beschikken zal - netelig probleem waarvan de oplossing zeker nog niet nabij is.

Viel aldus de spectaculaire zijde der tentoonstelling weg, den catalogus behouden wij als een waardevol document. De auteurs CAMILLE GASPAR en FREDERIK LYNA, beiden conservators van het Handschriftencabinet der Koninklijke Bibliotheek, verdienen allen lof, want zij stonden werkelijk voor een taak die heel wat tijd en speurzin vereischte.

Hun doel was al de exemplaren, 't zij handschriften, 't zij drukwerken, op te zoeken, welke voorheen deel uitmaakten van de verzameling door Margareta van Oostenrijk aangelegd en die nog bewaard gebleven zijn in de Koninklijke Bibliotheek.

Zekere exemplaren zijn sinds lang gekend, zooniet beroemd, door hun pracht of het belang van hun inhoud. Bij andere was hun herkomst af te leiden uit een opschrift, een devies, het aangebrachte wapen van den vroegeren eigenaar; ook een ex-libris met het wapen van Maria van Hongarië kon een aanduiding geven, ongelukkiglijk is het veelal verwijderd geweest uit de boeken tijdens de Fransche inbeslagneming.

Wat dan de inrichters het meest geholpen heeft in hun taak, is het aandachtig vergelijken der bewaarde inventarissen, die hier te Brussel, ook te Parijs en Rijsel berusten. Twee dezer lijsten werden opgemaakt ten tijde van Margareta van Oostenrijk, andere dateeren uit een latere periode, toen de bibliotheek in het bezit was van Maria van Hongarië of nadien door

(1) Het 'Vrou Aventure'-drukkersmerk van Jan van Doesborgh, verscheen in *Gentsche Bijdragen tot de Kunstgeschiedenis*, Dl. I, 1934, Antwerpen, De Sikkel, 1934.

erfenis eigendom van het Spaansche Huis geworden, onder Filips II bij de oude Bourgondische bibliotheek ingelijfd werd. Bij ieder inventaris moet men vaststellen dat Margareta's bibliotheek inkrimpt. De eerste lijst, van 1524, citeert 378 nummers, deze van 1617 vermag er slechts 282 op te noemen. Van die oude ‘librye’ hebben onze zoo geduldige als geleerde conservators 135 werken kunnen terugvinden op de Koninklijke Biblioteek, 123 handschriften en 12 drukwerken.

De kunstzin van de landvoogdes verklaart zonder moeite haar liefde voor mooie boeken en deze passie lag trouwens volledig in de traditie onzer vroegere vorsten, die de beroemde Bourgondische bibliotheek opbouwden en daarin nagevolgd werden door verschillende addellijke families: Antoon van Bourgondië, den ‘Grooten Bastaard’, Lodewijk van Brugge, heer van Gruuthuse, Adolf en Philips van Cleve, heeren van Ravestein, de graven en den prins de Croy-Chimay.

Ook in de bibliotheek onzer landvoogdes vindt oog en geest zijn genoegen, zoowel in de oudere boeken door haar overgeërfd of aangekocht, als in de werken die zij zelf bestelde of haar opgedragen waren. De meeste handschriften zijn rijkelijk uitgedost: een zeer groot aantal - de twee derden der verzameling - op perkament of zelfs op het allerfijnste velijn voor de nog meer kostbare luxe-uitgaven; meestal is het schrift zeer verzorgd en met miniaturen en verluchting werd kwistig omgegaan.

De boekbanden wekken minder belangstelling op, daar de meeste niet meer van den tijd zijn; enkele slechts, en dan nog erg gehavend, geven ons nog een vaag idee der verzorgde, kleurige banden van fluweel of satijn, waarvan de inventaris gewag maakt.

De inhoud zelf der boeken boeit ons nog in hooge mate. Zeker de reeks devote werken en de traktaten over moraal of wijsbegeerte zijn te vinden in zoowat iedere bibliotheek van dit tijdperk; maar daarneven is er een zeer belangrijk ensemble gewijd aan literatuur en geschiedenis, - de Fransche taal- en letterkunde daarbij absoluut overwegend, wat nogmaals in de traditie ligt der Bourgondische bibliotheken.

De handschriftenverzameling bevat verschillende werken van CHRISTINE DE PISAN, het gekende *L'Estrif de fortune et de vertu* van MARTIN LE FRANC, de roman van *Jean de Paris, Mélusine, L'histoire du Saint Graal*, de geschiedenis van *Gillion de Trazegnies*, van *Godefroid de Bouillon*, verschillende chronijken en, onvermijdelijk, een *Fleur des histoires.*

De landvoogdes die zooveel van poëzie hield, zorgde er natuurlijk voor dichtwerken in haar bibliotheek te bezitten. Een eenige parel voor ons is de verzameling van balladen, waarvan enkele door de prinses zelf zouden gemaakt zijn.

Van onschatbare waarde zijn ook de muzikale handschriften, zooals het befaamde *Recueil des basses-danses*, één der zeldzame werken op zwart perkament, met gouden en zilveren inkt voor tekst en muziek; verder de drie koorboeken met muziek van COMPERE, ALEX. AGRICOLA en daarbij een aantal missen van PIERRE DE LA RUE. Twee dezer handschriften in

groot-folio, eertijds beide versierd met miniaturen en zeer rijk verluchte omlijstingen, herinneren ons aan het gekende 'Gezangboek van Margareta' dat als pronkstuk bewaard wordt in het Mechelsch stadsarchief.

In den catalogus zijn de werken ingedeeld in verschillende fondsen, volgens hun herkomst. Van het Fransche tijdperk uit het leven der prinses, na haar verloving sedert haar prilste jeugd, is geen spoor te vinden in haar bibliotheek. Iets zekers blijft evenmin over van de Spaansche periode, zoo spoedig afgesloten door den dood van haar gemaal, den Infant van Castilië.

Het eerste fonds dan doet ons de werken kennen herkomstig uit het huis van Savoye, na haar tweede, ditmaal weerom zoo kortstondig huwelijk met Philibert den Schoone.

Zonder tot voornoemde verzameling te behooren, maar toch langs Philibert om, blijken een paar Italiaansche handschriften - één daarvan bijzonder fijn verzorgd - in haar bezit gekomen te zijn.

Na een klein groepje vooral devote boeken, welke onze landvoogdes waarschijnlijk door erfenis van haar meter, Margareta van York, ontving, komen wij aan een zeer belangrijk fonds: de manuscripten uit de verzameling van Charles de Croy. Wat dezen vurigen bibliofiel ertoe aangespoord heeft een deel zijner bibliotheek (78 merkwaardige handschriften) aan Margareta af te staan, is ons niet bekend.

Een laatste fonds bevat werken van verschillende herkomst: handschriften die voorheen toebehoorden aan Hertog van Berry, Filips den Goeden, Adolf van Cleve, François Busleiden, enz., evenals de werken die de prinses zelf besteld had of die haar geschonken werden.

De drukwerken zijn, op één na, alle incunabelen, grootendeels Fransche, als *Le Livre de Baudouin, comte de Flandres* (Lyon, G. Le Roy, 1478), *Tristan de Leonnois* (Rouen, J. Le Bourgeois, 1489), *Les cent nouvelles nouvelles* (Paris, A. Vérard, c. 1485), e.a.

Een aanhangsel op den catalogus citeert nog twintig handschriften, die in de inventarissen beschreven staan, doch heden in vreemde depots berusten, te Amiens, in het Escuriaal, te Parijs in de Bibliothèque Nationale en de Bibliothèque de l'Arsenal, te Weenen in de Nationale Bibliotheek en in het Archief van het Gulden Vlies. De parel der verzameling wordt bewaard in het kasteel van Chantilly, *Les Très Riches Heures du duc de Berry*, met zijn juweeltjes van miniaturen. Door erfenis kwam dit manuscript in de bibliotheek van Savoye en aldus daarna naar de Nederlanden; Jean Ruffaut, Heer van Neufville en thesaurier van Karel V, had het in zijn bezit na den dood der prinses en zoo is dit kostbare kleinood voor ons jammer genoeg definitief als nationaalgoed verloren gegaan.

De catalogus doet een lang vervlogen tijdperk herleven, enkel al door de opschriften die aangehaald worden: hier, een autographische handteekening van Margareta van York, '*Margarete de Yorke*', op een van haar boeken, *Benois seront les misericordieux;* dààr, een distichon door Margareta van Oostenrijk met eigen hand speelsch geschreven op een deel der *Fleur des histoires:*

Panses a moy, ma cousine,
C'est Margot quy fet la rime,

Ook door de deviezen, die menigvuldig te vinden zijn, te zamen met een wapen van den eigenaar door den verluchter in de versiering aangebracht, het fiere '*moy seul*' van Philippe de Croy, het stoere '*nul ne sy frote*' van den Grooten Bastaard, tot het roerende motto van Margareta zelf, *Fortune. Infortune. Fort. Une,* synthese van haar bewogen en door zware slagen getroffen levensloop.

Dat, door de bijeenvergaarde en beschreven werken, heel die vervlogen atmosfeer heropgeroepen werd, maakt het ons aangenaam onzen bijzonderen dank uit te drukken aan de inrichters eener doodgeboren tentoonstelling, maar daarbij zoo verdienstelijke auteurs van den belangwekkenden catalogus.

FR. SCHAUWERS.

Petrus Wagner, alias Caesaris, tweede Parijsche drukker (1473-1478).

In het historisch overzicht over den incunabeltijd, dat Dr. Franz Schauwers hier liet verschijnen[(1)], is een niet onbelangrijke vergissing geslopen. Sprekend over de Fransche drukkunst, herhaalt schrijver de foutieve meening omtrent de nationaliteit van den 'Nederlander PIETER DE KEYSERE, die in samenwerking met Johann STOLL, een Duitscher, talrijke juridische en letterkundige werken [te Parijs] uitgaf' (p. 187).

Daar dit artikel tot doel heeft den 'candidaat-bibliophiel [en -bibliograaf] in de wetenschap van het boek in te wijden'[(2)] zal het niet zonder nut zijn die onnauwkeurigheid met een weinig uitleg te herstellen.

Het is Aug. Voisin[(3)] die het eerst heeft verklaard, dat de Parijsche drukker Petrus Caesaris tot de familie van de Gentsche drukkers De Keysere kon behooren. Deze meening deelde P.C. Van der Meersch, in zijn *Recherches*[(4)]: hoewel hij moest erkennen dat Chevillier[(5)] reeds in de XVIIe eeuw en Falkenstein[(6)] in 1840 den Parijschen drukker als een Duitscher aanzagen, volhardde hij in zijn opzet om De Keysere als een Nederlander te doen doorgaan: 'Ne pouvant résister au désir de faire entrer cet artiste célèbre dans notre galerie d'Imprimeurs belges établis à l'étranger, schrijft hij,... nous avons à notre tour fouillé dans les archives et bibliothèques si nombreuses de Paris; mais, à notre grand regret, nous n'avons pas été

(1) *Gulden Passer,* 1942, 177-207.
(2) *Ibidem,* 316.
(3) *Recherches historiques et bibliographiques sur la bibliothèque de l'Université de Gand,* p. 58 sq.
(4) *Recherches sur la vie et les travaux des imprimeurs belges et néerlandais établis à l'étranger, (Messager des Sciences historiques,* (1846) p. 374).
(5) *Origine de l'imprimerie à Paris.* Paris 1694, p. 55 sq.
(6) *Geschichte der Buchdruckkunst.* Leipzig, 1840, p. 239.

plus heureux que nos devanciers, et comme eux, nous sommes réduits à de simples conjectures.'[7]

Deze veronderstelling bleef dan meer dan een halve eeuw in zwang en werd door talrijke schrijvers overgedrukt, o.m. door Nap. de Pauw.[8]

Aan den vermaarden bibliograaf A. Claudin[9] kwam de eer toe den echten naam van Petrus Caesarius te ontdekken. Aan de hand van officieele stukken kon hij bewijzen dat deze drukker een Sileziër was, afkomstig uit Schwiebus, en dat hij feitelijk Petrus Wagner (of Wagener), bijgenaamd Caesaris, heette.

Petrus Wagner leerde de drukkunst in de Sorbonne bij de eerste Parijsche drukkers Gering, Friburger en Crantz. In 1473 verliet hij zijn meesters en richtte met Johan Stoll een nieuwe drukkerij op - de eerste onafhankelijke van Frankrijk -, gelegen in de Rue Saint-Jacques, in het huis genaamd 'Le Chevalier au Cygne' en niet 'Au Soufflet Vert', zooals Stock beweert. Samen met zijn vennoot drukte hij slechts tot 1478. Hijzelf echter leefde te Parijs voort tot 1509-10. Ook zou, volgens Stock, in hetzelfde huis een drukker gewoond hebben tot 1509.[10]

L. Le Clercq.

Nog 'n paar uitgaven van den dienst voor propaganda en toerisme van Antwerpen.

PHILIPPEN, L.J.M. *Antwerpsche Godshuisjes,* 1941.

Wie zou er ooit vermoed hebben dat Antwerpen, het moderne Antwerpen, in zijn schoot nog zooveel kleine en groote Godshuizen verborg? In den loop der eeuwen geboren uit de liefdadigheid en de vroomheid van rijke Antwerpenaars of welvarende neringen, hebben ze zich te midden van de bedrijvige en rustelooze koopstad ontpopt als oasen van stilte en gebed. Men moet op toeristischen ontdekkingstocht uitgaan om ze te vinden, soms sluipen door smalle poortjes en gangen om plotseling op te ademen in het blijde licht van een graspleintje met meestal monumentale pomp, waar omheen de eenvoudige

(7) *Recherches,* p. 373.
(8) *Biographie Nationale,* V. 239 sq.
(9) *Origines et débuts de l'imprimerie à Poitiers.* 1897, p. 67; *Pierre César et Jean Stoll imprimeurs parisiens du XVe s. (Le Bibliographe moderne.* IV (1900), Paris, p. 253-263. Zie ook: M.E. KRONENBERG. *Robert de Keysere als drukker in Gent en in Parijs* (1511-1514). *(Handelingen van het tweede Wetenschappelijk Vlaamsch Congres voor Boek- en Bibliotheekwezen.* Gent, 1932, p. 190 sq.). - P. BERGMANS, *Les imprimeurs belges à l'étranger,* Gand, 1922, p. 118 sq.
(10) FRANZ STOCK. *Die ersten deutschen Buchdrucker in Paris um 1500. Beitrag zur Geschichte der deutschen in Frankreich (Volksdeutsche Quellen und Darstellungen I).* Freiburg i/Br., 1940, p. 82-85.

lage huisjes knusjes zitten geschaard. Ze zijn met hun heldere hooge vensters en halve deurtjes als vriendelijke oudjes, die naar gelang het seizoen gezeten in de milde middagzon of in de schaduw van het kapeltorentje hun babbeltje doen. Ze hebben immers zooveel als ze zijn een geschiedenis te vertellen: hoe oud dat ze zijn, wie hun weldoeners waren, welke bijzondere godsvrucht: de Zeven Bloedstortingen of de Zeven Weeën van Maria, er in de kapel een toevlucht heeft gevonden. L.J.M. Philippen heeft al deze partieele geschiedenissen met zorg en liefde, zakelijk en piëteitsvol bijeenvergaard. Zijn werkje is daardoor een éénige gids geworden, die ons door woord en photo bijstaat om onzen weg te vinden naar deze vergeten en onopvallende schoonheid van de oude stad. We moeten er hem dankbaar om zijn.

Clijmans, Frederik. *Hollandsche toeristen op hun wandel in het achttiend'eeuwsche Antwerpen,* 1942.

Frederik Clijmans of als auteur: Fritz Francken, blijkt werkelijk onuitputtelijk in het ontdekken van belangwekkende verhalen, die licht vermogen te werpen op het Oud-Antwerpsch verleden.

Het is hem overigens als romancier toevertrouwd er door zijn pittigen stijl kleur en fleur aan te verleenen. Met de zes eminente ingezetenen van Alkmaar, Baron van Doorn aan het hoofd, den man, die het verslag van de Antwerpsche reis voor het nageslacht bewaarde, bezoeken wij het Antwerpen van 1763.

'In weerwil van een beroerde situatie,' lezen wij, 'waren er in die periode te Antwerpen burgers die dik in de duiten zitten.' Dat blijkt dan vooral uit de pracht en praal van het godsdienstig en kerkelijk leven, vooral uit de schitterende processiën, minder uit het peil van de toenmalige kunst. Zelfs de gebouwen, waarop de Antwerpenaars eens zoo fier waren, zijn vervallen. De economische depressie van de havenstad is op haar laagst, doch er zijn teekenen dat er veranderingen op til zijn. Op deze optimistische noot eindigt Frederik Clijmans het boeiend achttiend'eeuwsch tijdsbeeld, getrokken uit des Heeren Baron van Doorn's Journaal.

Bij de besproken monumenten en instellingen behoort een keus van gepaste en fraaie plaatjes en nuttige documenten, kortom 'Hollandsche toeristen in de XVIIIe eeuw' is eens te meer een geslaagde uitgave.

P. DE KEYSER.

Vanden drie blinde danssen. addendum[1]

Van de hand van Prof. Dr. P. De Keyser verscheen in 'Gentsche Bijdragen tot de Kunstgeschiedenis' (Antwerpen, De Sikkel, 1 (1934) 57 sqq.) een studie over *De houtsnijder van Geeraard Leeu's Van den drie blinde Danssen.* Ook in *Het 'Vrou Aventure'-drukkersmerk van Jan van*

(1) Cf. De Gulden Passer 20 (1942) 261 sqq.

Doesborgh, eveneens in de bovenvermelde ‘Bijdragen’ p. 45 sqq. opgenomen, deelde Prof. De Keyser fragmenten mede uit ‘Van den drie Danssen’ en hij nam zich voor, na de publicatie van Colyn Cailleu's *Dal sonder Wederkeeren of Pas der Doot,* dezen onuitgegeven dietschen tekst als een bijdrage tot de Nederlandsch-Bourgondische literatuur uit te geven. De houtsneden, die Prof. De Keyser wist te identificeeren, werden door hem in ‘Bijdragen...’ pp. 52, 61, 63, 65, met toestemming van de Koninklijke Bibliotheek te Kopenhagen, gepubliceerd. Door hem werd ook reeds eerder gewezen op het verband tusschen dezen tekst en Pierre Michault's *La Danse aux Aveugles.*

DE REDACTIE.

Een prijsvraag over Vlaamsche prentkunst

Ons medelid de Heer Ed. Amter verzoekt ons mede te deelen dat het Davidsfonds drie driejaarlijksche prijsvragen heeft uitgeschreven. Eene daarvan, de Prof. A. Boon-prijs, zal ongetwijfeld de belangstelling der biblio- en iconophielen opwekken. Hij wordt ‘voor de eerste maal uitgeschreven voor een studie over de Vlaamsche Prentkunst, opgevat als een volksche, maar alleszins wetenschappelijk verantwoorde inleiding tot dezen veronachtzaamden tak van het kultureele leven in Zuid-Nederland’. De omvang van deze studie is te berekenen op 200-250 blz. druks van de Volks- of Keurboeken van het Davidsfonds. De uitgeloofde prijs bedraagt 12.000 frs. De manuscripten moeten uiterlijk op 1 October 1944 ingezonden zijn. Voor nadere inlichtingen wende men zich tot het Hoofdsecretariaat van het Davidsfonds te Leuven.

DE REDACTIE.

Boekbespreking

H. Erremes en R. Mels, *Graveeren en Etsen.* Met 30 Platen. Leuven, Boek- en Kunsthandel A.H. Reekmans [1943], 80 blz.

Dit prettig en handig uitgegeven boekje verscheen in de 'Kunsttechnische Bibliotheek' van voormelde uitgeverij en heeft, zooals blijkt uit de 'Inleiding', ten doel 'zich hoofdzakelijk [te] richten tot de liefhebbers'. Tot de kategorie dier 'liefhebbers' wordt zoowel de 'schoolgaande jeugd' gerekend als zij, die zich, zonder bepaling van kwaliteit of leeftijd, 'in deze techniek [wenschen] te oefenen'.

Dit is o.i. wel een spijtige beginselverklaring voor een werkje, waarover we herhaaldelijk met lof zullen te gewagen hebben. Waarom, zooals hier, in technisch rechtstreekschen zin, immerdoor de 'schoolgaande jeugd' bij de grafiek blijven betrekken, en de kinderen, alsmede zij die voor hun ontwikkeling verantwoordelijk zijn, trachten te sterken in een potsierlijk apenspel, waarover we sinds enkele jaren meenden heen te zijn? Waarom zich bovendien haast uitsluitend wenden tot het ergerlijkste soort van 'liefhebber', tot den knutselaar met het grafisch ding, en niet, of althans eveneens, tot de immer grooter wordende schaar van verzamelaars of simpele minnaars van de goede prent, die doorgaans slechts zeer weinig afweten van het technisch procedee en niets beters vragen dan in dien zin te worden voorgelicht? Men moet heusch geen kunstenaar 'in den dop' of een pseudo-kunstenaar zijn om zich voor 't 'keukengeheim' der prentkunst te interesseeren. Spijtig dat de auteurs van deze flinke handleiding dit zoo onverklaarbaar kortzichtig hebben over 't hoofd gezien.

Ook heel wat te bedillen valt er op het 'Kort Historisch Overzicht', waarmede 't boekje feitelijk aanvangt. Hierin wordt de eene onnauwkeurigheid na de andere opgestapeld, waarschijnlijk toe te schrijven aan een niet te verschoonen gebrek aan fundamenteele dokumentatie of 't onoordeelkundig raadplegen van verouderde of onbetrouwbare bronnen uit de derde hand. Zoo b.v. lezen we op p. 10, dat 'de oudstbekende houtgravure - de H. Maagd met het Kind Jezus - berust in het Prentenkabinet te Brussel', en dat 'het werk dateert van 1418'. Eerst en vooral werd de houtmaterie toenmaals nog niét gegraveerd, doch wél *gesneden*, en tweedens is de H. Maagd te Brussel in plaats van de 'oudstbekende' slechts de *oudstgedateerde* houtsneeprent. In feite kan zij niet eens meer aangesloten worden bij de vroegste groep der zg. primitieve houtsneden, die stijlkritisch tusschen de jaren 1350 en 1410 moet gesitueerd. - Slechts weinige regels verder laten de auteurs nog 't bakerpraatje gelden dat de Florentijnsche goudsmid Maso Finiguerra in 1452 de diepdrukgravure zou hebben 'ontdekt'. Dit sprookje werd door den zestiend-eeuwschen schilder en historiograaf Vasari in de wereld gedicht en de hh. Erremes en Mels namen het over uit de 'Grammaire des Arts du Dessin' van Charles Leblanc. Thans weten we over Finiguerra's zg.

‘uitvinding’ wel beter en kan er gewezen worden op diepdrukgravures, ontstaan in Vlaanderen en Duitschland in den loop van 't eerste kwartaal der XVe eeuw. Verder was Martin Schougrauer (sic) (lees: Schongauer) in Duitschland geenszins ‘een der eersten die in de nieuwe techniek naam verwierf’. Verschillende ons thans bij naam onbekende kunstenaars waren hem reeds voorafgegaan, waarvan de laatste in de rij de beroemde Meester E.S. was, Schongauer's onmiddellijke voorganger en mogelijk zelfs diens leermeester. Waarom, anderzijds, wordt Dürer's xylografisch- en diepdrukwerk zoo hopeloos door elkaar gehaspeld en moeten we, afgezien van een figuur als Lukas van Leyden, waarover slechts even wordt gerept, wachten tot het einde van de XVIe eeuw vooraleer ons iets over den stand der Nederlandsche en inzonderheid Vlaamsche metaalgravure wordt medegedeeld? Is het den hh. Erremes en Mels dan volledig onbekend, dat Antwerpen toenmaals het machtigste produktie-centrum van prenten was in West-Europa en dat, onder de bezielde leiding van een kunstenaar en uitgever als Hieronymus Cock b.v., het Vlaamsche prentwerk bij duizendtallen over de beschaafde wereld werd verspreid? Hebben zij, onder zoovele andere produkten uit het fonds van Cock, wel eens nagedacht over de meesterlijke en bovendien terecht beroemde groote landschapetsen naar den Ouden Bruegel? Indien, zooals zij schrijven, ‘de handel in prenten in de XVIIe eeuw een groote uitbreiding neemt’, dan is dit geenszins te beschouwen als een fenomeen op zichzelf, doch slechts als de normale voortzetting en ontplooiing eener aktiviteit, die in het voorgaand jaarhonderd niet minder produktief was geweest.

Waarom worden verder nog aan Rubens' zoo vermaarde graveerschool - 't voornaamste grafisch groepsverschijnsel uit de zeventiende eeuw - slechts een paar spaarzame woorden besteed en tracht men den onvoorbereiden lezer wijs te maken, dat ‘Antoon van Dyck een heele serie portretten etste waarvan het ensemble bekend is onder de benaming ‘Iconografie van Antoon van Dyck’? Deze kunstenaar etste inderdaad enkele meesterlijke portretten, doch pas na zijn dood werden ze aan de reeks der naar diens schilderijen, teekeningen en grisailles door allerhande plaatsnijders *geburineerde* afbeeldingen van beroemde tijdgenooten toegevoegd. Bijgevolg bestaat van Dyck's zg. Ikonografie slechts uit enkele eigenhandige etsen en uit een overwegend gedeelte door andere kunstenaars naar zijn werken uitgevoerde burijngravures.

Nog meer dusdanige onnauwkeurigheden zouden hier moeten rechtgezet, doch wij moeten ons beperken. Daarom in dit verband nog slechts die éene vraag: Waarom werden in dit boekje de modernen zoo stiefmoederlijk behandeld, wanneer toch van verschillenden onder hen (of het het neusje van den zalm is, is een andere kwestie!) plaatwerk werd gereproduceerd? Waarom zich bepaald bij namen als die van een James Ensor, een Jules De Bruycker en een Walter Vaes, drie kunstenaars die, bij alle respekt voor hun uitzonderlijke prestaties, ten slotte toch behooren tot een generatie, die haar schoonste dagen heeft gekend? Zelden waren onze prentkunstenaars aktiever als tijdens de periode ‘tusschen twee oorlogen in’. Waarom werd op die omstandigheid

niet, al ware 't maar terloops, gewezen, en, moge zich onder al dit koren heel wat kaf bevinden, waarom niet enkele kunstenaars op den voorgrond gebracht, waarvan we van nu af reeds ‘zeker’ kunnen zijn? Zoo b.v. bezitten we een burijngraveur van vast niet alledaagsch formaat. Zijn naam is Joris Minne. Zelfs een citaat werd hij niet waardig geacht...

Na die ontmoedigende bladzijden is de lektuur van 't hoofdstuk ‘Kunst en Schoonheid. Natuur en Kunst’ een heele opluchting, omdat daarin gezonde ideeën op een gezonde bazis verdedigd worden. Alleen zouden we de auteurs willen aanbevelen zooveel toch van 't ‘voorbije nieuwe’ in reserve te houden als noodig blijkt om, op grondslag der traditie, een kunst te scheppen, die de weerspiegeling is en blijft van onzen tegenwoordigen tijd en van geen anderen!

Uitzonderlijk waardevol zijn vooral de daaropvolgende hoofdstukken, waarin met een zeldzame klaarheid van stijl en woordkeuze bij dusdanige handleidingen, het technisch procedee van de burijngravure, de drogenaaldgravure, de ets, de aanverwante diepdruktechnieken en dies meer, wordt duidelijk gemaakt. Ook hier bewegen zich de hh. Erremes en Mels op een gezonde bazis, inzonderheid daar waar er nadruk wordt gelegd op de omstandigheid dat de grafiek een kunst is voor zichzelf en in grondbegin niets heeft te maken met de teekening als dusdanig of met 't schilderij. Ook appreciëeren we zeer hun veroordeeling van den beruchten, op een gemakkelijk effekt berekenden zg. ‘handtoon’ bij het drukken van de prent. Niet heelemaal akkoord daartegenover zijn we, waar betoogd wordt, dat ‘De kunst van den burijngraveur ligt in het combineeren van het licht, dat voorgesteld wordt door de witte kleur van het papier, en van de schaduw, welke teweeggebracht wordt door lijnen, 't zij lange, korte en gekruiste, verder door puntlijnen en stippels’. Voor ons zijn en blijven de eerlijkste burijngravures of andere prenten uit de diepdruk-groep steeds die, waarin niet wordt gejaagd op een of ander pittoresk effekt met licht-en-schaduw tegenstelling, doch die in de synthetische spanning der zuiver neergezette lijn de wezensechte originaliteit der diepdruk-grafiek hebben erkend. Dat ‘in die richting werkelijk mooie uitslagen werden bereikt’ wordt trouwens ook op p. 35 toegegeven. Ook hadden we graag een woord van afkeuring gehoord over het aanwenden van diverse procedeeën in eenzelfde prent. Daartegenover schrijven de auteurs: ‘Over 't algemeen wordt het landschap zelden uitsluitend met het burijn uitgevoerd. Men zet meestal met een ets in en vervolgens werkt men deze ets met het burijn af. Dit doet men om op bepaalde plaatsen de ruwe uitwerking van het bijten te verzachten’. M. a.w. om de goede gemeente te misleiden waar de technikus heeft gefaald! Hebben de hh. Erremes en Mels reeds nauwkeurig de geburineerde landschappen van een Joris Minne of van den Franschman Laboureur bestudeerd? Zoo ja, dan moeten zij als wij tot het besluit gekomen zijn dat ook op dit gebied de burijngravure haar volstrekt eigen rol vervullen kan. Ook in 't verleden was dit zoo. Met evenveel vrucht b.v. kunnen in dit opzicht de merkwaardige landschapgravures van Schelte a Bolswert naar Rubens geraadpleegd worden.

Deze opmerkingen, gesproten uit de toepassing van een streng en principiëel

standpunt, doen evenwel niet in 't geringste afbreuk aan de gaafheid van dit waardevolle deel. Jammer dat de auteurs niet even gelukkig waren in hun inleiding en hun historisch overzicht. Zooniet ware met dit boekje vast de perfektie bereikt geweest. Mits grondige herziening der gewraakte hoofdstukken kan deze echter bij een eventueelen herdruk nog bestreefd worden.

Frank VAN DEN WIJNGAERT

Nijhoff-kronenberg: ***Nederlandsche bibliographie van 1500 tot 1540. Inleiding tot een derde deel. Winst en verlies,*** **door** ***M.E. Kronenberg.*** **'s-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1942, gr. 8º, × - 175 blz.**

In de *Nederlandsche bibliographie* van Nijhoff-Kronenberg ([I], 1923, nrs 1-2221; II, 1940, nrs 2222-4178) werden alleen opgenomen de uitgaven waarvan een beschrijving naar een nog bestaand exemplaar kon gemaakt worden. Een niet gering aantal werken in bibliographieën en catalogussen vermeld, werden niet teruggevonden. Mej. Kronenberg heeft het passend geacht, de titels van die werken nu in een afzonderlijke reeks uit te geven. Zij zijn samengebracht in alphabetische orde, met doorloopende nummering (01-01276, en 5 bisnummers).

Die 1281 nrs zijn verdeeld in 5 groepen:

1. - 9 uitgaven sinds het verschijnen van het tweede deel door Mej. Kronenberg beschreven.
2. - 435 drukken die zeker of hoogstwaarschijnlijk bestaan, maar waarvan nog geen exemplaar kon beschreven worden.
3. - 361 drukken waarvan de toeschrijving, de dateering of het bestaan twijfelachtig voorkomen.
4. - 140 drukken, Nederlandsch of als Nederlandsch aangegeven, die vóór 1500 of nà 1540 verschenen zijn.
5. - 336 drukken die bleken reeds opgenomen te zijn (deel van een beschreven werk, verwarring met een andere uitgave, onjuiste dateering, onjuiste toeschrijving aan een bepaalden drukker, drukfout op het titelblad, b.v. 1539 voor 1639, drukfout in bibliographieën of Catalogussen, enz.), of die niet Nederlandsch zijn.

Ieder titel wordt voorafgegaan door een teeken verwijzend naar een der hierboven gekenschetste groepen; volgen dan de opgave van de bron, en, zoo noodig, critische beschouwingen.

De titels van de groepen 4 en 5 zullen in de *Nederlandsche bibliographie* niet meer voorkomen; daar hier met hen definitief werd afgerekend, is het te hopen, dat ze van nu af niet meer in bibliographische werken zullen opgenomen worden.

Laten wij van harte wenschen dat Mej. Kronenberg, die nu met de beschrijving van 9 stuks (groep 1) klaar is, er nog in zal gelukken, na den

oorlog een rijken oogst te maken in groepen 2 en 3. Het verschijnen van een derde deel zou bij alle bibliographen en bibliothecarissen sensatie verwekken.

Doch laten wij ons door zulke hoop niet van onzen tegenwoordigen rijkdom aftrekken. De *Inleiding* geeft aan de twee voorafgaande deelen een nieuwe waarde; om het taai verricht werk mogen wij Mej. Kronenberg gelukwenschen en danken.

Dr. August VINCENT.

Schmook, Ger.: ***Hoe Teun den Eyerboer in 1815 sprak tot de Burgers van Antwerpen of het Aandeel van de Rubensviering in de wording van het Vlaamse Bewustzijn.*** **Antwerpen, De Sikkel, 1942, ingen. 60 fr., geb. 80 fr.**

De titel, naar het voorbeeld van de ellenlange den inhoud beschrijvende titels van de boeken en pamfletten uit den ouden, goeden tijd, is uitvoerig genoeg. Hij dekt nochtans maar onvolkomen de lading van dit met feiten opgepropt verslag over een historische episode uit het kunstleven van Antwerpen en van ons land: het wegvoeren der Belgische kunstschatten naar Parijs tijdens de Fransche bezetting en het gedeeltelijk terugbrengen van de schilderijen, o.a. deze van Rubens, na Waterloo. Wat Schmook ons hierover schrijft is, op enkele bijzonderheden na, in kunsthistorische kringen bekend, doch het wordt op de persoonlijke wijze van Schmook voorgesteld buitengewoon boeiend. We hebben hier een staaltje van volkomen genietbare geschiedenis voor historicus en niet-historicus, voor geleerd en ongeleerd, al voelt men bij elk nieuw hoofdstuk aan hoe de vingers van den auteur hebben gejeukt om er een ‘histoire romancée’ van te maken. De figuren of beter de dramatis personae, die hij oproept, zijn bijzonder levendig geteekend en blijven getrouw aan de historische overlevering: Dargonne, de dansmeester, de edele d'Herbouville, de kalme Herreyns, de ‘Streber’ Matthijs van Bree, de correcte de Keverberg de Kessel, de ‘poëet’ van der Borght, de jonge, nog zoekende Jan Frans Willems, de ijverige Frans Verdussen, de Commissieleden te Parijs: de burgerlijke Ommeganck, de bedrijvige Van Regemorter en Van Hal, de Brugsche schilder, Odevaere, vertrouweling van het Hollandsche Hof, ze zijn allen onvergetelijk geportretteerd in hun tijdsverbonden optreden, poseerend voor de galerij en o, hoe dikwijls zoo kleinmenschelijk in... hun briefwisseling. Waarom Teun de Eyerboer nu precies te midden van al die plechtigheid van welmeenende heeren, van oreerende, ageerende en kuipende menschen tot de Burgers van Antwerpen moet spreken? Om der wille van de folklore? Wellicht. Zonder twijfel behoort de ‘Parenthesis’ of Teun Koekeloer, de echte en waarachtige Eierboer, het steenen beeldje van 1667, verhuisd van de Eiermarkt naar het Steenmuseum, tot de best gestyleerde paragrafen van Schmook's boek. Het is echter duidelijk dat hij iets meer gewild heeft dan een folkloristische bijdrage tot het leven te Antwerpen vóór en na 1815. Hij heeft ook een vóórgeschiedenis willen schrijven van het Vlaamsch

Bewustzijn, dat pas na 1830 tot de Vlaamsche Beweging zal uitgroeien. Daarin speelt de Rubens-viering, althans te Antwerpen, een voorname rol. Deze vereering van Rubens was in 1815 ook al niet nieuw, zij dagteekent van de XVIIe eeuw zelf en een Franschman Roger de Piles was haar verkondiger *urbis et orbis.* Zonder die brutale wegvoering van Rubeniaansche gedenkstukken, tot zijn traditioneelen stoel toe, uit de Scheldestad, waardoor het volksgemoed zoo diep werd geschokt, ware zijn geestdrift zeker niet zoo ontvlambaar gebleken bij de ophemeling van eigen schoon verleden ter gelegenheid van den moeizamen weg terug. Het voorloopige Rubens-standbeeld van W. Geefs op de Groenplaats in 1840 zal de bekroning zijn van een volksbeweging, die haar invloed zal laten gelden op de Vlaamsche Beweging tot heden toe. Door het uitstekend gedocumenteerde werk van Ger. Schmook, die, zooals altijd zijn bibliographie in de puntjes heeft weten te verzorgen, worden de Sinjoren, immers allen zonen of neven van Rubens, goed ingelicht, mede door minder bekend plaatwerk: portretten, medaillons, titelpagina's van catalogen en programma's, entreebiljetten en dergelijke, over een periode uit de locale geschiedenis, die terecht als ‘sleuteljaren’ van haar XIXe-eeuwsche geschiedenis mogen worden beschouwd.

P. DE KEYSER.

Pater dr B. Kruitwagen, O.F.M.: *Laat-Middeleeuwsche Paleografica, Paleotypica, Liturgica, Kalendalia, Grammaticalia.* Met 27 reproducties. ('s-Gravenhage, Martinus Nijhoff. 1942. - in-8°, XIX + 312 blz.)

Hoewel het den uitgever niet heeft behaagd ons een recensie-exemplaar er van te bezorgen, toch willen wij niet nalaten de aandacht der Antwerpsche Bibliophielen op dit merkwaardige boek te vestigen.

Het bevat zes studies, waarvan de titels luiden: I. *Twee reclamebladen van den schrijfmeester Herman Strepel (Münster 1447);* II. *De drie soorten van Fratersschrift: Fractura, Rotunda, Bastarda*; III. *De invloed van het Fratersschrift op de Nederlandsche en Duitsche drukletter van de 15^{e} eeuw;* IV. *Een volledig en onbekend Livre d'heures uit 1497 in een ouden boekband;* V. *Studiemateriaal (Heiligen-geografie) voor den Middeleeuwschen kalender van het bisdom Utrecht;* VI. *Een Correctorium van een Nederlander op het Doctrinale van Alexander de Villadei* [*Deventer*? *Zwolle*?, *Pieter Werrecoren, omstr. 1480*]. Vijf herdrukken uit *Het Boek* en één uit het *Gedenkboek Berend Modderman,* herzien en aangevuld.

Dat het boek degelijk en rijk van inhoud is, de naam Kruitwagen staat er borg voor: het is een mijn van inlichtingen voor bibliografen, paleografen, philologen en literatuurhistorici.

Het doel van dezen bijgewerkten herdruk is, zooals Schrijver in zijn Inleiding uiteenzet, jongeren aan te sporen verder te werken op de tot nog toe weinig

beoefende gebieden, waaraan hij zelf zijn leven heeft gewijd, hun de problemen aan te wijzen die dienen bestudeerd te worden en hun de methode te leeren die zij daarbij moeten volgen.

Een hoogst merkwaardig boek naar den inhoud, maar... een zeer zonderling boek naar den vorm!

Sedert 1933 werd het zetsel van voornoemde artikels bewaard met de bedoeling ze later te bundelen (‘in de toenmalige omstandigheden zou daardoor de prijs van dezen bundel vrij laag kunnen gehouden zijn’, - doch... het is oorlog en thans kost het boek fl. 7,35!) Maar Pater Kruitwagen is een onvermoeibaar zoeker, en sedert de eerste publicatie van die verschillende bijdragen had hij heel wat nieuw materiaal verzameld. Hoe dat in dezen nieuwen druk verwerkt? Hoe het oude zetsel gebruiken en het werk toch ‘à jour’ brengen?

Ziehier hoe het vraagstuk werd ‘opgelost’. Waar dit mogelijk was zonder meer dan een paar regels van het zetsel te wijzigen, werd de aanvulling of verbetering in den tekst zelf aangebracht; ging dit niet, dan werd, indien daartoe plaats voorhanden was, in den tekst naar een addendum verwezen, dat dan, al naar gelang van de beschikbare ruimte, werd afgedrukt tusschen twee kapittels in of achteraan in het boek; was er geen plaats voor een verwijzing, dan zou de lezer den weg naar de addenda of corrigenda wel vinden langs het register om...

Wat een puzzle dat geworden is, zal men zich kunnen indenken als men hoort dat b.v. op blz. 73 staat te lezen: ‘Additamentum bij blz. 61. Van de open ruimte die er toevallig tusschen Aanhangsel I en II is maak ik gebruik, om even wat bij te voegen dat ik vergeten heb, toen er hierboven sprake was van de...’. - In de eerste 80 bladzijden van het boek (opstel I en II) noemt Schrijver het schrift van de Broeders des Gemeenen Levens en van de Windesheimers ‘Windesheimsch schrift’; maar dan stelt hij vast dat dit eigenlijk een verkeerde benaming is: ‘al dozijnen keeren heb ik er spijt van gehad’! Daarom doopt hij dit schrift van opstel III af: ‘Fratersschrift’. Waar het afzonderlijke artikels geldt, die met een tusschenruimte van jaren verschijnen, kan men dergelijk procédé begrijpen, - echter niet wanneer men een bundel wil samenstellen, die dan toch in de eerste plaats eenheid en overzichtelijkheid onderstelt, en vooral niet wanneer men het doel beoogt de jongere generatie een model te geven van de methode die zij bij haar studie volgen moet!

Het zal wel geen verwondering baren dat, met zulke werkwijze, dit boek hopeloos verward is. De Schrijver zelf heeft zich volkomen rekenschap daarvan gegeven, en hij heeft naar een middel gezocht om toch een schijn van eenheid in zijn werk te brengen. Dit middel heeft hij gevonden in... het register. ‘In dit register (wordt) onder een totaal van 36 trefwoorden een doorloopend verhaal gegeven van alles wat met die woorden in verband staat’; ‘bij het doorlezen van die samenvattingen zal men nu en dan zelfs een duidelijker begrip krijgen van het behandelde onderwerp dan uit de opstellen zelf, daar in het Register de gelegenheid werd benut, alle onderdeelen vanuit één

gezichtspunt te bezien en een daaraan aangepaste eenvormige woordkeuze door te voeren'!

Men zal toegeven dat dit wel een zeer eigenaardige manier is om een boek op te bouwen, en dat een dergelijke bundel niet precies als een prijzenswaardig model voor wetenschappelijke publicaties gelden kan.

Moeten wij er den Schrijver een verwijt van maken?

Onder tragische omstandigheden is dit werk tot stand gekomen: '... Op Dinsdag 14 Mei 1940 (werden) tengevolge van het bombardement van Rotterdam al mijn boeken en aanteekeningen tot op de laatste snipper toe vernietigd. Daardoor is het mij in de toekomst niet meer mogelijk, nog iets van eenigen omvang te publiceeren dat een geheel zelfstandig wetenschappelijk karakter draagt... Een volledige reconstructie van de vernietigde Addenda is nu natuurlijk onmogelijk geworden. Boeken bezit ik niet meer, en tegen een langdurig bibliotheekonderzoek en het bijeenhalen van talrijke, soms moeilijk te bereiken werken voel ik mij in dezen tijd vol verkeers- en andere hindernissen lichamelijk niet opgewassen. En mijn schriftelijke aanteekeningen die mij juist den weg naar en door de boeken moesten wijzen zijn natuurlijk heelemààl niet meer te reconstrueeren. Daar komt nog bij, dat ik van sommige boeken het eenige in Nederland aanwezige exemplaar hetzij ter leen, hetzij in eigen bezit had. En ook die zijn vernietigd'.

En toch, wat een schat van kennis bevatten die Addenda, door Pater Kruitwagen uit het geheugen opgeteekend! Dat wij in die aanvullingen en verbeteringen nauwkeurige bibliographische verwijzingen missen, is niet zoo erg. Maar de Schrijver had best de disparate gegevens in zijn vroeger verschenen artikels opnieuw kunnen bewerken en deze losse bijdragen omvormen tot een gaaf en overzichtelijk geheel. Het komt ons zeer onwaarschijnlijk voor dat een wetenschapsmensch als Pater Kruitwagen dit niet zou hebben gewenscht. Waarom heeft hij het niet gedaan? Hij zegt het niet uitdrukkelijk, maar wij kunnen het gemakkelijk gissen, als wij hem, sprekend over de verhouding van auteur tot uitgever, hooren verklaren: 'Wetenschappelijk werk voortbrengen, en het onder het publiek brengen liggen wel in dezelfde lijn, maar stellen somtijds eischen in tegenovergestelde lijn',... en het is natuurlijk niet de schrijver die er belang bij heeft oud zetsel te gebruiken. De uitgever heeft wellicht bij zichzelf gedacht 'Alles komt teregt', - wat niet belet dat niet élk uitgever zich ongestraft dergelijke phantasieën zou mogen veroorloven.

H.F. BOUCHERY.

Camille Gaspar & Frederik Lyna: *Philips de Goede en zijn Librye* (Brussel, De Kunstkring-Uitgaven, Reeks: 'Kunst in België', 1942. - 32 blz. en album met 32 pltn, prijs: 80 frs).

Door twee conservators van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel wordt de geschiedenis geschreven van de beroemde bibliotheek der Burgondiërs en

inzonderheid van de unieke verzameling manuscripten door de meest vooraanstaande kopiïsten en miniators op last van Philips den Goede vervaardigd.

De oorspronkelijke kern van de verzameling, de eerste giften, aankoopen en ‘annexies’, de tijd der groote bestellingen, de meesterwerken der belangrijkste ‘uitgevers’ en bewerkers, Jean Wauquelin, Jean Mielot, David Aubert, Ghillebert de Lannoy, Guillaume Fillastre, Jean Mansel, en hun respectieve miniaturisten worden achtereenvolgens besproken. Een paragraaf handelt over de groote bibliophielen en verzamelaars, - Isabella van Portugal, Anthonie van Burgondië, Jan van Burgondië, Jan van Wavrin, Jean V van Crequy en Canaples, Jean de Croy, Lodewijk van Brugge, heer van Gruuthuse - die, naast den Hertog, een aantal merkwaardige manuscripten voor eigen rekening lieten maken.

Het tweede gedeelte bespreekt de handschriften van kunsthistorisch standpunt uit beschouwd. Bondig worden gekarakteriseerd de twee strekkingen - de Fransch-Vlaamsche en de zuiver Vlaamsche - van de miniatuurkunst in de eerste helft van de XVe eeuw, en de daarop volgende synthese van beide richtingen in de jaren 1445-1470; een woord uitleg wordt verstrekt over de techniek en het gebruikte materiaal, waarna de meest kenschetsende eigenschappen van de verschillende grootmeesters van de miniatuur worden besproken, - van den Manselmeester, Simon Marmion, den Girardmeester (die door de Schrijvers wordt vereenzelvigd met Jean Dreux), Jan de Tavernier, den Meester van Wavrin, Loyset Liédet, Willem Vrelant, Philippes de Mazerolles. Het tekstgedeelte wordt afgesloten met een beknopte bibliographie.

De reproducties van miniaturen - jammer genoeg niet in kleuren - zijn vergezeld van een bondigen commentaar, waarin een verklaring van het afgebeelde tafereel en enkele bibliographische inlichtingen worden gegeven.

In alle opzichten dus een voortreffelijk boek. En toch...

En toch hebben wij een bezwaar tegen dit boek, tegen de heele reeks waarin het is opgenomen, tegen de tientallen werken van hetzelfde genre, die in den jongsten tijd op de markt werden gebracht.

Dit boek behoort tot het genre dat men thans gemeenlijk noemt ‘de wetenschappelijk verantwoorde vulgarisatie’: ‘De reeks “Kunst in België” - zoo leert ons een prospectus van de uitgeverij - richt zich tot de elite, tot den student in de kunstgeschiedenis, tot den toerist, tot den eenvoudigen liefhebber... Elk boekdeel is aantrekkelijk als een album en nauwkeurig als een handboek...’

Naar den eisch der heerschende mode hebben de auteurs angstvallig alle z.g. ‘geleerddoenerij’ vermeden: voetnota's of aanteekeningen vindt men in dit boek niet. Dat wil zeggen dat het wetenschappelijk apparaat volledig werd verwaarloosd, dat dit werk dus niet ‘nauwkeurig als een handboek’ is, en dat het derhalve ook maar weinig nut oplevert voor den student in de kunstgeschiedenis. Of de toerist zal grijpen naar een geschiedenis van Philips den Goede's ‘Librye’ betwijfelen wij sterk. Zoo blijkt dit boek ten slotte slechts bruikbaar te zijn voor de ‘elite’ en voor den ‘eenvoudigen

liefhebber'. Weet U precies wat het onderscheid is tusschen beiden? Wij kunnen ons niet goed voorstellen dat een onontwikkeld lezer belangstelling hebben zou en blijk zou geven van begrip voor een geschiedenis van de Burgondische Bibliotheek. Slotsom: slechts zij die deel hebben aan de hoogere cultuur en intellectueele belangstelling koesteren - en is dat niet de bedoelde 'elite'? - zullen behoefte voelen aan dergelijke literatuur: voor hen alleen is zij bestemd.

En nu vragen wij ons af: is het wel noodig voor een dergelijk publiek aan 'vulgarisatie' te doen? Mag men veronderstellen dat een ontwikkeld lezer zich zal laten afschrikken door enkele bibliographische verwijzingen onderaan op de bladzijde (hij is niet eens verplicht ze te lezen!), door de aanhaling van een paar archiefteksten, door een summairen catalogus in appendix, - in één woord, door dié enkele gegevens, die van dit keurige en interessante geschrift een waardevol wetenschappelijk instrument zouden hebben gemaakt? Dat kunnen de leiders van de reeks, Prof. Dr L. Lebeer en Prof. Dr Paul Fierens, toch waarachtig niet meenen.

Beter dan wie ook moeten zij weten welk nadeel de publicatie van dergelijke vulgarisatiewerken aan de wetenschappelijke uitrusting van ons land berokkent: niet alleen maakt, wegens de heerschende crisis in de uitgeverij, het verschijnen van een boek de kans voor het publiceeren van een ander werk geringer, maar bovendien wordt door de verspreiding van een vulgarisatiewerk het - in ons taalgebied toch al zeer geringe - aantal koopers van een wetenschappelijk werk over hetzelfde onderwerp fel beperkt, in zooverre dat daardoor vaak van de uitgave moet afgezien worden.

Naar ons weten bestaat er nog geen wetenschappelijk algemeen werk over de bibliotheek van Philips den Goede of - ruimer opgevat - van de Burgondische Hertogen: met weinig méér kosten ware het mogelijk geweest Gaspar en Lyna deze leemte te laten vullen. Thans is daar wellicht weer voor langen tijd geen kans meer toe...

H.F. BOUCHERY.

Bericht aan de leden van de Vereeniging der Antwerpsche Bibliophielen.

Einde December 1942 verschenen twee nieuwe bundels in de reeks der uitgaven van de Vereeniging. In de eerste plaats het facsimile, dat kosteloos werd gegeven aan de leden, die hun bijdrage voor 1942 hadden gestort: *Die Vij. Getiden op die Passie ons Heeren,* een mooie Antwerpsche postincunabel van Thomas vander Noot, ca 1505. Om het cachet van dit keurige drukwerk ongeschonden te bewaren, werden het facsimile, dat, precies als het origineel uit de Plantijnsche bibliotheek, met de hand werd gerubriceerd, en de daarbij hoorende litterair-historische en bibliographische inleiding van Prof. Dr P. De Keyser afzonderlijk ingebonden. Voor het bandje van het facsimile hadden wij graag imitatie-perkament gebruikt, maar dat bleek in oorlogstijd onvindbaar. Ons medelid Willy Godenne verdient allen lof voor den zuiveren druk van de cliché's, die geleverd werden door de Firma Vergouts & De Schutter te Antwerpen. De oplage bedroeg 350 exemplaren. In den handel kost het werkje 50 frs.

Het tweede boek, de *Korte Beschrijvinge van Parys; en de Manieren en Zeden van die haer daer onthouden* door D. Buyseroo, opnieuw uitgegeven met inleiding, bronnenstudie en aanteekeningen door Prof. Dr R.J. Willemyns, opende de tweede reeks der Uitgaven van de Vereeniging, d.w.z. de serie werken die tegen sterk verminderden prijs en bij inteekening ter beschikking van de leden worden gesteld. Wij klagen niet over het onthaal dat deze uitgave bij onze leden heeft genoten, - al hadden wij gehoopt dat er meer dan 64 inteekenaars zouden geweest zijn; maar men moet natuurlijk aan het nieuwe wennen: wij rekenen er vast op bij een volgende publicatie - die reeds in voorbereiding is - meer succes te hebben. In den handel kost dit werk, dat op 500 exemplaren werd getrokken, 65 frs.

Deze uitgaven hebben ons weer een aantal nieuwe leden aangebracht. Verschillenden onder hen wilden zich graag, ter wille van de *VII Getiden,* laten inschrijven voor 1942, maar toen bleek al spoedig de 20ste jaargang (1942) van *De Gulden Passer* te zijn uitverkocht.

Over gebrek aan belangstelling mogen wij dus niet klagen; wel over den toestand van onze financiën! Ook dit jaar heeft de Universitaire Stichting van België aan *De Gulden Passer* een subsidie van 5000 frs toegekend, waarvoor wij aan deze instelling onzen oprechten dank betuigen. Desondanks boeken wij nog steeds een aanzienlijk tekort. Het Bestuur is van oordeel dat het in de huidige omstandigheden niet wenschelijk is de - ongetwijfeld zeer geringe - jaarlijksche bijdrage te verhoogen, maar het hoopt dat vele leden den oproep van den Penningmeester tot het vrijwillig storten van een hoogere bijdrage of van een geldelijke gift ter leniging van onzen nood zullen beantwoorden (postcheckrekening 2780.39 van Am. Dermul, Antwerpen).

Nieuwe Leden[1]

Axters O.P., Pater Stephanus, Justus Lipsiusstraat, 22, Leuven.
Baudin, Fernand, Boekverzorger en Illustrator, Mimosastraat, 101, Brussel III.
Bellemans-Soly, Karel, Goudsmid, Schuttershofstraat, 55, Antwerpen.
Bellens, Alois, Leeraar, R. Tollenaerestraat, 54, Willebroeck.
Blockmans, Dr Frans Laurent, Archivaris der stad Antwerpen, Kapellei, 23, Antwerpen-Mortsel.
Casteleyn, Marcel, Karel de Stoutelaan, 114, Brugge.
Cuykens, Antoine, Veerstraat, Rumpst.
Cuykens, Michel, Molenstraat, 33, Rumpst.
de Béthune, Baron J., Kasteel van Marcke (Kortrijk).
de Brouwer, Paul, Algemeen Bestuurder van de Firma Desclée, de Brouwer & Co, St. Jacobsstraat, 59, Brugge.
De Clerck, E.H. Lode, Parklaan, 103, Edegem.
De Coninck, René, Rijselschebaan, 95, Antwerpen-West.
de Meester de Ravestein, Dr Bernard, Kasteel, Hombeek (Mechelen).
De Pooter, Raymond, Solvynsstraat, 8, Antwerpen.
De Wit, Gaspard, Kunsttapijtwever-Kunstschilder, Eigenaar-Bestuurder der Kon. Ateliers voor Kunsttapijten en Kunstmeubelen, Zakstraat, 18, Mechelen.
De Wit, Marcella, Studente, Zakstraat, 18, Mechelen.
Holvoet, Robert, Kattenberg, 21, Antwerpen-Borgerhout.
Leboeuf, Lic. Alfred, Bestuurssecretaris, Hofstraat, 100, Gent.
Lefebvre, Jean-M., Bestuurder van Maatschappijen, Markelbachstraat, 2, Brussel.
Lorphèvre, Ferdinand-Georges, Maelbeekstraat, 3, Brussel.
Luwel, Marcel, Generaal Lemanlaan, 43, Brugge-Assebroeck.
Maes, Theo, Student, Dageraadstraat, 77, Mechelen.
Moorthamers, Georges, Boekhandelaar, Meir. 26, Antwerpen.
Pieters, Jules, Gemeentesecretaris, Serskamp (Oost-Vlaand.).
Schevenels, L., Amerikalei, 139, Antwerpen.
Seffers, Emiel, 'De Moderne Boekhandel', Posthoekstraat, 25, Antwerpen.
Van den Driessche, Herman, Bestuurder van Maatschappijen, Diamantlaan, 94, Brussel.
Van den Hende, Franz, Vrederechter, Lange Schipstraat, 77, Mechelen.
Vandewalle, Mej. M., Uitgeverij 'Wiek Op', Leopold I laan, 107, Brugge.
Van Dorpe, Frantz, Commandant Lothairelaan, 59, Brussel IV.
van Elslande, Irène, Noordstraat, 59, Veurne.
Van Strydonck, Jean, St. Josephstraat, 14, Antwerpen.
Willemyns, Dr R.J., Docent aan de Rijksuniversiteit te Gent, Moerkerkesteenweg, 32, Brugge-St. Kruis.
Firma Desclée, de Brouwer & Co, Drukkerij-Uitgeverij, Houtkaai, 22, Brugge.

(1) Zie de vorige lijsten in *De Gulden Passer* 19 (1941) bl. 145-148; 291-292; 20 (1942) bl. 320.

[Nummer 3-4]

Portret van Jan vanden Velde, gegraveerd door I. Matham, uit ‘Spieghel der Schrijfkonste’ (1605) door Jan vanden Velde (orig. beeldspiegel br. 147 × h. 200 mm.)

Frontispice van den ‘Spieghel der Schrijfkonste’ (1605) van Jan vanden Velde, geteekend door Jan vanden Velde en gegraveerd door I. Matham (orig. beeldspiegel br. 307 × h. 190 mm.)

De schrijfmeester Jan vanden Velde (1568-1623) en zijn beteekenis als schrijfkunstenaar
door Paul de Keyser

Eerbiedig opgedragen aan Bouwmeester Prof. Henry Van de Velde, Antverpiensis, oud-voor-zitter van het Kunsthistorisch Instituut te Gent, bij zijn tachtigste verjaring.

Jan vanden Velde is geen onbekende in de Kunstgeschiedenis en, voor zoover ze reeds bestaat, in de geschiedenis van de Schrijfkunst of Calligraphie. Onbekend maakt onbemind, maar half bekend zooals onze schrijfmeester maakt hem nog niet beminnelijk, laat staan 'dignus' om in het pantheon der Kunst te worden toegelaten. Hij verdient echter beter dan de eervolle vermelding, die de Kunstgeschiedenis hem tot nog toe liet wedervaren. Is hij immers niet de stamvader Jan I vanden Velde[(1)] of de Oude van een beroemd geslacht van Nederlandsche graveurs en schilders, die zoowel collectief als individueel door vooraanstaande kunsthistorici werden behandeld[(2)]?

(1) Jan I vanden Velde spelt zijn naam steeds vanden Velde, zijn afstammelingen hebben de *n* niet behouden: Vande Velde. Bij onderteekening van calligraphisch werk dikwijls alleen Velde. De voornaam Jan, Johannes, Hans wisselt naar de omstandigheden af. Hans schijnt zijn vleinaam te zijn geweest, in gebruik bij zijne 'intimi'. Zijn vader, de nagelsmid, wordt eveneens Hans genoemd.

(2) Zie THIEME-BECKER, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler,* 34. Band, Leipzig, E.A. Seemann, 1940, i.v. Velde, Jan I (Hans) vande, en de andere Velde's, die al of niet met Jan vanden Velde zijn verwant. Volgens de opgaven van Thieme-Becker (1940) was Jan I vader van Jan II, teekenaar en graveur (* Rotterdam [volgens andere auteurs Delft] ± 1593, † Enkhuizen 1641). Deze laatste is vader van Jan III, schilder van stillevens (* Haarlem ± 1620, † vermoedelijk te Enkhuizen 1662). Jan IV (Johan vande Velde), goudsmid en graveur († Haarlem 1686 is vermoedelijk een broeder van Jan III. Anthony I van de Velde, oudere broeder van Jan I, geboren te Antwerpen, in 1557, vestigde zich als schilder te Amsterdam, alwaar hij in 1590 trouwde met Janneken Troymans, waarbij zijn broeder Jan I getuige was. Anthony I verkreeg het poorterschap te Amsterdam in 1591. Hij is de vader van Esaias I vande Velde (* Amsterdam 1591, † 's-Gravenhage 1630), den landschap- en slagveldschilder. Deze is de vader van Esaias II en Anthony II, beiden insgelijks talentvolle schilders. De marine-schilder Willem I vande Velde, geboren uit een Vlaamschen vader, schipper van Oostwinkel, werd geboren te Leiden 1611, overleed te Londen 1693. Hij was de stamvader van een geslacht marine-schilders, Willem II, Willem III. Deze Willem is blijkbaar geen familie van Jan I, die de zoon was van een nagelmaker, Jan of Hans vande Velde, uit Antwerpen. De graveur Adriaan vande Velde is een zoon van Willem I. Een nauwkeurige stamboom van het geslacht van Hans van den Velde, geboren 1537 (?) nagelmaker te Antwerpen, die zeven kinderen had, waaronder twee zoons Anthony I en Jan I, kan men aantreffen in Bijlage I (bl. 77) van het proefschrift van Dr J.G. VAN GELDER: *Jan van de Velde (1593-1641) Teekenaar-schilder,* 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1933.
Verdere literatuur, deels verouderd, vindt men in VANDER WILLIGEN, *Les Artistes de Harlem,* 1870, bl. 302; HAVARD, H., *L'Art en les artistes hollandais,* 4, 1881, bl. 160; Biographische aanteekeningen van Mr. A.D. de Vries, Azn. en van P. Haverkorn van Rijsewijk in *Obreen's Archief,* 2 (1879-80), bl. 94 en in *Oud-Holland,* 4, 1886, bl. 144; 19, 1901, bl. 60; 22, 1904, bl. 13; 23, 1905, bl. 53 en 58. Niet al te betrouwbare inlichtingen in KRAMM, CHRIST., *De Levens en Werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters,* VI, Amsterdam, Diederichs (1863); WURZBACH, A.V., *Niederländisches Künstler-Lexikon,* II, bl. 752, Wien & Leipzig, Halm & Goldmann, 1910, en NAGLER, G.K. *Neues allgemeines Künstler-Lexikon,* 2. Aùfl. XXII, bl. 327, Linz,

Juist door het feit dat hij de stamvader werd van een geslacht van graveurs en schilders bracht hem, die geen graveur of schilder was, maar toch een kunstenaar, onverdiend in de schaduw van den kunstroem van zijn zoon, Jan II vande Velde, den teekenaar, graveur en schilder en van zijn verdere afstammelingen en familieleden, allen min-of-meer beroemde kunstenaars met de stift of met het penseel.

Hij hanteerde nochtans met dezelfde virtuositeit, als zijn zoon het potlood of het graveerijzer, de pen, hij was een meester-boven-meesters in de 'loffelijcke Schrijfkonste' van zijn land en van zijn tijd. Moest er een geschiedenis van de Nederlandsche Calligraphie(3) bestaan, dan zou zijn naam als kunstenaar en als theoreticus er voor de XVIIe eeuw met gouden letters prijken, doch, ondanks de oproep en de aanloop van J.G. Frederiks in het '*Nieuwsblad voor den Boekhandel*' van 1893(4), kwam een dergelijke geschiedenis, onmisbaar onderdeel van onze algemeene kunstgeschiedenis, nog niet tot stand.

Zentraldruckerei, 1913. Goede overzichten geven MICHEL, EMILE, *Les Van de Velde* (Les Artistes Célèbres), Paris, Allison, 1892, en vooral MANTEUFFEL, K. ZOEGE V., *Die Künstlerfamilie vande Velde* (Künstler-Monographien n° 117), Bielefeld & Leipzig, Velhagen & Klaning, 1927, die ook de biographiën der Van de Velde's schreef in Thieme-Becker.

(3) Pater Dr B. Kruitwagen verwijst in zijn '*Laat-Middeleeuwsche paleografica, paleotypica, liturgica, kalendalia, grammaticalia*' ('s-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1942), bl. 12, in de voetnota, naar een lofwaardige geschiedkundige schets in: P.H. VAN GESTEL en G.C.F. VANDER LAAN: *Schrijven en schrijfonderwijs* (3^{e} dr.), Groningen-Den Haag, 1919. Het werk bleek onvindbaar in de openbare bibliotheken in België.

(4) J.G. Frederiks stond aan het 'Nieuwsblad voor den Boekhandel' in 1893 een reeks zeer belangwekkende artikels af over: *Boekafschrijvers, boekdrukkers en schrijfmeesters* (n^{r} 55, 11 Juli 1893); *Ons loopend schrift en zijn oudste leermeesters* (n^{r} 71, 5 Sept. 1893; n^{r} 72, 8 Sept. 1893; n^{r} 73, 12 Sept. 1893). In het eerste artikel stelde hij vast dat 'eene geschiedenis der schoonschrijfkunst in ons land (nog) ontbreekt. Zelfs als onderdeel onzer kunsthistorie hebben we ze slechts in bouwstoffen'. Enkele dezer bouwstoffen deelde hij mede in de hierboven vermelde artikels, hoofdzakelijk geput uit het materiaal van het Rijksprentenkabinet te Amsterdam en de Catalogi (Veilingscatalogi) van Frederik Muller, die een lijst van kostbare calligraphische werken bevatten (Juli 1873), en van de verkooping van de boekerijen van de Heeren Vander Willigen. Door de omstandigheden waren deze catalogi voor mijn studie over Jan vanden Velde niet beschikbaar.

Het wil ons voorkomen dat de auteurs, die over Jan vanden Velde en zijn calligraphisch oeuvre, meestal terloops of als inleiding tot het werk van zijn zoon, den graveur hebben gewaagd, met uitzondering van J.G. Frederiks, hem als kunstenaar niet al te zeer 'au sérieux' hebben genomen. Dit komt eensdeels door een verkeerde moderne visie op zijn beroep: Jan vanden Velde was 'fransoysche schoolmeester', anderdeels door een zekere eveneens verkeerde minachting van den modernen kunsthistoricus of aestheticus voor de kleinkunst van de Calligraphie of Schoonschrijfkunst. Een 'fransoysche schoolmeester' nu was in de XVIe en XVIIe eeuwen in de Nederlanden niet de eerste de beste. Weliswaar was hij in de groote meerderheid der gevallen een ingeweken buitenlander, in de XVIe eeuw meestal een Brabander uit Antwerpen of Mechelen of een Vlaming uit Vlaanderen, in de XVIIe eeuw een afstammeling van protestantsche Zuidnederlanders of Fransche Hugenoten, maar daarom nog geen avonturier, geen 'Spaansche Brabander' *à la* Bredero. Holland's cultuurgeschiedenis heeft aan deze 'fransoysche schoolmeesters' ontzaglijk veel te danken. Wie er mocht aan twijfelen leze het suggestieve boek van den Nederlander Dr K.-J. Riemens: '*Esquisse historique de l'enseignement du Français en Hollande du XVIe au XIXe siècle*' en het lange '*Répertoire d'ouvrages destinés aux Ecoles françaises et publiés en Hollande avant 1800*'.(5)

Deze enorme boekenproductie getuigt slechts voor een deel van de geestesactiviteit der 'Fransoysche schoolmeesters', waarin de calligraphische werken insgelijks op een eervolle plaats in vertegenwoordigd zijn. Jan vanden Velde in zijn dubbele hoedanigheid van schoolmeester en van calligraaf werd er niet vergeten. Samen met Peter Heyns, Felix van Sambix, Jan Coutereels, Gaspard Becq, Jean de la Chambre, Samuel de Swaef, Casparus van den Ende en zooveel andere leden van het Fransche schoolmeestersgild behoorde hij tot de markante persoonlijkheden der vreemde talen, i.c. Fransche taaldidactiek, van zijn tijd(6).

Ook de Calligraphie hoeft anders dan uit den practischen gezichtshoek te worden bekeken. Voor de tijdgenooten is het Schoonschrijven niet minder dan het Schilderen. Karel van Mander, maar hij niet alleen, beschouwde de Schrijfkunst als de zuster van Pictura.

(5) Leyde, A.W. Sijthoff, 1919.

(6) Jan vanden Velde, 'maistre d'Escole française à Rotterdam', is de auteur van 1°) *Bouquet printanier, contenant plusieurs bettes Fleurs de diverses Sentences, recueillies ès Jardins des plus excellents Poëtes, tant Anciens que Modernes, colligées et rédigées en lieux communs, pour l'usage et utilité de la Jeunesse,* Rotterdam, Jean Waesbergue, 1613, pet. in 8°; 2°) *Quatrains spirituels et moraux servans d'instruction et enseignement à la Jeunesse, tirez et assemblez de plusieurs Autheurs, hommes doctes et sages, et notamment des Proverbes de Salomon, mis en rime par P. Perrot, sieur de la Sale,* Rotterdam, Jean Waesbergue, 1613, pet. in 8°.

De verbazend hooge vlucht van de Calligraphie in de XVIe eeuw[7], vooral in Italië, wettigt deze verheffing van het letter- en sierletterschrift tot kunst.

Door den Renaissance-mensch met zijn verlangen naar een rationeele systematiek werd de Calligraphie tot de 'artes minores' gerekend. Als moderne kunsthistorici hoeven wij derhalve hare beoefenaars, zooniet als gelijken van de schilders, dan toch te beschouwen als de ornemanisten, die medehelpen het uiterlijk en innerlijk leven van een tijd op eigen wijze te vertolken. J.G. Frederiks had het o.i. bij het rechte eind toen hij, in tegenstelling tot b.v. Emile Michel[8], den Franschen kunsthistoricus, die in Jan vanden Velde vooral den 'braven' schoolmeester zag, die zich door zijn fraaie hand onderscheidde en als zorgzame huisvader zich opofferingen getroostte voor de opleiding van zijn zoon, Jan II, tot graveur, in Jan vanden Velde en de schrijfmeesters van zijn generatie in de eerste plaats zelfbewuste kunstenaars zag. 'De Calligraaf' schrijft hij in '*Ons loopend schrift en zijn oudste leermeesters*' 'weet met zijne veder even goed iets kenschetsends voort te brengen, als de schilder met zijn penseel; in de manier, waarop beiden hun instrument behandelen, is iets uitgedrukt, dat het karakter hunner voortbrengende kunst uitmaakt. Zelfs de kunstigste gravure in koper geeft onvolkomen de wijze terug, waarop de inkt op het perkament of het papier wordt teruggegeven, het schoonschrift bezit evenzeer een tint, als een schilderwerk. Gelijk de schilders van beteekenis hun penseelstreek hebben, die alleen hun geheim en hun eigendom is, bezit de geoefende hand van den schrijver de gave om aan zijn werk dien gloed bij te zetten, welken de meest talentrijke plaatsnijder niet in het koper vermag terug te geven.'

Dit is, ons dunkens, het juiste inzicht om een calligraaf naar zijn kunstwaarde te beoordeelen. Jan vanden Velde was 'schoolmeester' en een verdienstelijk schoolmeester, hij was dichter, wellicht slechts gelegenheidsdichter, berijmer van lofdichten op zijn kunst en van huldedichten voor confraters en vrienden, een taalgeleerde, uitstekend thuis in het 'Fransoysch'

(7) Pater Dr B. Kruitwagen gewaagt in *Laat-Middeleeuwsche paleografie, etc. (op. cit.),* bl. 11 in voetnota terecht op de met Italië gelijkloopende belangstelling in de Nederlanden voor calligraphische vraagstukken, wat o.a. blijkt uit uitgaven als deze van G. MERCATOR, *Literarum latinarum quas italicas cursoriasque vocant scribendi ratio,* Antverpiae, Joh. Richard, 1540-41 (beschreven bij W. NIJHOFF - M.E. KRONENBURG, *Nederl. bibliographie van 1500 tot 1540,* 's-Gravenhage 1923, n. 1515, en in facsimile uitgegeven door Dr J. DENUCE: *The treatise of Gerard Mercator Literarum, with an Introduction by Jan Denucé, Antwerp, and a note by Stanley Morison, London,* De Sikkel, Antwerp, The Pegasus press, Paris, 1930). Een vroegere uitgave verscheen te Leuven bij Rutger Rexius, Maart 1540, eveneens beschreven bij Kronenberg II, 1940, n. 3525. P. Bonaventura Kruitwagen somt nog verdere werken op, bv. het zeldzame *Libellus valde doctus, elegans, et utilis, multa en varia scribendarum literarum genera complectens,* Thantwerpen, by my Jan van Ghelen, 1576. Het uiterst belangrijk werk van Pater Kruitwagen kwam eerst in mijn bezit na het beëindigen van deze bijdrage over Jan vanden Velde.

(8) EMILE MICHEL, *Les Vande Velde, (op. cit.)* bij de bespreking van Jan vanden Velde, stamvader van het geslacht van Jan II.

als in zijn moedertaal, het ‘Duytsch’, bovendien geleerd in de oude: Latijn en Grieksch, als in de moderne talen, buiten het Fransch, dat hij doceert, het Italiaansch, het Spaansch, het Duitsch en het Engelsch, maar bovenal was hij een Schrijfkunstenaar. Niet iemand, die zooals Dr J.G. van Gelder[9] het als kunsthistoricus nog te veel ziet, een blad papier met fraaie krabbels en krullen weet te bedekken waarin dan een plechtige opdracht of een wijze sententie met allergewiekste handvaardigheid wordt neergepend, maar een persoonlijkheid, die met de pen als instrument het barok-sentiment van zijn tijd op oorspronkelijke wijze heeft uitgedrukt. Het is naar onze meening glad verkeerd vanden Velde van ‘snoeverij’ te betichten, wanneer hij in een inleidingssonnet van zijn ‘Spieghel der Schrijfkonste’ van zichzelf zegt: ‘*Met reden ende Recht elc een den man moet prijsen, / die sijn werk metter daet zoo konstich kan bewijsen, / als hij wel metten mondt daarvan gheroemt heeft breet*’.[10]

Het is precies dezelfde tijdsgeest, die Karel van Mander van zijn vriend doet getuigen: ‘*met slechts een slechte penn' veel hoogher Velde vaert als Hermes welghewiect.*’[11]. Gold Hermes niet als de goddelijke uitvinder van de letters? Dr Van Gelder moge in dergelijke uitlatingen een minder gunstig beeld zien van de mentaliteit van de dichters, Jan vanden Velde is een kind van zijn met classieke geleerdheid en mythologie pronkzuchtigen tijd, een zelfbewust, hoofsch kunstenaar, die niet alleen bewondering vond bij zijne vrienden en kennissen, maar ook nog heden bij het beschouwen van zijn werk als kunstenaar en theoreticus van de Schrijfkunst onze onvoorwaardelijke waardeering verdient.

* * *

(9) Dr J.G. VAN GELDER, *Jan van de Velde (1593-1641) Teekenaarschilder (op. cit.),* in de inleiding.

(10) Hier volgt dit sonnet, dat een idee geeft van de rijmkunst van Jan vanden Velde in het Nederlandsch:
Tot den Berispers

Zoylisten scherp ghetant, Quaetsprekers vroech end'laet,
Berispers obstinaet, end'Schimpers hier beneven
Ghy die eens anders werc, door haet end' nydt ghedreven
Altijdts laect end' veracht, twelc ghy u niet verstaet.
Houdt op van u geschimp, end' laster-spreken quaet,
End' gheeft hun prijs end' eer', die konst u komen gheven:
Ist dat ghy bat kondt doen, end' wyser zijt beseven,
Laet blijcken dan u konst, te prijsen is de daet.
Veel hebbent in den mondt, die slap zijn in de zaken.
End' die de daet ontbreeckt, om beter wat te maken,
Heeft die den meesten klap, hoewel hij niet en weet.
Met reden ende recht elc een den man moet prijsen,
Die syn werc metter daet zoo konstich kan bewijsen,
Als hij wel metten mondt daer van gheroemt heeft breet.

Tleeft al Van den Velde.

(11) In de liminaria van het derde deel van de *Spieghel der Schrijfkonste* opgenomen en bij mijn beknopte ontleding van den ‘Spieghel’ hierachter volledig medegedeeld.

We zullen zijn beteekenis als calligraaf nader trachten te verduidelijken na eerst een vluchtigen blik te hebben geworpen op den toestand van de Calligraphie in de XVIe eeuw in Italië en te onzent. Op dien achtergrond hopen we zijn calligraphisch werk en zijn invloed op de Nederlandsche Schrijfkunst beter te kunnen laten uitschijnen. Ook zijn levensloop, zijn beroepsbedrijvigheid, zijn familie- en vriendenkring, vooral de uitgaven, die betrekking hebben op de 'loffelijcke konst der penne', zijne opvattingen over schriftenletters - dit laatste slechts terloops, omdat we ons voornemen het naderhand uitvoeriger te behandelen - zullen we in dit eerherstel van een onzer meest verdienstelijke, maar min-of-meer vergeten, Hollandsch-Vlaamsche ornemanisten, want Jan vanden Velde is van Vlaamsch-Antwerpschen bloede, zoeken te betrekken.

* * *

Het Schoonschrijven of de Calligraphie heeft een eeuwenlange geschiedenis. Voor de humanistische schrijfmeesters van de Renaissance was Hermes of Mercurius de God of Palamedes de uitvinder van het Schrift, zooals voor de schrijvende monniken en klerken van de middeleeuwsche scriptoria Adam en Seth als de eerste scrivers of kopiïsten golden. Had God zelf het schrijven aan Adam niet onderwezen om aldus de geschiedenis van de schepping der wereld en de lotgevallen van de eerste menschen voor het nageslacht te bewaren?(12)

(12) In de opdracht van den 'Spieghel' aan den Magistraat van de vermaarde koopstad Rotterdam, geeft de auteur een overzicht 'van den oorspronc ende vindinghe der Letteren': 'vele hoochgheleerde ende wijse personagien hebben geschreven van den oorspronc ende vindinghe der Letteren, ons stellende voor ooghen verscheyden Autheuren der zelver, als nu ghevende daer van den lof ende de eere, eenen MERCURIO die het ghebruyc daer van in EGYPTEN ghebracht zoude hebben; als dan eenen MENONJ [Memnon], zommighe eenen CADMO, diese uut PHENICIEN in GRIECKEN-LANDT ghebracht heeft. Andere affirmeren, dat die van AETHIOPIEN daer van d'eerste Inventeurs gheweest zijn, ende dat d'EGYPTENAREN die van hun gheleert, ende alle andere volcken der werelt mede deelachtich ghemaect hebben: Maer EUPOLEMUS, ghelijc EVSEBIUS ghethuycht, zegt d'eerste vindinghe der letteren van MOYSE ghekomen te zijn, dewekke (zoo hij zeyt) langhen tijdt voor CADMO gheleeft heeft, ende dat hyse den JODEN zoude voorts ghewesen hebben, alzoo dat het schijnt, dat de volcken van PHENICIEN, ende daer naer de GRIECKEN, dezelve vande HEBREEN zouden gheleert hebben: Twelc zeer wel accordeert met het ghene dat PLINIUS zegdt, dat de letteren eerst ghevonden zijn gheweest by die van SYRIEN, ende dat het volc van dien ooc HEBREEN waren, want ghelijc EUSEBIUS zeght: Het Joodtsche landt was mede onder SYRIEN begrepen, als zijnde een van de grootste ende wijdtsche landschappen der aerden, afghezondert in vele deelen, ende verscheyden namen. Maer wy vinden dat het ghebruyc der Letteren langhen tijdt voor de Deluvie ghevonden is gheweest, want JOSEPHUS zegt dat de kinderen van SETH, ADAMS sone, de konste van de ASTRONOMIE in twee steenen tafelen beschreven hebben, vande welcke sy d'eerste vinders gheweest zijn: waer uut klaerlijc blijct datse alsdoen in treyn waren: maer daer naer den Zondtvloet (diet alles t'onderbrachte) te niete ghekomen zijn, ende datse MOYSES wederom vernieut ende inth ghebruyc ghebrocht heeft. Doch PHILO, een JODE, // wert hierinne meest ghelooft, dewelcke d'eerste vindinghe der Letteren den Oudtvader ABRAHAM toeschrijft, die veel ouder dan MOYSES is, oft ten ware (ghelijc ic ghezeyt hebbe) dat men die de kinderen van SETH wilde toe-eyghenen, die ooc langhen tijdt voor ABRAHAM gheweest zijn, alzoo dat wij anders niet bevroeden en konnen, oft de vindinghe der Letteren en moest zeer out wesen: Ja, twelc PLINIUS zeer poocht te bewysen, datse van allen tijden gheweest zij: enz.'

Op de rijkversierde allegoriseerende frontispicen van de schrijfmodellen-albums of 'Livres exemplaires' van den Renaissance-tijd ontbreekt de figuur van Hermes of Mercurius met gevleugelde voeten, dito pileus en met caduceus zelden of nooit. De uitvinding van de boekdrukkunst heeft nauwelijks de ontwikkeling van de schoonschrijfkunst geremd. Moge dit cultuur-historisch verwonderlijk lijken, psychologisch is het zeer goed verklaarbaar. Immers de eerste boekdrukkers volgden, zooals bekend mag worden geacht, zooveel mogelijk de geschreven letters der fraaie gothische schriftsoorten: textura of fractura, rotunda, bastarda of brevitura, na. De liefhebbers van het geschreven boek waren gehecht aan de voortreffelijke bladversiering der handschriften, aan de prachtige miniatuurscholen van Frankrijk en de Nederlanden. Kortom, ze waren te dankbaar voor hetgeen de middeleeuwsche '*scriptionale*', de schrijftafel, aan verfijnd bibliophilisch genot had geschonken, om de edele schrijfkunst, de 'modus copiistarum' - de 'scrivers' werden in verband hiermede ook 'modisten' genoemd - zonder meer over boord te werpen(13). J.G. Frederiks, die in 'Boekafschrijvers Boekdrukkers, Schrijfmeesters' dit vraagstuk van den overgang van het handschrift naar het typographisch boek heeft aangeraakt, haalde terecht het voorbeeld aan van de Universiteit van Parijs, de Sorbonne, die het boekendrukken binnen hare muren toeliet van af 1471 (te vergelijken met de toelating van drukkerswerkplaatsen in de kloosters van de Broeders des Gemeenen Levens en aan sommige vorstelijke hoven), maar de schrijfkunst bleef in eere houden, immers nog in 1534 had de Notre-Dame te Parijs haar *scriptor librorum* en haar *illuminator.* Niet alle 'scrivers' dus liepen met 'armes et bagages' over naar de veldwinnende drukkerij. Velen nochtans gingen om den broode het nieuwe vak beoefenen, een cultuur-economisch verschijnsel, dat van alle tijden is, bv. in de XIXe eeuw waar de knechts der trekschuiten of 'bargies' en der diligences overliepen naar de spoorwegen en sommige reizende portretschilders photographen werden. Zooals er in de XVIe eeuw nog heel wat, en van de geniaalste, miniaturisten aangetroffen worden, bleven een aantal scrivers of kopiisten van handschriften aan de kunst der penne getrouw. Ze werden schrijfmeesters. Wanneer het kopieeren en schoonschrijven den man niet kon voeden, dan werden sommigen, die immers geleerd waren en thuis in een aantal wetenschappen, waartoe de cijferkunst en het handelsboekhouden door de uitbreiding van den wereld- en geldhandel noodzakelijk gingen behooren, ook schoolhoudende schrijfmeesters. In de

(13) De Maecenen en bibliophielen van dien tijd konden het overigens betalen. Dit economisch-sociaal verschijnsel mag in dat verband niet uit het oog worden verloren: vermenigvuldiging door de typographie bracht het toch in het bereik van de minder gefortuneerden. Het gedrukte boek kwam in de plaats van het geschreven boek voor de... arme studenten en humanisten.

XVIe eeuw en later wordt de verhouding vaak omgekeerd. Heel wat schoolmeesters zijn ook schrijfmeesters en worden aldus de leermeesters van de talrijke 'hommes de lettres' of 'de plume', die als secretarissen de kanselarijen van de groote Heeren, van de hoven der Vorsten, van de Staten en Steden, om niet te spreken van de kantoren van de groote Kooplieden en Financiers bevolken.

Het schrijven en het schoonschrijven heeft de belangstelling van de ontelbaar velen, die de scholen hebben bezocht, als overheidspersonen of als geheimschrijvers dagelijks in aanraking komen met de 'loffelijcke conste'. Dit verklaart meteen dat weldra de 'pennekunst' zelf in den handel kwam, dat in de XVIe eeuw boeken over het schrijven en het beste schoonschrift van de pers kwamen, dat schrijfmeesters zich met graveurs en drukkers-uitgevers verstonden om verzamelingen van schrijfmodellen of 'Libri essemplari' (Exemplaren) in het licht te zenden. Deze 'exemplaerboecken' waren zoowel bestemd voor de school als voor het kantoor. Het kantoor vooral eischte een practisch, minder tijdroovend letterschrift dan de meeste middeleeuwsche schriftsoorten en aldus ontstond in Italië, middelpunt van den wereldhandel, het kantoorschrift of '*cancellaresca*'. Van af dit oogenblik, maar vroeger was dit reeds, *mutatis mutandis,* het geval, daar men naast het versaal of kapitaal-schrift steeds een loopend schrift heeft gekend, moest men ten minste twee handen goed kennen: het oude traditioneele schrift, voor het net, en het loopend schrift, voor het klad. Weldra werd naast de staande schriften, zoowel de variaties van de Romeinsche en de Gothische: fractura (textura), rotunda (notula), bastarda (brevitura), het loopend schrift algemeen. Aan Aldus Manutius (1449-1515 te Venetië), stichter van het drukkershuis der Aldi, komt de eer toe de cursief- of Aldijnsche drukletters (de litterae venecianae) te hebben uitgevonden. Te onzent werden de 'lettres italiques' gretig overgenomen, en weldra werd de omzetting van het loopend gothisch schrift ook beproefd door West-Europeesche letterstekers. Er bestaat een volgens ons nog niet geheel opgelost vraagstuk wie er de eerste meê voor den dag kwam: de Franschman Robert Granjon, op wiens naam de uitvinding van de Civilité-letter in 1556 geboekt staat, of de Vlaming Ameet Tavernier, die bijna gelijktijdig een reeks Nederlandsche schrijfletters voor Christoffel Plantin sneed[(14)]? Italië heeft zonder twijfel in de XVIe eeuw het grootste aantal prominente schrijfmeesters aan te

(14) Over dit prioriteitsvraagstuk van de Civilité-letter bestaat reeds een uitvoerige literatuur. Ch.L. Carton en Frédéric de Reiffenberg waren de eersten om het vraagstuk op te werpen in *Bulletin du Bibliophile de Belgique* (III, 1846, bl. 477-478), en in *Annuaire de la Bibl. Royale de Belgique* (X, 1849, bl. 173-178). Het uitvoerigst, met mededeeling van de 'Ballade van Marcus van Vaernewijck' over de uitvinding van het gedrukte loopende schrift, is de studie van Dr LEON. WILLEMS in het *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen* (V, 1907, bl. 241-263): *Ameet Tavernier en de invoering der Civilité-letter in Zuid-Nederland.* Lezenswaardig zijn eveneens de artikels van M. SABBE over *Ameet Tavernier* in *Het Boek* (XII, 1923, bl. 163-176) en *De Gulden Passer* (VII, 1929, bl. 168-201; VIII, 1930, bl. 181-182), eveneens AUDIN, M. & SABBE M.: *Les caractères de Civilité de Robert Granjon et les Imprimeurs Flamands,* Lyon, M. Audin & Cie, 1921.

wijzen[15]. Zooals in de schilder- en beeldhouwkunst gaven op het gebied der Calligraphie de Italianen vooral in humanisten- en kunstenaarskringen den toon aan, zonder evenwel de zich uit de Gothiek ontwikkelende moderne geschriften geheel te verdringen.

Ludovico di Arrighi, van Vicenza, Vicentino bijgenaamd ‘scritore de brevi’, openbaar briefschrijver en drukker te Rome, gaf het eerst in 1524 een gansch boek uit in cursief letter. Uitgevers van schrijfmodellen zijn er echter reeds vóór hem. Ze werden door R. Bertieri in zijn ‘Risorgimento grafico’ (1927) uitvoerig bestudeerd. In de ‘Operina da imparare di scrivere littera cancellarescha’ (Roma, 1522) van di Arrighi komt een blad voor met het jaartal 1520, waarop wordt afgebeeld hoe men een pen versnijdt voor het loopend schrift, een prent, die ons herinnert aan de geïllustreerde aanwijzingen over het vermaken der ganzepen in de ‘Spieghel der Schrijfkonste’ van Jan vanden Velde. Zoo vroeg als 1514 was in Italië een ‘Thesauro de' Scrittori’ verschenen, samengesteld door een Florentijnsch edelman, Sigismondo de Fanti. In dezelfde stad drukte Gian Battista Verini omstreeks 1527 een ‘Luminario, seu de elementis literarum libri IV’. Giovanni Battista Palatino, een naam die achteraf in Nederland veel genoemd wordt, droeg zijn Romeinsch modelboek aan Paus Paulus III (deze regeerde van 1534 tot 1549) op: ‘Libro nuovo d'imparare a scrivere di tutte sorte dit lettere antiche e moderne, di tutti nationi, con nuove regole, misure ed essempi’. Palatino gold, vooral na de verschijning van zijn ‘Compendium’ in 1566 te Rome als de subtielste schrijfkunstenaar onder de Italianen. Hij sneed zijne voorbeelden zelf in hout en deelde allerlei geheime recepten meê voor het versnijden van de pen en het koken van de inkt. Hij heeft met zijn bravour-staaltjes zeker invloed uitgeoefend op onzen Jan vanden Velde, die de barok-tendens van zijn pittoresk schrift met zijn doorgesneden letters, schemer- en spiegelschrift, voor- en achterover leunende letters van hem heeft overgeërfd.

De mathematische en geometrische experimenten op het lettercorpus, waaraan, zooals genoegzaam bekend, ook Albrecht Dürer, waarschijnlijk onder Italiaanschen invloed, meedeed, zijn typisch Renaissancistisch en specifiek Italiaansch. Het lijdt geen twijfel dat, wat hij ook bewere, Geofrey Tory van Bourges, in zijn bekende ‘Champ fleury’ heel wat te danken heeft aan de Italianen, die hij overigens plagieert. Het vermenschelijken van het letterlichaam treffen we nog bij Jan vanden Velde aan. In Italië bracht Giovanni Antonio Tagliente in 1545 een wetenschappelijke schrijfmethode

(15) Over de ‘Calligraphie in Italië’ zie vooral het uitvoerig en geïllustreerd artikel van de *Enciclopedia Italiana,* VIII (1930), bl. 425. Een synthetisch, doch thans verouderd en onvolledig overzicht van calligraphische werken geeft JANSEN, *Essai sur l'origine de la gravure en bois et en taille-douce,* Paris, F. Schoell, 1808, 2 dln., in het 2e deel, Chap. XIII: de la Calligraphie. Het beste, beredeneerd overzicht vindt men in R. BERTIERI *Risorgimento grafico* (1927), gedeeltelijk vertaald met verzorgde illustraties in *Philobiblon.* II, Wien, 1929: ‘Italienische Kalligraphen und Schriftkünstler im 16. Jahrhundert’, ook als uitgave voor bibliophielen in zeer beperkte oplage verschenen.

tot stand, die den langdradigen, doch duidelijk omschrijvenden titel voerde: ‘Lo presente libro insegna la vera arte de la excellente scrivere de diverse varie sorte de lettere lequali se fanno per geometrica ragione; et con la presente opera ognuno le potra imparare in pochi giorni per lo amaistramento, ragione ed essempi qui seguente vederai.’ Hierop volgde het werk van den Minderbroeder Frater Vespasiano Amphiareo da Ferrare, die in 1555 verklaarde dat hij te Venetië gedurende dertig jaar in het openbaar op mathematischen grondslag zijn schrijfkunst had onderwezen. Hij gaf insgelijks recepten ten beste om goudinkt en zware inkt (inchiostro negrissimo) te bereiden. In datzelfde kunstlievende Venetië maakten in 1575 de ‘Essemplare di piri sorti di Lettere’ van Giovanni Cresci grooten opgang. Samen met Palatino wordt Cresci wellicht buiten Italië het meest vermeld. Cresci was Milanees, maar fungeerde langen tijd als ‘scriptor della libraria Apostolica’ te Rome. Hij werkte vooral onder de regeering van Paus Pius IV (1559 tot 1565). Er bestaat een editie van de ‘Essemplari’ van 1563 en een andere van 1578 met houtsneden, gedrukt te Venetië. Ten slotte is wellicht de meest beroemde verzameling van Italiaansche schrijfvoorbeelden de ‘Corona die varij Caratteri per imparare a scrivere’. Het is een album, groot oblong kwarto-formaat, bestaande uit 36 genummerde bladen, en verscheen te Napels in 1600. Het bevat het meest typische schrijfwerk van loopend schrift, afkomstig van 15 calligraphen. We kennen den auteur niet, anoniem werd het verzamelwerk opgedragen aan Giovanni Agostino Spinola. De naam van den graveur is echter bekend, al weten we weinig over zijn persoon. De gravuren van de schrijfmodellen werden in koper gesneden door den Nederlandschen of Vlaamschen graveur, Martinus Van Buyten, ‘fiamengo’, die tusschen 1600-1609 te Napels verbleef.

Al deze calligraphische meesterwerken - wij hebben ze lang niet alle opgesomd - van de XVIe eeuw in Italië bleven niet onbekend in Frankrijk, Spanje, Engeland en de Nederlanden. In Frankrijk had de uitgave van een zonderling Geofroy Tory, die de koninklijke bescherming genoot, den wagen aan het rollen gebracht. Op zoo'n vroegen datum als 1529 kwam hij voor den dag met zijn ‘Champ fleury, auquel est contenu l'art et science de la deue et vraye proportion des Lettres Attiques, qu'on dit autrement Lettres Antiques, et vulgairement Lettres Romaines, proportionnées selon le corps et le Visage humain.’ We vermeldden reeds Robert Granjon, den lettersteker en invoerder van de civilité-letter in Frankrijk, die voor Christoffel Plantin te Antwerpen werkte, maar er zijn er stellig meer, die als calligraphen naam en goede, soms slechte, faam verwierven: Jean Le Moyne, Pierre Hamon, die wegens misbruik van zijn volmaakte nabootsingskunst of schriftvervalsching werd ter dood veroordeeld, Estienne du Tronchet, Jean de la Rue, Jean Beaugrand, Guillaume Legaigneur. Jean de Beauchesne, volgens J. Hondius ‘Parysiensis’, volgens anderen, niettegenstaande zijn mooi-klinkenden Franschen naam, een Engelschman, is een voorbeeld van klassieke evenwichtigheid in een periode van veldwinnende exuberantie in de schoonschrijverij[16].

(16) Door David Roelands (zie verder 't *Magazin oft' pachuys der loffelycker penneconst*, enz.) onder zijne voorgangers in de Calligraphie Beauchêne als Engelschman geciteerd: ‘Paret, in Brabant, Beauchêne, in Engeland, Guillaume le Gaigneur en Beaugrand, in Frankrijk, Boyssens, Smyters, Felix (van Sambix) en Van de Velde, in Holland.’ In E. JOHNSTON, *Writing, Illuminating and Lettering,* London, 12th ed. vond ik vermelding van *de* BEAUCHESNE and BAILDON. *A book containing divers sortes of hands,* London, 1571.

Hoe stond het met deze kunst in de Nederlanden? Antwerpen schijnt wel de oudste titels op dat gebied te bezitten, al is het een Brusselaar met Antwerpsche verwantschap echter, Clément Perret[17], die het eerst uitvoerige calligraphische Exemplaar-boeken met eigenhandig gesneden versiering uitgaf. Door de groote belangstelling van Christoffel Plantin voor de didactiek van schrijven en lezen ten behoeve der onderwijsinstellingen is de Antwerpsche schoolmeester Peter Heyns hem nochtans chronologisch voor. Immers reeds in 1568 gaf deze bedrijvige en verdienstelijke schoolman bij Plantin een A B C uit, waarvan een exemplaar voorhanden is in het Plantin-Moretus Museum. Volgens de beschrijving in de 'Bibliotheca Belgica' (H. 52) moest het A B C dienst doen als 'modèle d'écriture, en flamand et très probablement aussi en français.' Clément Perret is de bewerker van een 'Exercitatio alphabetica', volgens eigen verklaring samengesteld op 18-jarigen leeftijd, en 'Eximiae pertitiae alphabetum' op 20-jarigen leeftijd. Het eerste werk zag het licht in 1569, het tweede in 1571. Ze werden niet gedrukt door Plantin, maar door hem in commissie genomen.

Deze Clément Perret, geboren te Brussel in 1551, was zonder twijfel familie van Etienne Perret te Antwerpen, die aldaar in de Liggeren werd ingeschreven in 1577. Het was in naam van zijn familielid dat hij tusschen 1570-75 met Plantin in onderhandeling trad over diverse 'materie-boeken' met en zonder 'compartimenten' (voor schoolgebruik werden de modellen zonder 'cartouches' en toenmaals floreerende Renaissance-grotesken gedrukt) en met hem afrekende. Er moeten nog andere calligraphische uitgaven bestaan hebben, o.a. van Somer[18], die onder de schrijfmeesters groote vermaardheid verwierf, maar we kwamen ze tot nog toe niet op het spoor. De belangrijkste nog XVIe-eeuwsche uitgave van een calligraphisch modelboek in de Nederlanden is echter het 'Theatrum artis scribendi' van 1594 door Jodocus Hondius[19]. Zijn naam herinnert aan dien van zijn vriend Gerard Mercator, die zeer vroeg een werkje over het schrift samenstelde: 'Literarum Latinarum, quas Italicas, cursoriasque vocant, scribendarum ratio'. Wat er

(17) BERGMANS, PAUL. *Clément Perret, Calligraphe Bruxellois au XVIe siècle,* Gand, C. Vijt, 1902, met afbeelding der frontispicen van de uitgaven van 1569 en 1571.

(18) Er moeten nog andere voorloopers zijn, die ons echter onbekend bleven: Somer, Hezel, enz. te oordeelen naar de namen, die in de huldedichten van den 'Spieghel' vermeld worden, zie verder bij de ontleding van den 'Spieghel der Schrijfkonste'.

(19) Jodocus Hondius werd op 14 October 1563 geboren te Wakken bij Deinze en overleed op 16 Februari 1611 te Amsterdam. Zijn kunstzinnige en wetenschappelijke opleiding genoot hij te Gent. Vroegtijdig werd hij bekend als graveur, zoodat hij door Alexander van Parma uitgenoodigd werd zich verder te gaan bekwamen te Rome. Aanhanger van den hervormden godsdienst, verkoos hij uit te wijken naar Engeland, waar hij in 1587 te Londen trouwde met een Gentsche vluchtelinge Colette van der Keere van de bekende Gentsche drukkersfamilie. Hij had van haar zeven zoons en zes dochters. In 1593 woonde de familie te Amsterdam: 'In den wackeren Hont', dat het drukkersmerk werd van den drukker Hondius: een hazewind met één poot op den wereldbol. Jodocus, medewerker van G. Mercator, werd de stamvader van een drukkersgeslacht, in hetwelk zijne zonen Jodocus II en Hendrik, als uitgevers van Atlassen, zich bijzonder hebben verdienstelijk gemaakt. Een dochter Jaquemijne D'hond was evenals haar vader een knappe beoefenaarster der Calligraphie.

verder vóór het 'Theatrum' sporadisch nog opduikt draagt het karakter van schoolboek in den aard van het A B C van Peter Heyns, zoo bv. het 'Nouvel Alphabeth' (Leiden, 1586) van P. Bailly, schoolmeester uit Antwerpen, en diens 'Nieuwer Boeck' (z.d.), uitgegeven door Cornelis Claesz te Amsterdam.

Jodocus Hondius is de bekende cosmograaf, die door zijn beroep van graveur en kaartenmaker noodzakelijk in betrekking moest komen met de calligraphie van zijn tijd. De volledige titel van zijn calligraphisch verzamelwerk luidt naar het doorluchtige voorbeeld van het 'Theatrum Orbis':

> 'Theatrum artis scribendi, varia summorum nostri seculi artificum exemplaria complectens, novem diversis linguis exarata Judoco Hondio celatore'. Jodocus II Hondius heeft als drukker-opvolger van zijn vader er een tweede druk van bezorgd in 1614. Het exemplaar, dat ons onder de oogen kwam, maakt deel uit van den boekenschat van de Universiteitsbibliotheek te Gent. Het heeft een in 4° oblong-formaat, 270 mm. breed bij 195 mm. hoog, en is gebonden in slap perkament. Als uitzicht heeft het nog geheel het Renaissancekarakter van de 'Exercitatio Alphabetica' (1569) van Clément Perret. Het bestaat uit een geïllustreerd titelblad, een 'Lectori Salutem' en 41 proeven van 'artis scribendi'. De illustratie van het titelblad is niet onderteekend, kan van de hand zijn van Jodocus Hondius. Ze stelt in het bovenste gedeelte in het midden de steenen tafels van Mozes voor met uit wolken vingerwijzende hand van God tusschen schilden voorzien van de gekroonde gekruiste Pennen. Rechts is een schrijvende philosoof met wereldbol afgebeeld met daaronder op een bordje Anaxagoras, links eveneens een schrijvende philosoof met het Paard van Troye met daaronder op een bordje Palamedes. De zijkanten zijn versierd rechts met de figuur van Mercurius, die met een stilus op een tafeltje schrijft, krokodil en pyramide wijzen op Egypte, links met de figuur van Cadmus bekleed met de leeuwenhuid en voorzien van een tafel, een draak kronkelt met den staart om een boomstam. Onderaan prijkt een wapenschild met dezelfde vingerwijzende hand uit de wolken op de onheilspellende woorden: *Mene me tekel upharsim.* Aan beide zijden van den onderrand spelen engeltjes met een kroon en houden in de hand een ganzenpen.
>
> Het 'Lectori Salutem' is vrij bondig. Het schrijft de regels voor het schrijven van de letterteekens, de lineamenti, voor, verdeeld in rubrieken: 1) lineamenti longitudo et crassitudo, 2) de lineamentorum aequalitate, 3) de continuando lineamento (over het loopend schrift), 4) de spatio inter lineamenta reliquendo, 5) de distantia inter litteras relinquenda, 6) de longitudine capitum et caudarum, 7) de distantia linearum.
>
> Op het 'Lectori Salutem' volgt een inleidingssonnet van S(alomon) Henrix, den secretaris van de stad Amsterdam, en bekend schrijfkunstenaar. Henrix is een Zuidnederlander en zijn sonnet is in het Fransch: A l'exal-

tation de l'Escripture[20]. Het is onderteekend met zijn leus: Pour guid'Espoir en zijn naam S. Henrix. We zullen trachten een idee te geven van den cosmopolitischen toestand van de Nederlandsche beoefening van de Calligraphie tegen het einde van de XVIe eeuw door de opsomming der schrijfmodellen en de vermelding van hun auteurs:

1. Alphabetum Flandricum, zijnde drie varianten van Nederlandsche of Vlaamsche hoofdletters van het alphabet, geschreven door Salomon Henrix.
2. Alphabetum Capitalium curs[ivum], zijnde drie vananten van hoofdletters van het cursief alphabet. Op één regel: Capitales litterae unico ductu scrib[buntur], geschreven door Jodocus Hondius.
3. Alphabeticum Directorium in quo litterarum omnium connectiones eo ordine scribuntur.
4. Pars altera Direc[torium], zijnde twee bladzijden ligaturen, geschreven door Hondius.
5. Litera Graeca.
6. Lettre posée Italienne. Hondius scripsit.
7. Cursiva ligata cursoria. H. scr.
8. Lettre courrante Flamande S. Henrix scr.
9. Bien disoit vray Caton, een sententie als voorbeeld geschreven door J. Velde.
10. Lettre Italiqque. H. scr.
11. Italienne posée vielle. H. scr.
12. Commet her vund sehet an die werckhe Gottes (Psalm 66), voorbeeld van hoogduitsch fractuer-schrift geschreven door Velde.
13. Italique Moderne, geschreven door Jean de Beauchesne.
14. Discretion, een sententie geschreven door Mr. Felix van Sambix.
15. Italienne Moderne, geschreven door J. Beau-chesne.
16. Italienne Françoyse, geschreven door denzelfde.

(20) Ziehier dit Fransch sonnet van Salomon Henrix, secretaris van de stad Amsterdam:

A l'exaltation de l'Escripture

Si l'Erudition merite loz et gloire
Des hommes qui jadiz en furent enrichis,
Si la vivacité de ces sept Sages dicts,
A devancé le temps de la ferme memoire.
Si le bel art encor' d'un Apelle il fault croire,
D'un Zeuxe et Pharrase par leurs traicts exquis,
En tant d'autres qui ont loz immortel acquis,
Pour avoir sceu tracer, mainte chose notoire.
Pour la posterité Sages ny Erudits,
Ne seroyent en estime pour leurs vifs Esprits,
Si l'Escript n'eut gravé, pour mémoire leur Zele.
Et ce qu'un Peintre expert peult peindre en un tableau
La Plume en ferme main ne vault elle'le pinceau
En formant un lettre excellente et belle?

Pour guid'Espoir.
S. Henrix.

17. Evite en fuy les fautes et mauvaises accusations, een sententie geschreven door J.V. Velde.
18. Fuy mon Enfant les disputes trop curieuses de la foy, een idem geschreven door J. vande Velde.
19. Bastarde Françoyse (Guerre) geschreven door een dochter van Jodocus Hondius, Jacquemyne d'Hond.
20. Litera Anglicana (God gave mann), J. Hondius scr.
21. La Flamande (Honnesteté), S. Henrix scr.

22. Immundicitez et delices charnels du corps debvons reprimer en toute déligence, ongeteekend, waarschijnlijk S. Henrix.
23. Mag[istro] M. Pietro Contarini door Il Curione in Roma, beroemd XVIe-eeuwsch schrijfmeester, in ons overzicht niet aangehaald, maar, zooals blijkt, ook in Nederland bekend.
24. Cancellaresco corsivo door Il Curione.
25. Littera unico tractu scribenda, ad Italicum modum formata (Kleyne cloeckheit met Gods vreese, is beter dan groote cloeckheit, met Gods verachtinge), door J. Hondius.
26. La Bastarde Angloise (Like as the cutting of vines and other plants is cause of much better and more plentic of ye fruit), geschreven door M. Martin, Ang. scr.
27. La vraye Flamande (Mijn alderliefste, Ic bidde u lieden dat ghy als vremdelinghen ende pelgrime, u onthaudt van die vleeschelike lusten, die teghen de ziele stryden). J. Hondius scr.
28. Francoyse, N. (Nettoyons la conscience), geschreven door J. de Beauchesne Parys: (sic).
29. In fraai gothische bastarde een ‘lof van de Penneconst’ van/door P. Goos scripsit:

O Pennen Const / hoogh verheven
Zyt ghy voorwaer int swerelts dal /
Sonder U hadt moeten sneven /
Al dat gheschiedt is overall /
In swereldts Ronde / wijdt end smal /
Van Adam aff / ons Aertsch Vader
Tot op Christum ons Ontlader
Ist al int Schrift / end blijven sal.

30. Anglicana (Of pleasure we gett the names of bruit beastes and surnames of shame), geschreven door Martin, An.
31. Germanica Litera (O Herre Gott Himmelischer Vatter), geschreven door Houthusius.
32. Lettre Françoise, Jean de Beau-chesne scr.
33. Quelque homme reprocha a un aultre sa pauvreté, sententie geschreven door J. Hondius.
34. Anglicana (Quanquam sentiamus), Petrus Bales, Ang. scr.
35. Lettre(s) Espaignole(s) (Rendez diligemment à toutes personnes), geschreven door J.V. Velde.
36. Signore mio... In ricompensa di tanti travagli et tormenti..., geschreven door Il Curione.
37. Tu doibs porter souverain honneur après Dieu, à ton Prince, sententie geschreven door Jaquemyne d'Hond.
38. Rotunda Littera, v. Romana, geschreven door J. Hondius.
39. Zenon Philosopho, porque atormientado con dolores no fuesse farçado descubrir la conjuracion... geschreven door J. Hondius.
40. Ivrognerie est abomination a Dieu, et aux hommes qui ont son honneur en recommandation, sententie geschreven door J. Hondius in microscopisch schrift.
41. Alphabetum Hebraicum, Hebreeuwsch alphabet, ongeteekend.

In dit calligraphisch ollapodrida, waarin men zal opmerken dat Jan van den Velde reeds rijkelijk vertegenwoordigd is, missen we nog een leidraad in de systematische onderscheiding der verschillende modische Renaissancegeschriften. Eerst vanden Velde door het toevoegen van een ‘Fondamentboeck’ aan zijn ‘Spieghel der Schrijfkonste’ zal daarin orde brengen en ons wegwijs maken in het labyrinth der ‘loffelijcke Pennekonst’. Nog een ander beroemd tijdgenoot en landsman op het gebied der schoonschrijverij

werd door Hondius waardig gekeurd in zijn ‘Theatrum’, dat ook door zijn verzorgde en afwisselende compartimenten, misschien wel door hemzelf gegraveerd, als een luxe-uitgave mag worden beschouwd, te worden opgenomen: Felix van Sambix. Evenals Hondius zelf was hij van afkomst een Zuidnederlander. Hij werd geboren te Antwerpen in 1553 en overleed te Delft in 1642. Men heeft dezen Felix I van Sambix (of Sambeec) dikwijls verward met zijn zoon, Felix II, die, eveneens nog geboren in de Scheldestad, door zijn huwelijk met Elisabeth van Waesberghe uit het befaamde Antwerpsche en Rotterdamsche drukkersgeslacht, eveneens drukker werd. Felix van Sambix de Oude was van beroep schoolmeester, hij was het reeds te Antwerpen, waar zijn naam voorkomt op de lijst der schoolmeesters van het St. Ambrosiusgild. In Holland, namelijk te Delft, werd hij ‘fransoysche’ schoolmeester. Op 1 Juni 1589 immers werd hij door de Vroedschap te Delft gemachtigd om aldaar ‘franchoische en duytsche schoele’ te houden, terzelfdertijd als een tweede ‘fransoysche’ schoolmeester Caspar Bec (Becq of Becx), van wien nog later spraak zal zijn. Felix van Sambix woonde te Delft aan de Verwersdijk en genoot, behalve als schoolman, een goede faam als schoonschrijver: ‘très expert écrivain, maître de la plume couronnée à Delft.’ Deze laatste titel, die soms afwisselt met niets minder als ‘prince de la plume couronnée’, houdt verband met een belangrijke gebeurtenis in de geschiedenis van de Calligraphie in de Nederlanden, een soort van Landjuweel van de Nederlandsche schrijfkunst, den ‘loffelycken Vederstrydt tot Rotterdam’, A^{o} 1590[(21)].

Over dien kampstrijd onder de toenmalige Nederlandsche Calligraphen weten we jammer genoeg niets meer af dan wat Karel van Mander ons daarover kond maakt in zijn Opdracht van het Eerste Deel van zijn ‘Schilderboeck’ aan Jaques Razet, nl. dat genaamde Razet, Notaris en Secretaris op de Convoye te Amsterdam, een zeer aanzienlijk man, zelf beoefenaar van de loffelijke Pennekonst, te Rotterdam als scheidsrechter optrad. Uit een huldeblijk van Jan van den Velde blijkt het dat op dat Landjuweel van Schoonschrijverij Felix van Sambix in 1590 te Rotterdam

(21) Uit *Het Schilderboeck* van Carel van Mander, Haerlem, Paschier van Wesbusch, 1604, 1617^{2}, fol. 59: ‘Hoewel uwer E. (Aen Eersamen, den Schilder-const-liefdighen, en den Schilders seer toeghedaenen Heer Jaques Razet, Notaris publicus, en Secretarius op de Convoye tot Amstelredam, mijnen besonderen goeden vrient) den soon wylen eens cloecken vermaerden Hopmans, en in de Ridderlijcke Vechtconst seer ervaren zijt, datmen der selver Const halven een uytnemende grondigh Boeck van U.L. in 't licht te comen verwachtende is. Nochtans alsmen in de weeghschael uwer jonstigher toegenegentheyt ter eender sijde soude legghen alle constighe oeffeninghen met noch veel by-ghewicht en baet, en ter ander syden *Pictura,* en haer Suster de *Schrijfconst,* dese twee souden in ghewicht onghelijck veel meerder wesen. Eerst, soo veel belangt de *Schrijf-const,* soo handelt U.E. de Pen niet alleen uytnemende: maer een vercoren Richter in den loflijcken Veder-strydt tot Rotterdam, Anno 1590, den 3 Januarij, wesende, rust noch onder U.E. den hem seer aengenamen en weerden schat der eyghen opgeofferde wel-schrijvers schriften: dese getuygen U.E. liefd' tot de Schrijf-const.’

den ‘pris de la Plume Couronnée’ voor al zijne mededingers wegkaapte[22]. Zijn ‘Nouvel Alphabet’ (aan een eigenhandig nog te Antwerpen in 1585 ‘Nouvel A B C’ nemen we ons voor een afzonderlijke bijdrage te wijden), waarvan de modellen door Hans Strick werden gesneden, werd te Delft gedrukt in 1509. Sambix was de schoonbroer van een als schoolmeester en schoonschrijver eveneens befaamden Jan Coutereels (Jean Coutrel), evenals bij een Antwerpenaar[23]. Onder al deze schrijfmeesters bestonden er blijkbaar innige vriendschapsbanden, niet alleen met Jan van den Velde was dit het geval, maar ook met den door zijn omgang met Vondel en Rembrandt overal geciteerden Haarlemschen en Amsterdamschen calligraaf, den eveneens uit Zuid-Nederland, waarschijnlijk uit Gent afkomstigen Lieven Willemszoon van Coppenol of Coppenol. Alhoewel heel wat jonger dan Jan van den Velde en waarschijnlijk zijn leerling, memoreeren we hem vóór zijn meester, omdat zijn roem als kunstenaar van de pen - hij was ook graveur - al de Nederlandsche schoonschrijvers van zijn eeuw, juist door zijne betrekkingen met de groote figuren van de letterkunde en van de schilderkunst, heeft overschaduwd, zonder nochtans de beteekenis van Jan van den Velde te evenaren. Hij zag het levenslicht in 1598 te Haarlem en overleed te Amsterdam in 1671, waar hij begraven ligt in de Westerkerk. Rembrandt rekende hem tot zijn beste vrienden en maakte van hem een typisch conterfeitsel, dat tot de beste portretten van den Meester behoort. Ook van C. de Visscher bestaat er een portret van Coppenol. Een imposante schaar van dichters-tijdgenooten hemelden zijn pennekunst op. Onder hen Vondel, Huygens, Westerbaen. Uit het lofdicht van Westerbaen vernemen we dat deze ex-Fransche schoolmeester met zijne kunstgewrochten op zakenreis ging en de liefhebbers-verzamelaars van calligraphische meesterstukken persoonlijk ging opzoeken. J.G. Frederiks, die in de gelegenheid was staaltjes van zijn kunst in openbare en private collecties te bewonderen, schrijft over zijn buitengewone virtuositeit de volgende lovende regelen: ‘Het autographische werk van Coppenol leert den meester kennen in zijne ongemeene kracht. Wij zien, wat zijne pen vermocht, zonder den bijstand der graveerstift. Die pen schijnt nooit geweigerd te hebben en is nimmer buiten baar spoor getreden; die hand heeft nooit een enkel oogenblik hare

(22) Uit den *Spieghel des Schrijfkonste*, 1e deel, nr 22: ‘A tres expert Escrivain Felix van Sambix, Maistre de la Plume Couronnée. Plusieurs peut estre Monsieur m'accusseront d'adulation si en vulgarisant vostre Nom, je vous repute pour l'unique Phenix des Escrivains. Mais ce sera plustost convenir, que d'une parfaite connoissance de vos merites. Le pris de la Plume Couronnée que vous emportiez a Rotterdam vous a acquis tant d'honneur et gloire, qu'il vous n'est pas besoing de mendier quelque faveur des hommes. Le trophée est par trop sinalé et oculaire. Il ne vous peut denier la louange qui vous est deue: ains comme un arrest de Parlement, qui ne recoit point de contradiction, prouvera toujours mon dire. Velde.’

(23) In Riemens' *Esquisse (op. cit.),* bl. 42, wordt er gewag gemaakt van dien Jan Coutreels: ‘Jean Coutrel, Anversois, obtint le droit de bourgeoisie à Middelbourg, fut maître d'école à Arnemuiden.’ Van uit laatstgenoemde stad schreef hij ‘une lettre calligraphiée rédigée en français et adressée à son confrère Jan vanden Velde à Haarlem: il prie de venir le voir ‘accompagnée de votre amie et nostre affecté maître Guillaume’, d.i. Coppenol.

Proeve van Nederlandsche halve fractuur met ‘sentensie’ uit den Bijbel (volledige bladvulling orig. bladspiegel kl. folio oblong br. 312 × h. 201 mm.).
Uit ‘Spieghel der Schrijfkonste’, 1605.

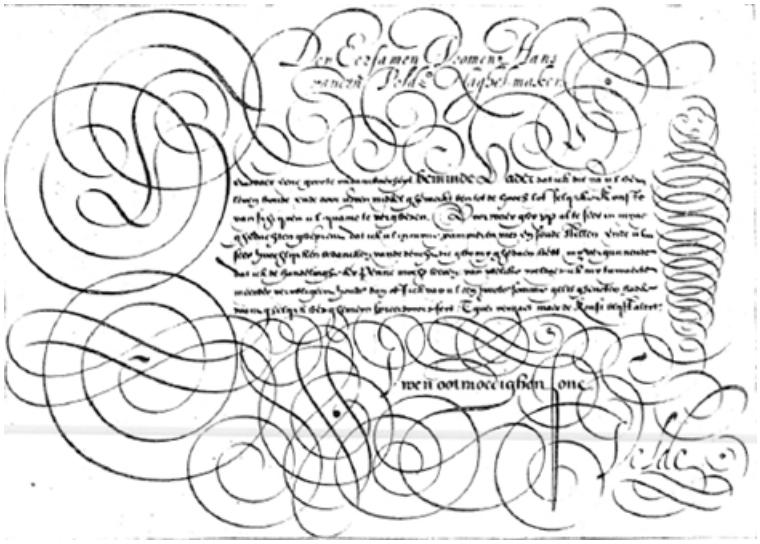

Opdracht in Nederlandsch staande schrift aan zijn vader Hans vanden Velde, nagelmaker in Antwerpen, door Jan vanden Velde
Uit ‘Spieghel der Schrijfkonste’, 1605.

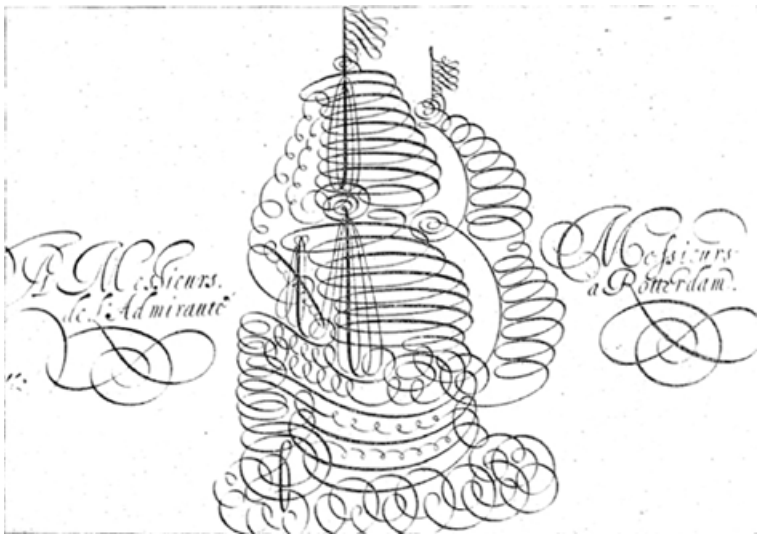

Proeve van schilderachtig schrift door Jan vanden Velde opgedragen aan de Admiraliteit van Rotterdam.
(Uit ‘Spieghel der Schrijfkonste’, 1605).

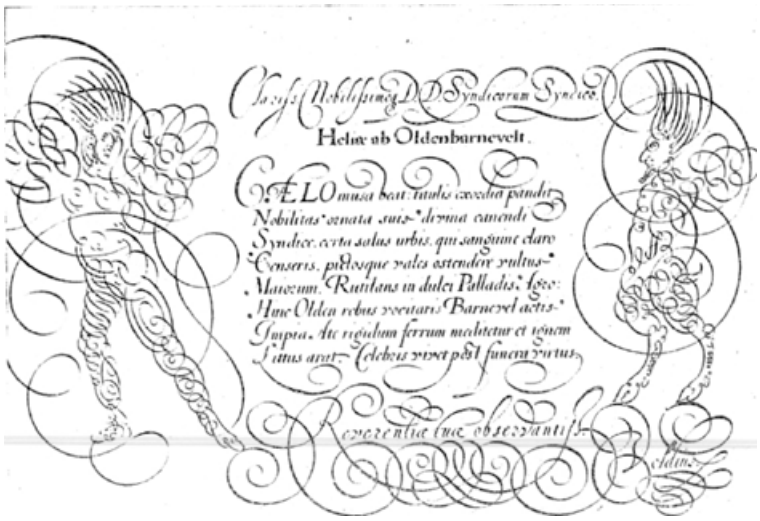

Opdracht in Italiaansch schrift aan Helias van Oldenbarnevelt, broeder van Johan van Oldenbarnevelt, te Rotterdam door Jan vanden Velde.
Uit ‘Spieghel der Schrijfkonste’, 1605.

kracht verloren en elke letter is uit een enkel gietsel ontstaan, 'uno spiritu fundebam' zou Huygens zeggen.'[24].

Daar het niet in onze bedoeling ligt in deze bijdrage noch een geschiedenis te schetsen van de Nederlandsche Calligraphie in de XVIIe eeuw, noch àl de min of meer beroemde Noordnederlandsche schrijfmeesters om de beurt de revue te laten passeeren, zullen we ons vergenoegen met slechts enkele namen van schoonschrijvers-tijdgenooten en volgelingen van Jan van den Velde te vermelden. Voor slechts één figuur, voortkomend uit het Delftsch milieu van Felix van Sambix, wenschen we een uitzondering te maken, omdat we met zekerheid weten dat het hier een leerlinge is van Jan van den Velde. Het is Maria Strick, dochter van den Franschen schoolmeester Caspar Becq.

Van de overige schrijfmeesters, die bijna gelijktijdig materieboeken uitgaven, valt dan vooreerst Lucas Lely, Fopszoon, aan te stippen, die in 1614 een 'Jeught's nutt'lyck A B C' in het licht gaf. Lely was 'duytsch schoolen schrijfmeester' te Hoorn. Zijne modellen werden gegraveerd door den plaatsnijder G. Gouw (soms Gauw of Goude gespeld) van Haarlem, een kunstenaar, over wien we weldra meer zullen hooren en die insgelijks voor Jan vanden Velde heeft gewerkt. Ook David Roelands, ± 1572 geboren te Antwerpen, dient vermeld te worden. Hij werd schoolmeester te Vlissingen en ging weldra door als de beste schrijfmeester van Zeeland. Hij is de stichter geworden van een Zeeuwsche School in de Schoonschrijverij. Zijne bewonderaars vereerden hem met den titel: 'le grand Roland', hij was trouwens eveneens 'fransoysche schoolmeester'. Het bijschrift op zijn portret in de verzameling van schrijfmodellen, die hij in 1616 van de pers liet komen, prijkt met dien heldhaftigen titel, die wel eenigszins in tegenspraak is met het nuchter-praktisch uithangbord van zijn Exemplaar-boek: 'Magazin oft' pac-huis der loffelycker penneconst.'

Het bevat voorbeelden van de grootheden van den dag: Sambix, vanden Velde en Anthony Smyters. Deze laatste, eveneens van Antwerpen, was 'fransoysche schoolmeester' te Amsterdam, bevriend met Vanden Velde en Coppenol. omstreeks 1630 verscheen van hem een 'Schrijf-kunst-boeck'. Het was gesneden door den Haarlemschen specialist Gouw (hier gespeld Gaw), een leerling van den graveur Jacob Matham, die de titelplaat sneed van den 'Spieghel der Schrijfkonste'.

Evenwijdig met de Zeeuwsche school ontwikkelde zich de Haarlemsche schoonschrijverij. Sterk beïnvloed door Jan vanden Velde heeft ze een groot aantal namen op haar actief: Jean de la Chambre, beroemd Fransch schoolmeester te Haarlem (er zijn van hem portretten van Frans Hals en van de Bray, waarin hij goed zichtbaar de welversneden ganzenpen in de hand houdt), wiens calligraphieën jaartallen dragen van 1638 tot 1663; Nicolaas Boddink van Laer, geboren ± 1606, schoolmeester in den Laurier te Haarlem, met een merkwaardig A.B.C., waarin jaartallen voorkomen van

(24) In *Nederlandsche schrijfmeesters, op. cit.* Nieuwsblad voor den Boekhandel, n^{r} 72, 8 Sept. 1893.

1632 tot 1639, en waarvan een exemplaar berust in de Gentsche Universiteits-bibliotheek. Gouw graveerde calligraphieën voor den Haarlemschen drukker en schoonschrijver Henric Meurs, voor wien Vondel in 1634 een 'Epithalaam' dichtte.

De Zeeuwsche school, die zich moeite gaf te wedijveren met het Noorden, telt verder nog namen als dezen van den schoolmeester, kunstschrijver, graveur en drukker Samuel de Swaef, alweer een Antwerpenaar. In samenwerking met den literator-schrijfmeester H. Lancel, geboren ± 1598, gaf hij, benevens een verzameling gedichten van Cats (in 1628), een 'Specimen artis scriptoriae, Proefstuk van de Schrijfkonste', door hemzelf geschreven, gesneden en gedrukt.

Niet enkel bij onmiddellijke schrijfmeesters-tijdgenooten is de invloed van Jan vanden Velde merkbaar, die dan op hun beurt de talrijke dilletantenschoonschrijvers en schrijfsters, zooals Constantijn Huygens en de juffrouwen Roemer Visscher, de dochter van Jacob Cats, de latere Mevrouw Musch, hebben gevormd, maar op de geheele calligraphie van de tweede helft van de XVIIe eeuw[25]. De Catalogus van kostbare calligraphische werken van Frederik Muller (Amsterdam, Juli 1873) kent verschillende uitgaven van den 'Spieghel der Schrijfkonste' na 1650. Ze bleven mij persoonlijk onbekend. Ook de tweede helft van de Gouden Eeuw kent een 'bovenvlieger', om een geliefkoosd epitheton van Karel van Mander te gebruiken: het is de befaamde Ambrosius Perling, schrijfmeester te Amsterdam, die zijne calligraphische werken zelf graveerde en met zijn 'Exemplaer-boecken' van 1680 tot 1693 de barok-ontwikkeling van den Vanden Velde-stijl afsluit. Twee tijdgenooten van Jan I, die dezen stijl mede helpen vormen, moeten ten slotte vóór de bespreking van leven en werk van Vanden Velde zelf nog even herdacht worden wegens de bijzondere verdiensten en het kunstkarakter van hunne uitgaven.

Ten eerste: Cornelius Boissens, van Enkhuizen, die bijna gelijktijdig met Vanden Velde zijn 'Promptuarium variarum scripturarum' en zijn 'Grammato graphices' (1604) te Amsterdam liet uitgeven. Hij was bevriend met den Leidschen hoogleeraar Daniël Heinsius, den Gentschen Nachtegaal, was wellicht ook een Zuid-Nederlander. Ten tweede: Geo of Wouter de Carpentier, de Fransche schoolmeester te Amsterdam, die in 1640 o.a. een prachtig 'Exemplaer-boeck, inhoudende d'aldergebruyckelyckste geschriften' door niemand minder dan Lieven Coppenol in koper liet snijden.

* * *

Vooraleer het werk van Jan vanden Velde met gepaste uitvoerigheid te bespreken, zullen we ons eerst bezig houden met den levensloop van dezen Antwerpenaar, wiens geboortejaar men tot nog toe uit de vermelding van zijn leeftijd en het jaartal van zijne portretten door conjectuur afleidde. Jan of

(25) Schrijfvoorbeelden van vooraanstaande dilettanten, van Huygens en Tisselsche Roemer Visscher's dochter in A. HULSHOF. *Schrift in den Niederlanden (1350-1650) (Tabulae in usum scholarum)*, Bonn, Marcus & Weber, MCMXVIII.

Hans (met dien laatsten bijvorm van Jan wordt hij meermalen toegesproken, ook in Fransche huldegedichten, waar ook zijn familienaam bij uitzondering verfranscht voorkomt: du Champ) werd geboren te Antwerpen, vermoedelijk op den 25^{en} December 1568 of daags te voren, datum waaronder in het Geboorteregister n^{r} 1 van de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Antwerpen een Jan vanden Velde, zoon van Jan en van Maria (zonder familienaam der moeder) werd ingeschreven(26). Uit de biographieën, waarvan de uitvoerigste en de volledigste die is van K. Zoege von Manteuffel in Thieme-Becker (zie Aanteekening n° 1), en uit een calligraphisch voorbeeld uit zijn belangrijkste werk, den 'Spieghel der Schrijfkonste' van 1605 leeren we dat zijn vader nagelsmid was te Antwerpen. Uit deze getuigenis van ontroerende kinderlijke genegenheid van een volwassen en gerijpt man verstaan we dat het zijn vader was, die hem liet opleiden in de 'schrijfkonste'. Jammer genoeg verzuimt hij ons te zeggen waar en bij wien hij hiervoor in de leer ging. Indien, zooals de meeste biographen meenen, de vader van Jan, evenals zijn zoon bij gelegenheid Hans genoemd, Antwerpen tengevolge van de vervolgingen tegen de hervormden in 1576 verliet, kan dit wegens den prillen leeftijd van Jan den zoon bezwaarlijk nog te Antwerpen zelf zijn geschied. Volgens sommige biographen zou zijn oudste verblijf in Nederland Haarlem zijn geweest. Deze bijzonderheid zou zijn vriendschap verklaren met Karel van Mander en den graveur Jacob Matham, alsook het feit dat hij aldaar zijn zoon Jan II, den graveur, in de leer doet bij Matham, zijn 'Spieghel' laat graveeren door den Haarlemschen graveur Simon Frisius, en ten slotte zich derwijze sterk aangetrokken voelt door die stad, dat hij er zich ten slotte na zijn Rotterdamschen schooltijd gaat vestigen als schoolmeester en er eindelijk te midden der zijnen sterft. Zijn oudere broeder Anthony, de schilder, moet zich van meet af aan naar Amsterdam hebben begeven, waarschijnlijk opgenomen in den kring der uitgeweken Antwerpsche landschapschilders, met wien de Vlaamsche Haarlemmer Karel van Mander zulke hartelijke, kunstbroederlijke betrekkingen onderhield. Anderzijds moet in overweging worden genomen dat zijn kennis van het Fransch op een langer verblijf te Antwerpen wijst, waar zijn vader, de nagelsmid, na korten tijd afwezigheid in het buitenland kan zijn teruggekeerd, gesteld dat hij ooit Antwerpen heeft verlaten. Een dergelijke afwezigheid uit Antwerpen komt ook in het leven van den schoolman Peter Heyns voor. Volgens den stamboom van het geslacht van Jan vande Velde, opgenomen in Bijlage I van Dr J.G. van Gelder's proefschrift over Jan vande Velde (1593-1641), teekenaar-schilder, telde het gezin van den Antwerpschen 'naghelmaecker', geboren in 1537 (?) zeven kinderen: 1) een dochter, 2) Aeltgen, 3) Anthony, 4) Maria, 5) Nelleke, 6) Jan I, 7) Judith. Naar onze meening kan Jan zijn Fransch hebben geleerd in de uitstekende Fransche scholen van Gabriel Meunier en consoorten. Het is dus best mogelijk dat onze schrijfmeester eerst bij zijn meerderjarigheid, in 1588-89, Antwerpen vaarwel heeft gezegd. Zoo menig Zuid-

(26) De mededeeling hiervan hebben we verkregen van Dr F. Blockmans, archivaris bij het Stedelijk Archief te Antwerpen. We zeggen er hem hier hartelijk dank voor.

nederlander, in 't bijzonder Antwerpenaars - de Spaansche Brabanders! - gingen ook na de spitsjaren der godsdiensttroebelen en hun nasleep: vervolging, vlucht en uitwijking, hun geluk beproeven in de snel opkomende en reeds door handel en nijverheid bloeiende steden van Noord-Nederland. Waar konden ze beter aarden dan in steden, waar reeds talrijke groepen Vlaamsche en zelfs Waalsche inwijkelingen door hun ijver of hun talent burgerrecht hadden bekomen?

Haarlem, waar niet minder dan 600 Vlaamsche families in de XVIe eeuw hun intrek hadden genomen, was zeer zeker in dat geval. Maar ook andere Hollandsche steden, met Amsterdam aan het hoofd, kwamen voor vestiging van Vlaamsche intellectueelen in aanmerking. Zoo bv. Delft, waar sedert 1589 een Felix van Sambix en een Caspar Becq school hielden. Het is precies uit Delft dat oorkondelijk kan worden nagegaan dat Jan vanden Velde, jonggezel, komt, om er in 1592 met een zuster van de vrouw van den bekenden Antwerpschen boekdrukker, Jan van Waesberghe, thans gevestigd te Rotterdam, Mayken van Bracht, jonge dochter van ‘Thurnhout’ (een Kempische dus) in het huwelijk te treden.

In datzelfde jaar of het volgende wordt Vanden Velde als schrijfleeraar benoemd aan de onlangs gestichte Latijnsche School te Rotterdam, terwijl hij, naar het gebruik, zijn eigen woning inricht als ‘fransoysche school’. Men kan zich misschien afvragen hoe het kwam dat niet Felix van Sambix, die in 1590 den ‘prijs van den loffelijcken veder-strijdt’ had gewonnen, als schrijfmeester werd aangesteld bij de Latijnsche School? Edouard Michel uitte zelfs de veronderstelling dat Jan vanden Velde in 1590 aan den ‘Veder-strijdt’ zou hebben deelgenomen. Alhoewel hij zich nergens als leerling van Sambix uitgeeft, is het niet onwaarschijnlijk dat hij te Delft, hetzij bij Sambix, etzij bij Becq, in een betrekking van ondermeester speciaal de schrijfkunst zou hebben beoefend. Uit een later mede te deelen tekst uit een der materie-boeken van Maria Strick zal blijken dat Jan vanden Velde te Delft haar leermeester was geweest Als kunstschrijver, waarschijnlijk krachtig gesteund door zijn invloedrijken schoonbroeder den drukker van Waesberghe, maakte hij zich onder de overheidspersonen, de collega's van de Latijnsche School, de aanzienlijke burgers en kooplieden van de bloeiende handelsstad aan de Rotte vele vrienden en bewonderaars. Sedert geruimen tijd moet hij toen reeds als calligraaf zijne sporen hebben verdiend, want volgens een eigen mededeeling in den ‘Spieghel der Schrijfkonste’ stelde hij in 1600 een ‘kleen boecxken’ op, dat tot nog toe niet werd teruggevonden: ‘Lettre défensive, pour l'art de bien escrire.’

D^{r} van Gelder houdt het voor een inleiding tot een briefstijlboek, omdat de schrijfkunst, ‘l'art de bien escrire’, ook de juiste manier van uitdrukken en formuleeren beteekent. Wij gelooven eerder dat de verdediging - ‘défense et illustration’ - van het Schoonschrijven bij Vanden Velde wel de hoofdzaak zal zijn geweest.

In de omschrijving van de ‘Penne’ hoeft men in de schoolmeesterskringen dier dagen ongetwijfeld ‘een mooie hand’ te verstaan, zooals in den door D^{r} van Gelder aangehaalden zin: ‘*de Penne een van de voornaemste instrumenten*

is om in staet van officie gestelt, oft om tot de koopmanschap opghetrocken ende geavanceert te worden.'

In 1604 verscheen vooreerst een verzameling schoonschriften van Jan vanden Velde onder den deftig latijnschen titel, toen naar humanistisch gebruik nog algemeen in zwang (men denke aan het 'Theatrum artis scribendi' van Hondius en het 'Promptuarium variarum scripturarum' van Boissens): 'Deliciae variarum insigniumque Scripturorum auctore Joanne Veldio scriptore celeberrimo'. Het volgend jaar reeds bracht hij niet zonder inspanning en financieele lasten zijn meesterwerk van de Nederlandsche Calligraphie van de XVIIe eeuw op de markt: de 'Spieghel der Schrijfkonste, Inden welcken ghesien worden veelderhande Gheschriften, met hare Fondementen ende onderrichtinghe.' D^{r} van Gelder heeft met recht doen opmerken dat die krachttoer vermoedelijk mogelijk werd gemaakt - Vanden Velde klaagt in een bewaarde briefwisseling(27) met zijn zoon over geldverlegenheid - door een erfenis, die hem in December 1604 te beurt viel.

De brieven van Jan vanden Velde lichten ons in over de artisten met wie hij te Haarlem en te Rotterdam bevriend was: Hendrik Goltzius, diens stiefzoon en leerling Jacob Matham, leermeester van zijn eigen zoon, Jan II, Simon Frisius, den graveur van zijn 'Spieghel', G. Gouw, den graveur van zijne 'Deliciae' en van zijn 'Duytsche Exemplaren', Hendrik Goudt, een graveur, die waarschijnlijk het schoonschrijven bij hem leerde, den schilder Hendrik Huygensz. de Haen van Rotterdam, enz. P. Haverkorn van Rijsewijk heeft in Oud-Holland (XXIIe jg., 1904) een boeiende studie gepubliceerd over de vrienden van Jan vanden Velde aan de hand van de opdrachten in den 'Spieghel'. Ze heet: 'Een kijkje op Rotterdam in 1605.' De voortreffelijk gedocumenteerde schrijver laat daarin al de min-of-meer bekende personaliteiten van den tijd, die in het Album met een bladzijde schoonschrift worden bedacht, voor ons geestesoog optreden. Holland's beroemde Raadpensionaris en Advocaat Jan van Oldenbarnevelt is onder hen voorzeker de voornaamste. De Hr. Haverkorn van Rijsewijk heeft het aannemelijk gemaakt dat in een milieu van godsdienstige en staatkundige discussies Jan vanden Velde klaarblijkelijk en wijselijk behoorde tot de partij der gematigden, tot de 'liberale' gezindheid van dien tijd. Deze houding verklaart in den levensloop van onzen schrijfmeester dat, toen de 'conservatieve' en op godsdienstig gebied onverdraagzame partij aan het bewind kwam te Rotterdam Jan vanden Velde moeilijkheden ondervond en de bijwoning van zijn school verminderde.

De financieele moeilijkheden, waarover hij klaagt in de briefwisseling met zijn zoon, die het gevolg waren van de ontvolking van zijn school, zullen mede het verlangen hebben doen ontstaan van de verhuizing naar een gunstiger milieu. Dat was Haarlem, waar hij tal van vrienden telde. Aldaar opende hij eveneens een school en zette hij zich nogmaals aan het werk om een volmaakt

(27) Gepubliceerd in *Obreens Archief voor Kunstgeschiedenis* II, bl. 97 en D. FRANKEN & J.PH. VANDER KELLEN, *L'oeuvre de Jan vande Velde,* Amsterdam, 1883, bl. 8.

materie-boeck van zijn hand in het licht te zenden. Het zijn de 'Duytsche Exemplaren van Allerhande Geschriften Seer nut ende bequaem voor de duytsche Schoolmeesters ende alle beminders der Pennen' van 1620. Met den 'Spieghel' (1605) zijn de 'Exemplaren' (1620) de hoogtepunten van het aan de Pennekunst gewijd leven.

Dank zij enkele portretten kennen we ook de uiterlijke verschijning van onzen schrijfmeester. Het eerste verscheen in zijn 'Spieghel der Schrijfkonste', een voortreffelijke gravure van Jacob Matham. Hij is er als een flinke, kordate, nog jeugdige man in verzorgde burgerkleedij met pijpjeskraag op voorgesteld, aetatis XXXVI, geplaatst in een medaillon, waarboven een wapenschild voerende drie lammeren in driehoek, met in den rand een door de schoonschrijvers geliefkoosde leus: 'La voix se perd, l'écriture demeure'. Onderaan bevindt zich een cartouche met zijn persoonlijke spreuk: ''T leeft al vanden Velde'. De diverse symbolen van de schrijfkunst ontbreken vanzelfsprekend niet: gekroonde ganzepennen, inktpot en pennenfoedraal, alsook engelen met boek en pen of met plaat en stift, winkelhaak, passer, regel, muziekboekje, enz. Het tweede portret is dat door zijn zoon Jan II gegraveerd. Door sommige auteurs werd het verkeerdelijk aan Jan I, die schoonschrijver, doch geen graveur was, toegeschreven. Het is eveneens naar het voorbeeld van Matham in een medaillon geplaatst, met in den achtergrond: Aetatis suae 53, Anno 1621. De leus: 'Tleeft al vanden Velde' is hier eveneens present, alsook een als symbool of attribuut bedoelde zwaanachtige gans met uitgespreide vleugelen, die het medaillon schraagt. Inktpot en pennenfoedraal houdt het pennendier in den snavel[28].

Onder de twijfelachtige stukken aan Jan II toegeschreven beschrijven D. Franken en J.Ph. van der Kellen in 'L'Oeuvre de Jan vande Velde' (op. cit.) nog twee portretten van Jan I, één in de Universiteitsbibliotheek te Leiden en één in het Prentencabinet te Parijs (reproductie van het eerste bij E. Michel, Les Vande Velde (op. cit. bl. 7), blijkbaar naar een tweede exemplaar, want Michel zegt ervan: 'Un beau portrait à la plume exécuté en 1628 (autrefois collection de portraits de Mr. Bodel Nyenhuis, aujourd'hui Musée d'Amsterdam). Deze laatste portretten, na zijn overlijden in 1623 vervaardigd, waren waarschijnlijk bestemd voor een uitgave van de talrijke huldedichten bij het afsterven van den grooten schrijfmeester. Franken-vander Kellen geven trouwens na n° 41: het portret van 1621, de volgende toelichting: 'En 1623, ce portrait a encore servi d'en-tête pour une feuille contenant un quatrain *Hoe bitter... bewaert*, une *Lyckclaght* en deux colonnes, et huit vers, *De Doodt... heeft*, signées *Arbeyd om rust*, à l'occasion de la mort du célèbre calligraphe.'.[29]

(28) Een mooie, doch verkleinde reproductie bij K. ZEUGE VON MANTEUFFEL: *Die Künstlerfamilie vande Velde (op cit.)*.

(29) Hier volgen de vakkundige beschrijvingen uit den Catalogus van D. Franken & J.Ph. vander Kellen:

'N° 531 Portrait de Jan vande Velde le Vieux
Buste, à droite, en pourpoint, avec fraise tuyautée, la barbe coupée en carré. - En ovale de branches de laurier. - En haut, à droite, sur le fond: A E 1628.
En bas un quatrain:

Siet hier dat groote Licht, dien Phenix van het Schrijven.
Van Velde, die in 't Veld de Meester wel sal blyven.
Wat wond'ren heeft syn Pen, wat wond'ren niet gedaen
'T is jammer dat die Hant moet rotten en vergaen.
Het oog omhoog.

Een dergelijke posthume huldiging viel ook Karel van Mander ten deel in de ‘Epitaphien / ofte / grafschriften / gemaeckt op het afsterven van Carel / van Mander, in sijn leven cloeck / Schilder ende Poët, overleden zijnde / op den 11 September 1606 /. Ghedruckt tot Leyden, / By Marten vanden Vijver / voor Passchier van Wesbusch, Boeckvercooper / in den beslaghen Bybel tot Haerlem. / Anno 1609.’ Jan vanden Velde overleefde dus slechts met een paar jaren het mooie portret van 1621. Op 10 September 1623 werd hij in de St. Baafskerk te Haarlem begraven. M.A.D. de Vries, die veel biographische aanteekeningen over Noordnederlandsche kunstenaars van de XVIIe eeuw heeft verzameld en uitgegeven o.a. in Oud-Holland IV, wist mede te deelen dat de begrafeniskosten 18 gulden beliepen, wat een aanzienlijke som was voor dien tijd.

* * *

Vooraleer thans na het overzicht van zijn curriculum vitae en iconographie over te gaan tot een summaire ontleding van zijn calligraphisch oeuvre, zooals het voor handen is in zijn ‘Spieghel der Schrijfkonste’ van 1605, door J.G. Frederiks terecht geprezen als behoorende ‘tot de voortreffelijkste schrijfvoorbeelden van onzen grooten tijd’, en in zijn ‘Duytsche Exemplaren’ van 1620, wenschen we nog eerst een parenthesis te openen om eenige regels te wijden aan ééne van zijn onmiddellijke leerlingen en volgelingen in het edel ambacht der pennekunst: Maria Strick, wier levensgeschiedenis en calligraphische productie de zijne kruist.

Toen Jan vanden Velde de ‘vermaerde Koopstadt’ Rotterdam verliet verkocht hij zijn huis, waarvan hij eigenaar was geworden in 1605, aan den graveur Hans Strick, die toen ook schoolmeester was, zoodat het ‘huys ende erffve staende ende gelegen aen de Delfse vaert’ schoolhuis bleef. De vrouw van Hans Strick, die vóór zijn huwelijk schoenmaker schijnt geweest te zijn, Maria Strick, was op dat oogenblik reeds een beroemde schoonschrijfster, zeer bevriend met Jan vanden Velde. Over Maria Strick is het P. Haverkorn van Rijsewijk eveneens gelukt heel wat bijzonderheden op te diepen, die hij in Oud-Holland, XXIIIe jg., 1905, heeft gepubliceerd. Treffend is het wel

Beau dessin à la plume, sur vélin.

Bibliothèque de l'Université de Leiden.

N° 41 Velde (Jan vande), le père (maître d'école, poëte, calligraphe, à Rotterdam et à Haarlem (1568-1623)
Buste à gauche, de trois quarts, en pourpoint simple, fraise tuyautée. En bordure ovale à enroulements, avec inscription de sa devise: 't Leeft al van den Velde et aetatis suae LIII anno 1621. En bas une oie couronnée à ailes déployées, tenant un encrier et un étui à plumes dans le bec et sur la poitrine les armes de vande Velde (trois moutons).
A droite V fe
H 165; L. 109.

hier opnieuw vast te stellen, dat zij, evenals Felix van Sambix en Jan vanden Velde, van Zuidnederlandschen bloede was. Haar vader was Caspar of Jaspar (Mr. Jaspar) Becq of Becx, ‘maistre d'Escole française a Delff’, dezelfde, die tegelijk met Felix van Sambix, in 1589, consent verkreeg een ‘franchoysche ende Duytsche schoele’ te openen. Kwam hij ook uit Antwerpen, of uit Zuid-Vlaanderen, te oordeelen naar zijn naam? Hij woonde in elk geval een tijdje te 's-Hertogenbosch, alwaar zijne dochter Maria in 1577 het levenslicht aanschouwde. Zij kwam als 12-jarig kind met haar vader te Delft. In 1598 huwde zij aldaar den ‘schoenmaker’ Jan Strick, die weldra onder invloed van zijn schoonvader zich tot schoolmeester bekwaamde en door het talent van zijn vrouw als schoonschrijfster en geprikkeld door haar voorbeeld graveur werd. Met Jan vanden Velde was sedert den Delftschen tijd de familie Strick-Becq bevriend gebleven. In den ‘Spieghel’ vinden we een lofdicht van Vader Caspar Bec, hij overleed reeds in 1606; in den ‘Schat oft Voorbeelt ende Verthooninge van Verscheijden Geschriften’ van zijn dochter uit het jaar 1618 werd het volgend vleiend compliment aan het adres van ‘Maistre Hans vanden Velde, Tres-excellent Escrivain’ gecalligraphieerd: ‘Monsieur, Afin de ne souiller / mon ame des sorditez d'ingratitude, Je viens pour icy / recognoistre soubs l'ombre de vostre bienvueillance, que je vous tiens pour le soleil duquel ceste mienne / Lune (pleine d'obscuritez) tire sa lumière M'assuerant / qu'effacerez les desmerites d'icelle par la volonté que / i'ay de sacrifier au Temple de voz perfections l'obliga / tion perpetuelle de demeurer

L'entierement vostre Marie Strick.’

Na den dood van Mr. Jasper had Maria de school voortgezet en weldra leverde haar man, Hans Strick, zijn eerste proeven als graveur van de schrijfmodellen van zijn vrouw. Hun eerste werk werd gelanceerd onder den traditioneelen titel van: ‘Tooneel Der loflijcke Schrijfpen Ten dienste van de Constbeminnende Jeucht, int licht gebracht Door Maria Strick Fransoysche School-houdende binnen de wydt vermaerde stadt Delff. Ghesneden door Hans Strick, Ao. 1607.’ Slechts vluchtig na het zooveel belangrijker ‘Theatrum’ van Hondius en den ‘Spieghel van Vanden Velde zullen we het hier doorbladeren. Op de opdracht aan ‘Schouteth, Borgemeesteren, Schepenen ende Raedt der Stadt Delff’ volgen verschillende opdrachten, die ons beschermers, liefhebbers en beoefenaars der Penne leeren kennen: een zekeren Guillaume Sylvius, oud-fransoysche schoolmeester, maar toenmaals ‘Auditeur des Garnisons, de Heusden’ en schrijfmeester, haar eigen vader Caspar Becq, Maistre Felix van Sambix, niets minder dan ‘Seigneur de la Plume d'Or’, verder nog oude kennissen, zooals Monsieur Salomon Heyndricx, secrétaire de la Ville d'Amsterdam en Maistre Hans vanden Velde. Dit eerste materie-boek van Maria Strick had grooten bijval, ook buiten Delft, want P. Haverkorn van Rijsewijk weet te vertellen van verschillende onderhandelingen met uitgevers. Als tweede proef verschijnt: ‘Christelycke A B C Inhoudende vier en twintich Exemplaren van verscheyden Geschriften seer bequaem ende dienstelijck voor de Joncheydt in Constighe Rijmen vervaet Geschreven ende Int Licht gebracht. Door Maria Strick... 1611 Tot Rotterdam

bij Jan van Waesberghe de jonghe'. Niet in 1620 zooals E. Michel (op. cit.) vermoedde, maar omstreeks 1615, volgens P. Haverkorn van Rijsewijk, verhuisde het echtpaar Strick-Becq naar Rotterdam. Het is de tijd dat inderdaad de 'liberale' wind te Rotterdam is geluwd en de Oldenbarnevelts, de hooge beschermers van Jan vanden Velde - de broeder van den Raadpensionaris, Helias van Oldenbarnevelt, was pensionaris der Maasstad van 1586 tot 1612 - plaats moeten ruimen voor de 'Conservatieven'. De Strick's nu behoorden ongetwijfeld tot een 'rechtzinnige' fractie op godsdienstig gebied. Weliswaar kregen ze ruzie met een predikant, Hieronymus Hirnius, die hen vroeger zeer genegen moet geweest zijn, daar hij de verzen dichtte onder het straks te vermelden portret van onze schoonschrijfster. De hoogloopende, doch nogal vermakelijke 'rusie' tusschen den kitteloorigen predikant en het deftig lid van den Kerkraad Strick en diens eegade Maria, werd uitvoerig door P. Haverkorn medegedeeld naar een woordgetrouw protocol van den Lutherschen notaris A. Wagensvelt. Vóór dien fatalen twist evenwel kwam onder het jaartal 1618, maar waarschijnlijk reeds vroeger, een nieuw calligraphisch werk van Vrouwe Maria Strick de liefhebbers der Pennekunst verblijden: 'Schat off Voorbeelt ende Verthooninge van Verscheijden Geschriften ten dienste van de Liefhebbers der hooch-loflycker konste der Penne: Mitsgaders de fondamenten derselve Schriften Int licht gebracht Door Marie Strick... Derde Editie, Anno 1618'[30]. Ook dit werk kreeg het viaticum mêe van Jan vanden Velde, die er een Sonnet voor dichtte[31]. In het exemplaar van de Universiteitsbibliotheek te Gent prijkt vóór het titelblad Maria's portret, gegraveerd door Willem Jacobsz. Delff naar een schilderij van Michiel van Mierevelt, den grooten portretschilder en eveneens beoefenaar van de Schoonschrijfkunst. Boven het medaillon is een draperie gespannen, waarop men een godsdienstige spreuk kan lezen: 'Myn Salicheyt is van d'Hemel.' Op een cartouche onderaan volgt een vrome overpeinzing: 'Die den Heere soecken, en hebben geen gebreck aen eenich goet. Psalm 34 c. 11'. Verder hebben allerlei requisiten van haar kunst plaats gevonden: inktpotten met ganzepen, inktfleschjes, pennemes en pen. Op den rand van het medaillon loopt haar naam, geboortestad en leeftijd: Maria Strick van t'shertoghen-Bosch, Aetatis XLI. De verdere levensloop van het kunstenaarsechtpaar is niet bekend, behalve dat Hans en Maria Strick in 1631 het huis te Rotterdam hebben verkocht en denkelijk de stad verlaten. Zijn ze eveneens naar Haarlem afgezakt of keerden ze naar Delft terug? Dit kan ons in zooverre onverschillig laten, waar wij het vooral willen hebben over de kunst van Jan vanden Velde.

* * *

De schrijftafel van Maria Strick is geheel afhankelijk van die van Vanden Velde en hare 'Exemplaren' zijn niets verschillend van deze van haar

(30) Een vroegere editie is nergens te vinden, op het titelblad van den 'Schat' van 1618 leest men voluit: 3e editie.

(31) Over Jan vanden Velde als dichter of berijmer van Nederlandsche en Fransche verzen zou een afzonderlijke studie te schrijven zijn.

meester, tenzij dat ze minder uitbundig en uitgesproken barok, minder naar schilderachtige pennetrekken, tinterellen en figuren streven, in één woord ingetogener, koeler en soberder zijn. Het schrijven was haar blijkbaar belangrijker dan de schrijfkunst. Van haar is geen bravour-stuk bekend als dat waarvan Kramm spreekt in de 'Levens en Werken der Hollandsche en Vlaamsche Kunstschilders', Dl. VI, bl. 1688-89. Na een algemeene lofbetuiging, waarin hij verzekert dat Jan vanden Velde 'zeker een der eerste [was] die de Schrijfkunst tot eene sierlijke en aanmerkelijke hoogte heeft opgevoerd,' deelt hij ons het volgende staaltje van de 'wêergaêlooze vastheid van zijn hand' mede: 'In de groote Verzameling der *Alba amicorum* van Jhr F.A. Ridder van Rappard, te 's-Gravenhage, bevindt zich in het derde, Album van Ernestus Brinck, een blaadje met diens naem, door hem geschreven, dat, inderdaad, bewondering verdient, en, op de eerste bladzijde een *Cirkel* uit de hand getrokken, waarbij Brinck heeft aangeteekend: Desen *Circul* is gemaeckt van Jan de Velde sonder passer.'

Die volmaakte Cirkel van Jan vanden Velde, die de ziel is van zijn sierschrift, kon met evenveel recht als de ossekop van Frans Floris op den ateliermuur van Aertgen van Leyden als zijn signatuur gelden[(32)]. Dergelijke cirkels en ovalen met één pennetrek getrokken komen ook in den 'Spieghel' voor. We hebben reeds kunnen vaststellen hoe hoog een Karel van Mander de Schrijfkunst achtte. In het 'Leven van Joris Hoefnaghel, schilder en dichter van Antwerpen' (1542-1600) looft hij uitbundig het 'Schriftmonsterboek' (1572) van Maximiliaan II (thans in de Rijksbibliotheek te Weenen), dat ontstond door de samenwerking van den boekverluchter Hoefnaghel en den 'besten schrijver der wereld', Georg Bocskay. Het is niet te verwonderen dat hij, blijkens zijn huldedicht en zijn medewerking aan den 'Spieghel', sterk ingenomen was met de kunst van zijn vriend Vanden Velde. De 'Spieghel der Schrijfkonste' van 1605 is ontegensprekelijk een hoogtepunt van de Schrijfkunst van de XVIIe eeuw in Nederland en verdient dat wij er ons een tijdje bij ophouden.

Het exemplaar, dat wij hieronder beschrijven, behoort toe aan de Universiteitsbibliotheek te Gent. Het is een Album in oblong 4° formaat met een bladspiegel van 312 mm. breed bij 208 mm. hoog. Het frontispice, dat een afzonderlijke geschiedenis heeft, werd op een schutblad geplakt. Sommige exemplaren, bv: dat van het Prentencabinet te Amsterdam, bezitten dat titelblad niet. Het werd geteekend door Karel van Mander en gegraveerd door Jacob Matham. Uit de briefwisseling met zijn zoon merkt men het ongeduld,

(32) Deze anecdote heeft van Van Mander opgenomen in 'Het Leven van Aertgen van Leyden, schilder (1498-1568). Ze vertoont veel gelijkenis met het bezoek van Apelles van Cos aan het atelier van Protogenes te Rhodos, alwaar bij afwezigheid van Protogenes Apelles zich kenbaar maakt door een enkelen kleurtrek op een klaarstaand schilderij. Deze trek was zoo haarfijn dat Protogenes onmiddellijk de hand herkende van zijn rivaal. Hij plaatste er een nog fijnere kleurtrek naast en verwijderde zich opnieuw. Bij zijn herhaald vruchteloos bezoek doorkruiste Apelles beide lijnen met een allerfijnsten kleurtrek. Toen Protogenes dit gezien had, voelde hij zich overwonnen en snelde naar de haven om zijn mededinger naar de kroon der schilderkunst te omhelzen en te verwelkomen. (Plin. XXXIV, 46-47).

waarmede het door Jan vanden Velde verwacht werd. Dit titelblad heeft nog een volkomen Renaissancistisch XVIe eeuwsch karakter. De ordonnantie ervan is duidelijk aan het titelblad van het 'Theatrum' van Hondius verwant. De titel, die als volgt luidt: 'SPIEGHEL / DER SCHRIJFKONSTE / In den welcken ghesien worden / veelderhande Gheschriften / met hare Fondementen ende / onderrichtinghe Wtghegeven / Door / Jan vanden Velde Fransoysche School-M: binnen de / vermaerde Coopstadt Rotterdam Anno 1605 //' werd door den auteur in verschillende sierschriften geschreven op een groote cartouche bestaande uit een opengerold perkament op een fond met krullen, dat een dikke stof, i.c. leder nabootst. Bovenaan zweeft een engelkopje tusschen vlerken dat een wijzerplaat schraagt met letters in plaats van uurcijfers, die de bekende spreuk der schrijfmeesters vormen: VIVE LA PLUME. In het midden der wijzerplaat werd een kroon met gekruiste pennen: de ghecroonde Penne, aangebracht.

Rechts en links van het wijzerplaat-fronton zitten voor een gordijn schrijvende Bijbelsche personages: deze met kroon is mogelijk koning David of Salomon, deze met tulband Jeremias. Langs beide zijden reiken putti schrijfgerief aan: pennenfoedraal en inktpot. Een engeltje rechts heeft ook een bordje met stamper (?) voor het kleuren. Aan beide zijden van de voorstelling zijn rechtstaande figuren op voetstukken geplaatst: rechts een naakte Mercurius met vleugelhoed en slangenstaf met achter hem een groot bord, links de naakte godin der Schrijfkunst met pen in de rechter, papierrol in de linkerhand met achter haar een gesloten boek. Beide figuren hebben afglijdende doeken van schouder en rug. Boven hen hangt een rookend wierookvat met kwispel.

Aan de basis in het midden is een schild geteekend met een zinnebeeldige voorstelling: een menschenoor met naar het oor wijzende hand, waarboven een eikentak met eikels, waartusschen een ganzepen werd gestoken, een zinspeling op de leus van Vanden Velde: 'La voix se perd, l'écriture demeure.' Aan de krullen van de cartouche bengelen langs beide zijden gevulde bloemen en vruchtenguirlandes. Naar de hoeken toe twee genre-tafereelen: rechts twee spelende putti met een gans, de eene weerhoudt het dier, dat zijne uitgetrokken pennen uit de hand van den andere zoekt terug te winnen. Links een zittende putto met passer, regel en winkelhaak en een knielende putto, die een ganzenpen op een blok versnijdt. Dit authentiek werk van Karel van Mander werd niet vermeld door Mevr. E. Valentiner in haar monographie: Karel van Mander als Maler (Strassburg, J.H. Ed. Heitz, 1930 (Zür Kunstgeschichte des Auslandes, Heft 132).

Na het titelblad krijgen we het reeds hierboven beschreven portret van Jan vanden Velde door Jacob Matham. Hierop volgen de 'liminaria': ongenummerd recto een 'Extract uut de Privilegie', waaruit we de indeeling van het werk vernemen: 'De Heeren Staten Generaal der Vereenichde Nederlanden / hebben geconsenteert ende geoctroyeert / consenteren ende octroyeren Jan vanden Velde, Fransoysche Schoolmeester binnen Rotterdam / dat hij alleene binnen dese vereenichde Nederlanden / gheduerende den tijt van zes naestkomende Jaren / zal moghen drucken / ofte doen drucken / ende distribueren zeker Materie-boec, by hem doen snyden / gheintituleert Spieghel der Schrijf-konst, vervatet in dry deelen: verbiedende enz.

Acte daer af ghegheven in sGraven-haghe, datum, etc, onderteekent Alb. Joachim. Ter Ordonnantie: C. Aerssens'; ongenummerd verso een Sonnet tot de Berispers onderteekend door Tleeft al Van den Velde.

bl. 1 r° en v^{o}: de belangwekkende opdracht met den oorsprong van het Schrift (zie Aanteekeningen) aan: 'Den Achtbaren, Wysen ende Voorsienighen Heeren, myne Heeren den Bailliu, Burghemeesteren, schepenen ende Raden der vermaerder Koopstadt Rotterdam. In Rotterdam den 1 dach Mey, Anno 1605 Jan vanden Velde, Antverp.

bl. 2 r°: een rechtvaardiging in het Fransch van de uitgave van zijn 'Livre

Exmplaire': 'Au Lecteur, Jaçoit que l'art d'Escrire, a tousiours este mis au plus bas estage des Lettres humaines, ce nonobstant quand on le cousiderera, non seulement comme fondement; mais comme service nécessaire des autres Sciences, certainement on la jugera autant digne d'estre bien reçeuë, que tous Amateurs, Marchands & Practisiens: voire mesme les Doctes, me doivent sçavoir bon gré, d'avoir employé mon temps à faire engraver ce Livre Exemplaire, garni de plusieurs beaux traits de plume, & preceptes necessaires, servants d'instruction à toutes sortes de personnes, qui tachent à se rendre heritiers d'une tant noble & honorable science: & encores, que plusieurs excellents escrivains, tant antiques que modernes, en ayent mis quelques-uns en lumière, neantmoins considerant que ce n'a pas esté avec toutes les conditions y requises,...'

bl. 2 v°: Ad Studiosum calligraphiae (ononderteekend latijnsch gedicht).

bl. 3 r° en v°: bevat een 'Lof der Pennen, teghens de kleynachters der selver', waarin hij het thema van 'het geschrifte als een suster vande sprake' ontwikkelt en het blijvend karakter van het geschrift onderstreept. Het is in den loop van zijn betoog, dat hij gewaagt van een 'kleyn boecxken', 'gheintituleert Lettre defensive, pour l'art de bien escrire', dat hij vijf jaar geleden zou geschreven hebben, waarin hij 'breeder vande weerdicheyt der Penne' gehandeld heeft.

bl. 4 r°: Een Grieksch huldedicht van zijn vriend Philippus Lassonius, leeraar aan de Latijnsche 'publycke schole' te Delft. Deze Philippus was de zoon van Jacob Lasson, rector van de Latijnsche school te Delft in 1596.

bl. 4 v° is in twee kolommen ingedeeld, in a) werd een Latijnsch gedicht van Jacobus Lassonius opgenomen: 'In Joannis Veldii viri ingeniosissimi et Dexterrimi Calligraphiam' met o.a. het vers: 'Nec adire timeat vel lares Palatinos', in b) een Latijnsch gedicht van Aegidius Carpent[ier]: 'Domino Joanni Veldio Gallico-Latino-Graioghorum facilè principi'. Deze Aegidius was waarschijnlijk een broeder van Petrus Carpentier, den rector van de Latijnsche School te Rotterdam sedert 1603. Evenals George Carpentier (er is een Fransch sonnet van hem in het tweede deel van den 'Spieghel', hij was eveneens een bekend schoonschrijver / was de familie de Carpentier van Antwerpsche afkomst.

bl. 5 r° is eveneens in twee kolommen ingedeeld. a) Anthoine Smyters, de Amsterdamsche schoonschrijver, en faveur de Mr J.V. Velde, 'qui offre en ses escrits, le Thresor de sa Plume... Dont la Fleur de son champ fleurit en ce Volume.' en Felix van Sambix, die zijn huldedicht opdraagt 'a très-excellent Escrivain Mr Jean du Champ, mon tres-cher Compere', waarin het volgende vers voorkomt: 'O Somer où es-tu, Paret et vous Beau-chesne?'

b) Een sonnet van den collega N. Roo-Claes: A l'honneur de Mr J.V. Velde en een sonnet van den eveneens als schoonschrijver goed aangeschreven collega J. Coutereels: 'Ainsi que le tapis d'un terroir verdoyant...'

bl. 5 v°: Lob-spruch von dem löblichen jegenwärtigen Kunst-Buch des Ernachbarn und Kunstreichen Mr Joans von dem Velde, Antverpiensis, meines gunstigen Hern unnd ser guten Freunds, onderteekend Petrus Neander, Saxo.

bl. 6 r°: a) Een Anagramma Hans vande Velde *au hand es levend'* van Heyns (Peter of Zacharias?)

b) Een Lof-dicht ter eeren den excellenten Konstenaer der Pennen, Jan vanden Velde, met spreuk: Luceat lux vestrae en de onderteekening: B. Lampe.
bl. 6 v° is blanco.

Na dit praeambulium vangt het eerste gefoliëerde deel aan:

1. Teekening van voorarm en hand, die op de voorgeschreven wijze de ganzepen houdt, waarmede den gecalligraphiëerden naam Frysius[33], naam van den graveur der schrijfmodellen, wordt geschreven. Het volgende in Italiaansch schrift geschreven onderschrift komt er op voor:
   Die wil leeren schrijven met vlijt, vatte de Penne t'alder tijt,]
   Gelijck dees figuere wijst aen, Soo sal tschryven te beter gaen. Velde.
2. 3 voorbeelden van handvastheid: 1 open cirkel tusschen 2 open liggende ovalen met één pennetrek getrokken.
3. 3 nieuwe voorbeelden van handvastheid: 1 gesloten cirkel tusschen 2 rechtstaande gesloten ovalen.
4. Handteekening in groot sierschrift van J. vande Velde, onderteekend Velde.
5. A Messieurs de l'Admiraute Messieurs à Rotterdam met in het midden een teekening uit één pennetrek van een Oostindiëvaarder in driekwartpositie.
6. Alphabet van Capitalen in sierschrift.
7. Sententie: Alle goede gifte ende alle valmaecte... Jacob. j. cap A a b c... in textuur-schrift.
8. Sententie: Beter is Wyscheyt dan d'alderkostelyckste rijckdommen... Proverb. VIII cap. Aabc... in fractuur-schrift.
9. Faut aymer & honnorer Dieu. Aabcd...
10. Jules Cesar, estant au milieu de son camp...
11. Garde toy diligemment met figuur-teekening van een engel.
12. Philo van Lacedemonien onder andere.
13. Marcus Curius, zijnde Stadthouder van de Romeynen... in staande Nederlandsch schrift.
14. Hoochgeleerden Wysen Voorsienighen Mr Pieter Vroesen, Doctoor in de Rechten ende Secretaris der Stadt Rotterdam (secretaris in 1602, in deze qualiteit het laatst vermeld in 1606 volgens P. Haverkorn van Rijsewijk).
15. Aen S. Jaques Olis coopman binnen Rotterdam.
16. Burghemeesteren Schepenen ende Raeden der stadt Rotterdamme...
17. Eersame, wyse, voorsienighe Lambrecht Hartgert Commis Collecteur ende Contrerolleur van weghen de E. Heeren Staten van Zeelant... binnen R. [onderteekend in sierschrift: Jan vanden Velde]
18. Den Eersamen Vromen Hans vanden Velde Naghelmaker..., met penteekening, opdracht aan den vader van Jan vanden Velde.
19. A Mons. Jean vande Veke Marchand tres-renomme à Rotterdam, met penteekening o.a. een boogschietenden Cupido, een menschenhoofd, een schip. Vander Veke was een zeer geziene persoonlijkheid uit de handelswereld, over hem zie P. Haverkorn van Rijsewijk.

(33) Jan vanden Velde noemt Frisius in zijn opdracht aan den Magistraat te Rotterdam: ‘aan de ervarenste Gheest om met het pinsoen een letter na der pennen-aert in koper te steken’. In de briefwisseling met zijn zoon beklaagt hij zich niet over zijn kunst, maar over zijn zonderling karakter. Over den geheimzinnigen kunstenaar Simon de Vries, zie THIEME-BECKER, *Allgemeines Lexikon, i.v'.* Vries, Simon de of Vriesius (* 1580 Haarlem, † 1629 's-Gravenhage) en de daar aangehaalde artikels, verschenen over zijn werk als graveur en groothandelaar-diplomaat.

20. Aen den Wydt-vermaerden ende seer const-rycken Heer H. Goltzius. Opdracht aan den befaamden kunstenaar van Vlaamsche afkomst, vriend van Karel van Mander te Haarlem, Goltzius.
21. Rien ne sert aux hommes d'estre descendu de la race d'Hercule...
22. A tres expert Escrivain Felix van Sambix Maistre de la Plume Couronnée.
23. A Mons. H. Gout, Gentil-homme Hollandois, met penteekening.
24. A mon singul(ier) Amy et très-cher Compère Mre Nicolas Roo-Claes, den ‘francoyschen schoolmeester’, wiens huldedicht we hiervoren vermeldden.

25. Keepe my wordes, My sonne, and hide my commandiments... aaabcde...
26. Some man keepeth Silence, and is found wise...
27. Es ist einer rechtschaffen...
28. Sehen mùssenn wir denn...
29. Dem Achtbaren unnd Wollgelartem Mr Philippo Lassonio der Lateynischer Schulen In Rotterdam Connrectori, onderteekend Euuer freundtwilliger Gevatter, met penteekening van een therm-figuur. Jan vanden Velde was insgelijks zeer bevriend met den vader van Philips, Jacob Lasson, rector van de Latijnsche school te Delft in 1596.
30. Viel Menschen...
31. Der Konigh vonn Macedonien Philippus hatt seinen sohnn Alexandrum gestrafft...

Het tweede deel van den 'Spieghel' draagt den volgenden Franschen titel: Thresor / Literaire, / Contenant plussieurs di / verses escritures, tant / Latines et Romaines que / ilaliennes et espaignoles. / Mis en Lumiere Par Jan vanden Velde, natif d'Anvers, Anno 1605 *Seconde Partie.* De omlijsting is typographisch samengesteld met fleurons-motieven. De foliëering van de inleiding van het eerste deel loopt door:

bl. 7 r° & v^{o}: Opdracht aan Noble, Tres-Docte, Sage en Provident Seigneur, Messire Jean van Oldebarnevelt, Seigneur du Temple, Conseiller et Advocat d'Hollande. De Raadpensionaris wordt betiteld: digne père des Muses. De aanhef luidt:

Mon-seigneur, Bien que je ne sois du rang de ceux qui courent en la lice des Muses,... Het is den schrijfmeester vooral te doen 'de faire passer au monde ce Livre Exemplaire, contenant l'art de la lettre Romaine, Italienne et Espaignole, et le poser aux pieds de vostre authorité...' Het tweede deel zal dus vooral gewijd zijn aan schrijfmodellen van de Romeinsche, Italiaansche en Spaansche letters.

bl. 8 r°: In twee kolommen ingedeeld: 1e kolom a) Sonnet van Anthoine Lancel:

'De *Velde* est l'ornement de la modernité,
Le Phenix de nostre aage, au bel art de la Plume
Boissens secondement forge sur mesme enclume
Et *Sambix* dextrement orne l'antiquité.
... ...
Ces trois rares Esprits font bruire par le Monde
Leurs beaux fameux renoms d'une gloire féconde
Mais *De Velde*, me semble, empoigne ià le pris.'

b) Sonnet van George Carpentier: a la loüange de Maistre J.V. Velde tres-insigne Escrivain.

'L'*Hollande* en beaux Esprits, unique se peut dire
Mais de tous les plus beaux, que l'on void aujourdhuy,
Velde au fait de la Plume, est celuy que q'admire.

2e kolom a) Aux Amateurs de l'Art de bien escrire (Meldert), b) Sonnet. Aux Professeurs de la Plume (J. Vollevens).

bl. 8 v°: 1^{e} kolom: a) Klinc-veers voor Meester Jan vanden Velde, onderteekend: *Mijn haters sijn sot.*
b) Sonnet. Tot lof van den Konst-rijcken Meester Jan v.d. Velde (A. Jans).
2^{e} kolom: Aen den seer excellenten ende wijt-vermaerden Schrijver Mr. Jan vanden Velde (M.V. Compostel), met de volgende verzen, waarin namen voorkomen van tot nog toe door ons niet-geindentificeerde schrijfkunstenaars:

‘De *Somers-gheest* alleen, die noch zeer wordt gheëert
Noch *Hesels*, noch *Perrets*, in u niet zouden leven
Maer dien wel van *Beaucheen* end'*Curion* verheven,...’

bl. 9 r°: 1^{e} kolom: A tres-expert & tres-excellent Escrivain Mr. Jean vanden Velde niet on(derteekend)

2^{e} kolom: Sonnet (A. Migoen)

bl. 9 v° blanco, einde van de foliëering.

1. Herhaling van prent 1 van het eerste deel: vooraan een hand met ganzepen en den naam: Frisius, maar met het volgende Fransche onderschrift: Voicy la forme methodique
   Pour escrire lettre Italique.
2. Artificiossimum Grammatices etc. auctore Johanne Veldio, Antverpio met prachtige uitsluitend met de pen getrokken omlijsting (Cum Privilegio Rotterdami. (An(no) 1605).
3. Ad Nob. Amp. Virum Johannem ab Oldenbarnevelt... Johannes Veldius.
4. Clariss. Nobilissim... Heliae ab Oldenbarnevelt, met twee penteekeningen, voorstellend een Engel en een Sater, Helias was de broeder van Jan van Oldenbarnevelt.
5. D.D. Francesco Lansbergio... Tuus Veldius, van Lansbergen, de godgeleerde en predikant, afkomstig uit Gent, zie over hem P. Haverkorn van Rijsewijk.
6. D. Danieli Colonio Ecclesiae...
7. Ad... Petrum Carpenterium... A^{o} 1605, Petrus Carpentier, rector van de Latijnsche School te Rotterdam was Antwerpenaar.
8. Characteres latini... D. Adriano Smout... met penteekening voorstellend een zeepaard.
9. A mon tres cher Beaufrere Philippe de Grave...
10. Jason estant surpris par les embuches d'Espicratis...
11. Aux choses perilleuses l'audace commencée...
12. De Coninck Antigonus, een van de nakommers van Alexander...
13. Nous voyons evidemment que l'Hyver ne nous peut donner des fleurs...
14. Al Mag. Sig. Henrico den Haen, pittore eccell(entissimo), den Rotterdamschen schilder, vriend van Jan vanden Velde, wellicht in herinnering aan de gebruikelijke kunstreis naar Italië, in het Italiaansch.
15. A. Monsieur L'Heremite... lettre Italienne cancellaresque.
16. Dott. Giovanni Bontio, Medico... mio Libro d'essemplari, Jan vanden Velde's dokter, in het Italiaansch.
17. ... Giovanni Waesbergio, stampatore et librario famosissimo, Jan vanden Velde's schoonbroeder.
18. A Mansieur C. Offermans, mon tres-cher Compere, den francoyschen schoolmeester te Haarlem, schoonzoon en opvolger van Peeter Heyns: Abreviations françoyses.
19. Quiconque aura remarqué les maux qui adviennent par Inconsideration et temerité...
20. Al muy Virtuoso Prudente y Discreto... Moermans, Mercador en Rotterdamo, in het Spaansch.
21. Al muy honrado, muy Discreto et muy honnesto Philippo vanden Veken. La mano de Juan vanden Velde, Maestro en la muy Noble y muy leal ciudad de Rotterdamo Annos 1605.

22. A Monsieur Jaques Keyser van Bollandt Marchand tres-negocieux à Rotterdam, met penteekening voorstellend een keizerlijke Adelaar.
23. Het alphabet met Capitalen.

Het derde Deel is, theoretisch beschouwd, voorzeker het belangrijkste gedeelte van den ‘Spieghel’. Het is een inwijding in de geheimen van de schoonschrijverij, zooals we er geen tweede kennen in de geschiedenis van de Nederlandsche Calligraphie van de XVIe en XVIIe eeuwen. Door Jan vanden Velde bedoeld als een handleiding voor de beginnelingen in het vak,

is het uitgegroeid tot een fundamenteel werk, dat terecht den naam heeft gekregen van ‘Fondement-Boeck’. Slechts beknopt wenschen we er hieronder over te handelen. Het heet:

> ‘Fondement- / Boeck, / Waerinne de Rechte Maniere, om al / derhande gheschriften grondich te / leeren schryven, duydelyck ver- / klaart, ende door verdeelinghe der / Figueren ende Letteren konstelyck / aenghewesen ende gheleert wordt. / Int Licht ghestelt / Door Jan vanden Velde, van Antwerpen. Anno 1605. Het Derde Deel.’ De omlijsting is, op dezelfde wijze als voor het tweede deel, van typographischen aard. Dit gedeelte van den ‘Spieghel’ is niet gefoliëerd, het heeft, na de liminaria, reclamen van A-I. Het eerste blad van de inleiding bevat, op het recto een opdracht aan ‘Eerw. Wyse, Hoochgheleerde Mr Peeter Carpentier, Rector der Stede Rotterdam’. De aanleiding van dit derde deel wordt er ons in medegedeeld: ... ‘alzoo U.E. eenighe van mijne Schriften ghesien hebbende, dezelve achtede voor de Joncheyt veel te swaer te wesen om naer te leeren, zijnde veel eer een werc (zoo U.E. zeyde) voor Meesters ende andere, die alreede inde Penne ervaren waren, dan voor de Leerlinghen deses Boecx, dit derde wel willen voeghen, int welcke ic maer alleenlijc de fondementen van alderhande gheschriften naect ende bloot hebbe willen stellen, zonder dezelve met eenighe trecken te vercieren; aenwijsende door eene generale ende byzondere Instructie, hoedanich den aerdt derzelven zij ende hoe die door verdeelinghe der Figueren ende Letteren ghemaest moeten worden, als ooc wat Letteren haer schepsel d'een van d'ander nemen, het welcke ic zoo duydelijc ende grondich verklare, dat ic my verzekere dat dit Boec der fondementen de Joncheyt ende alle andere Aenkomelinghen zeer nut ende voorderlijc wesen sal, om tot de perfectie van zoodanighe handt als sy begheeren zullen te schrijven, zonder behulp ende onderwijs van Meesters, te gheraken.’ Het verso heeft een indeeling in T vorm. Bovenaan een ‘Sylva ad clarissimum ingeniosissionumque hujus aevi Principem graphiarium D.J. Veldium Antverpium’ van den Eersten leeraar der Latijnsche School te Rotterdam: H. Cranenburch, Scholae Rotter. Didasc. prim. In kol. a) van het beneden gedeelte een Sonnet van K.V. Mander:

‘Hoe treurt dus *Maye-Soon;* hoe vindt hem nu den Vinder
Van 't Assyrisch gheschrift in syn ghemoedt beswaert?
Syn letters (duncken hem) en hebben gheenen aert,
Als *Vanden Veldens* doen, die schoon zijn zonder hinder.
Ziet, yeders schryvens konst door Hanssen handt wordt minder,
Ghelijc elc licht ooc doet als Phoebus openbaert.
Met slechts een slechte Penn' veel hoogher *Velde* vaert
Als *Hermes welghewiect,* en is syn overwinder:
Dus *Velde* vanden *Veld'* is Meester, Meester blijft,
Hij veld', en houdet veld, van al wat trect of schrijft
Door oeffeningh' en vlijt, natuur ons hem bestelde
Tot onses Tijdts cieraet, in dit vry edel deel.
Verdiende voortijdts roem *Apelles* met tpinceel,
Niet minder mette Penn', is nu lofweerdich Velde.’

Kol. b) een huldedicht van Caspar Bec, waarin de Delftsche schoolmeester de schrijfwijze met de ganzepen als volgt beschrijft:

> ‘Om alderley gheschrift te schrijven wel bedocht,
> Ghy ons de mate stelt, als Meester wel bedreven.
> Hoe de Penn, op het plat, schuyns of dweers, overkant,
> Teghens rugh, inde sne, ghevoert wort met de hant,
> End' wat verschil daer zy vant lichaem en de leden,
> Als oock hoe, lanck en breet, elck' letter wesen moet.
> Door yeders fondement, ghy klaer aenwijsingh' doet
> Boven veel Meesters kloeck, die ghy nu stoot beneden.’

Slechts een zeer summair idee van den inhoud van het ‘Fondement-boeck’ geven we hieronder:
Generale instructie deses boecx met een ‘grondich bericht om een goede Penne te maken’. Het recto van het volgende blad brengt dan, mitsgaders de verschillende voorbeelden van het versnijden der pen en twee afbeeldingen van pennemessen, een figuur ‘van alle de trecken der Pennen’. Daarna: ‘Tot wat aerdt van Letter dese dryerley soorten van Pennen sullen gebruyct worden’ en ‘Hoemen de Penne wel vatten oft houden sal’ met de ‘Declaratie der Figueren hier voren ghestelt.’ Volgen dan de verschillende instructies: van de Romeinsche vierkante Letters, van de Romeinsche ronde Letters, van de Spaansche Letters (Lettera Redondilla llana en Lettera Bastarde), van de Italiaansche letters, van de Nederlandsche grove en kleine letters (textuur-, fractuur- en bastaardletters), van de Nederlandsche gemeene letters, van de Nederlandsche loopende letters, van de Fransche letters, van de Engelsche letters, van de Hoogduitsche letters, om af te sluiten met het alphabet der Capitalen van Jan vanden Velde.
Hoe zeer hij overtuigd was dat schoonschrift iets gansch persoonlijks was en gelijk te stellen met een kunstwerk, kan ons de volgende passus uit de bespreking van de Italiaansche letters, die in Nederland in zijn tijd zeer in trek waren, eenigszins laten beseffen: ‘Ic weet wel dat vele curieuse gheesten op deze mijne onderrichtinghe zeer nauwe letten, ende mijne gheschriften met dezelve zeer ernstelijcken na-speuren zullen, veel eer zoeckende eens anders weze te berispen, dan te verbeteren, dewelcke ic wil ghebeden hebben, voor eerst een goet onderscheyt van d'een tot d'ander te willen maken, al eer sy de mildicheyt van mijne Penne berispen: want al ist dat sy in eenighe der zelver, buyten de limiten deser mijner Instructie, altemets ghevloghen heeft, zoo zalmen nochtans bevinden dezelve alzoo gheregeert te zijn, datmen gheene confusie oft disgratie daer inne bemercken en zal. De Poëten hebben hunne licentien; de Philosophen hunne exceptien, ende de Schilders hun cieraet. Alzoo ooc de Penne van ghelijcken, dewelcke door de snel-lichte handt (ghelijc eenen die ras loopt oft gaet syne leden langher wtstreckt, dan hij wel doet stillekens gaende, altemets ooc hare vleughelen wat wijders wtspreyt, dan alsse eene staende oft traghe Letter schrijft: want na den spoet, diemen doet, hem den voet zomtijdts mis-zetten moet.’
Met een gevoel van verlossing en blijdschap biedt Jan vanden Velde zijn geesteskind aan de goedjonstige lezers: ‘biddende alle Penne-beminders, dit myn werc in danc te nemen, ende myenen goeden wille ende affectie, die ic gehadt hebbe van meerder te doen, maer door mijn heer *Kort-penninc* belet is geworden, hoewel nochtans hy my syn handt in dit werc mildelijc gheleent heeft; ende dat my dit Boec op groote kosten staat, ende ic tzelve met veel moeyten ende grooten arbeydt voleyndt hebbe: Doch

Ghelijc een Vrouw, naer dat sy heeft ghebaert,
De pijn' vergheet, in rust zijnde ghezeten:
Den arbeydt ooc, die mij die heeft beswaert,

Om brenghen voorts, dit werc na rechten aert,
Nu 't is volbracht, heb ik dien meest vergheten.
Finis.

Van den ‘Spieghel der Schrijfkonste’ tot de uitgave van de ‘Duytsche Exemplaren’ in 1620 is er een afstand van vijftien jaar. In het leven van onzen schrijfmeester is er heel wat gebeurd: van Rotterdam is hij naar Haarlem verhuisd, zijn roem als schrijfmeester is wijd en zijd verspreid en zijn invloed is merkbaar in het werk van zijne leerlingen, zooals Maria Strick, en van zijne navolgers. Hij hoeft geen beroep meer te doen op graveurs om een decoratief titelblad of een compartiment voor zijn schrijf-

modellen te snijden, hij zorgt daar zelf voor en beperkt zich tot sierlijke trekken of krullen met de pen, die zijn 'sententiën' een adequate pennekunstige omlijsting schenken. De 'Duytsche Exemplaren' zijn daarvan een treffend voorbeeld. Zelf heeft hij dit album in register-vorm, waarvan de bladspiegel 205 mm. breed bij 320 mm. hoog meet, niet uitgegeven. Uit zijn portret van 1621 blijkt nochtans niet dat hij één jaar te voren lijdend zou zijn geweest, zoodat de onderhandelingen voor de uitgave hem alsdan te zwaar zouden zijn gevallen. Het is eerder uit een soort van vereering voor den beroemden schrijfkunstenaar dat zijn collega, David van Horenbeeck, 'Francoische schoolmeester' binnen Haarlem deze taak op zich nam. Gerard Gauw, de graveur-specialist van de 'materie-boecken' van dien tijd, vond men bereid de modellen van Jan vanden Velde te snijden. Aldus verschenen Anno 1620 de

> 'Duytsche Exemplaren / van / Alderhande Gheschriften / Seer nut ende bequaem / voor de duytsche Schoolmeesters / ende alle beminders der Pennen. / Int licht gebracht / Door Jan vanden Velde / Francoysche Schoolmeester / Binnen de Konstrijcke ende wijt-vermaerde Stadt / Haerlem. D.V. Horenbeeck Exendebat. Gerardus Haerlemensis sculpsit.

Het werk vangt aan met de gebruikelijke opdracht aan de 'Eersame Voorsienighe Welerwarene ende Const-lievende Mr David van Horenbeeck, ende Mr Laurens Serweytins beyde Francoysche School-Meesters binnen de Stadt van Haerlem' en is onderteekend: 'U.L. dienstwilligen vriendt ende Confrere Velde.' Ook dit werk is in drie deelen ingedeeld.
Het eerste deel bevat op elke bladzijde recto drie voorbeelden van sententiën, gerangschikt volgens het A B C: 1. A B C; 2. D E F; 3. G H J; 4. K L M; 5. N O P; 6. Q R S; 7. T V W; 8. X Y Z.
Het tweede deel ontvouwt op een paar bladen: a) Fondament, t'samensettinghe en aen-eenbindinghe van fractuer; b) Fondament, enz. van vierkante letters; c) Diversche soorten van loopende letteren; d) Fondament van Romeinsche, Italiaansch en Spaansche handt. Het derde deel vormt een verzameling modelbrieven in de dubbele beteekenis van het woord: naar inhoud en calligraphischen vorm; de eerste brief is bv. een nieuwjaarsbrief van een zoon op kostschool aan zijne ouders. De titel luidt: 'Het Derde Deel / der Duytscher ende Franscher / Scholen Exemplaer-boeck. / Inhoudende / Verscheyden Brieven van alderhande / Gheschriften, so in Duytsch als Fransch. / Gheschreven / door Jan vanden Velde, Francoysche ende der Latijnscher Scholen Schrijfmeester binnen de Stadt van Haerlem. / Ende int licht ghestelt / By M. David van Horenbeeck, schrijfm^{r} in des s.g. Auth. plaetse. Op het titelblad komt een tweetalig vers voor, uit de dichtader van Jan vanden Velde gevloeid:

'*Soo eenigh licht-berispend Man,*
Myn werck veracht oft soeckt t'onteeren,
Die maect beter, Soo hy kan:
'k Hebb' groote lust noch meer te leeren.
Si quelque Mome, ou envieux
Tache a braver et me reprendre,
Qu'il entre en lice, et face mieux,

J'ay grand desir encor' d'apprendre.'

Dit vers herinnert sterk aan het inleidingssonnet van den 'Spieghel' (zie noot n^{r} 10).

Meer dan de 'Spieghel' hebben de 'Duytsche Exemplaren' door het opnemen der briefmodellen een meer onmiddellijk didactisch doel verkregen.

Het is het materie-boek bestemd voor het dagelijksch gebruik in de school, geen album, zooals de ‘Spieghel’ voor verzamelaars, liefhebbers van de ‘loflycke Pennekonst’, kortom voor bibliophielen.

* * *

Wanneer we thans, aan 't einde van onze vrij vluchtige kennismaking met de schrijfproeven van Jan vanden Velde, zijn oeuvre vergelijken met dat van zijne voorgangers en tijdgenooten, dan worden we getroffen door het eigen, we zouden zelfs zeggen nationaal, karakter, dat hij zoowel aan de Capitalen of de Versaalletters van het door hem gebruikte alphabet als aan het algemeen uitzicht van het door hem gebruikte alphabet als aan het algemeen uitzicht van den schrijfspiegel heeft geschonken. Het wordt gekenmerkt door de buitengewone, op het eerste zicht overdreven, zwierigheid van den pennetrek, waardoor het letterlichaam als de wortelstok van een sierplant wordt en de hoofdvorm zich in den wirwar van de bijvormen dreigt te verliezen. De schrijftrant van Jan vanden Velde beteekent den triomf van het ‘trait de plume’, waarin hij, evenals sommige Italiaansche schrijfmeesters, bv. Tagliente (1524) met zijne ‘lettera cancellaresca nodaresca’ en ‘lettera pendente in contrario’, een virtuoos was. Een buitengewoon aanpassingsvermogen liet hem toe de overgeleverde en de nieuwmodische gangbare geschriften van zijn tijd na te bootsen en a.h.w. te herscheppen ‘naar 's lands gelegenheid’. Zijn uitgesproken ingenomendheid met de sierlijke Italiaansche schriftsoorten van de XVIe eeuw maakte hem niet blind voor de kwaliteiten van de andere nationale calligraphieën van de eeuwwisseling, die hij met kieskeurigheid wist te waardeeren: de Spaansche zoowel als de Fransche, de Engelsche zoowel als de Duitsche.

Hij beoefende ze alle met gelijke meesterschap. Zijn groote verdienste ligt o.i. aan het eigen nationale, Nederlandsche schrift, zooals het uit het loopend Gothisch schrift in de XVIe was ontstaan, een kans te hebben gegeven, die door zijne ‘Duytsche Exemplaren’ in de Nederlandsche scholen werd nagevolgd en tot in de XVIIIe eeuw heeft nagewerkt. Dat dit schrijfmodel de volmaakte evenwichtige tectoniek mist van de Italiaansche cursief-schriften is waarlijk zijn schuld niet. Men mag aan den Rubens-stijl niet verwijten dat hij verschilt van den Raphaël-stijl. Jan vanden Velde heeft uit de door de geschiedenis van de typographie zeer bekend geworden Civilité-letter alles gehaald wat de schilderachtigheid van deze lettertype kon verhoogen. Daardoor verloor het zijn plastisch, en in den grond graphisch, houvast om beslist een barok-karakter aan te nemen. Onze schrijfmeester is een barok-kunstenaar en hierin verloochent hij zijn Antwerpsche afkomst niet. Hij houdt van het hoogdravende, voor ons modern gevoel bombastische, woord, van het grootsche gebaar, van den hoofschen zwaai met den bepluimden breedgeranden vilthoed, van den allerelegantsten trek met de plooibare, veerkrachtige ganzepen. Hij is in één woord een tijdgenoot van Vondel en Rubens. Slechts hun nederige kunstbroeder is hij, ofschoon zijn invloed op de levende schrijfkunst van zijn eeuw en de volgende evenwijdig loopt met de hunne.

Mogen we ter beoordeeling van zijn sierschrift een anderen maatstaf aan-

leggen dan de XVIIe eeuw? Ongetwijfeld, doch we moeten hierbij bedenken dat zijn schrijfkunst om haar anti-graphisch karakter, hare moeilijke leesbaarheid vooral, niet zonder meer te beoordeelen valt. Ook de toppunten van de Vlaamsche miniatuur in de XVe en XVIe eeuwen springen uit den bladspiegel en druischen in tegen het wezen van de vlakke bladversiering en bijgevolg van de boekkunst. Tot zijn ontlasting moet gezegd worden dat Jan vanden Velde een geslaagde poging heeft gedaan om aan de omlijsting van den schrijfspiegel een zuiver calligraphisch karakter te geven. Niet langer immers wenschte hij voor het kader van zijn sententiën beroep te doen op de medewerking van een teekenaar of een graveur. Hij schiep dat kader zelf, hetzij door deels grillige, deels regelmatige pennetrekken, hetzij door figuren van symbolischen, godsdienstigen of mythologischen aard: personages, dieren, voorwerpen, geheel met de pen en uit één stuk getrokken. Sierschrift en schilderachtig schrift heeft hij weten te vereenigen in een ondeelbaar geheel, wat eens te meer het barok-karakter van zijn kunstwil veruitwendigt.

In de geschiedenis van de Schrijfkunst, zoowel van de Nederlandsche als van de West-Europeesche Barok, verdient de Schrijfmeester Jan vanden Velde, ongetwijfeld een authentiek kunstenaar, méér dan een vermelding van stamvader van een geslacht van kunstenaars, laat ons zeggen: een eereplaats onder de ornemanisten van Neerland's Gulden Eeuw. Mogen we ons vleien met de gedachte althans de Bibliophielen, die schrijfkunst evenzeer als drukkunst een goed hart toedragen, ervan te hebben overtuigd?

Maart-April 1943.

Aspekten der hedendaagsche teekenkunst en grafiek II
Tentoonstellingen in het Stedelijk Prentenkabinet te Antwerpen in 1942
door Frank van den Wijngaert

Jan-Frans Cantré, Aanvangletter uit: Jean Tousseul, *Geneviève de Brabant*, Uitg. Mij Lumière, 1931. (Oorspronk. houtsnede)

De bijval geoogst in den loop der jaren 1940-41 met onze tentoonstellingen, gewijd aan 't werk van hedendaagsche kunstenaars(1), deed ons besluiten voor het jaar 1942 zonder verpoozen den ingeslagen weg voort te zetten. Ook ditmaal werden wij niet beschaamd in onze verwachtingen. Integendeel kon worden vastgesteld, dat de belangstelling van het publiek voor de tentoonstellingen in het Prentenkabinet immerdoor intenser werd. M.a.w. dat onze aktie ten gunste der esthetisch verantwoorde teekening en prent niet zonder resultaat gebleven was.

Op 21 December 1941 was het juist tien jaar geleden, dat te Gent, zijn geboortestad, op nauwelijks vijf en veertigjarigen leeftijd overleed *Jan-Frans Cantré*, de groote Vlaamsche houtsneemeester. Een eenige gelegenheid dus om de nagedachtenis van den te vroeg ontslapen kunstenaar te eeren op een wijze, die hem waardig was. Die hulde moest o.i. zoo kompleet mogelijk zijn. Daarom moest niet alleen het Werk als dusdanig gememoreerd, doch tevens de Mensch in 't licht geplaatst van de publieke belangstelling. Uit het Werk wenschten wij slechts naar voor te halen wat bijdragen kon om Cantré's persoonlijkheid te bepalen naar den intensiefsten waarde-norm. Niet op de kwantiteit dus kwam het aan, wél op de kwaliteit der tentoongestelde stukken. Een lastige en bovendien kiesche, doch ten slotte toch weer mooie taak.

(1) Cf. 'De Gulden Passer', N^{rs} 1 en 2, 1942, p. 125 e.v.

Gelukkig mochten wij van meet af bij al de verzamelaars van Cantréprenten de meest belanglooze medewerking ondervinden. Kostbare portefeuilles en vele unica werden ons onvoorwaardelijk toevertrouwd. Op weinige dagen tijds waren we in 't bezit van een massa origineel materiaal, omvangrijk genoeg om er minstens drie tentoonstellingszalen mede te vullen. Daarop pasten wij echter, onze opgave indachtig, een onverbiddelijk strenge, doch, o.i. bij een dikwerf zoo wispelturig talent, volstrekt noodzakelijke selektie-methode toe, ingegeven door onze jarenlange studie der produktie van onze moderne houtsneeschool en van elk der daartoe behoorende kunstenaars in 't bijzonder, zoodat wij er ons ten slotte in verheugen konden het meest typische en esthetisch volwaardigste uit Cantré's diverse ontwikkelingsperiodes te hebben gepuurd. Geen enkel hoofdwerk ontbrak aan het appel. Slechts zelden, gelooven we, werd een overzichtelijke tentoonstelling van het werk van een overleden kunstenaar volgens dusdanig absolute formules georganiseerd. Doch met dit werkprogramma beoogden we nog een ander doel. Slechts op die wijze, meenden we, konden de valsche begrippen opgeruimd, die stilaan rond deze persoonlijkheid waren ontstaan, en was het mogelijk de waarachtige Cantré af te scheiden van den al te vlot scheppenden kunstenaar uit zijn laatste levensjaren, die dikwerf met slechts ten halve verantwoorde, week sentimentaliseerende of op een gemakkelijk pittoresk effekt berekende produkten zijn populairste suksessen had geboekt.

Indien het ons gegeven werd ons inzicht naar beste vermogen uit te werken, dan danken we dit nogmaals aan hen, die ons zoo bereidvaardig hun kollekties ter beschikking stelden en zich gereedelijk neerlegden bij de keuze, die daaruit werd gedaan. Ook daarom hebben voornoemde verzamelaars, inzonderheid dan de hh. Roger Avermaete, G. Mauquoi, Joris Minne, Frans Smits en Henri van Straten, hier recht op een woord van oprechte erkentelijkheid.

Deze Cantré-tentoonstelling werd in verschillende afdeelingen ondergebracht: eene - de voornaamste - was voorbehouden aan het vrijscheppend werk, m.a.w. aan de groote en kleine wandplaten, in de mate van het mogelijke gerangschikt volgens ontstaansorde; een tweede bracht een keur van de door Cantré verluchte boeken. Getrouw aan die andere zijde onzer opgave ook iets te laten kennen over den kunstenaar in den mensch en den mensch in den kunstenaar, was de derde en vierde afdeeling in hoofdzaak afgestemd op de dokumentarische noot bij Cantré's persoonlijkheid. Zoo werden dan in verschillende uitstalkasten verzameld, eenerzijds de voornaamste studies geschreven over het werk van den overleden kunstenaar, en anderzijds autografen en gedrukte geschriften van zijn hand, alsmede houtblokken en daarbijbehoorende proefstukken.

Op 17 Januari kon dit interessant ensemble toegankelijk worden gesteld voor het publiek.

In een korte openingsrede lichtten wij onze bedoelingen met deze piëteitvolle manifestatie toe, trachtten met enkele bondige trekken de historische positie af te bakenen van Cantré's figuur en, aan de hand van het tentoongestelde materiaal, de karakteristieken op te roepen zijner diverse ontwikkelingsstadia.

Wie de beteekenis van Cantré's kunst naar volle waarde wenscht te

Jan-Frans Cantré, *De Liefdehovenier*, 1921. (Verkleind cliché naar oorspr. houtsnede)

kontroleeren, zeiden we, moet zich vooreerst verplaatsen in de artistieke sfeer, die in Vlaanderen heerschte onmiddellijk na het einde van het konflikt 1914-1918. Sporen van eigenmachtige ontwikkeling der houtsnijkunst, d.i. van haar pogen om zich te ontrukken aan de banden van een eeuwenlange dienstbaarheid en zich op te werken tot een uit zelfstandige gronden scheppende kunst, bestonden er tot dan toe omzeggens ten onzent niet. In andere landen als Frankrijk, Duitschland, Holland, Engeland, waren de eerste bakens sinds

lang gezet. Geheel onverwacht nochtans begonnen vijf Vlamingen, omstreeks de jaren 1919-1920, met een verrassend meesterschap de schoone kunst der houtsnede te beoefenen. Onderlinge afspraak bestond er tusschen deze vijf kunstenaars niet: Frans Masereel, de weldra wereldberoemde Meester, werkte aanvankelijk te Genève, later te Parijs; Joris Minne en Henri van Straten, beiden Antwerpenaars, kwamen slechts later nader tot elkaar; Jan-Frans Cantré werkte in volle eenzaamheid te Gent; Jozef Cantré, zijn broer, was toenmaals nog te Blaricum in Holland gevestigd. Verbluffend was desniettemin de eenheid van stijl opvatting dezer vijf kunstenaars, die, alhoewel scheppend naar eigen visie en eigen inzicht, als 't ware intuitief den grondslag legden van onze Moderne Vlaamsche Houtsneeschool. Deze school heeft prachtig werk verricht. En meer dan eenmaal hebben zelfs buitenlandsche kritici eere gegeven aan wie eere toekwam en de Vlamingen tot de grootmeesters der xylografische beweging in Europa gekonsakreerd.

Toch zouden we aan de historie van onze hedendaagsche houtsneeschool tekort doen indien hier niet in herinnering werd gebracht, dat zij slechts groepsgewijs aan de openbaarheid treden kon dank zij de initiatieven van de toenmalige Lumière-groep te Antwerpen. Van deze groep was Jan-Frans Cantré een der ijverigste leden en op geen enkele der menigvuldige tentoonstellingen, zoo binnen- als buitenlandsche, welke door deze kunstenaarsbent werden georganiseerd, heeft werk ontbroken van den Gentschen meester. Het waren harde, maar schoone jaren van strijd. De turbulente jeugd van toenmaals vocht voor haar recht onder de zon. Zij oogstte veel miskenning en verguizing. Maar dat de strijd de moeite waard was, wordt uitgewezen door het feit, dat de ‘ruitentikkers’ van destijds inmiddels, zonder onderscheid, erkende meesters zijn geworden.

De toenmalige houtsnede stond in het teeken van een orthodoxe formule: de rationeele ontginning en exploitatie der eigenschappen van het tot kunstuitdrukking benuttigd materiaal. Vorige generaties hadden de eigenaardigheden van de houttextuur verloochend of over 't hoofd gezien en de houtsnede beoefend als de reproduktiemogelijkheid van een teekening in een tijd, dat het fotomekanisch cliché nog niet bestond. Uit dien hoofde moest de houtsnede breken met de lijnteekening als dusdanig, gansch haar wezenheid, gansch haar formeel scheppingspotentieel putten uit de eigenaardigheden zelf van 't materiaal, in casu van de houtmaterie. Dit ideaal drukten de Vlamingen uit in dekoratief rijke komposities, waarvan de groote witte en zwarte, harmonisch aan elkaar afgewogen partijen te beschouwen zijn als konstruktieve massa's van het beeldensemble en geenszins als de elementen eener naturalistisch gezinde licht-en-schaduw-leer. Omtrent de ‘Gothische’ visie der toenmalige houtsnede is nog verder uit te weiden. Doch men veroorlove ons deze beperking bij de meest spektakulaire bestanddeelen harer filozofie.

Onder de rationalistische houtsnijders was Jan-Frans Cantré ongetwijfeld degene, die de formule het konsekwentst heeft doorgevoerd.

Zijn sneden uit de jaren 1918-1919 zijn te beschouwen als initiatie-produkten, als de onvolkomen resultaten van een zich vertrouwd maken met de techniek, als proeven van wat men met het materiaal vermag. Desniettemin getuigen

zij reeds van een groote oorspronkelijkheid. In die van 1920 en vooral in die van 1921, zijn eerste glansperiode, bouwt hij de prent op in breed dekoratieve, quasi geometrisch cirkelende wit-zwart vlakken, die zich als ontploken waaiers over en door elkaar heenschuiven. Een cerebrale en dus levensgevaarlijke formule? Inderdaad. Doch beschouwt men prenten als ‘Fruitverkoopster’, ‘Moeder-Aarde’, ‘Weg des Levens’, ‘Suzanna en de Grijsaards’ en vooral zijn meesterstuk uit dit tijdvak ‘De Liefdehovenier’, dan zal men toegeven dat de kunstenaar daarmede werken van blijvende waarde schiep, -

Jan-Frans Cantré, Illustratie uit: Franz De Backer, *De Witte Vijand,* Uitg. Mij Lumière, 1930. (Oorspronk. houtsnede)

werken, die den onbevooroordeelden beschouwer moeten treffen door hun dekoratieve voornaamheid en innig schoone menschelljkheid. De techniek is ruw, zal men wellicht zeggen. Dit is zij inderdaad, en in verre niet zoo verfijnd als die der prenten uit de latere jaren. Maar Cantré staat op dit oogenblik nog bij de bron van de genade, hij beleeft den dageraad van zijn kunst en van de formeel scheppende houtsnijkunst in het bijzonder. Hij heeft de loomheid van den middag of de vermoeienis van den avondval nog niet gekend. Op dit moment is hij nog geen schoonschrijver, geen exploitant van verworvenheden. Hij is een kunstenaar, die put uit de oerbronnen van een sinds eeuwen verloopen kunst. En, men weze ervan overtuigd, de historie zal deze periode niet als zijn minste aanrekenen!

Doch met ‘De Liefdehovenier’ was in feite Cantré's zuiver rationalistische kringloop afgesloten. Hij had de formule, voor wat zijn persoonlijk inzicht betrof, tot haar uiterste grenzen doorgevoerd. 't Gevaar zich te herhalen lag voor de hand. In den loop der eerstvolgende twee jaren voltrekt zich dan ook een algeheele ommekeer aan deze kunst. De sneden uit 1922 zijn opmerkelijk om hun levendiger technische bewerking (b.v. ‘Boeverskop’), in die uit 1923 breekt het inzicht duidelijk door de figuur door 't technisch hulpmiddel immermeer te modeleeren en, wat men gemeenlijk aldus noemt, aan expressie te doen winnen (b.v. ‘De Goochelaar’). Op de grens der jaren 1923-1924 schijnt deze kunst een wijle stuurloos. Elke snede getuigt van een nieuwe opvatting, de eene afwijkend van de andere. Maar weldra kan er vastgesteld aan de hand van nieuwe, gave werken, dat de breuk tusschen Cantré's voormalige en nieuwe visie voltrokken is. De snede klaart weer uit, wordt opnieuw een rustig spel en tegenspel van wit en zwart, doch deze ‘witten’ en ‘zwarten’ zijn geen louter konstruktieve waarden meer. De traditioneele noties van licht en schaduw zijn aanvaard geworden, in sterk synthetischen zin wel te verstaan. Wat vroeger boog*vlak* was, wordt thans boog*lijn.* Typisch in dien zin zijn o.m. 't prachtig ‘Winterlandschap’ uit 1924 en ‘De Parabel der Blinden’ uit 1925. - 1926 wordt geïllustreerd door een prachtreeks van zes studiekoppen, welke het jaar nadien in mappe-vorm, onder den titel ‘Visages’, worden uitgegeven. In den loop van dit tijdvak bereikt Cantré's kunst een nieuw hoogtepunt. Zijn techniek, alhoewel verfijnder als destijds, blijft immerdoor robuust; zijn vormgeving heeft niets verloren van haar dekoratieven adel en klare stijlgevatheid. In den loop der daaropvolgende jaren evenwel slaagt Cantré er niet steeds in ons als kunstenaar te overtuigen. Tientallen studiekoppen worden op het blok gezet. Vele zijn interessant. Soms echter zijn zij slechts bij nadere konfrontatie uit elkaar te houden. De groote werken, waartoe zij aanleiding zouden moeten geven, blijven uit. In 1928 noteeren we in dien zin slechts de overigens mooie prent ‘Diogenes zoekt Menschen’. t' Ontkennen is het niet, dat er een zekere sfeer van artistieke verzadiging op deze latere sneden te drukken begint. Tegen zijn levenseinde wordt Cantré's kunst, in zooverre zij tot uitdrukking komt in onafhankelijk plaatwerk, zelfs uiterst bedenkelijk, maar daartegenover wordt zij, als zij zich houdt bij 't klein formaat, immer illustratiever en, wat meer is, van een zelden bereikte volmaaktheid. Daarvan getuigen de prachtillustraties

in den loop der eindjaren 1930-31 geleverd voor boeken als ‘De Witte Vijand’ van Franz De Backer, ‘Blauwbaard’ van Filip de Pillecijn, ‘Nederlandsche Volkskunde. Vlaanderen’, ‘Geneviève de Brabant’ van Jean Tousseul, enz. Die waarde-tweespalt tusschen 't vrijscheppend en 't illustratieve werk uit die periode duidt er o.i. op, dat Cantré's kunst, evenals in 1923-24, op een nieuw keerpunt gekomen was en zij zich wellicht grondig zou vernieuwd hebben langs de illustratie om. Het noodlot heeft er echter anders over beschikt. En de nieuwe, schoone oogst, welke dit vruchtbaar kunstenaarschap ons quasi zeker voorbereidde, werd door den dood tot in de kern

Jan-Frans Cantré, Illustratie uit: Jean Tousseul, *Geneviève de Brabant*, Uitg. Mij Lumière, 1931. (Oorspronk. houtsnede)

gesmoord.

Wat, op 't inhoudelijk terrein, opvalt in de kunst van Jan-Frans Cantré, is de eenheid harer inspiratie. Naar den vorm kon deze kunstenaar grijpen naar de meest uiteenloopende uitdrukkingsmiddelen, de bron zijner inspiratie daarentegen bleef gelijkmatig voortvloeien tot het einde toe.

De grondmotieven dezer kunst zijn in 1919, 1921, 1925 of 1931 niet anders georiënteerd. De manier om ze uit te drukken kon verschillen, maar de eenheid van 't inhoudelijk gegeven bleef in al deze periodes rotsvast gehandhaafd. In 't centrum zijner kreatieve belangstelling had Jan-Frans Cantré den Vlaamschen volksmensch geplaatst, inzonderheid dan den Vlaamschen boer of buitenmensch, zooals hij hem zag in de streek tusschen Leie en Schelde, die zijn voorkeur had. Naar de eenvoudigsten onder de eenvoudigen, naar de simpelsten onder de simpelen, en liefst nog naar de door het leven geteekenden of overwonnenen ging zijn hart. Zijn werk

biedt ons een schier onafgebroken rij van boeren- en boerinnenkoppen, waarvan de levensechte karakteristiek ons dikwerf in de sfeer brengt van den Ouden Bruegel, een kunstenaar, waarmede Jan-Frans in zijn tweede scheppingsperiode meer dan êene overeenkomst

vertoont. Een niet minder onafgebroken reeks van schooiërs-figuren, oude bedelaars, kreupelen en verworpenen van allerlei slag, duiden er op, dat hem ook hier het voorbeeld van den zestiendeeuwschen meester heeft beroerd. Maar Cantré's boer of volksmensch is nooit, zooals bij Bruegel, een woesteling of een door dionysische levensvreugde bewogen Pansfiguur. Weliswaar heeft de Pansfiguur Cantré herhaaldelijk geobsedeerd, maar zijn verhouding tot den mensch is weeker, deerniswekkender, immer bereid tot medelijden, soms op 't randje af sentimenteel. Ook hij - Cantré - heeft een hymne aangeheven aan de vruchtbaarheid der Aarde, en inzonderheid der Vlaamsche Aarde, doch nooit vergat hij, dat op die Aarde geleden en gestreden en, in verhouding, de blijdschap slechts dropsgewijze toegemeten wordt. Mizerie-menschen, menschen door sjofelheid of ouderdom gebroken, ziedaar het hoofdthema van Cantré's kunst. De iets opgewekter noot, opklinkend uit de werken zijner eerste periode, kan aan die grondgedachte ternauwernood afbreuk doen. De liefde, die Cantré koesterde voor zijn volk, bracht hem ook nader tot alles wat van verre of dichtbij met dit volk in betrekking stond, in de eerste plaats tot zijn aloude tradities en legenden. En niets is kenschetsender voor de inhoudelijke eenheid van dit werk dan 't herhaaldelijk teruggrijpen naar dezelfde folkloristische motieven in verschillende scheppingsstadia. Zoo b.v. vinden wij de St. Kristoffel-legende terug in werken uit 1919, 1923 en 1929; het Driekoningen-motief in drie werken uit dezelfde jaren.

Is de eenheid der inspiratie een der voornaamste en belangwekkendste kenmerken van Cantré's kunst, toch zijn we ervan overtuigd, dat zij ten slotte het gevaar werd, dat in latere jaren als een verraderlijke worm knaagde aan haar schoonste eigenschappen. Aan dit hernemen van steeds dezelfde of slechts licht variëerende thema's is 't zonder eenigen twijfel toe te schrijven, dat Cantré tegen 't einde van zijn leven niet meer beschikte over genoegzame formeele kracht om zijn werk op een hem waardige wijze te bezielen. Typisch ten andere in dien zin is, zooals reeds vroeger aangestipt, in zijn allerlaatste periode, de waarde-tweespalt tusschen de werken, reeds aangeduid als vrijscheppend, m.a.w. die waarin hij op zichzelven aangewezen was, en het illustratieve of dienende eener schrijversidee, waardoor zijn scheppingsaktiviteit willens nillens in een andere richting werd gestuwd. Bijgevolg is het niet uitgesloten dat, zooals reeds werd betoogd, langs de illustratie om voor Cantré zich nieuwe horizonten zouden geopend hebben en zijn inspiratie zich aan nieuwe, heilbrengende bronnen zou hebben gelaafd.

Doch afgezien van de enkele reserves, die we maakten, afgezien van 't feit, dat hij, in latere tijdvakken, al te grondig en zelfs tot uitputtens toe dezelfde aders exploiteerde, blijft Cantré's kunst, zooals wij ze kennen uit zijn beste en sterkst verantwoorde produkten, er niettemin een der merkwaardigste verschijnselen om van onze moderne houtsneeschool.

Cantré was een kunstenaar begaafd met een uitzonderlijke werkkracht. Toen wij, eveneens naar aanleiding van deze tienjarige herdenking van zijn overlijden, een katalogus aanlegden van zijn prentwerk, noteerden we niet minder dan 332 verschillende nummers, waarin niet begrepen de diverse illustraties voor eenzelfde boek, wat het getal tot minstens 450 nummers

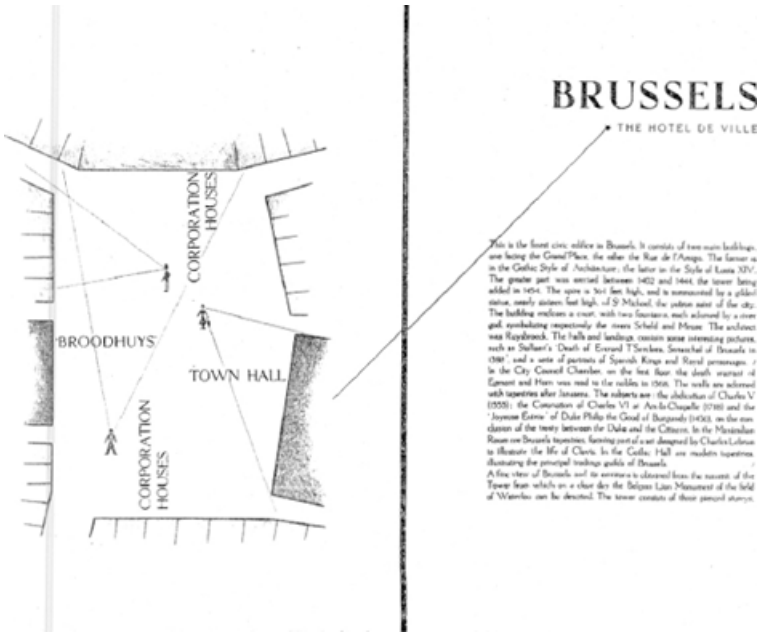

Jos Leonard, *Brussels,* Maquette en illustraties van den kunstenaar. (Drukkers: Wellens & Godenne, Brussel)

INAUGURATION DU PAVILLON DU DANEMARK
LE 29 AVRIL 1935

12

ALTESSE ROYALE,
EXCELLENCE,
MESDAMES,
MESSIEURS,

Qu'il me soit permis tout d'abord de remercier Votre Altesse Royale de bien vouloir présider à l'inauguration de ce pavillon. Le Gouvernement, non plus que les organisateurs de l'Exposition, ne peut rester insensible à ce témoignage apparent de l'intérêt que votre pays attache à cette grande manifestation internationale. Permettez-moi d'y ajouter mes très sincères félicitations pour la promptitude avec laquelle les organisateurs de ce pavillon ont exécuté leur travail. En ouvrant les portes de ce palais, avant même l'ouverture de l'Exposition, ils ont donné un exemple qui aura, sans aucun doute, des effets salutaires.
Ce sens de l'exactitude et de la préparation méthodique est reflété d'ailleurs, de façon admirable, par la conception et par l'ordon-

13

Jos Leonard, *Périple,* Maquette en illustraties van den kunstenaar. (Drukker: A. Hellinckx, Brussel)

zou hebben opgevoerd. Voegt daarbij de tientallen teekeningen, schilderijen en zelfs etsen, die hij naliet, en men kan zich een idee vormen van den kwantitatieven omvang van dit oeuvre, gerealiseerd in een tijdsverloop van slechts twaalf volle scheppingsjaren.

Jammer mag het wel genoemd worden dat het initiatief van Antwerpen niet den minsten weerklank in andere Vlaamsche steden vond en zelfs te Gent, Cantré's geboortestad en onafgebroken verblijfplaats, niet de geringste poging werd gedaan om een, zelfs maar bescheiden, eeresaluut te brengen aan den overleden kunstenaar.

Te Antwerpen was deze tentoonstelling voor velen een veropenbaring. Dat had zij ook elders kunnen, neen, moéten zijn. Het was een piëteitsakte, die wij met liefdevollen ijver brachten en slechts ongaarne staakten, toen op 8 Februari de sluitingsdatum werd bereikt.

* * *

Wie de gewoonte heeft tentoonstellingen te organiseeren in eenzelfde lokaal weet bij ondervinding, dat niet alleen 't gehalte, doch tevens de variatie van 't telkens naar voor gebrachte werk, een faktor is van voornaam belang om de interesse van het publiek gaande te houden. In een Prentenkabinet, waarvan het aktieveld uiteraard zijn grenzen heeft, is dit variëeren niet altijd een gemakkelijke taak. Doch waar een wensch is, is een weg, en zelfs in een beperkte ruimte is het mogelijk, met wat goeden wil, niet steeds dezelfde paden te bewandelen.

In 't teeken van de grootst mogelijke afwisseling stond na de tentoonstelling Cantré die van *Jos Leonard,* welke op 21 Februari geopend werd. Ook deze kunstenaar stelde ‘graphische werken’ ten toon, doch van een soort dan, waarmede die van Cantré, in substantie, niet te vergelijken waren.

Sinds geruimen tijd heeft Leonard zich gespecialiseerd in de verzorging van het typografisch karakter van het boek en van het druksel in algemeenen zin. Wat hij ons aanbood, waren dan ook de resultaten van wat hij, over de jaren heen, op dit speciaalgebied had weten te bereiken. Proefbladen van door hem verzorgde boekwerken, exemplaren van onder zijn kontrool gedrukte prospekti, tabellen, programma's, briefhoofden, fotomontages, en dies meer, hingen op in onze lijsten of lagen in onze toonkasten uitgespreid. Gevaarlijke onderneming om met zoo'n weinig ‘spektakulair’ materiaal een tentoonstelling op 't getouw te zetten? Ongetwijfeld. Doch is er wel iéts ‘gevaarlijk’ of ‘eentonig’ wanneer een werkelijk kunstenaar aan het woord is en elk tentoongesteld vel, al is 't dan ‘maar’ een pagina typografie, duidt op den wil en tevens het vermogen om schoonheid te scheppen en den smaak te ontwikkelen van den doorsnee-mensch op een terrein waar dit zoo hoogstnoodig is? Men behoeft niet per se, wat men gemeenlijk heet, een ‘bibliofiel’ te zijn om te genieten van een keurig gedrukt en keurig uitgegeven boek. Daarom behoort dit keurig gedrukt en keurig uitgegeven boek niet alleen in 't bereik te liggen van beurzen, die zich 't bezit van dusdanige weeldeartikelen veroorloven kunnen. Het moet ook door den doorsnee-kooper kunnen aangekocht, m.a.w. door den doorsnee-drukker kunnen gedrukt, door den

doorsnee-uitgever kunnen uitgegeven worden. Dit is slechts mogelijk wanneer het vakmanschap op nieuwe banen wordt geleid en werken leert volgens een schoonheidscodex, inhaerent aan het moderne materiaal. Slechts dàn zal men kunnen wijzen op een standaard-drukwerk, gaande van het 'vulgairste' strooibiljet tot het geestelijk inhoudvolle boek, waarvan de karaktertrekken eigen zijn aan dézen en geen anderen tijd en bijdragen tot het scheppen van een eigen levens- en kultuurstijl, waaraan onze evenwichtlooze twintigste eeuw zoozeer behoefte heeft. Nooit hebben de drukkerijen een bewerktuiging bezeten zoo geschikt om met een minimum aan arbeidsverbruik en -duur een maximum aan degelijkheidsprestatie te leveren. Waarom staat 't doorsneedruksel en het doorsnee-boek dan nog steeds in het teeken van een soms verregaande technische verdwazing? Omdat de vakman 't rechtstreeksch kontakt met de elementen van het ambacht verloren heeft? Omdat de machine hem de baas geworden is? Zoo ja, dan zal men hem leeren dat de machine in den grond maar een geperfektioneerd werktuig is, dat hij als denkend mensch moet weten te beheerschen. Komt er bezinning, dan volgt weldra weer liefde voor het ambacht, voor den 'schoonen stiel', en zal men zich zeer snel in mooië uitslagen verheugen kunnen.

Natuurlijk is het moeilijk uit te maken in hoeverre Leonard's tentoonstelling, die tot 15 Maart geopend bleef, in dit opzicht resultaten heeft geboekt. In elk geval werd zij bezocht door heel wat vakmenschen en scholen voor dekoratief vakonderwijs. Zonder eenig goed spoor na te laten zal zij dus wel niet zijn voorbijgegaan. Doch ook door den gewonen bezoeker werd zij flink bezocht, o.i. een verblijdend element temeer, daar het ten slotte ook grootendeels afhangt van den smaak van opdrachtgever en kooplustige of de drukker, willens nillens dan, tot betere gevoelens kan worden gebracht...

* * *

Naar aanleiding der Cantré-tentoonstelling vatten we het plan op de overige vier meesters van de Vlaamsche houtsnede één na één en op verschillende tijdstippen aan de beurt te laten komen. Niet zoozeer daar voormelde expositie een mooi sukses beleefde, dan wél daar velen stilaan te vergeten schijnen wat wij aan deze uitzonderlijk begenadigde kunstenaars verschuldigd zijn.

Na de tentoonstelling van Jos Leonard, welke de noodige afwisseling bracht, kon dus de reeks met een tweede voornaam element uit onze moderne houtsneeschool worden voortgezet. Hierbij viel onze keuze, als liggend aan de antipode van dit van Jan-Frans Cantré, op het werk van *Henri van Straten.*

Deze tentoonstelling, een der schoonste en drukst bezochte ooit door het Prentenkabinet georganiseerd, werd opengesteld op 28 Maart en eindigde op 19 April daaropvolgend.

De kunstenaar had er aan gehouden slechts zijn rijpste en rijkste werk uit te stallen, te situeeren tusschen den bekenden 'Don Juan' uit 1924 en 'De Zachtmoedigen' uit 1942, een zijner laatste prenten, zoodat ons ook een overblik geboden werd op zijn ontwikkelingsgang in een tijdverloop van achttien volle scheppingsjaren.

Onder de Vlaamsche houtsnee-kunstenaars is Henri van Straten de meest geraffineerde en sensibelste verschijning. Aan een weergalooze originaliteit

H. van Straten, *Meisje uit de Far West,* 1931. (Verkl. cliché naar oorspr. houtsn.)

van teekening en voorstelling der figuur paart hij een technische beheersching van het vak, waarvan de gemakkelijkheid van procedeeren dikwerf aan 't wonderbare grenst. Desniettemin is deze in den grond zoo virtuose kunst als weinige beheerscht; zij spitst zich toe in de synthetische kracht van 't hoogstnoodzakelijk voorstellingselement en weet juist door die spanning, die tot de kern der dingen doordringt, haar fundamenteele vermogens tot absolute waarden op te voeren.

Doch niet alleen naar den vorm is deze kunstenaar wat wij noemden sensibel en geraffineerd. Ook in zijn onderwerpskeuze is hij dit en zijn inhoudswereld, hoe schijnbaar wuft ons die somtijds ook moge voorkomen, is in den grond niets anders dan de weerspiegeling van een diepe, gerijpte levensliozofie, die - waarschijnlijk geboren uit een gevoel van zelfverweer - niet méér belang hecht aan 't gedoe der menschen dan 't redelijkerwijs verdient. Komt echter af en toe, als opgestaan uit onderbewuste gronden, bij deze menschelijke komedie een ironisch of sarkastisch duiveltje om 't hoekje gluren, zooals b.v. in de prachtprent ‘Meisje uit de Far West’ uit 1931, dan geschiedt zulks toch weer met een vergevingsgezinden grimlach tegenover 't leven, dat aan elk wezen op den mallemolen, dien wij aarde noemen, maar zijn gangetje te zijnen goede of... ongoede moet laten gaan. Want aan ‘De Pessimist’, die het gewicht der dingen met den milligram naweegt of 't levensmysterie napluist tot op de naakte graat, zoodat er van de sensueele schoonheid der verschijnselen niets anders overblijft dan de grijns van het skelet, heeft deze temperamentvolle natuur een afschuw zonder naam. Is deze mensch daarom een loochenaar van de ‘diepere waarden’ van 't bestaan? Is er geen kreet, geen snik, die hem - den wereldwijzen cynikus - beroeren kan? Wie zou deze bewering durven

volhouden bij prenten als die merkwaardige ‘Dichter der Armen’ en die niet minder aangrijpende ‘Moeder’, beide uit 1932, 't jaar waarin ook voornoemde ‘Pessimist’ ontstond, - een symptomatisch samentreffen voor de psykologie van die gekompliceerde persoonlijkheid.

Zal 't menschelijk gevoelsaccent, dat teruggedrongen, als gekwetst door levenservaring zoolang te sluimeren lag, zich ten slotte toch nog permanent betuigen in dit werk? Daarop schijnt ons in elk geval een prent te wijzen als die verbazende 'Zachtmoedigen' uit 1942, die niet alleen naar den inhoud,

Henri van Straten, *La Boudeuse,* 1931. (Verkleind cliché naar oorspr. houtsnede)

doch ook naar den vorm, wel eens het uitgangspunt zou kunnen zijn van een zoo volstrekt nieuwe oriënteering als deze kunst er nooit eene ondervonden heeft. Weliswaar bleef de opvatting synthetisch en de uitvoering xylografisch verantwoord, doch zoo 'gespannen' en programmatisch-streng als eertijds zijn deze vast niet meer. Alle orthodoxe formules, voortspruitend uit van

Straten's rationalistische vorming, werden opgegeven en het formeele ondergeschikt aan de expressie eener algemeen-menschelijke idee, die in dit oeuvre nooit zoo zuiver en spontaan op den voorgrond trad als hier. Welbeschouwd weten wij met dit eene werk nog niet waarheen het den kunstenaar voeren zal, doch zeker is, dat zich daarmede nieuwe horizonten voor hem hebben opengesteld. Doch niet alleen baanbrekend is een blad als 'De Zachtmoedigen', ook normatief-esthetisch is het de gaafste werken uit de vorige periode waard. Zoodat met ongeschokt vertrouwen de verdere ontwikkeling in die richting van dit groot en schoon talent kan worden tegemoet gezien. Toch zouden we tekort doen aan Van Straten indien hier niet gewezen werd op zijn specifiek vermogen om oubollige motieven zonder schok of elementaire ontwaarding te herscheppen op het plan van zijn modernen kunstenaarswil. Merkwaardig in dit opzicht zijn o.m. zijn 'Don Juan' uit 1924, zijn 'Soldatenlief' uit 1934 en inzonderheid 'La Boudeuse' uit 1931, een der merkwaardigste prenten, welke de moderne xylografie heeft voortgebracht. Niet minder belangwekkend is de suite 'Tyl Ulenspiegel', opgevat in den geest van een gemoderniseerd blokboek. Doch vér nog werd dit mooië, in 1928 ter gelegenheid van de Charles De Coster-viering uitgegeven werk overtroffen door de Villon-Ballade van 1937-1938, waarmede de kunstenaar, ondanks een verbijsterende vermenging

NARCISUS LE BEL
POUR L'AMOUR DE SES AMOURETTES
SARDANA LE PREUX CHEVALIER
QUI CONQUIST LE REGNE DE CRETES,
ET VOULUT DEVENIR MOULLIER
ET FILER CENTRE PUCELLETES

H. van Straten. Op hout gesneden pagina uit: Villon, *Ballade,* 1938.
(Verkleind cliché)

van anakronistische of substantiëel afwijkende elementen, ontleend aan de Grieksche mythologie, de religieuze grafiek der laat-Gothiek of het profane motief uit dezelfde periode, welke trouwens Villon's eigen tijdsfeer was, een zeldzaam homogeen kunstwerk vermocht op te bouwen. Bovendien bracht de op en top, naar den vorm, moderne interpretatie van dien vijftiend-eeuwschen tekst niet de geringste schade toe aan 't intrinsiek karakter van dit mooi gedicht, waarvan integendeel, juist daardoor,

de libertijnsche wendingen pas hun volle kleur en snedigheid schenen te verwerven. Kon trouwens een Villon wel beter gediend worden dan door den Villon der hedendaagsche grafiek?...

Al deze werken, en nog zoovele andere, waarop hier, bondigheidshalve, niet kan gewezen worden, konden in onze lijsten en toonkasten bewonderd worden. Parallellen tusschen de pas voorbijë

Henri van Straten, *De Zachtmoedigen,* 1942.
(Verkleind cliché naar oorspr. houtsnede)

Cantré-tentoonstelling en onderhavige werden natuurlijk getrokken. Doch welk standpunt men ook innam ten overstaan der normatieve waarde van het oeuvre dezer beide kunstenaars, één ding werd vast bereikt met deze kunstmanifestaties, nl. de hernieuwde erkenning van de uitzonderlijke kwaliteiten onzer Moderne Houtsneeschool, - een indruk, dien wij, zooals gezegd, in de

toekomst met 't aan de beurt brengen van figuren als Jozef Cantré, Joris Minne en Frans Masereel nog wenschen te verstevigen.

* * *

't Leidt tot merkwaardige vaststellingen indien men de artistieke jeugdmentaliteit vergelijkt van een geslacht, dat nu tot volle rijpheid is gekomen, met die van het pas aanzettend, dat thans zijn plaats tracht te veroveren onder de zon.

Destijds was alles wat van verre of dichtbij verband hield met traditie uit den booze en moest geweerd met al de middelen, welke daartoe ten dienste stonden of bruikbaar werden geacht. Thans zweert men heilige eeden bij de traditie en waagt bijna geen voetstap meer zonder angstvallig bij haar te rade te zijn gegaan.

Is dit een resultaat van oorzaak en gevolg, van de eeuwige tegenstelling der generaties, - een akte van verzet der jongeren tegen de ouderen, zonder dewelke een jeugd geen jeugd zou zijn en de scheppingsdaad verzanden zou in een vervlakkend epigonendom? Wij willen het van stonden aannemen en zelfs toejuichen, op voorwaarde dat de gezonde antithese tusschen ‘jong’ en ‘oud’ een toekomstkern in zich besluit en dit toch steeds gevaarlijk teruggrijpen naar steunpunten uit een vér verleden per slot geen wanhoopsdaad uit innerlijke leegheid zij...

De kunstenaars uit de periode ‘tusschen twee oorlogen in’ waren dikwijls ongenadige ruitentikkers, wier vernieuwingsroes ontzag of eerbied voor niets of niemand had. Zij waren ridders van het Absolute en streefden naar een maagdelijkheid van uitdrukking, zoo onbevangen als die van de eerste menschen in het Paradijs. Daarom moest afgerekend met het holle konformisme der akademische formules, die uit de schoonheid der klassieke meesterwerken slechts een giftstof voor de fantazie en de vrije ontwikkeling van de persoonlijkheid had gedestilleerd. Doch deze houding had geen vaste levensbazis: zij was veel meer ontstaan uit cerebrale vaststelling en ervaring, dan wel uit een spontaan gegroeid gevoel wortelend in den tijdgeest zelf, zonder hetwelk zich nooit een groote kunst heeft weten te ontwikkelen. Trouwens de twintigst-eeuwsche mensch met zijn eindeloozen sliert aan voorvaderen, tradities en verworvenheden op het maatschappelijk, ekonomisch en artistieke plan, ontpopt zich niet, als bij metamorfoze, tot een wezen, waarvan de sensoriëele en geestelijke resonansen op de wereld der verschijnselen ooit ‘even ongerept’ zouden zijn als die der patriarchen of der primitieve natuurvolken. Uit dien hoofde kon voor deze kunst geen groote toekomst zijn weggelegd, doch wàt zij in elk geval vermocht, was 't scheppen eener akademisch beginselvrije sfeer, waarin weer veilig met de essentiëelste eigenschappen der traditie kon worden aangeknoopt en, dank zij het gelouterd inzicht, de kontinu-akte van de artistieke ontwikkeling op vasten bodem voortgezet.

Doch ‘aanknoopen’ met de traditie beduidt nog niet zich door haar laten onderjukken. Een kunstenaar is van zijn tijd en van geen anderen. Is hij dit niet, dan kan dit slechts als een gebrek aan persoonlijkheid, als een bewijs

van onvermogen om uit eigen bron te scheppen worden ondervonden. 't Is goed en aanbevelenswaardig zich te verdiepen in het oeuvre van de oude meesters, doch ze imiteeren in hun vormen- en zelfs inhoudswereld is een excesse duizendmaal erger dan die, waaraan zich sommige kunstenaars uit een vorige generatie bezondigden, daar zij - deze excesse - geen enkele waarborg voor het heden of de toekomst biedt.

Nochtans is het dit negatief en dikwerf hopeloos reaktionnaire element, dat destruktief als een verraderlijken worm knaagt aan 't werk van vele jongeren, - een element, dat bovendien niet langer kan aanvaard als een normaal verschijnsel van verzet tegen de artistieke mentaliteit der onmiddellijke voorgangers en de allures aanneemt van een groot en fundamenteel gemis.

Zijn deze kunstenaars dan minder dan hun ‘ouderen’ begaafd? Waarschijnlijk niet, althans sommigen onder hen. Doch er ontbreekt hun iets zeer essentiëels: het sprankelende, gloedvolle, voortvarende der jeugd, dat op de worsteling ter verovering der persoonlijkheid duidt. Doorgaans zijn zij vroegwijs en schuwen elken weg van avontuur, zonder denwelken nooit een mensch, laat staan een kunstenaar, zichzelven vindt. Bij voorkeur stamelen zij een would-be artistieke taal, die zelfs bevattelijk is voor den vulgairsten kruidenier, meceen van dezen onzaligen tijd. Zoo worden zij zeer vroeg bedorven door gemakkelijk sukses en blijft het beste in hen onberoerd, het eenige dat voor de historie telt.

Deze bedenkingen kregen nooit een vasteren vorm in ons als tijdens de tentoonstelling van *Jules van Ael,* die gehouden werd van 2 tot 24 Mei.

Met dezen kunstenaar kwam nochtans een der meest begaafde en ook ernstigste jongeren aan het woord, dien wij er vast niet van verdenken te jagen op gemakkelijk sukses. Een teekenaarstalent daarbij van niet gering allooi. En toch was 't ook met 't werk van dien zoozeer begaafden jongen man niet heelemaal in orde. Teveel talent ten slotte bij te weinig persoonlijkheid. In tegenstrijd nochtans met 't meerendeel zijner bentgenooten, doorgaans hun heil zoekend bij de meesters van de Renaissance, wordt deze kunstenaar geobsedeerd door die van de Barok, wier vrijere teekenwijze hij overnam, alsmede het geliefkoosd procedeeren van de 16^{e}- en 17^{e}-eeuwers met pen-en-bister, bisterwasch en dekverf. Bij sommige teekeningen, hoe mooi dan ook, kon men zich dikwerf afvragen, indien er niet het immer blijvend onderscheid van de papiersoort ware, hoe zij zich in een verre, en zelfs nabijë, toekomst als twintigst-eeuwsche produkten zouden weten te handhaven?... In de motieven, inzonderheid van religieuzen aard, en in de uitwerking daarvan, waren o.m. diepgaande invloedsporen van een Rubens, een Jordaens en (voor het etswerk) van een Rembrandt àl te uitdrukkelijk waar te nemen. Gewis, men kan bij slechter meesters te biechten gaan, doch, naar ons bescheiden oordeel, heeft - we herinneren er nogmaals aan - de levende kunstenaar slechts het recht voort te bouwen op de verworvenheden van voorbije epoques en is zijn eerste plicht zichzelf en van zijn tijd te zijn. Ook bij het meerendeel der Barok-kunstenaars domineerde 't religieus motief, doch nooit hebben zij er aan gedacht de meesters der Gothiek b.v. te imiteeren, wier werk zij ten andere verwierpen als ‘barbaarsch’. Logischer-

wijs interpreteerden zij de religieuze opgave in den geest en met de middelen hunner eigen sfeer. Waarom zou dit op 't huidig oogenblik niet meer mogelijk zijn? Onmiddellijk aan Van Ael voorafgaande kunstenaars hebben dit wel gekund en met een paar uitmuntende voorstellingen van den 'Tocht der Wijzen' b.v. leverde hij trouwens zelf 't bewijs van deze mogelijkheid.

Desniettemin onthouden wij ons vertrouwen niet aan een zoo schoon en intrinsiek beloftenrijk talent als dit van Jules van Ael. Slaagt hij er eenmaal in zich te ontworstelen aan den greep der opvattingen, welke thans zoo spijtig de vrije ontwikkeling zijner persoonlijkheid belemmeren, dan kan hij een der interessantste kunstenaarsfiguren van morgen zijn.

* * *

Na de gebruikelijke sluitingsperiode tijdens de zomermaanden konden wij op 5 September opnieuw van wal steken, ditmaal met een tentoonstelling der teekeningen van *Paul Joostens*.

Daarmede bevonden wij ons aan den tegenpool van die van Julius van Ael, zoodat ons grondbeginsel: door kontrast der naar voor gebrachte kunstenaars de belangstelling van den bezoeker gaande te houden, eens temeer in de praktijk kon worden gesteld.

Paul Joostens is een kunstenaarsfiguur, die beter verdient dan 't stilzwijgen, dat haar sinds eenigen tijd omhult. Vergeten wij niet, dat hij en Floris Jespers in den loop der oorlogsjaren 1914-1918 de eersten waren om, onder de auspiciën van wijlen Paul van Ostayen, in Vlaanderen het expressionisme te introduceeren. Sindsdien zijn vele jaren van evolutie over ons heen gegaan, ook over dezen kunstenaar, doch aan zijn 'historische rol' als baanbreker mocht hier wel even herinnerd worden.

Tot een volgroeid evenwicht tusschen voelen en zeggen is Joostens inmiddels nog niet gekomen. Vorm en inhoud hebben bij hem nog niet die spontane eenheid en klare samenhoorigheid bereikt, die de volrijpe artistieke mentaliteit zoo typisch kenmerken. Zijn worsteling tot verovering van den juisten, passenden stijl, is nog niet afgesloten. Nog immer zit hem 't formalistisch principe dwars en belemmert de vrije manifestatie zijner beste kwaliteiten. Joostens is van nature een fantast, - een eigenschap, die men zelden, en bovendien in zulke hooge mate als bij hem, aantreft bij onze kunstenaars. Jammer genoeg wordt deze zeldzame kwaliteit door een te koel, te intellektueel aktief verstand gekontroleerd. Stylistisch-cerebrale preoccupaties weerstreven immerdoor de spontaneïteit en psychische stuwkracht van dien magischen stroom in hem. Gekneld in een ijzeren vorm-systematisme kunnen de specifieke elementen zijner rijke verbeelding zich slechts moeizaam opwerken tot refleksen eener hoogere levensrealiteit, verkrijgen ze dikwerf iets zielloos en mekanisch, en laten soms den spijtigen indruk na van virtuose geestesakrobatiën, waarmede de impuls der wezensechte scheppingsaandrift maar uit de verte wat te stellen heeft gehad. Indien een kunstenaar niet zoo hardnekkig zijn eigen avontuur beleefde, hoe gaarne zouden wij dan den begaafden Joostens willen toeroepen: laat af de rest, en geef den vrijen loop aan de bronnen uwer fantazie, het essentiëelste en eenig-geldende dat in u is!

Zooals de jongeren van thans zich zich bij voorkeur keeren naar de klassieke wereld van de Renaissance, of tusschendoor, zooals we zagen, ook aansluiting zoeken bij die van de Barok, zoo werden de kunstenaars van de generatie, waartoe Paul Joostens behoort, beroerd door het synthetischsubjektieve en ornamenteel-gespannen stijlgevoel van de Gothiek. In tegenstrijd met eerstgenoemden, wier vormentaal, 't zij bij gebrek aan tijdsidealisme of persoonlijk inzicht, er slechts moeizaam in te slagen schijnt zich te bevrijden uit den knel van 't akademisch konformisme, was de houding dezer kunstnaars ten overstaan van de Gothiek een louter intellektueele en op 't gebied van de traditioneele gevoels- en verschijnselen-wereld dezer epoque een volstrekt afwerende. Weliswaar aanvaardde men de lessen uit dit tijdvak, daar men ze, op 't gebied van stijl en vorm, als de eenig-ware had erkend, doch slechts als een onkonventioneel uitdrukkingsstramien voor een zelfstandig ageerende verbeelding, ontsproten aan de gevoelsbron zelf van 't huidig saeculum. Dat het ‘stramien’ ten slotte uitgroeide tot een formalistisch netwerk, dat de verbeelding dreigde te verstikken, hebben we reeds gezegd. En niets sluit uit, dat 't juist die àl te cerebrale houding was ten overstaan van de traditie, welke de zg. ‘modernistische’ kunstenaar ten slotte stranden deed. Doch met dit experiment hadden deze kunstenaars niets van zlchzelven prijs gegeven. Alle ontwikkelingskansen bleven voor hen open staan. En menig hartstochtelijk ‘Streber’ uit die periode bewees dan ook in lateren tijd, dat hem dit ‘vagevuur’ ten slotte tot een zegen werd...

Instede van dit gothiseerend formalisme af te bouwen tot een bezinksel, waarop de inhoud weer tot vrije uitdrukking kon gebracht, schijnt Joostens zich halsstarrig vast te klampen aan zijn jeugddroom, of juister, niet langer meer tevreden met 't uitwendige, te peilen naar de diepste wezenheid ervan. De wereld der Gothiek werd hem tot een obsessie, - 't historisch veld, waarop hij onverdroten naar den steen van de moderne wijsheid delft... Die substantiëele speurtocht voerde hem naar 't ancestrale Brugge, waar niet alleen archeologisch, doch als vergroeid met de atmosfeer - de eenige norm, die voor den kunstenaar telt! - de geest van de Gothiek bewaard bleef in de ziel der dingen. Van dezen tocht (of waren 't tochten?) gaven Joostens' teekeningen, die in het Prentenkabinet werden tentoongesteld, een omstandig en psykologisch interessant verslag. Dat zij niet in kopisten-zin, d.i. imitatief, waren bedoeld, behoeft wel niet te worden onderlijnd. Een werkelijk levend kunstenaar blijft immerdoor zichzelf en interpreteert onafgebroken naar persoonlijk inzicht het motief dat hem beroert, van welken aard dit dan ook moge zijn. Zoo was het ook gesteld met Joostens' teekeningen. In sommige daarvan bleef 't formalistisch duiveltje hem tyranniek den baas, zoodat het Gothisch element in een paradoxale, zeggen we supra-Gothische, formule werd gevat. In andere daarentegen vermocht hij het, dank zij een vrije, ongedwongen teekenwijze, en alle kansen open latend aan 't niet geringe potentiëel van zijn aangeboren fantazie, het Gothisch element op quasi wonderbare wijze te doordringen met de sensibiliteit van den modernen mensch. En in dit opzicht denken wij vol waardeering terug aan enkele kleinere teekeningen, waaronder inzonderheid een Madonna-voorstelling merkwaardig mocht

Paul Joostens, *Madonna met het Kind.* (Potloodteekening)

Leopold Sebregts, *Klein Meisje met fopspeen.*
(Teekening, rood krijt).

genoemd. Een kunstenaar, niet een van de geringsten, en bovendien Joostens' oud-strijdgenoot tijdens de Sturm und Drang-periode, die saam met ons dit feit konstateerde, kon evenwel niet nalaten daarbij aan te merken: ‘En tóch zoekt hij het immerdoor té ver.’ Inderdaad. Ondanks een als herboren vrijheid van bewegen, ondanks het onbelemmerd uit-gaan van zijn fantazie, zijn essentieelsten machtsfaktor, dreigt Joostens ook in dié teekeningen schatplichtig te worden aan een tijdvak, dat hij weliswaar met zijn hedendaagsch gevoel rekonstrueert, doch dat wel eens de sireen zou kunnen worden, waarvan de lokroep die der eigen epoque overstemt... Of is dit slechts een overgangsklank, een baken op den weg naar evenwicht en uiteindelijk zelf-erkennen? Zoo ja, dan wenschen wij aan Joostens, den zoeker naar de Godsgenade, den antikonformist bij uitnemendheid, wiens delversnatuur de jongeren van thans tot voorbeeld strekken kan, van ganscher harte 't welgelukken toe van dezen laatsten stap.

* * *

In 't teeken van de ‘schrilste’ tegenstelling met die van Joostens, gesloten op 27 September, stond eens temeer de tentoonstelling van *Leopold Sebregts,* welke op 10 Oktober daaropvolgend werd open gesteld.

Sebregts is een ‘jongere’. Daarom wellicht geen zoeker of geen onvoldane? Psychische of stylistische problemen schijnen hem niet beroerd te hebben. Haast glad is dit werk, zonder noemenswaardige heffingen of dalingen. Verrassingen zijn niet te vinden in 't spoor van die als vanzelfsprekend, gelijkmatig vloeiende bron. Maar gespeend van kwaliteiten is het ongetwijfeld niet. In de eerste plaats is het bekoorlijk en streelt het oog. Diepere ontroeringsnormen zijn echter daarbij uitgesloten. Er is zelfs iets weeks, op 't randje af sentimenteels in de manier, waarop Sebregts zich uitdrukt. Om niet te stranden in oppervlakkigheid zal deze kunstenaar goed doen zichzelf nauwkeurig op dit stuk te kontroleeren, zijn vorm te verstevigen en zoodoende meer innerlijke kracht bij te zetten aan den inhoud. Bij jeugdwerk als dit moet eens temeer gekonstateerd worden: een mooië portie aan fundamenteel talent, doch slechts een flauwe schijn aan authentiek persoonlijkheidsgetuigenis. Op velen zijner tijdgenooten heeft Sebregts evenwel dit voor, dat hij in grondbegin tracht zichzelf te zijn en niet beklemd wordt door neo-akademische formules of traditionalistische reminiscenties, welke de vrije ontplooiing der beste gaven van zoovele jongeren van thans dreigen te verstikken.

Sebregts, komt het ons voor, is in de eerste plaats een verstild, poëtisch aangelegd kunstenaarstemperament. Voorloopig is zijn geluid nog aarzelend bij gebrek aan voldoende zeggingskracht. Slaagt hij er evenwel in die te veroveren, dan zal zijn geluid ook winnen aan sereniteit en diepte, wat het thans soms in felle mate mist.

Onder de gekleurde schetsen, welke hij ten toon stelde bevonden zich enkele landschap- en riviergezichten, die typisch waren voor dit o.i. àl te afgerond, op een oppervlakkige streeling van het netvlies afgestemd talent. Improvisaties en stemmingsbeelden, die er eigenlijk geen waren, daar de eene

't felle, eruptieve van den werkelijken gevoelsschok ontbeerden en de andere moeilijk konden ondervonden als de resultaten van een scheppensbereid ontroeringsoogenblik. Zin voor gevoelige kleurenorkestratie misten deze bladen daarom niet, doch 't forsch of typisch merkteeken eener uit dwingende gemoedsgronden scheppende hand droegen er slechts weinige.

Sebregts' pastelteekeningen beschouwen we als een gevaar, omdat zijn persoonlijkheid ons voorloopig nog niet genoeg kern schijnt te bezitten om de schoone, maar voor weinig krachtige naturen zoo vol hinderlagen liggende materie als 't pastel met zekerheid en in de juiste maat te beheerschen. Een paar al te zeer doorgevoerde zelfportretten wezen ten andere op dit gevaar, terwijl daartegenover een kinderkopje met fijne zekerheid was getroffen.

Met zijn kinderteekeningen wist trouwens deze kunstenaar ons het sterkst te boeiën. Hierin ontdekten we dan eindelijk, op direkte wijze uitgedrukt, de innigheidsmogelijkheden, waartoe deze kunst bij machte is, op voorwaarde dat zij zich sterker koncentreere en het aanvallig-mooie niet verwarre met de fijne bekoring van het verantwoorde sensibiliteitsprodukt.

Deze tentoonstelling werd gesloten op 1 November en maakte deel uit van de reeks, gewijd aan het werk der jongste, pas aan het woord gekomen Antwerpsche kunstenaars.

* * *

In denzelfden geest werd ook van 14 November tot 6 December het werk geëxposeerd van *Frans Dille.*

Hiermede hadden we dan een kunstenaar aan de beurt, die poogde van zijn tijd te zijn. We zeggen ‘poogde’, omdat, eilaas, niet àlle goede intenties met gelijk succes worden bekroond.

Evenals de meeste jongeren ontbreekt het Dille voorloopig nog aan persoonlijkheid. Weliswaar kan niet geëischt worden, dat die nu reeds volledig ontbolsterd zij. Doch gaarne hadden we minstens toch een sprankeltje originaliteit in dit werk genoteerd. En, tot ons leedwezen, hebben we dit nergens kunnen ontdekken. Het heeft geen zin, dunkt ons, een synthetische teekenwijze toe te passen, wanneer die toespitsing van den vorm slechts leegte en een klaarblijkend gemis aan fundamenteele zeggingskracht verbergt. 't Heeft evenmin zin would-be te fantaseeren, wanneer aan deze zg. fantasie het allerhoogste, nl. de sensibiliteitsimpuls, ontbreekt. 't Heeft evenmin zin anti-naturalistische kleurprocedeeën aan te wenden, wanneer men deze procedeeën reeds tot in den treure heeft gezien.

Zoo schept men valsche begrippen omtrent de eischen, die aan den hedendaagschen kunstenaar worden gesteld, en belandt bij een modern akademisme, waarvoor we al even weinig voelen als voor diens konventioneel-traditionalistischen ‘alter ego’.

Waren die feilen in Dille's kleurteekeningen voor den oppervlakkigen beschouwer minder opvallend, gedekt als ze waren door een niet te miskennen behendigheid van 't technisch opzet, in monokrome stukken daarentegen, zooals b.v. in zijn houtsneden, werd die armoede op stijl- en uitdrukkingsgebied soms pijnlijk ondervonden.

Meer zelfkontrool en een harde leerschool *aan de bazis* kunnen Dille slechts tot heil worden.

Wij exposeerden hem, daar ook die zijde van het jongeren-probleem eens nader mocht belicht.

* * *

Daarmede was ons programma voor het jaar 1942 afgewerkt. Achteraf beschouwd had het een ‘didaktisch’ karakter, uit hoofde van de vele vraagstukken rond de hedendaagsche grafiek en teekenkunst, die er door werden opgewoeld. Tentoonstellingen van voldragen en minder essentiëel werk volgden elkaar op in een bonte, maar toch steeds interessante rij. Eigen voorkeur of persoonlijk inzicht werd bij die keuze grondig uitgeschakeld, opdat elkeen zijn gading vinden zou in 't Prentenkabinet. Alleen werd er op gewaakt dat, onze opgave getrouw, 't naar voor gebrachte werk niet bleef beneden een peil, onwaardig van een officiëele instelling als de onze. Thans echter meenden we het recht te hebben de intrinsieke waarde dier diverse manifestaties te toetsen aan den maatstaf eener onbevooroordeelde kritiek, - wat wij dan ook naar best vermogen hebben gepoogd.

H. van Straten, *La Java,* 1931.
(Verkl. cliché naar oorspr. houtsn.)

De Antwerpsche pers onder het Fransch regiem door R. Merecy

De geschiedenis van de pers, te Antwerpen althans, valt onder het Fransch regiem in drie net afgeteekende phases uiteen:

1° Vóór 1800 is deze pers de voortzetting van de bestaande, met dit voorbehoud, dat door de wet van 19 Fructidor, an V (5 September 1797), de bladen voor een jaar onder politietoezicht werden gesteld, waardoor het eigenmachtig optreden van plaatselijke overheden mogelijk was[1].

2° Van 1800 tot 1810 bloeit de Antwerpsche dagbladpers. Men heeft inderdaad alles te licht over één kam geschoren, wanneer de geschiedenis van de Fransche inmenging op pers- en taalgebied werd behandeld. Natuurlijk is het gebruik van het woord 'bloei' slechts met inachtneming van de tijdsomstandigheden te verdedigen. Maar dit is het eenig historisch juiste standpunt[2].

3° Van den 1n Januari 1811 af werd de keizerlijke decreetwet van 3 Augustus 1810, aangevuld door een prefectoraal besluit over de taal, van kracht[3]. Hierdoor werd de pers volledig gekneveld en onhandig gemonopoliseerd. Na een paar jaren evenwel kon het niet verder, zonder verzachting en aanpassing.

Deze studie omvat bijgevolg drie hoofdstukken. Niet alle details, zelfs ongepubliceerde, worden vermeld. Veelal kan er verwezen worden naar de vrij talrijke studies, waaronder die van Donnet en Prims[4], de voor-

(1) WEILL, *Le journal,* Paris 1934, blz. 129; de wet bleef twee jaar van kracht.

(2) TH. GOBERT, *Imprimerie et journaux à Liège sous le régime français.* (Bullet. de l'Instit. Arch. Liégeois, 1924, blz. 35) en F. DONNET, *Un quart de siècle de censure* (1798-1820). (Extr. Bullet. de l'Ac. royale de Belgique, 1908, blz. 29) citeeren de woorden van VAN SCHOOR, *La presse sous le Consulat et sous l'Empire* 'on peut résumer l'histoire de la presse sous l'Empire en deux mots: *silence* et *compression*'. Deze meening is trouwens de algemeen verbreide. Cf. o.a. U. CAPITAINE, *Recherches sur les journaux et les écrits périodiques liégeois.* Liège, 1850, blz. XXIII. Dit mag waar zijn voor steden als Luik, waar een levendige politieke bedrijvigheid had bestaan (Cf. GOBERT, *a.w.,* blz. 49, Notice sur les Imprimeurs dans le Département de l'Ourthe).

(3) WEILL, *a.w.,* blz. 136. Zie verder.

(4) F. PRIMS, *De katholieke Dagbladpers te Antwerpen,* Antwerpen, z.d. [1936], blzn. 16-37.

naamste zijn. Er werd, in hetgeen volgt, meer naar overzichtelijkheid gestreefd, dan wel naar feitenvolledigheid, zonder daarom detailverbetering te verwaarloozen.

I. Vóór 1800

Bij de komst van de Franschen werd te Antwerpen één blad uitgegeven, de 'Gazette van Antwerpen', opvolgster van de beroemde 'Tijdingen'[5], die reeds sedert 1719 waren omgedoopt en waarvan het octrooi van vader op zoon was overgegaan. Jan Frans Van Soest drukte sedert Mei 1740 en zijn zoon, Jan Hendrik, zette de zaak voort, niet zonder verzet van andere gegadigden, evenzeer op het winstgevend monopool gesteld[6]. De uitbating werd alleen uit haar evenwicht gebracht door de Brabantsche omwenteling, toen Van Soest, willens nillens de Statenpartij diende en zijn blad voor de eerste en de laatste maal een politieke kleur kreeg.[7]

Onder de Franschen werd het persmonopool opgedoekt. De tijd was er aanvankelijk niet naar om van de geboden 'vrijheid' kwistig gebruik te maken. Tot in 1796 drukker Saeyens een poging waagde met een 'Courrier van het Departement der Twee-Nethen'[8]. Hoe lang hij het volhield, is moeilijk uit te maken. Zeker niet tot 1799, zooals een dagbladenlijst uit Parijs afkomstig zou kunnen doen vermoeden, want op dat oogenblik is er in geen enkel Antwerpsch bericht sprake van dit blad[9]. En toen werd er juist een drukke briefwisseling over de Antwerpsche pers gevoerd. Veel zaaks kan het met dezen 'Courrier' trouwens niet geweest zijn. Later stond Saeyens als een arme sukkelaar bekend en was hij de eenige drukker, die geen rechten te betalen had.[10]

Het bleef waarschijnlijk na een tijd, opnieuw bij de politiek en informatorisch geheel onbenullige 'Gazette van Antwerpen'[11], die, in den loop van

(5) De jongste publicatie hierover: AM. ARENTS, *Antwerpsche Nieuwsbladen en Courantiers voor 1800,* in '*Zestig!*' *Gedenkboek ter eere van H. Van Tichelen,* Hoogstraten, 1943, blzn. 143-151. Rechtstreeks is de 'Gazette van Antwerpen' niet voortgekomen uit de 'Nieuwe Tijdinghen' van Abraham Verhoeven, maar uit de 'Antwerpsche Post-tijdinghe', de 'Dijnsdaegsche' en de 'Vrijdaegsche' van H. Aertssens.

(6) OLTHOFF, *De Boekdrukkers, boekverkoopers te Antwerpen,* Antwerpen, 1891, blz. 94 en DONNET, *a.w.,* blz. 84 e.v.

(7) DONNET, *t.a.p.*

(8) K. TORFS, *Tijdmatig register der periodische Pers van Antwerpen,* Antwerpen, 1873.

(9) 'Liste des journaux autorisés par le gouvernement' in PRIMS, *a.w.,* blz. 32. Dat men zich te Parijs durfde vergissen, cf. DONNET, *a.w.,* blz. 20. Prims kan er ons niet van overtuigen, dat er een 'Courrier des Deux Néthes' zou bestaan hebben, noch van Saeyens, *a.w.*, blz. 32, noch bij Janssens, PRIMS, *Antwerpen* in 1830, I, blz. 65.

(10) Antwerpen, Provinciaal Archief, F(ransch) T(ijdvak) b(undel) 136, nr 3. Staat van rechten, opgemaakt door Maire (20-7-1810).

(11) Ik betwist hierdoor de waarde van de 'Gazette' niet als locaalhistorische bron.

December 1798, op grond van instructies uit Parijs afkomstig, maar door een plaatselijk ambtenaar ingefluisterd, eveneens werd geschorst. Ik meen niet, dat er achter dit verbod veel dient gezocht. We zijn op dat oogenblik in volle beteugeling van den Boerenkrijg, die in de Antwerpsche omgeving zoo fel had gewoed. Dargonne, de kommissaris bij de Municipaliteit, die voor zich de eer opeischt het blad te hebben aangeklaagd, heeft op een ongepaste wijze zijn revolutionnairen ijver willen toonen.(12)

Dit is, alles wel overwogen, de beste oplossing, welke men er aan geven kan, wil men zijn houding naderhand begrijpen. Want deze is niet zeer duidelijk.

Wie zin heeft voor de wet der traditie in het historisch verloop, zal onmiddellijk begrijpen, dat Antwerpen zonder blad al zoo erg moet geleken hebben als een toren zonder klok. Zoodat er spoedig een poging gewaagd werd om Van Soest te vervangen. Alles wijst er op, dat er zelfs twee initiatieven genomen werden. Het eene kwam tot een begin van uitvoering, het andere werd in de kiem gesmoord.

Wat dit laatste betreft, was met steun van Dargonne een prospectus verspreid, aankondigend dat op 8 Januari 1799 een 'Antwerpsch Nieuwsblad' zou verschijnen, uitgaande 'd'une société de républicains' 'écrite avec impartialité et dans les vrais principes'(13). Door het verzet van Lévêque, 'commissaire central' te Mechelen, kon het blad niet verschijnen en moest Dargonne beroep doen op den 'Ministre de police générale' te Parijs. Het heeft niet gebaat.(14)

Ondertusschen was een 'Gazette der Twee Néthen' van de pers gekomen, één nummer slechts volgens Lévêque(15), maar Arents vermeldt een nummer twee, gedagteekend: 8 Januari 1799(16). Het blad werd uitgegeven den 4^{n} en den 9^{n} van iedere decade door P.J. Franck. Den 24^{n} Januari werd hem bevel gegeven door Dargonne om de uitgave te schorsen, zoodat in het beste geval vijf nummers verschenen zijn.(17)

In hoeverre hoogervermelde vereeniging van republikeinen 'au sérieux' moet genomen worden, kunnen we slechts gissen, maar wat we wel weten is, dat P.J. Franck, de uitgever van het tweede blad, niemand minder is, dan de oude werkman van den nog ouderen Van Soest en het vervolg van de zaak schijnt er op te wijzen, dat Franck volledig in overleg met zijn baas heeft gehandeld en wellicht zijn strooman was(18). Aan den anderen kant is het ook niet aan te nemen, dat Dargonne, die Vlaamsch kende en sedert jaren te Antwerpen verbleef, niet op de hoogte van de feiten was en zich misleiden liet(19). De beste verklaring is dan ook, dat kommissaris Dargonne, drukker

(12) DONNET, *a.w.,* blz. 14 e.v.; PRIMS: *Kath. Pers,* blz. 19 e.v.
(13) DONNET, *a.w.*, blz. 16; PRIMS, *a.w.*, blz. 27 e.a.m.
(14) Cf. DONNET en PRIMS, *t.a.p.*
(15) DONNET, *a.w.,* blz. 20.
(16) *a.w.,* blz. 150.
(17) PRIMS, *Kath. Pers,* blz. 30.
(18) Gazette van Antwerpen, van 3 Juli 1801. - Het is ook de meening van Donnet, constateerde ik achteraf, *a.w.*, blz. 27.
(19) PRIMS, *Antwerpiensia 1935,* blz. 294-301: biographie Dargonne.

Van Soest een handje toesteken wou om te redden wat te redden viel[20]. De persoonlijkheid van Dargonne staaft deze meening. Wat er ook van zij, Prims is er volkomen naast, als hij in Franck een Fransch handlanger ziet. Het zag er heel wat eenvoudiger en veel prozaïscher uit.

Als de rechtstreeksche chef van Dargonne, Lévêque, de commissaris bij het departementeel bestuur, tegen het hardnekkig aandringen van zijn ondergeschikte in, bleef weigeren de toelating tot de uitgave van een blad te verleenen, dan geeft hij als reden op, dat het in de bedoeling van de regeering lag geen andere, dan Franschtalige kranten te dulden, omdat het Fransch de taal was ‘qui, par sa beauté, doit bientôt être la plus répandue des langues existantes.’[21]

Het is er ten slotte op uitgedraaid, dat Van Soest de ‘Gazette van Antwerpen’ opnieuw mocht uitgeven. Opheffing van de wet van Fructidor an V, samen met de vervanging van Lévêque als departementeel commissaris, voor zooverre het de taalkwestie betreft, zullen er niet vreemd aan geweest zijn.[22]

Van Soest bleef aan het hoofd tot aan zijn dood, den 15^{n} Juni 1801. Toen volgde P.J. Franck hem op[23]. Vóór 1800 is er te Antwerpen geen Franschtalig blad verschenen. Wie zou het er trouwens kunnen lezen hebben?

II. De bloei van de locale pers (1800-1810).

Ondertusschen was Napoleon de groote man geworden. En bij de wet van 17 Februari 1800 werd de bestuurlijke organisatie van de departementen omgegooid. Voortaan staat aan het hoofd van het departement een prefect. Den 3^{n} Maart werd voor de Twee-Nethen C.J.F. d'Herbouville als zoodanig aangesteld. Met hem treden we te Antwerpen voor een tijd in een periode van rust en opkomenden bloei. Van ernstige vervolging der pers is er gedurende jaren geen sprake. Evenmin worden er taalmoeilijkheden naar voren gebracht.[24]

Zonder moeilijkheid krijgt Franck de toelating de krant van zijn overleden baas voort te zetten en hij verandert niets aan de zaak. ‘Naer 't overlijden van J.H. Van Soest, waer hij omtrent de 38 jaeren gewerkt heeft’ zal hij de courant opnieuw ‘continueeren uyt-te-geven op de dagen als bij zijn

(20) PRIMS haalt in *a.w.,* blz. 301 de opinie van den gewezen archivaris Verachter aan over Dargonne. V. heeft D. persoonlijk gekend en wijst op de diensten, die D. ondershands aan verscheidene Antwerpsche families bewees om te ontsnappen aan de verplichte leeningen en aan den eed van haat aan de monarchie.

(21) DONNET, *a.w.,* blz. 17. Uit een brief van Lévêque aan Parijs, gedagteekend 10-2-1799 blijkt, dat er toen te Antwerpen geen enkel blad verscheen. DONNET, *a.w.,* blz. 20.

(22) PRIMS, *Kath. Pers,* blz. 33 en DONNET, blz. 23.

(23) ‘Gazette van Antwerpen’, 3 Juli 1801.

(24) Daarom was men het Vlaamsch nog niet genegen. Den 11^{n} Januari weigerde de prefekt van de Dijle te Brussel een Vlaamsch blad toe te laten omdat het tegengesteld zou zijn ‘au but actuel de l'instruction publique’ - P. VERHAEGHEN, *La Belgique sous la Domination Française*, VII, blz. 90. - Zie ook verder.

meester geplogen'[25]. Lang hield Franck het niet vol, want hij kreeg een drietal concurrenten. Den 6n Maart 1804 liet hij weten, dat hij 'ziende, naer sijnen arbyd en moeyte aengewend te hebben, om eenige voordeelen in zijne affairen te konnen genieten, dat dit niet konde gelukken, en zijne daegen daer synde - is van voornemen syne Gazette met dato deser te staeken'.[26]

Zijn meest succesvolle concurrent was drukker P.J. Janssens die sedert 1800 (September) met dezelfde prefectorale toelating een 'Antwerpsche Gazette' uitgaf en die in Juni 1801 het formaat vergrooten kon en den prijs verhoogen durfde[27]. Deze gazet, als twee druppelen water op de 'Gazette van Antwerpen' gelijkend, kende een groot succes en bleef in denzelfden ouden Brabantschen trant tot einde 1810 voortbestaan.

Eénmaal slechts, en dan nog uit loutere onbekendheid met de Napoleontische wetgeving, had Janssens af te rekenen met de Parijsche waakzaamheid: begin Mei 1803 kreeg de drukker een vermaning voor het plaatsen van een bericht over het proces Moreau, bericht dat uit een andere krant dan den officieelen moniteur was geknipt.[28]

Deze scherp toekijkende censuur schaadde echter in niets de belangen van de pers van schaar en lijmpot. Een bewijs, dat het bij de lezers, noch bij de uitgevers om politiek nieuws te doen was, maar dat alleen zakelijke inzichten golden, voor de eenen het verdienen van een stuiver, voor de anderen het kennen van de ambtelijke berichten en de notarieele aankondigingen, vinden we in het feit, dat, alhoewel aangewezen op de officieele berichtgeving, nog twee andere drukkers hun geluk beproefden.

Beide pogingen staan in rechtstreeksch verband met de nieuwe havenbeweging[29]. Met het Consulaat was er de noodige rust om de basis van een nieuwe handelsontwikkeling te leggen en van nu af was het mogelijk een blad te stichten, eerst van al een Fransch, dat in alles de sporen droeg van den nieuwen tijd. Het blad dat sedert 7 September 1802 met succes verscheen, heette veelbeteekenend 'Journal du Commerce'. Onder dezen titel is het de voorlooper van de Antwerpsche franschtalige handelsbladen, het in 1937 verdwenen blad 'Neptune' en de ondertusschen opgeheven 'Métropole', die hun aparte handelscliënteele hadden.

Wees de titel op den maritiemen handel, de taal was Fransch, niet uit belanglooze liefde voor die taal, maar als het teekenend bewijs van de vreemde, vooral met Fransche en meer nog met Duitsche elementen doortrokken handelsclienteel, die in het Fransch haar sociaal bindmiddel vond en in die taal haar zaken dreef.[30]

De uitgevers van het blad zijn eveneens Rijksfranschen. Als drukker-uitgever wordt in den beginne Jos. Allebé vermeld, een man waarschijnlijk

(25) Gazette van Antwerpen, 3-7-1801.
(26) Gazette van Antwerpen, 6-3-1804.
(27) Nummers in de Antwerpsche stadsbibliotheek.
(28) DONNET, *a.w.,* blz. 30.
(29) BEETEME, *Antwerpen, Moederstad van Handel en Kunst,* 1893, II, blz. 10 e.v. In 1799 vaarde geen enkel schip de Antwerpsche haven in; in 1800: 82; 1801: 375; 1802: 988; 1803: 1006 en in 1804: 2250.
(30) BEETEME: *a.w.*, blz. 15 e.v.

van Calais gekomen. We deelen echter het vermoeden van Donnet, dat de eigenlijke redacteur een ander Franschman was, nl. Louis Le Poittevin de la Croix, eveneens van Calais, gewezen redacteur van den 'Courrier de Calais', lid van de Antwerpsche 'Société d'Emulation' en 'membre correspondant de la Société d'Emulation d'Abbeville', warm ingezeten bezitter van nationale goederen. Sedert 1799 te Antwerpen, bekleedde hij er den post van hoofdontvanger der douanen tot hij van 1809 af de zaken van Allebé op zijn naam neemt en zich blijvend met drukken en uitgeven bezighoudt.(31)

Ook dit blad bleef tot bij den ommekeer van 1811 in leven. Het kwam eveneens één enkelen keer in botsing, deze maal met den directeur van den Franschen Schouwburg te Antwerpen en werd dientengevolge het recht ontzegd artikels over het tooneel te publiceeren(32). Voor het overige is het een blad zonder geschiedenis.

Allemaal vreemdelingen waren de Antwerpsche handelsmenschen toch ook niet, en het is tot het eigen volk, dat C.H. De Vos zich wendt met zijn 'Antwerpsch Nieuwsblad' waarvoor hij in December 1803 gereedelijk toelating verkreeg. In het prospectus legde de drukker den nadruk op de vrije Scheldevaart, op het feit, dat de Antwerpsche handelsman buitenlandsch nieuws kennen moet, vooral handelsberichten. Stand van wisselkoers en scheepvaart zullen niet onthouden worden. Als titelvignet fungeert de Schelde met het Kraanhoofd.(33)

Ook dit blad, de voorzaat van 'Het Handelsblad', is zonder geschiedenis, behalve de enkele maal, dat het bijna geschorst werd op bevel van minister Fouché. Er mochten geen andere politieke artikels gedrukt worden dan 'ceux qu'ils pourraient copier dans le moniteur'. De Vos die elders geknipt had kon zijn goede trouw bewijzen en werd verder niet verontrust.(34)

Zoo beleefde men te Antwerpen de nooit geziene zaak, dat op een gegeven oogenblik vier bladen, waaronder drie Vlaamsche, verschenen en waarbij er drie waren die het jaren uithielden en alleen noodgedwongen verdere uitgave moesten staken. De opheffing van het persmonopool en de herleving van den handel hebben dit bewerkt. We mogen gerust besluiten dat, in tegenstelling met de gangbare meening, de perscensuur maar een geringe belemmering was voor de toen nog zonder politieke beteekenis zijnde doorsneepers. Het zou nog jaren duren eer de opiniepers, in den vollen zin van het woord, haar plaats te Antwerpen zou opeischen.

We beschikken over een paar inlichtingen nopens de verspreiding van die bladen. Uit een officieel rapport blijkt dat in 1808 de 'Antwerpsche Gazette', die ook lezers vond in de buitengemeenten, 630 abonnenten telt, het 'Journal

(31) OLTHOFF: *a.w.,* blz. 2; Antw. Prov. Arch. nr 23069. Vreemdelingenlijst, waarin, voor lateren tijd, een Allebé uit Calais, staat aangeduid. CH. DUMERCY, *La petite Dynastie des Le Poittevin de la Croix,* (Gulden Passer, jg. 1926, blz. 116-119; jg. 1927, blz. 89-92). - Actes et Mémoires de la Soc. d'Emul. - Anvers 1801. - Antw. Prov. Arch. F.T. b. 134, nr 20. - Antw. Stadsarch. Reg. de Cor. - Bur. spéc. de police, 24-7-1816.

(32) DONNET, *a.w.,* blz. 32.

(33) Bij de collectie van het blad in de Antw. Stadsbibl.

(34) DONNET, *a.w.* blz. 55.

du Commerce' 190 en het 'Antwerpsch Nieuwsblad' 126[35]. Voor 1810 vinden we voor de 'Antwerpsche Gazette' 760 en het 'Journal du Commerce' 100 abonnenten vermeld.[36]

De Franschtalige pers stond fel in de minderheid.

III. De monopolisatie van de pers (1811-1814).

Napoleon kende de kracht van de pers. Hij wist ze naar zijn hand te zetten en als bewerker van de publieke opinie te zijnen gunste uit te buiten. Een strenge censuur was voor zijn zin voor orde en regelmaat niet voldoende. Een ijzeren orde moest het zijn, welke de departementeele pers beheerschte. Door het decreet van 3 Augustus 1810, mocht slechts één politiek blad per departement verschijnen. Het stond bovendien onder de preventieve censuur van den prefect.[37]

Het invoeren van de nieuwe regeling liep niet van een leien dakje en een reeks problemen vroegen om een oplossing, die het decreet zoo maar niet van de baan ruimde. Het was het eerste grondige ingrijpen van het nieuwe autocratische regiem op het wezen der pers en het bestaan van de betrokken drukkers stond op het spel.

Tot dan toe was er niet zooveel veranderd; de banden waren in zeker opzicht zelfs losser door de afschaffing van het oude monopool. Dit laatste zou nu in al zijn scherpte opnieuw worden ingevoerd en hiermee, volledig in den geest van de autoritaire centralisatie, moest zich het taalprobleem stellen. Inderdaad, logischerwijze gezien, moest men de gemonopoliseerde bladen in de landstaal laten verschijnen, omdat de Vlaamsche bladen het meeste lezers telden. Het blijkt echter uit hetgeen volgen zal, dat de toenmalige prefect, d'Argenson, aanstonds na de ontvangst van het keizerlijk monopolisatiedecreet op middelen zon om de Fransche taal te bevoorrechten. De oplossing, die hij doordreef, tegelijk met de toepassing van het keizerlijk decreet, was radikaal en had gevolgen, waarvan we sterk den indruk krijgen, dat ze heel wat verder gingen dan de plaatselijke verhoudingen, zoodat we hier op een stukje Europeesche persgeschiedenis stooten.

Pas was de regeling van Augustus afgekondigd, of, zonder dat er sprake was van toepassing, vroeg een Franschman, met name Gauthier de Voyelle, 'avocat de la régie de droits réunis', een annoncenblad te mogen uitgeven. Immers, de nieuwe wet voorzag naast het politieke blad, de uitgave van één annoncenblad per arrondissement. Tuk op profijt, stelde de Voyelle voor om een 'Journal d'Annonces' te mogen drukken met als titel: 'Affiches et Annonces générales, volontaires et judicières de l'Arrondissement d'Anvers'. De slimmerd wist heel goed, dat de bladen om niet veel meer dan de annoncen gelezen werden en hun publicatierecht, met uitsluiting van anderen, bezitten, kon niet anders dan winstgevend zijn. Bij de motiveering van zijn aanvraag wierp hij even het taalvraagstuk op, waar hij schreef: 'Il ne m'appartient

(35) DONNET, *a.w.,* blz. 37.
(36) Antw. Prov. Arch. F.T. b. 134.
(37) WEILL, *a.w.* blz. 136.

pas de parler du style, autant vous êtes satisfait du Journal de Commerce, autant il vous est pénible de voir dans votre département les feuilles Anversoises rédigées avec des expressions qui blessent les règles de la langue Française'.(38)

Erg duidelijk is het wel niet, maar er kan toch uit opgemaakt worden dat de Voyelle over taalkundige verdiensten meende te beschikken om zijn aanvraag kracht bij te zetten. De Voyelle mocht het echter niet baten.

Omstreeks dit tijdstip, krijgen we van een anderen kant te hooren hoe d'Argenson nochtans met plannen in zijn hoofd loopt om het taalregiem van de pers te verfranschen. Van Trier, conseiller de préfecture, antwoordt den prefect op een vraag, die deze hem schriftelijk had gesteld, nopens het verbieden van Vlaamsche publicaties, dat hij dit niet wenschelijk en zelfs niet wettelijk acht en, voegt hij er aan toe 'la sage prévoiance de S.M. l'Empereur qui autorise les nouveaux départements des Bouches de l'Escaut et des Bouches du Rhin de continuer toutes les affaires dans l'idiôme national, vient à l'appui de mon assertion, elle est une grande leçon pour nous.'(39)

Waarschijnlijk heeft d'Argenson ook anderen geraadpleegd, want de in sommige omstandigheden zoo milde man(40) hield geen rekening met de opinie van Van Trier en eigenmachtig werd door het prefectoraal besluit van 15 December 1810 de knoop doorgehakt(41). Het loont de moeite er bij stil te blijven.

Een eerste overweging, die de prefect tot het nemen van zijn besluit had genoopt was, dat de studie en het gebruik van de Fransche taal belemmerd en zelfs verhinderd werden door de werken, dagbladen en aankondigingen 'en idiome Flamand'. Vanaf 1 Januari 1811 zou het dan ook verboden zijn gelijk wat in het Vlaamsch te drukken, hetzij affiches, hetzij prospectussen, annoncen of berichten, hetzij boeken of dagbladen. Zelfs herdrukken werden niet geduld.

Een tweede overweging echter, dat de buitenlieden geen Fransch genoeg kenden, leidde tot de verzachting, dat de bladen en aankondigingen tweetalig konden zijn, maar het Fransch moest in ieder geval vooraan staan.

Van deze regeling werd eerst den 2^{n} Januari, dus na het van kracht worden, kennis gegeven aan de municipale overheid. Aan de hoogere, centrale macht werd zelfs gewacht tot den 10^{n} Januari. Het is dus een echt voldongen feit.(42)

(38) Antw. Prov. Arch. F.T. b. 134, nr 20 - 16-10-1810. Aan prefect.

(39) Antw. Prof. Arch., F.T. b. 136, nr 1; 17-10-1810. - Van Trier aan prefect. Het is het oogenblik dat de aanhechting van Holland pas voltrokken is.

(40) LANZAC DE LABORIE, *La domination Française en Belgique,* T.I, Hst. over d'Argenson.

(41) Prov. Arch. Antw. F.T. b. 136 nr 1.

(42) Id. - De plaatselijke overheden zijn eerder willekeurig te werk gegaan bij het regelen van de taalkwestie. Het geval te Brussel haalden we elders aan. Te Gent werd reeds in Juli 1809, onder protest van den drukker, de Gazette van Gend verplicht tweetalig te verschijnen. (E. VERSTRAELEN, *De Katholieke Pers te Gent,* Antwerpen z.d. (1936), blz, 22). VERHAEGEN, *a.w.* T. VII, blz. 92 haalt uit DE POTTER, *Gesch. Kortrijk* en BERGMANN, *Gesch. Lier* aan hoe in 1809 verbod werd opgelegd zonder Fransche vertaling iets te laten verschijnen. Men konstateert dus een algemeene neiging om het Fransch naar voren te dringen. Einde Januari, begin Februari 1811 werden in het Noorden de bladen eveneens op twee kolommen gedrukt met het Fransch vooraan, zonder dat Kluit, daarvoor ook maar één decreet of besluit vond (S. KLUIT: *Gesch. Ned. Pers,* blz. 276). Een wettelijke regeling is zooals hier blijkt, slechts later gevolgd.

Duidelijk is het, dat d'Argenson dit besluit getroffen had om een afdoende regeling te vinden voor het decreet van 3 Augustus 1810. Beide traden dan ook tegelijk in werking.

Het besluit van toepassing voor de pers dagteekent van 29 December 1810. Van den 1n af, hielden het 'Journal du Commerce d'Anvers', het 'Antwerpsch Nieuwsblad' en de 'Antwerpsche Gazette' op te bestaan. Het eentalige 'Journal du Département des Deux-Nèthes' en de tweetalige 'Feuille d'Annonces d'Anvers - Bekendmaekingsblad van Antwerpen', voor hetwelk den 14n December uit Parijs een definitieve toelating was verleend, traden in de plaats(43). Le Poittevin mocht het politieke monopoolblad uitgeven en Janssens het Aankondigingsblad. De man, die overbleef, drukker De Vos, kreeg een royale vergoeding van jaarlijks 1000 fr.(44).

De Pommereul, directeur-generaal van de drukkerij, had het taalbesluit goedgekeurd en toegejuicht(45). Met de betrokkenen, de drukkers, viel het zoo niet mee.

Hun vraag om de gedrukte Vlaamsche boeken te mogen blijven verkoopen werd toegestaan(46). Maar door het feit, dat in andere departementen geen gelijkaardig persbesluit getroffen was, achtten de Antwerpsche drukkers zich benadeeld en drukker Van der Hey met vijf andere mannen diende een verzoek in om opnieuw uitsluitend in het Vlaamsch te mogen drukken(47). Dit verzoek werd door d'Argenson aan de Pommereul overgemaakt en deze antwoordde, dat hij den minister van Binnenlandsche Zaken eenvoudig voorstellen zou het verbod om in een andere taal dan de Fransche te drukken in al de departementen van het Rijk af te kondigen. Den 26n September, dus zeer opvallend eenige dagen na het doorzenden van het verzoek van onzen Antwerpschen drukker verscheen het besluit waarbij de verplichte tweetaligheid werd ingevoerd in al de Keizerlijke gebieden met uitzondering van Toskane. De genesis van dit decreet is ons, na het voorgaande volledig duidelijk geworden(48). D'Argenson is er de bewerker van geweest. Zijn initiatief werd door Parijs goedgekeurd en overgenomen.

(43) Gepubl. in Feuille d'Annonces, jg. 1811, nr 1.
(44) Antw. Prov. Arch. F.T. b. 134 nr 20. C.-H. De Vos overleed op 14 Augustus 1810. Vermoedelijk werd de vergoeding dan toegekend aan zijn erfgenamen. Of de som werkelijk uitbetaald werd, is mij niet gebleken. Van belang is het echter te vernemen dat de administratie het geschade private belang vergoedde, of althans vergoeden wou.
(45) Id. b. 136 nr 1.
(46) Id. id. d'Argenson aan drukker Vinck.
(47) Alles in bundel 136.
(48) SAUTYN KLUIT, blz. 276. *Gesch. der Pers.* - VERHAEGEN: *Essai sur la Liberté de la Presse...* (Annales de la Soc. d'Archéologie de Belgique. T. VII, p. 51). Een decreet van 22-12-1812 bracht een verzachting door het feit dat voortaan alleen politieke tijdingen en staatkundige berichten in het Fransch moesten verschijnen. - PRAYON VAN ZUILEN: *Belgische Taalwetgeving,* blz. 65.

Heeft de Antwerpsche taalregeling haar invloed verder dan de grenzen doen gevoelen, met de eigenlijke monopoolregeling liep het zoo 'n vaart niet. Toch bracht ook deze tal van verwikkelingen.

Drukker Le Poittevin liep met zijn ‘Journal du Departement’ na den eersten trimester al een verlies van 433 fr. op. Van de 133 abonnenten waar hij het jaar mee begonnen was, bleven er nog 79 over om den tweeden trimester aan te vatten. Het fiasco kon niet grooter zijn en Le Poittevin, die aan het cadeautje van 1000 fr. dacht, dat drukker De Vos gekregen had, wou maar aanstonds de pijp aan Marten geven. Dit maakte de rekening van den prefect niet, die een verantwoordelijkheid te dragen had in de onderneming. Hij verzocht tot een onderhoud en praamde Le Poittevin tot volhouden. Deze was ertoe bereid op voorwaarde, dat alleen hij wettelijke annonces te drukken kreeg.(49)

Het is te begrijpen, dat een franschtalig blad waar dan nog alleen knipsels uit den moniteur in te vinden waren, geen lezers vond.

Eigenaardig mag het echter heeten, dat Janssens met zijn advertentieblad ook bijna het derde van zijn lezers verloor(50). Men zou dan toch moeten gelooven, dat de nieuwstijdingen, die te voren het blad gedeeltelijk vulden, leesgrage menschen vonden.

De slotsom is, dat het eigenmachtig ingrijpen bij het publiek alle belangstelling had gedood. Het liep zoo in de war, dat reeds in Mei 1811 de prefect naar Parijs schreef om de versmelting van politieke krant en annoncenblad te bekomen. Overigens in het departement van de Schelde was men sedert den 14^{n} April noodgedwongen tot een zelfden maatregel overgegaan.(51)

De Pommereul verzette zich niet. De drukkers moesten de zaak trachten te regelen. Aanvankelijk geraakten Le Poittevin en Janssens het dan ook eens. Ze sloten een kontrakt af waarbij Janssens, tegen een jaarlijksche vergoeding van 900 fr. voor Le Poittevin, de zaak zou voortzetten. Er is in handschrift een tweetalige affiche bewaard om het publiek kond te doen, dat de prefect toestond en de drukkers overeengekomen waren om de twee bladen te vereenigen en van den eersten September af uit te geven onder den titel ‘Gazette d'Anvers’. Typisch is de zinsnede waarmee het stuk, om in de gunst van het publiek te komen, eindigde; het blad zou zijn ‘comme tout cela a été auparavent dans les gazettes Flamandes d'Anvers.’(52)

Zoo vlug is het niet gegaan. Misschien vreesde de prefect verzet van hoogerhand. In October zien we hem nog naar de Pommereul schrijven om dezen te verzoeken de toestemming van den minister te vragen. Den 1^{n} Januari

(49) Antw. Prov. Arch. F.T. - b. 134, nr 20. - Voor al de bladen van het departement bedroeg het totaal aantal abonnementen 1525 in 1810 en 894 in den eersten trimester van 1811.

(50) 760 in 1810 en 526 eersten trimester 1811.

(51) Ant. Prov. Arch. F.T. b. 134 nr 20. - Corr. de Pommereul, Dir. général de l'Imprimerie et de la Librairie met perfect d'Argenson.

(52) Hoogervermeld archieffonds.

1812 zou dan het 'Journal et Annonces d'Anvers' kunnen verschijnen. Er is niets van terecht gekomen: Janssens zette zijn advertentieblad voort en Le Poittevin gaf de zaak teleurgesteld op.(53)

Er diende nu gezocht naar een ander liefhebber om het politiek monopoolblad voort te zetten. De prefect deed beroep op den Mechelschen drukker Hanicq, maar deze weigerde het privilegie te aanvaarden.(54)

Aanvang Maart nam een ander Franschman, Jean Jouan, aan, een monopoolblad uit te geven. Het zou evenwel nog eenige maanden duren eer het blad opnieuw verscheen.

Middelerwijl werkte Janssens met flinke winst voort. Le Poittevin beproefde wat te verdienen met de verslagen over de Napoleontische oorlogen, zooals ze in den 'Moniteur' verschenen, op losse blaadjes over te drukken. Wanneer Jouan in Juli eindelijk van wal stak, protesteerde hij dadelijk tegen deze inbreuk op het monopool. Toen verweerde Le Poittevin zich: 'J'ai toujours publié avec l'approbation de l'autorité le bulletin de nos armées qui ont été insérés dans le moniteur. Distribués dans les contours de notre département, ils y ont fait connaître la marche triomphante de notre illustre souverain et amélioré l'esprit public en même temps qu'ils ont satisfait l'impatience générale de connaître tous les détails d'événements aussi importants'(55). Deze verslagen vormden op het einde een volume in-12°. Ze zijn het bewijs van de nieuwsgierige spanning, welke de krijgsverrichtingen van dezen grooten generaal teweegbrachten. Van hun verloop hing ook zooveel af.

Toen in Februari 1813 Janssens stierf, verkocht zijn weduwe de zaak aan Le Poittevin en deze, die ook wel eens stadsplakkaten drukte, bleef de keizerlijke decreten, de notarieele bekendmakingen, de berichten van den burgerlijken stand, de wisselkoersen en de prijscouranten voortaan ongestoord in zijn annoncenblad publiceeren.(56)

Ondertusschen was Jouan begonnen. En van dezen man geraken we vóór 1830 niet meer af. Meer nog, ook die gebeurtenis zal hij doorkomen.

Het loont dus de moeite er wat meer over te vernemen. Hij was in 1777 te Bougy in Calvados geboren en sedert 1805 te Antwerpen komen wonen. In 1863 is hij te Antwerpen overleden na tweemaal gehuwd te zijn geweest(57). Hij wekt den indruk niet veel meer dan een drukkersgast te zijn. Een paar maal zullen wij duidelijk vernemen, dat hij heelemaal niet ontwikkeld was en niet behoorlijk schrijven kon. Maar stellig was hij een practisch aangelegd man. Dit bewijst de gemakkelijkheid, waarmee hij de op elkander volgende regimes heeft overleefd.

Het wedergeboren 'Journal du Département des Deux-Nèthes' verscheen

(53) Uit de ingediende rekeningen van Janssens krijgen we een kijk op dezes bedrijf: maandelijks gaf hij 50 fr. uit voor een redacteur die vertaalwerk leveren moest. Vier drukkersgasten wonnen ieder 6,56 fr. per week. De winst voor de maand Januari 1812 bedroeg 553,20 fr. Zie ook DONNET, *a.w.*, blz. 40.
(54) DONNET, *a.w.*, blz. 46.
(55) Antw. Prov. Arch. F.T. b. 134, nr 20.
(56) Feuille d'Affiches... Jg. 1813. Verscheidene nrs.
(57) Antw. Stadsarch. Doodskaartenverzameling.

den 1n Juli. Geleerd door de eerste mislukking werd Jouan de officieele steun, waarom hij in zijn prospectus vroeg, gereedelijk toegestaan. In den loop van dezelfde maand werden de maires van de gemeenten uit het Antwerpsche arrondissement door den prefect verzocht een abonnement te nemen op het 'Journal du Département', het ter Mairie ter inzage te leggen en het in het archief te bewaren. Het honderdtal abonnenten, dat hierdoor gewonnen werd, maakte de uitgave van het blad mogelijk.(58)

Dit blad bevatte uiteraard niets méér dan eenige onhandige knipsels uit de Parijsche bladen, naast een paar plaatselijke kennisgevingen en wat bladvulling. Bovendien, en dat was jammer voor Jouan, het bleek dat de Brusselsche 'Oracle' te Antwerpen vlugger het nieuws uit Parijs verspreiden kon dan het Antwerpsche blad, hetwelk te lang op den koerier moest wachten en alle avonden de preventieve censuur moest ondergaan.(59)

De plaatselijke administratie gaf Jouan van de veeg en hoe deze zich ook verontschuldigde, het bleef klachten regenen. In een anoniem en niet gedateerd rapport(60) werd er op gewezen dat het noodig was 'de lui donner un redacteur qui responsable des insertions, offrira une garantie morale que je ne trouve pas dans les capacités personnelles du sieur Jouan'. Een semi-officieel opsteller werd voorgesteld.

Het beterde er ondertusschen zoo weinig op, dat den 6n April 1813 de secrétaire-général délégué - d'Argenson betrokken in de affaire Werbrouck was sedert 22 Maart ontslagen - een besluit op papier stelde dat, ware het uitgevoerd geworden, voor de tweede maal het officieele blad had in gevaar gebracht.(61)

De maires zouden niet langer een abonnement moeten nemen. 'Un tel journal rédigé d'après les bases annoncées dans le prospectus eut pu être et pourra étre très utile pour les administrés et surtout pour le maire', maar... 'le sieur Jouan, homme illettré, a voulu en être à la fois le rédacteur et l'imprimeur pour s'appropier sans peine et sans frais le sacrifice pécunière des communes'. Er zou een redactie moeten komen van verlichte mannen uit de plaatselijke Société d'Emulation(62) of van eenige personen door den prefect aangesteld. Het drukken zou worden aanbesteed.

Die regeling had stellig niet de verdienste financieel uitvoerbaar te zijn. De nieuwe prefect, die ondertusschen arriveerde, Savoy-Rollin, liet alles zooals het was.

In het vervolg bleven Jouan verdere moeilijkheden gespaard. Zijn blad zou aan spanning en beteekenis winnen, toen omstreeks de jaarwisseling 1813-1814 door het naderen van de geallieerden en den opstand in het Noorden de Antwerpsche buurt werd verontrust. Het 'Journal du Départe-

(58) Antw. Prov. Arch. F.T. b. 136, nr 22.
(59) Id. nr 7.
(60) Antw. Prov. Arch. F.T. b. 136 nr 4.
(61) Id. nr 22. - LANZAC DE LABORIE: *a.w.* II, blz. 292.
(62) In 1801 bestond deze société uit 47 leden, waaronder de schilders Herreyns, Ommeganck en Van Bree. Reglementair kwamen ze tweemaal per maand bijeen en stonden ze buiten alle discussie 'relative au Politique, au Gouvernement et au Culte' - Actes et Mémoires, le année.

ment' geraakte toen meer en meer ingeschakeld. Gruwelverhalen over de Kozakken volgen elkaar op. Dan gaat het over deserteurs, die in plaats van gunstig door den vijand te worden ontvangen, als canaille zijn uitgejouwd. De spot wordt gedreven met de vruchtelooze pogingen van den vijand om de Belgische gewesten tot opstand te brengen. Immers 'notre position, nos intérêts, notre honneur, tout nous attache à la France'.

Toen Carnot de vestingstad kwam leiden, werd het 'Journal du Département' zijn moniteur. Nu volgden de feiten elkaar vlug op. Den 2^{n} Februari was Carnot gekomen. Den 14^{n} April liet hij, in verband met de geruchten over Napoleon's aftreden, weten dat hij op de redactie van het blad geen invloed uitoefende. Den 22^{n} April lezen we 'que les modistes ont adopté les lys pour la garniture de leurs nouveaux chapeaux' en den 26^{n} 'que le drapeau blanc se déploie sur la tour de la cathédrale.'

Van den 28^{n} April tot den 5^{n} Mei drukt Jouan voorzichtigheidshalve uitsluitend buitenlandsche nieuwsberichten om van den 5^{n} onder den titel 'Belgique' de officieele berichten van de mairie, de proclamatie van de geallieerden en een sober relaas van de vreugde bij het vertrek der Franschen te geven.

Zoo eindigde ook voor de pers het rijk van Napoleon. Bij den aftocht bestonden er dus te Antwerpen twee bladen. Een onbenullig Franschtalig politiek blad, alleen met officieelen steun rechtgehouden, met een Fransch drukker-uitgever-redacteur; een tweetalig advertentieblad, eveneens door een Franschman uitgegeven en dat, dank zij zijn zakelijk karakter, zonder steun zijn winstje opleverde.

Ook uit deze persgeschiedenis blijkt hoe langzamerhand de banden knellender waren geworden en de eigen menschen murwer en lijdzamer. Vooral op het gebied van de pers zal het nog jaren duren eer we Antwerpenaren naar voren zien treden. Gelukkig, teen de nood grooter werd, was ook de redding nabij.

Aanhangsel
overzichtelijke lijst van de antwerpsche bladen tijdens het fransch regiem

1. - *Gazette van Antwerpen.* - Sedert het Spaansch-Oostenrijksch tijdvak. In December 1798 geschorst. Einde Augustus 1799 opnieuw verschenen. Drukker-uitgever sedert 1704-1752 Hendrik Jan Van Soest als opvolger van zijn vader Jan Frans. Dood van Hendrik Jan den 15-6-1801. Daarop verscheen het blad van 3 Juli 1801 bij P.J. Franck, werkman van wijlen Van Soest. Den 6-3-1804 werd de uitgave bij gebrek aan belangstelling gestaakt. - Klein in 4°, tweemaal per week.
   Antwerpen, Stadsbibliotheek: tot einde 1798 en dan vanaf 3 Juli 1801.
2. - *Courrier van het Departement der Twee Nethen.* - Vanaf 22-9-1796. Tweemaal per week. Minstens een tachtigtal nummers verschenen. - Nergens gevonden[(63)].
3. - *Gazette der Twee Néthen*: Van 3 Januari 1799 tot den 25^{n} der zelfde

(63) Volledigheidshalve vermeld naar TORFS: Tijdmatig register... Cf. hiervoor blz. 64.

maand [vermoedelijk]. Maximum: 5 nummers. Bij P.J. Franck. Tweemaal per decade, den 4° en den 9^{n} dag. Niet gevonden(64).

4. - *Antwerpsche Gazette.* - Sedert 23-9-1800 tot einde 1810. - Wisselend formaat; van 1803 af groot in folio, tweemaal per week. Drukker-uitgever P.J. Janssens.

   Antwerpen, Stadsbibliotheek, vanaf nr 53 (24-3-1801).
5. - *Journal du Commerce.* - Sedert 7-9-1802 tot einde 1810. Drukkeruitgever Jos. Allebë. Vanaf 1809 Louis Le Poittevin de la Croix. In 4°, tweemaal per week.

   Geen exemplaar gevonden.
6. - *Het Antwerpsch Nieuwsblad.* - Sedert 8-12-1803 tot einde 1810.
   Uitgever-drukker C.H. De Vos. Tot 21-3-1805 groot in 4°, dan in folio, tweemaal per week. De titel veranderde meerdere malen van uitzicht en schikking.
   Antwerpen, Stadsbibl. vanaf 8-12-1803 - onvolledig - 1808 en 1810 ontbreken.
7. - *Journal du Département des Deux Nèthes.* - Sedert 1-1-1811 tot einde van het jaar. Drukker-uitgever-redacteur L. Le Poittevin de la Croix. - Verscheen dagelijks.
8. - *Feuille d'Annonces d'Anvers - Bekendmakingsblad van Antwerpen.* Van 1-1-1811 tot einde 1811. Dan *Feuille d'Annonces de la Ville d'Anvers* (3-1-1812) en *Feuille d'Affiches. Annonces et Avis divers de la Ville d'Anvers* (5-1-12): zoo tot einde April 1814.
   Drukker-uitgever P.J. Janssens tot zijn dood 17-2-1813; zijn weduwe tot 16 Mei 1813; toen Le Poittevin de la Croix. In folio tot 7-1-1812, dan in 4°; driemaal per week.
   Antwerpen, Stadsbibl.: volledig.
9. - *Journal du Département des Deux Nèthes.* - Sedert 1-6-1812 tot 3-11-1815.
   Drukker-uitgever-opsteller Jean Jouan. 4 blz. in 4°. Verschijnt dagelijks.
   Antwerpen, Stadsbibl.: volledig.

(64) Cf. ARENTS AM., aangehaald artikel. Schrijver zag nummer 2 [nonodi, 19 nivose, 7e jaar = 8-1-1799].

Jan Pelsers en Eduard de Dene
door Gilb. Degroote

Jan Pelsers is de bekende geneesheer-heelmeester, in het begin der 16e eeuw te Diest geboren(1). Hij vestigde zich te Brugge en werd er door de stad officiëel aangesteld en bezoldigd als *Peste Meester.*

Van hem zijn een paar tractaatjes tot ons gekomen, die aansluiten bij de middeleeuwsche traditie om geneeskundige begrippen en recepten te vulgariseeren(2):

1°) *Examen Chirvrgorvm Inhovdende claer ondervvus, oprechte, gheschicte, ende naecte leeringhe der Chirvrgienen ende Barbiers, ghemaect by M. Ian Pelsers van Diest, ghezvvoren Chirvrgien ten pensioene der stede van Brvgghe. - Te Brvgghe By Hvbrecht Goltz. Int iaer* M.D.L.X.V (in-12°, 182 blzz. en 16 blzz. tafels).

Het werkje is opgedragen aan 't Brugsche Magistraat; het is bestemd als vulgarisatie-handboek voor de *chirurgiens-barbiers*, die geen Latijn, Grieksch, Hebreeuwsch noch Arabisch kennen.

2°) *Van de peste, een generale methodus om te cureren die contagieuse ziecte der pestilentiaele cortse met haer sympthomata. Brugghe, P. de Clerck, 1569*; in-8°, 117 blzz.(3).

Dit boekje is gegroeid uit de moeilijke omstandigheden die Brugge dan doormaakte: een pest-epidemie had in de jaren 1546, 1569-72, 1574-75, 1577 en 1580-81 vele slachtoffers gemaakt(4).

De toewijding van den *Rooden Meester,* Jan Pelsers, was zoo groot dat hij zelf, in 1580-81, bij het verzorgen van zijn zieken, bezweek.

Dit stukje, waar in zijn opdracht aan het Brugsche Schepencollege, onze knappe chirurgien waarschuwt tegen ‘charlatans, quack-zalvers, reuweghen

(1) Vgl. *Biographie Nationale,* Bruxelles, 1901, VI, col. 884 sqq.

(2) We denken hierbij o.a. aan zekere werken uit de 13e en 14e eeuw, als b.v. *Der Mannen ende der Vrouwen Heimelicheit; Der Vrouwen Heimelijcheit*; uit het begin der 14e eeuw is het werk van den ‘vader der Vlaamsche heelkunde’: JAN YPERMAN, belangrijk, nl. zijn *Medicine Boeck* en vooral zijn *Cyrurgie*; in 1343 vervaardigde THOMAS SCELLINC zijn *Boec van Cirurgien*; vgl. Prof. Dr J. VAN MIERLO, *Middelnederlandsche Letterkunde van omstreeks 1300 tot de Renaissance,* Antwerpen-Brussel, N.V. Standaard-Boekhandel; 's Hertogenbosch, Teulings' Uitgeversmaatschappij N.V., 1940, Dl. II, pass. De werkjes van J. Pelsers konder we er niet terugvinden.

(3) Het boekje berust op de Universiteitsbibliotheek te Gent, onder signatuur R. 950. Van n° 1 is er een exemplaar in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, n° II, 68918.

(4) Zie *Biographie Nationale*, l.c.

en schrobbers' die onbekwaam zijn de pest te genezen, en meer te duchten zijn dan deze zelf, lijkt ons van belang, omdat het voorafgegaan is door een 'balade' van den veelzijdigen Rederijker Eduard de Dene[5].

Om te beletten dat dit gedicht vergeten zou blijven in dezen 'generalen methodus' zijn wij zoo vrij het hier, met onze versnummering, weer te geven.

E. de Dene tot den Leser.

Dan, den Leser bemind, reyn goet-io*n*stich ghezint
Gheen perturbiste
Niet an Momus, afionstich ghemaniert
D'ooghen keerende int quade
(Zelue niet ziet, dat hem meest ghebreickt.)
Wt goed intencie, met reuerentie
Als Philocoliste
Eduard de Dene die employeert
De naeruolghende Balade
Welck, tot zulck Leser, duer de letteren spreickt:

DEerste Bouck en Aphorisme beschreuen rijckelick
Van Hippocrates blijckelick, end autentijckelick
Verhaelt. dat t' leuen cort es, en wanckelbaer bekend
Yeghelick mensche, zeer raschlick bezwijckelick
(Hoe ghesond) duer der Pesten inconuenient
Nochtans, by den Aphorisme prijsweerdich excellent
Van Hippocrates, end eenen Methodus profijt
Behoudens metter tijd, dat begrijpen diligent
Om Ziecken, commen omtrent
Word zulck expeert, om verdienen der Laurieren prijs
Al doende, leerd men, en d'Onwetende worden wijs.

¶ Zoo als een vervlieghende, wtghesproken woord
Ts' ghelijcx is t' leuen, der menschen, cort. Hy bedied
Welck woord, alreede faelgiert rechte-voort
Daer men niet meer of hoord
Alst wt-ghesproken word, ende word als niet
Daerom, mach die mensche, t' dier oorzaecke ziet
Hoe Edel, sterck, wijs, constich, t' gheenen saeyzoene
Ende hoe fraey, ghezond iuechdichgroene
Naer dat hem van zijn geboorte*n* tijd, t'steru*e*n gheschied
Gheen groote, noch veel zaecken, bestaen te doene
Daer e*e*n in gheen verstand heeft, zals niet moey*e*n te doene.

¶ Wat wa*n*neer de me*n*sch ter zonne*n* vpghangh, bedwa*n*ghe
Voorneemt yet te doene, end eer dat beghonnen zy
Haestlick, de Zonne keert, t' hueren onder-ghanghe
End hoe gheschenen langhe
Den dach word ghepasseert, en den auend commen by
De oudheyd volght oock haestlick, wel weten wy
Als wy, meenen die, verre zyn wt der nood
Staet voo[o]r de duere beschoot
Ende tard ons vp de hielen, zijnde nerghens vry

(5) Nopens dezen tijdgenoot van J. Pelsers, zie ons artikel in *Leuvensche Bijdragen,* 1942, p. 127 vlgg.

Oudheyd va*n*der mensche vlieght, t' leue*n* es maer een dood

Die voor-peynst eer hy beghint, doet wijsheyd groot.

¶ Maer de conste es lanckmoedich ghecompareert
By t' leuen vanden mensche. Want voorwaer
De conste vruchtbaer
Vander Medicijne, hoe daer in ghestudeert
Es van langher speculatijn, end om leeren zwaer
Want een goet Medicijn, moet wel weten claer
Den loop der naturele Philosophie
Mitsgaders verstaen oock de Astrologie
En veel ander consten, moet oock kennen daer naer
De ghuene, hier naer ghenoomt zijn. Die?
Die zom wanen ghenesers zijn, zijn gesondheyds partie.

¶ De temperamenten van des menschens natuere
Ghesteltnesse, vanden lichaemlicke partien, reyn
Den wetenlicken treyn
Cause end oorspronck, vander zieckten, wel te cuere
Differentien ende spetien, oock mede certeyn
De crachten der cruden, diuersch in t' sweerelts pleyn
Oock van alle Metalen, en Ghesteenten verheuen
Cracht van alle spijsen, hoe die matelick gheuen
Oock ander kennes hebben in zyns handel ghemeyn
Om al t' welck begrijpen, es te cort ts' menschen leuen
Experienty, es Meestresse alder dijnghen bleuen.

¶ D'oorzaecke vander particuliere werckijnghe
Es oock haestich, ende listelick voor by lyd
Onvoorzien ontglijd
Daer in diend dies zorghfuldighe ouermerckijnghe
Met veel benautheyd, ghedueerd die, cortentijd
Daer om machmense, tot der Ziecken profijt
Niet lichteleck achterhaelen, hoe wijse zinnen
Ende in de ziecke menschen ghezondheyd winnen
Duer onghestadighe fluxie, die t' lichaem ontvrijd
En subtul veranderinghe, van buten ende binnen
Goeden raed rijp aduijs, diend voor alle beghinnen.

¶ Daer toe de bezouckijnghe ofte experientie
Es periculeux ende zeer bedrieghelick mede.
Van Lede te lede
Te weten, de claer warachtighe scientie
Van reden ende oordeel, inde matichede
Bij den welcken nood, dat mer goet onderscheyd dede
Datmen eenighe zaecke, (om wel doen vermeeren
Ende doen d'eerste ghezondheyd in-keeren)
Doen of laeten zal, met manierlicke zede,
Die is difficijl, ende zeer zwaer om leeren
God almachtich zalmen louen, den Medechijn eeren.

¶ Voorts moet de Medecijn niet alleene tooghen
Dat hy ontrent den Ziecken zijn debuoir ghenouch doet
Clouck, voorzienelick, vroet
Vanden welcken (om me die tot ghenesinghe pooghen)
T' last ghenomen heeft, en gh'eel de zorghe goet
Maer oock de Pacient, ende de Ziecke moet

(Van zijnen weghe, wel zorghfuldich expres
95. Zonder t'doene, ouerdaet, oft eenich exces

Omme fraey gheholpen zijn, weder op de voet)
Lijdzaemich gheerne doen, al dat hy mueghelick es
Want die zijns ghenesen weer-staet, doot he*m* zonder mes.

¶ Als ondere den handen vanden Medecijn
Hem onderdanich stellen, ende doende zijn beuel
Hooren naer nyemandt el
Van ghelijcken, moeten oock sterck zoorghfuldich zijn
De bewaerders vanden Ziecken, ende niet rebel
Huerlieder beste te doene, neerstich toe zien wel
T' last vulbrijnghen vanden Medicijn-meester ontfaen
Ende daer inne gheensins mes-ghaen
Der Ziecke, plaetse bequame zy, zonder gequel
Hem niet doende dat mes-haght, of mach wederstaen
Die hem helpt, ende laet helpen, wordt ghenesen zaen.

¶ De const is langh, want difficijl int begrijp ten fijne
Zoo datmen die niet lichtelick bekennen mach
Zonder langh, daer in gheexerciteert te zijne
Oock twee noodzakelickheden, diender nacht ende dach
Experienty diemen oynd zeer periculeux zach
En t'iugement of oordeel, t'welc voortcomt zoot betame
Vander redene, t'welc niet lichtlick gheschiet bequame
Want is zwaerst om leeren om daer in weten raed
Mids veel veranderi*n*ghe*n*, subiect is, ts'menschen lichame
T'welcke blijft niet altijts in eenen staet
Maer in een ooghenblick tijds: veranderinghe ontfaet.

¶ Naer dit ionstich bewijs, zal hem yeghelick reglen.
Om de Ziecke ter goeder trauwe cureren
In een accorderen
Ende hem in d'Inhoudt van dit boucxken speglen
Zal dies anghename mueghen prospereren
En ghe'eerd floreren
Want dick wils by faulte, ende niet continueren
Van dies voorseydt is, maer dat houdende vpgheschort
De vprechte curatie, om ghesond domineren
An de Ziecke belet, ende verachtert wort
Peynst de const is langh, maer den tijd is cort.

EDElick beWAERD DEreDENE.
Anno 1569.

Varia

Over den ‘Aren van die vier evangelisten’ en over ‘Vernasatura’.

Deze twee eigenaardige uitdrukkingen werden aan de lezers van *De Gulden Passer* tot verklaring voorgelegd door Prof. Dr. J. Gessler in dit tijdschrift (20e jg., 1942, Nrs 3 en 4, blz. 279-281, Varia).

De eerste is het uithangbord van den Antwerpschen drukker Jan van Daesborch, die woonde ‘op de Lombaerde veste, *in den Aren van die vier evangelisten*’.

Het antwoord op dit vraagstuk werd ons reeds gegeven door Prof. Dr. P. De Keyser (*De Gulden Passer,* 21 jg., 1943, Nrs. 1 en 2, blz. 203-205). Breed heeft hij de kwestie opgevat en *mit viel schönen Reden* aangetoond ‘wat den evangelisten-arend van St. Jan Evangelist van de andere arenden van wapenschilden en uithangborden onderscheidt’.

Doch men mag zich afvragen of deze uitleg Prof. Gessler zal bevredigen. Deze vroeg immers niet naar het verschil tusschen de arenden, maar naar de beteekenis van de door van Doesborch gebruikte formule, wijl hij schreef: ‘een arend van vier evangelisten lijkt mij echter onverklaarbaar’. Er blijft dus nog plaats over voor een andere verklaring: de uitdrukking kan, o.i., niets anders beteekenen dan den naam zelf van Sint Jan den Evangelist. Het is een eenvoudige antonomasia. Van het begin af heeft de Kerk den Arend als kenteeken gegeven aan S. Jan Ev., die door zijn verheven en diepzinnige leer ver boven de andere vier evangelisten ‘opvloog’. Precies zooals een uithangbord ‘In den Arand van Meaux’ aanstonds de grootsche figuur van Bossuet in herinnering brengen zou, zoo moest, bij de Antwerpenaren der XVIe eeuw, het opschrift ‘In den aren van die vier evangelisten’ den persoon van den hoogvliegenden S. Jan den Evangelist voorstellen.

* * *

Ten tweede vroeg Prof. Gessler hem de juiste beteekenis te doen kennen van het woord ‘*vernasatura*’, ‘aan Du Cange onbekend’, en dat ‘in het kapittelbesluit [der S. Dionysius-Collegiale te Luik] van 13 Okt. 1279, *nominatim* wordt aangehaald, onder de aanbevolen middelen, om in het behoud te voorzien’ der handschriften. Is het woord ‘vernasatura’ wel zóó ‘geheimzinnig’ als Prof. G. meent? Bij nadere lezing kwam het ons onmiddellijk voor als samengesteld uit de stammen ‘verna’ (van *vernare,* in de Lente zijn, zich vernieuwen, weer groen worden, herleven), en ‘satura’ (van *saturare,* voeden, vullen). Het woord heeft dus de beteekenis van een nieuw voedsel en het voorschrift de archiefstukken ‘per vernasaturam’ te bewaren kan niets anders beduiden dan de versleten of minder leesbaar geworden teksten met nieuwen inkt te overschrijven. Dit bewaarmiddel, ver van ‘onbekend’ te zijn, wordt nog heden dagelijks gebruikt.

L. LE CLERCQ.

Bovenstaande bijdrage werd medegedeeld aan Prof. Dr P. De Keyser: deze liet ons de navolgende aanteekening geworden:

‘Kan. Le Clercq's verklaring, die er op neerkomt: ‘In den Aren van die vier Evangelisten’ te beschouwen als een antonomasia, dus zooveel als: ‘In St. Jan den Evangelist’, acht ik juist.

In mijn artikel had ik reeds gezinspeeld op de hooge vlucht van St Jan, zonder nochtans hem voor te stellen als den primus inter pares. De *concrete* voorstelling van het uithangbord, waaraan ik vooral gedacht had, zal wel een

"opvliegende" arend zijn geweest, of de (gewoonlijk zittend voorgestelde) heilige met zijn dierattribuut. De arend zal in elk geval niet hebben ontbroken. Voor het volk zal het wel "in den Arend" zijn geweest, al ligt het volkomen in de lijn van de rederijkersmentaliteit van Jan van Doesborgh met zijn uithangbord een zinspeling op zijn patroonheilige te hebben bedoeld. Ziedaar dus 'der viel schönen Reden kurzer Sinn': Wij zijn Kan. Le Clercq dankbaar voor het licht, dat hij op de kwestie heeft laten vallen.

Het ware interessant de uithangborden van de 16e-eeuwsche boekdrukkers en boekverkoopers aan een vergelijkend onderzoek te onderwerpen. Wie vermoedt b.v. in het uithangbord van den bekenden cosmograaf Jodocus Hondius te Amsterdam: "In den wackeren Hont", dat de leus van "wacker" verband houdt met het feit dat Hondius te Wacken (Wakken) bij Deinze (Oost-Vlaanderen) werd geboren?'

Prof. Dr J. Gessler deelde ons in een schrijven mede dat de tot nog toe gegeven verklaringen hem geen voldoening schenken. Het lijdt geen twijfel, zegt hij, dat met den 'Aren van die vier Evangelisten' St. Jan wordt bedoeld. Waar hij om vroeg was niet de beteekenis van het opschrift - die is zeer duidelijk -, maar de verklaring van den *vorm.* Daarom schreef hij dan ook niet dat het opschrift 'onverstaanbaar' was, maar wel 'onverklaarbaar'. Wij staan hier voor een taalkundig probleem: het komt er op aan de uitdrukking, zonderling en zeldzaam, te verklaren. De vergelijking van Kan. Le Clercq met de uitdrukking 'In den Arend van Meaux' gaat volgens Prof. Gessler niet op, want de tegenhanger er van zou in het onderhavig geval luiden: 'In den arend van Pathmos'. Hij blijft dan ook bij zijn, reeds in zijn bijdrage vooropgestelde meening dat dient geïnterpreteerd: 'in den aren van [een, en wel van den voornaamste van] die vier Evangelisten'.

Van andere zijde hoorden wij de navolgende verklaring opperen: 'Kan de uitdrukking 'van die vier Evangelisten' niet in partitieven zin opgevat worden en verstaan als 'onder die vier Evangelisten'? De vier Evangelisten worden vereenzelvigd met hun respectieve symbolen: een arend, een leeuw, een stier en een engel. Het uithangbord zou dus beteekenen: 'van (= onder) deze vier symbolische wezens (= de vier Evangelisten) hebben wij (= van Doesborgh) den arend (= St. Jan) uitgekozen als merkteeken voor dit huis'.

Adhuc sub judice lis est!

Bij het terugzenden der drukproef van dit artikel, voegde kan. L. Le Clercq hier nog het volgende aan toe: 'Vermits de hierboven gegeven vergelijking mank gaat, stellen wij Prof. Dr Gessler deze andere voor: "In den Arend van de drie beroemdste Fransche kanselredenaars uit de XVIIe eeuw". Verder hoeft men bij het uitleggen van zoo een ingewikkeld uithangbord rekening te houden met de XVIe eeuwsche taal en ook, zooals het Prof. Dr De Keyser liet opmerken, met van Doesborgh's rederijkersmentaliteit.'

DE REDACTIE.

De expansie der Vlaamsche prentkunst in de xvie en xviie eeuw

In den loop der bespreking van het boek *Graveeren en Etsen* van de hh. H. Erremes en R. Mels (cf. ‘De Gulden Passer’ 1943, nrs 1 en 2, p. 213 e.v.), vestigden we er de aandacht op, dat deze auteurs op onverklaarbaar kortzichtige wijze de uitstraling hadden over 't hoofd gezien van de Vlaamsche, of juister van de Antwerpsche, prentkunst in de tweede helft van de XVIe eeuw.

't Zoojuist verschenen boekje van P. Dr. Jozef Jennes, getiteld *Invloed*

der Vlaamsche Prentkunst in Indië, China en Japan tijdens de XVIe *en XVII*[e] *eeuw* (Davidsfonds, Leuven, 1943), komt dit historisch feit op een gepast moment bevestigen en wel op een geografisch terrein waar niemand tot dusverre die uitstraling zou hebben vermoed.

Dat de Vlaamsche gravure en inzonderheid die van religieuzen aard een fel gegeerd produkt was in alle gedeelten der toenmalige beschaafde wereld, was ons sinds lang bekend. Het rijks- en koloniaal gebied van het toenmalige Spanje was op zichzelf reeds een enorme afzetgelegenheid en, zooals Pater Jennes terecht aanstipt, wees Alvin, de negentiendeeuwsche specialist en voormalige hoofdconservator van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, er reeds op dat Spaansch Amerika een belangrijk debietcentrum was voor den Antwerpschen prentenhandel.

Dat in die overzeesche gewesten de Antwerpsche godsdienstige prentjes in hoofdzaak door de zendelingen werden verspreid en aangewend als een uitmuntend, want aanschouwelijk apostolaatsmateriaal, ligt voor de hand.

Met Indië, China en Japan was het niet anders gesteld. ‘Zoo lezen wij in het leven van P. Leonardus Lessius, zegt de auteur, dat deze Vlaamsche Jezuïet op zijn doorreis naar Rome in 1612, een groote hoeveelheid prentjes van Hieronymus Wierix medenam, omdat de Italianen er dol veel van hielden. Een dergelijk feit wordt nog aangestipt in het leven van den H. Joannes Berchmans die, bij zijn vertrek uit Antwerpen in 1618, een heelen voorraad prentjes voor zijn Italiaansche medebroeders opdeed, en er later nog herhaaldelijk nieuwe ontving. Als dan de Jezuïeten-missionarissen uit Indië, China en Japan naar hun Generaal-overste te Rome schreven, en hem met aandrang verzochten steeds meer godsdienstige boekjes en devotie-prentjes op te sturen, is het geenszins te verwonderen dat hun van daaruit een niet gering aantal Vlaamsche gravures werd toegezonden. En zoo zullen deze Vlaamsche prenten de eerste apostolaatsmiddelen zijn, die in de missiën van het Oosten werden aangewend, en de eerste christelijke kunstvoorwerpen, die de inlandsche kunstenaars hebben leeren kennen (blz. 31-32).’

Weten wij van den eventueelen invloed van de Vlaamsche prenten op de autochtone kunst der Azteken en der Inca's niets positiefs af, en moeten wij ons voorloopig tevreden stellen met Alvin's vaststelling, dat zij, zooals gezegd, in 't Spaansch koloniaal gebied aan gene zijde van den Atlantischen Oceaan ruim verspreid werden, alsmede met P. Jennes' terloopsche aanduiding, dat het ‘voor Mexico in elk geval vaststaat, dat reeds in de eerste helft van de XVI[e] eeuw de Vlaamsche Minderbroeder Pieter van Gent aldaar een schilderschool oprichtte, en dat de eerste christelijke kunst in Mexico zich onder den invloed van de Vlaamsche kunst ontwikkeld heeft (blz. 149)’, - anders is het gesteld met onderhavig werk, waarin niet alleen het nuchter uitstralingsfeit gekonstateerd wordt voor Indië, China en Japan, doch meteen ook de invloeden worden nagespeurd, welke de Vlaamsche gravures er uitoefenden op de inheemsche kunstproduktie.

Die invloed moet niet alleen zijn uitgegaan van losse prenten, doch tevens van illustraties voorkomend in te Antwerpen gedrukte boeken, aangeboden als geschenken aan de inlandsche vorsten.

Zoo verhaalt Pater Jennes, dat tot de vroegste geschenken, welke in 1580 door de missionarissen van Goa werden overhandigd aan Akbar, den Grootmogol van Indië, de acht in-folio deelen voorkwamen van Kristoffel Plantin's meesterwerk, den

beroemden *Veeltaligen Bijbel,* gedrukt in den loop der jaren 1568-1572, alsmede Abraham Ortelius' niet minder vermaard kaartwerk *Theatrum Orbis Terrarum*, verschenen in 1570 bij Egidius van Diest. De keizer zelf werd ‘met behulp van geïllustreerde godsdienstige boekjes’ onderricht in 't katholiek geloof en, voor hetzelfde apostolaatsdoeleinde, werden losse devotieprentjes in de ruimst mogelijke mate onder het gemeene volk van het keizerrijk verspreid.

Dat het vooral de Antwerpsche devotieprenten waren, die hun invloed lieten gelden op de Mogol-schilderkunst, zoowel tijdens de regeering van

Akbar als van diens zoon Djehangir, wordt niet alleen door Pater Jennes, doch tevens door den Engelschman Maclagan geaffirmeerd.

Keizer Djehangir moet een rijke verzameling Europeesche gravures bezeten hebben (een *Album van Djehangir* wordt trouwens in de Staatsbibliotheek te Berlijn bewaard). Uit deze verzameling zou hij dan de modellen hebben gekozen voor de schilderijen en fresko's, welke eenmaal zijn paleis te Agra versierden, doch, jammer genoeg, verloren zijn gegaan.

In het keizerlijk album, bewaard te Berlijn, komen o.m. bladen voor van Jan Sadeler naar Marten de Vos, van Theodoor Galle naar Jan Stradanus, en vele andere die nog niet bepaald konden geïdentificeerd worden.

In de Indisch geornamenteerde randversieringen van dit album, die als ‘prachtig’ worden aangeduid, wordt onze aandacht gevestigd op ingelaschte navolgingen uit volgende prenten: een landschap van Egied Sadeler naar Roeland Savery en verschillende figuurtjes, ontleend aan gravures naar Dürer die, zooals Pater Jennes terecht noteert, de inheemsche kunstenaars slechts hebben leeren kennen door de kopieën van Antwerpsche graveurs en, voegen wij daaraan toe, hoogstwaarschijnlijk van de broeders Wiericx, die vanaf hun twaalfde levensjaar merkwaardige kopieën uitvoerden naar den Duitschen meester.

Onder de miniaturen zelf bevindt zich ‘een trouwe weergave’ van een ‘H. Familie met St Janneke’ gesneden door Rafaël Sadeler, naar Johan Rotenhammer.

Verder worden losse en allerwegen verspreide miniaturen geciteerd, waaraan koperprenten van Hieronymus Wiericx, van Rafaël Sadeler naar Pieter de Witte, van elementen uit Pieter van der Heyden's illustraties uit Plantin's *Veeltaligen Bijbel* ten grondslag lagen.

Hoe interessant dit alles ook van wetenschappelijk en historisch standpunt moge zijn, toch is het duidelijk, dat, zooals blijkt uit de voorgelegde afbeeldingen (PI. III, IV en V), de Mogol-kunstenaars in deze werken nooit het stadium der simpele imitatie hebben overschreden, wat overigens Pater Jennes zich evenmin ontveinst. Deze Westersch getinte voorstellingen, omlijst dóór of opgenomen in 't raam ván een typisch inheemsche randversiering, zijn noch min noch meer dan een vloek voor het esthetisch geoefend oog en overschrijden nooit de grens van het kunsthistorisch curiosum. Heel wat belangrijker komt ons dan ook de door Pater Jennes geciteerde uitlating voor van de specialiste Emmy Wellesz, die in het Perzisch landschap, sinds Akbar, allerhande *assimilatie*-elementen van gravures uit den *Veeltaligen Bijbel* heeft herkend. Jammer genoeg werd in het platenaanhangsel van P. Jennes' boek verzuimd daarvan een typisch specimen te reproduceeren, zoodat men zich, zonder speciaal-dokumentatie in die richting, genoodzaakt ziet die affirmatie te aanvaarden zonder wetenschappelijke kontrool. -

In China, heet het, was de toestand ‘zoo geheel anders dan in het rijk van den Grootmogol, [.....] Trotsch op zijn eeuwenoude beschaving, zijn sociale instellingen, zijn letterkunde en zijn traditie, sloot [dit land, onder de heerschappij van de dynastie der Ming's (1368-1642)] zich op in den ivoren toren van verwaande zelfgenoegzaamheid. Op de “Westersche barbaren” die aan zijn deur kwamen kloppen, zag het eer met minachting neer.’ - In hoeverre de Chineezen met deze opvatting in 't gelijk kunnen gesteld of niet en in hoeverre zij daardoor mogen beschuldigd worden van ‘verwaande zelfgenoegzaamheid’ laten wij aan 't oordeel over van den onbevooroordeelden kunst- en kultuurhistorikus. Wij citeerden deze uitlating slechts

om het klimaat te situeeren, waarin de uitstralingsmogelijkheid van de Vlaamsche prentkunst zich voltrekken moest in het Hemelsche Rijk der late zestiende en aanvangende zeventiende eeuw.

Eens temeer waren het hier de Jezuïeten-zendelingen, die, in hun apostolaatsijver, het pionierswerk verrichtten en met middelen, waarvan men den fijnen, om niet te zeggen 'geslepen', list bewondert, de waakzaamheid der Chineezen wisten te verschalken...

De rol van Pater Aquaviva in het rijk van den Grootmogol zou hier worden gespeeld door Pater Ricci en zijn gezellen, die onder de vermomming van Westersche ‘bonzen’ en ‘geleerden’, het vertrouwen der mandarijnen wisten te winnen. Groot succes schijnen zij vooreerst geboekt te hebben met het *Typus Orbis Terrarum* uit den atlas van Ortelius. Doch weldra werd ook hun behoefte groot aan geïllustreerde boeken en devotie-prenten, waarmede zij hun missie-werk, zoowel onder de geletterden als onder het gemeene volk, konden vergemakkelijken. In 1604 ontving P. Ricci, die toen te Peking verbleef, op zijn beurt, en na heel wat tribulatiën, een keurig ingebonden exemplaar van Plantin's *Veeltaligen Bijbel*, dat de bewondering der Chineesche geletterden in niet geringe mate afdwong. Bovendien, zegt P. Jennes, waren ‘voor de meeste bezoekers de gravures uit den Koninklijken Bijbel de eerste Europeesche kunstwerken die zij te zien kregen.’

Slechts weinige maanden na ontvangst van de Plantijnsche *Polyglotta*, kwamen de paters in 't bezit van een tweede merkwaardig, bij Martinus Nutius te Antwerpen in 1594 gedrukt, boek, nl. van P. Hieronymus Nadal's *Adnotationes et Meditationes in Evangelia* etc., waarvan de daaraan voorafgaande *Evangelicae Historiae Imagines*, een reekswerk van 153 kopersneden, uitgevoerd dóór of onder de leiding ván de broeders Wiericx, terecht beschouwd wordt als het monument der Vlaamsche prentkunst uit het laatste kwartaal der 16e eeuw.

Bovendien ervaren we dat nog andere, niet nader aangeduide Vlaamsche gravures ‘den weg naar China gevonden hebben’ en o.m. aan den Keizer eens te meer een exemplaar van Ortelius' *Theatrum Orbis Terrarum* ten geschenke aangeboden werd.

Grondige bijval als aan het hof van den Grootmogol schijnen de Europeesche kunstwerken in China toch niet geoogst te hebben.

Als eerste Chineesch werk, waarmede Vlaamsche gravures in verband kunnen gebracht, wordt geciteerd het *Album van Tsj'eng Ta-yo*, waarin vier Chineesche kopieën naar Vlaamsche prenten voorkomen: twee naar Antoon Wiericx, ééne naar Crispyn van de Passe, en ééne naar Hieronymus Wiericx (Platen VI-IX). Verder het *Album zg. van Toeng K'i-tsj'ang*, een verzameling van zes schilderingen op zijde, die, volgens P. Jennes, er op te duiden schijnen ‘dat de Vlaamsche gravures op een gegeven oogenblik ook in Chineesche kunstmiddens doorgedrongen zijn.’ Toeng K'i-tsj'ang was nl. een der voornaamste schilders uit het einde van de Mingperiode, maar volstrekte zekerheid dat het album werkelijk van zijn hand zou zijn bestaat er niet; Tsj'eng Ta-yo daarentegen was slechts een kunstzinnig handelaar in inktstaven, die de (ongetwijfeld op hout gesneden) kopieën naar de kunstwerken; waarmede hij zijn handelswaar versierde, verzamelde tot een album, dat meerdere uitgaven heeft gekend en waarvan nog enkele exemplaren bewaard bleven.

In het ‘Album zg. van Toeng K'i-tsj'ang’ vond P. Jennes een vrije navolging door dezen of een anderen Chineeschen kunstenaar van typen uit plaat 65 der ‘Evangelicae Historiae Imagines’, gesneden door Antoon Wiericx, wat afdoend door het vergelijken van de navolging (Pl. X) met het origineel (Pl. XI) uitgewezen wordt. Bovendien duiden de afbeeldingen XII-XV er op, dat hier eveneens met navolging van Europeesch, en hoogstwaarschijnlijk Vlaamsch, prentwerk moet gerekend worden. Zoowel voor onszelf als voor den auteur zijn de daaraan ten gronde liggende origineelen vooralsnog een geheim.

Pater Jennes wijst er bovendien op dat Antwerpsche prenten als apostolaatsmiddel een groote rol vervulden in het zeventiend-eeuwsche China. Wanneer de voorraad, waarover de missionarissen beschikten, was opgebruikt, lieten zij door inlandsche houtsnijders de Westersche gravures kopiëeren, zegt hij. Tot dusverre konden, jammer genoeg, daarvan geen specimens ontdekt worden. Beter bewaard bleven deze kopieën wanneer zij ter illustratie van devotieboekjes werden aangewend. Zoo citeert de auteur

het zg. *Rozenkransboekje van P. da Rocha,* waarin van de 15 oorspronkelijk daarin voorkomende houtsneden, elk een der mysteries van den Rozenkrans voorstellend, er nog 14 voorkomen in een exemplaar, dat zich thans bevindt in het Romeinsch Archief der Sociëteit Jesu. Deze houtsneden werden eens temeer geadapteerd naar gravures van Hieronymus en Jan Wiericx uit de *Evangelicae Historiae Imagines* (Pl. XVI-XVII). Ook de 49 houtsneden uit de 'werkjes van P. Aleni' (cf. Pl. XVIII-XIX) zijn 'verchineesde' kopieën naar prenten van de drie Wiericx-en, van Adriaan Collaert en van Karel de Mallery uit de 'Evangelicae Historiae Imagines'. Hetzelfde geldt voor de 48 illustraties uit het *Leven van Christus* van P. Adam Schall (Pl. XX-XXI). Verder ervaren we dat nog in 1887 niet minder dan 111 houtsneden naar de burijngravures uit de 'Evangelicae Historiae Imaqines' op hout werden gebracht (Pl. XXII-XXIII).

'In tegenstelling met hetgeen wij nopens de Mogolschilderkunst mochten aanstippen, schijnen de Vlaamsche gravures slechts weinig invloed op de techniek van de Chineesche schilderkunst der XVIIe eeuw te hebben uitgeoefend', merkt P. Jennes bij dit alles aan. Gelukkig maar, voegen wij daar aan toe, want hoe belangwekkend het van religieus historisch standpunt ook moge voorkomen, dat Vlaamsche prenten een niet te onderschatten aandeel hebben gehad in de missiewerken van het Verre Oosten, toch zouden wij het diep betreurd hebben, indien zij, met hun typisch Westerschen inslag, ook maar een deel van een sekonde de Chineesche teeken- en schilderkunst van haar grootsch-traditioneelen weg hadden afgeleid.-

In Japan, wordt ons kond gedaan, kon reeds omstreeks 't jaar 1590 een schilderschool voor kristelijke kunst geopend warden daar, uit hoofde van de massabekeeringen rond die periode, de behoefte aan kristelijk georiënteerd schilder- en prentwerk er zeer groot geworden was. De jonge Japanners inspireerden er zich op 'prentjes die uit Rome kwamen', m.a.w. uit Antwerpen lángs de Eeuwige Stad. In den loop van ditzelfde jaar 1590 werd ook in Japan een exemplaar ingevoerd van Abraham Ortelius' *Theatrum Orbis Terrarum.*

Van de schilderijen- en prentenproduktie der Japansche kristelijke kunstakademie schijnt niet veel te zijn overgebleven uit hoofde van de Kristenvervolging, die in 1614 werd ingeluid en tijdens dewelke alle voorwerpen die van verre of dichtbij wat te stellen hadden met den katholieken eeredienst zoo grondig mogelijk vernield werden. Nadien voerde Japan een politiek van volstrekte afzondering, die ruim twee eeuwen aanhield. Doch later bleek dat, desondanks, niet alle sporen van het Japansch kristendom van het einde der XVIe en der aanvangende XVIIe eeuw waren teloor gegaan.

Zoo b.v. wordt onze aandacht gevestigd op een geakwarelleerde beeltenis van den H. Franciscus Xaverius, geïnspireerd door een kopersnede van Hieronymus Wiericx, en blijkt het, dat de vier prenten, welke, zooals we zagen, voorkomen in het album van den Chineeschen inkthandelaar Tsj'eng Ta-yo slechts kopieën zijn naar... kopieën, welke in de Japansche missieakademie naar de origineelen van Hieronymus en Antoon Wiericx, en van Crispyn van de Passe werden gegraveerd. Tevens wordt nog gewezen op een paar olieverfschilderingen (Pl. XXV-XXVI), die hoogstwaarschijnlijk eens temeer door prenten van Hieronymus Wiericx uit de *Evangelicae Historiae Imagines* werden geïnspireerd.

‘Wij gelooven nochtans niet, zegt Pater Jennes, dat de Japansche schilderschool van P. Nicolao [d.i. de Italiaansche zendeling, die de Japansche missieakademie leidde] en de nagevolgde Vlaamsche gravures een diepgaanden invloed op de toenmalige Japansche kunst zouden uitgeoefend hebben.’ Van esthetisch en kultuurhistorisch standpunt uit kunnen wij niet anders dan ons daarover eens temeer verheugen: de nobelste tradities van de Japansche kunst zouden, ook zonder dit, nog vroeg genoeg door den voor haar zoo verderfelijken worm der Europeesche kompositie- en uitdrukkingskoncepties worden aangevreten! Zoo b.v. zouden, in tegengesteld geval, wel nooit die toppunten

van wezenlijk Japansche sensibiliteitskunst zijn ontstaan: de beroemde Oekiyoye of kleurhoutsneden der Japanners, waarin de kunst van het geheele Oosten kulmineert om kort nadien te vervallen in een doodenslaap, waaruit zij vooralsnog niet is gewekt.

'Het was slechts anderhalve eeuw later [gerekend dus van 1614 ong.], dat de meesters der Ukiyo-e-school, doch vooral van de Nagasaki-e, een meer rechtstreekschen invloed ondergingen van de kunstwerken die de Hollanders naar hun nederzetting van Deshima meebrachten', schrijft P. Jennes, en, alhoewel hij het - substantiëel - daarmede bij het rechte eind heeft, begaat hij toch een spijtige fout tegen de historische kronologie. Die fout wordt in een speciale nota (153) betreffende de Oekiyo-ye-school volgenderwijze geaffirmeerd: 'Naam van de prent- en schilderschool, heet het daarin, welke [wij kursiveeren] *van de tweede helft der XVIII*e *eeuw*, het volksche leven (Ukiyo beteekent: vergankelijke wereld) trachtte weer te geven, enz.'

In tegenstelling daarmede weten we, dat Iwasa Matabei, de meester die haar bestaan inluidde, geboren werd in 1578 en overleed in 1650, - dat Moronoboe (1636-1714) kan beschouwd als de grondlegger van de Japansche houtsnijkunst als dusdanig en Masanoboe (ca. 1689-1768) de eerste was om den kleurendruk toe te passen, welke haar wezen in essentie bestemmen zou. De hoogbloei der Oekiyo-prentkunst strekt zich uit over het verloop der *gansche XVIII*e *eeuw* met meesters als, o.m. natuurlijk, Haronoboe (ca. 1725-1770), Shoensho (ca. 1726-1790), Oetamaro (1753-1806) en inzonderheid den onvolprezen Sharakoe (aktiviteit ca. 1780-1790). Van Westersche invloedsporen is bij deze kunstenaars, die slechts teekenaars voor de houtsnede waren en de ambachtelijke zijde aan geroutineerde vaklui overlieten, geen spraak. 'Slagschaduw' en 'grondige verandering in de perspektief' zijn slechts waar te nemen bij de meesters van den overgang, in het laatwerk van een genie als Hokoesai (1760-1849) en in het oeuvre van een Hiroshige (1797-1858). Pas in de XIXe eeuw komt het tot soms jammerlijke navolgingen van de Europeesche kompositieleer, boet de Oekiyo-prent er haar wezensechte zelfstandigheid bij in en houdt zij ten slotte op een typisch Oostersch en universeel esthetisch monument te zijn.

Onnauwkeurigheden van dien aard zijn niet veelvuldig in dit knap gedokumenteerd werk. Toch zondigt de auteur nogmaals tegen de kronologie waar hij beweert op p. 14, dat (in Europa) 'van het begin der XVIe eeuw af, de houtsnede op het gebied der boekversiering meer en meer verdrongen wordt door de burijngravure'. Wààr is daarentegen, dat in de eerste helft der XVIe eeuw de houtsnee-verluchting oppermachtig heerschte in het geïllustreerde boek, terwijl zij pas in de tweede helft, en dan nog stelselmatig, vervangen werd door de burijn- of kopergravure.

Doch, welbeschouwd, zijn dit maar luttele vlekken, die bij een eventueelen herdruk gemakkelijk kunnen uitgewischt worden. Want, desondanks, voor 't eigenlijk onderwerp gebaseerd op een uitgebreide, sterk gespecialiseerde en inzonderheid, voor leeken, quasi onbekende missie-literatuur, verdient het dokumentarisch element in Pater Jennes' zoo belangrijk geschrift een uitzonderlijk goede noot.

Een andere verdienste van dit werk is nog, dat het gesteld werd in een eenvoudigen, malschen stijl, wars van opzettelijke drukte of pedante geleerddoenerij. Wat het niet belet te zijn: een der gewichtigste en wetenschappelijk best verantwoorde bijdragen op het gebied der Vlaamsche prentkunst, waarmede deze mooie, maar nog weinig

bekende en gewaardeerde tak van onze nationale kunsthistorie deze laatste jaren werd verrijkt.

Wijzen wij er ten slotte nog op, dat Pater Jennes ook de aandacht vraagt voor een kopie der titelprent van Vesalius' *Vivae Imagines partium corporis humani* etc., een Plantijnsche uitgave, waarvan drukken uit 1566, 1568 (in het Nederlandsch) en 1572 zijn bekend. Deze titelprent werd gegraveerd door Pieter Huys naar Lambert van Noort. De oorspronkelijke koperplaat ervan wordt nog steeds bewaard in het huidige Museum Plantin-Moretus.

Op die Japansche kopie werd reeds gewezen door wijlen Dr. Maurits Sabbe (cf. 'De Gulden Passer', 1936, pp. 127-128). Zonder den titel op te geven van het Japansch werk, waarin zij voorkomt, zou dit werk echter, volgens Sabbe, omstreeks 1784 verschenen zijn. 'Hoogstwaarschijnlijk, zegt daarentegen P. Jennes, is [hier bedoeld] een exemplaar van het *Kaitai Shinsho* of Nieuw Boek over Anatomie, van Sugita Gempaku, uitgegeven te Yedo (Tokio) in 1774, en dat dezelfde titelprent heeft.'

FRANK VAN DEN WIJNGAERT.

Nog 't een en ander bij de 'refereinenbundel door Peeter Sterlinckx'

De studie over de Refereinenbundel van Peeter Sterlinckx in de laatste aflevering van 'De Gulden Passer'[(1)] heb ik met meer dan gewone belangstelling gelezen; zowel omdat ze iemand ter sprake bracht die in de geschiedenis van mijn geboortestad zijn rolletje heeft gespeeld, als omdat ze werd bijgedragen door lic. phil. A. Van Elslander, een van mijn zeer begaafde oud-studenten der jongste jaren.

Derhalve zij me veroorloofd aan zijn opstel het volgende toe te voegen:

1) De Refereinenbundel van Peeter Sterlinckx berust te Mechelen niet op het Stadsarchief, wel op de Stadsboekerij, die een van het archief onafhankelijke inrichting vormt, ofschoon zij in hetzelfde gebouw - het merkwaardige oude Schepenhuis bij de Grote Markt - is ondergebracht en van ouds toevertrouwd aan de stedelijke archivaris-bibliothecaris. Die vereniging in éne hand van beide depots viel niet altijd in het voordeel van de Boekerij uit! Meer dan een archivaris van Mechelen beperkte zijn warme belangstelling haast uitsluitend tot de vroegereeuwse bundels en oorkonden. Desniettemin werd er werk gemaakt van 't samenstellen van een 'Mechelse Bibliotheek' onder de voorhanden boeken: vandaar het klaarmaken van de kataloog 'Bibliothèque malinoise'[(2)] door wijlen archivaris-bibliothecaris V. Hermans, die de bundel van Peeter Sterlinckx natuurlijk opgeeft en wel op zijn eerste bladzijde[(3)]. Zijn onmiddellijke opvolger H. Dierickx publiceerde daarom ook afzonderlijke jaarverslagen over de toestand van het archief en de boekerij, deze laatste bedoeld als aanvullingen op de 'Catalogue méthodique de la Bibliothèque de Malines... par V. Hermans'.[(4)]

2) De wakkere opperbibliothecaris der stad Antwerpen, mijn goede vriend Lode Baekelmans, heeft er niet tegen opgezien voor zijn Boekerij het bundeltje van Mechelen te doen fotograferen van de eerste tot de laatste bladzijde en de afdrukken te vergaren in een stemmig bandje. Aldus is de Antwerpse Stadsbibliotheek sedert 1938 in 't bezit gekomen van een nauwkeurig namaakexemplaar van het Mechelse druksel, dat er het nummer B. 87.829 draagt.

3) Lic. Van Elslander verwijst terdege naar de keuze van zeven liederen, welke Dr P. Tack, eertijds leraar in de germaanse talen aan het Koninklijk Atheneum te Mechelen, uit de bundel van Sterlinckx publiceerde in 'Mélanges Paul Frédéricq'

(1) Nieuwe Reeks, 21e jaargang, nrs 1-2; blz. 89-101.
(2) In *Bulletin du Cercle archéologique, littéraire et artistique de Malines*, jaar 1902-1903-1904.
(3) *Bulletin 1902*, blz. 187.
(4) Mechelen, 1881 (X + 533 blzz., met 4836 nummers).

(Brussel, 1904). Het mocht gezeid, zonder blijk te geven van onwelwillende kritiek, dat de bloemlezer de gedichten niet overal met de vereiste nauwgezetheid overnam; vooral in de interpunctie bezondigde hij zich aan slordigheid.

4) In zijn bibliografische opgaven en zelfs in zijn artiekel vermeldt de heer

Van Elslander de beschrijving van de Mechelse Stadsboekerij, door Leo Voordecker (V. de la Montagne) bezorgd voor het Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen[5]. Deze aanduiding, die Leo Voordecker doet voorkomen als een pseudoniem van Victor de la Montagne, heeft hij wel is waar overgenomen van Dr P. Tack in diens hierboven vermelde bijdrage, doch ze is misleidend! Ik weet het uit de eigen mond van de la Montagne, die ik in de jaren vóór 1914 te Mechelen te vriend heb mogen hebben. Ik heb hem persoonlijk eens op die voorstelling van Tack gewezen en hoorde dan de dichterbibliograaf verontwaardigd zeggen: 'Voilà comment on écrit l'histoire!'. Men vraagt zich nog tevergeefs af wat de aanleiding tot deze verwarring bij Dr Tack kan hebben gegeven. Ik heb ook de heer Leo Voordecker gekend: hij was toentertijde een jonge Mechelse rechtsgeleerde, in dienst bij het ministerie van Justitie te Brussel, alwaar Victor de la Montagne als directeur fungeerde. Naar mijn weten heeft de heer Voordecker zich nadien niet meer met het boekwezen ingelaten; des te uitdrukkelijker mag erkend dat zijn stuk in het Tijdschrift, als zijn enige bijdrage op 't gebied der bibliografie, alleszins degelijk is uitgevallen.

5) Levensbizonderheden van Pieter Sterlinckx bleven steeds schaars bekend. Het loont zich derhalve aan te stippen dat zijn naam voorkomt - en wel als Pieter sterlinckx of Peeter steerlincx - in aantekeningen op rekeningen (in mijn bezit) van de H. Geesttafel van Sint-Romboutsparochie te Mechelen, overgelegd door haar rentmeester voor de jaren 1575, 1577 en 1578, doch eerst in October en November 1582 alle gekeurd, met een vertraging, die ogenschijnlijk te wijten was aan de troebele tijden.

Men kan nagaan dat in geen geval vóór de naam van Sterlinckx de aanduiding *Mr* ontbreekt; men vergat dus geen eens zijn titel, die men te Mechelen in de 16e eeuw regelmatig aan de onderwijzers verleent[6].

Anderzijds ziet men hem verschijnen bij de keuring van rekeningen, die eertijds en weer later aan het onderzoek werden onderworpen van één burgemeester, twee schepenen en de secretaris der stad, naast de armmeesters en een vertegenwoordiger van de geestelijkheid der parochie. Dat deze laatste is uitgeschakeld in de antipaapse tijd te Mechelen van 1578-1585, zal wel niemand verwonderen; maar ook de bedoelde armmeesters bleven er weg in 1582, blijkbaar omdat het mannen van de oude stempel en van het oude geloof waren. In hun plaats treedt dan meester Sterlinckx te dezer gelegenheid op en dat wil wel wat zeggen! Het wil zeggen dat hij ongetwijfeld in de toenmalige stede een personage van gewicht was, niet misplaatst nevens burgemeester en wethouders en zich verheugend in groot vertrouwen. Immers, de nota in de rekening van 1575 vermeldt zo waar dat hij werd 'gecom*m*itteert by de Supe*r*intendenten van *den* gemeyn armen' voor 't overhoren van de uitgaven en inkomsten der gezegde H. Geesttafel.

Interessanter luidt eindelijk toch dat de aantekening in die rekening hem voorstelt als 'mr Peeter steerlincx Greffier', gelijk die bij de rekening van anno 1578 als 'mr Pieter sterlincx als Greffier gecom*m*iteert', omdat daarin duidelijk wordt dat hij gedurende zijn verblijf te Mechelen er als stedelijk griffier werkzaam is geweest.

ROBERT FONCKE.

(5) Jaargang I, 1903, blz. 269 en vlgg.

(6) Zie o.a.: ROBERT FONCKE: *Losse Blaadjes* (Mechelen, 1929), blz. 23 en vlgg.

Libri pretiosi

IV.
Miraculeuze kopiistenhand.

Het zonderling feit, wel geschikt om den volksgeest te beroeren en zelfs op hol te brengen, dat een lijk, jarenlang begraven, gaaf en ongeschonden werd aangetroffen, verscheen aan 't volk als 'n onbetwistbaar bewijs van heiligheid, zelfs waar het 'n gebalsemd lichaam gold. Hiertegenover staan we nu critischer gestemd en juister ingelicht[1]. Toch zijn verhalen van dien aard nog talrijk in omloop: aanhalingen daaromtrent komen hier echter niet te pas.

Het gebeurde ook wel eens, dat dit ongeschonden bewaard blijven slechts gedeeltelijk werd verwezenlijkt en alleen dat orgaan gold, door den afgestorvene tot Gods glorie benuttigd en daarom op goddelijke wijze verheerlijkt. Dit gold meer dan eens de welsprekende tong van een H. Belijder[2], maar dat deze miraculeuze gunst ook aan de schrijvershand van 'n vromen en vlijtigen monnik verleend werd, ter verheerlijking *post mortem* van zijn waardevol kopiistenwerk, is waarschijnlijk een unicum. Dit werd door 'n Cisterciënsermonnik uit de 13e eeuw in zijn toen veelgelezen en nu vergeten *Dialogus Miraculorum* opgeteekend en wordt hier onverkort en onvertaald overgenomen, tot stichting van den modernen lezer en boekenvriend.

XLVII. *De manu scriptoris in Arinsburgh*[3].

In Arinsburgh, monasterio ordinis Praemonstratensis, sicut audivi a quodam sacerdote ejusdem congregationis, scriptor quidam erat Richardus nomine, Anglicus natione. Hic plurimos libros in eodem coenobio manu propria conscripserat, mercedem sui laboris praestolans in coelis. Hic cum fuisset defunctus, et in loco notabili sepultus, post viginti annos tumba ejus aperta, manus ejus dextera tam integra et tam vivida est reperta, ac si recenter de corpore animato fuisset praecisa. Reliqua caro in pulverem redacta fuit. In testimonium tanti miraculi manus eadem usque hodie in monasterio reservatur. Bene erat manus hujus scriptoris pennata, id est opus ejus caritate informatum. NOVICIUS: Satis Deus ostendit in instrumento, quanta fuerit merces laboris in coelo[4].

(1) 'Tout le monde sait de nos jours à quoi s'en tenir sur ce signe miraculeux': zoo schreef de hooggeprezen *praeses* der Bollandisten, Pater H. DELEHAYE, in de *Analecta Bollandiana,* XXXIX (1921), bl. 160. - Cf. P. SAINTYVES, *De l'incorruption des corps saints,* in de *Bull. et Mém. de la Société d'Anthropologie de Paris,* 1923, bl. 83-99.

(2) Cf. o.a. GREGORIUS TURONENSIS, *De Gloria Confessorum,* 102, III, bl. 104-107.

(3) 'Intelligit auctor, ut puto, coenobium Arnsburg, prope urbem Rinteln situm'. Noot van den uitgever.

(4) CAESARII HEISTERBACENSIS *Dialogus Miraculorum,* ed. J. STRANGE, II, bl. 354. Keulen, Bonn, Brussel, 1851.

V.
Achter de tralies

In zijn boeiende *Schetsen uit de Middeleeuwen* heeft een Noordnederlandsch mediaevist een treffend beeld opgehangen van de 'librye', in 1448 aan de Sint-Jacobskerk te Utrecht toegevoegd. Hij leidt er den lezer rond en wijst hem den weg in de kerk.

'Als ge die andere deur binnentreedt, dan bevindt gij u in een vertrek met een laag houten gewelf. Banken met smalle tafels daarvoor vullen het geheel. Op de tafels liggen rijen boeken, met 'vertinde veteren' vastgesloten aan ijzeren 'reyen', die over de tafels loopen. Gij meent in de school te zijn, doch gij vergist u: het is de 'lyberye', die van 1448 dagteekent...[(1)].

De voorzorgsmaatregel, hier toegepast, en waarover we later wel eens *ex professo* zullen handelen, werd vroeger ook in de kerk zelf aangewend om de aldaar geplaatste of tentoongestelde boeken voor alle hebzucht te vrijwaren. Reeds in 1277 vermaakte een kanunnik aan het Utrechtsche kapittel zijn exemplaar der Decretalen, om het ten dienste van allen die zijn jaargetijde bijwoonden, aan een keten in het koor der kapittelkerk neer te leggen. Op dezelfde wijze begiftigde in 1401 Radulphus de Rivo, voortzetter der kroniek van Hocsem, de kerk van Breda, zijn geboorteplaats[(2)].

Er bestond echter nog een ander middel ter bescherming van kostbare geschriften, waarvan hier 'n treffend voorbeeld zal aangehaald worden.

Te Luik werd het in de hoofdkerk tentoongestelde boek in eene nis van een der pijlers - 'en un des pylers del engliese de Liège' - neergelegd, met tralies voorzien. Zoo geschiedde het in de aloude kathedraal, den H. Lambertus toegewijd, waar de Luiksche kroniekschrijver Jean d'Outremeuse den tekst kwam afschrijven van de *Paix des Douze,* den 13^{en} Mei 1335 gesloten, waarbij het eeuwenoude geschil tusschen de machtige Awans en Waroux geslecht werd.

Dit tentoonstellen van politieke bescheiden moet ons niet al te zeer verwonderen. Toen de stad Utrecht een nieuwe crimineele keure in 1456 had aanvaard, werd er besloten, een der drie exemplaren te deponeeren 'in der kercken tot Buerkerc, omdat alle borgeren ende ondersaten off die der

(1) Cf. S. MULLER, *Schetsen uit de Middeleeuwen,* bl. 224. Amsterdam, 1900. - Zoo'n bibliotheek met geveterde boeken kan men nu nog te Zutphen ter plaatse bezichtigen, of photographisch in de *Annales de l'Académie roy. d'archéologie de Belgique,* LIII (1901), bl. 398 en, als titelplaat, in de mooie dissertatie van K. MEINSMA, *Middeleeuwsche Bibliotheken.* Amsterdam, 1902.

(2) S. MULLER, *loc. cit.* - 'Item, idem decanus legavit ecclesie de Breda Summam suam Confessorum, cui voluit et vult alligari collectorium Rationalis divinorum, et in choro ejusdem ecclesie incathenari'. C. DE BORMAN, *Le testament de Radulphe de Rivo,* in het *Bull. du Bibliophile belge,* XVIII (1862), bl. 274.

behoeven dat sien ende overlesen mogen, om een ygelic hem dairna te rechten'[3].

Hier zou een knibbelaar kunnen opwerpen: Alles goed en wel, wanneer de bewuste tekst op één blad geschreven stond; maar wat aangevangen, als de tekst, achter de tralies geborgen, uit meerdere bladen bestond? Hoe heeft Jean d'Outremeuse de *Paix des Douze* van achter de tralies kunnen afschrijven, wanneer men bedenkt, dat de tekst er van tien bladen in het handschrift van zijn *Myreur des Histors* en 34 bladzijden in de moderne uitgave van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis beslaat? Was er misschien tusschen de tralies 'n voldoende opening, om het omkeeren der bladen toe te laten? Maar dan was het bewaarde geschrift niet voldoende beschermd tegen 'n kwaadwillige hand, welke het achter de tralies trachtte te beschadigen. En dat dit gebeurde, blijkt uit een ordonnantie van bisschop Jan van Heinsberg, den 20^{en} October 1424 uitgevaardigd. Daar lezen we, artikel 32:

Item, statuons et ordonons que ne soit nus ne nulle, de queilconque estat qui soit, qui vache entour les trailhez auz livrez et ordonnancez et pillier, pour cancelleir, copier, raseir, tailhier, brisier ne faire violence quelconque, sur perdre le destre poigne se attenus est; et s'il fait pis futilz, qu'il soit attains de son honeur, voir lefait bien proveit[4].

Uit dezen tekst blijkt, dat zelfs het afschrijven verboden was. Of dit verbod reeds vroeger, ten tijde van Jean d'Outremeuse, bestond, en of de bedreiging van 't vuist afkappen het gewenschte doel heeft bereikt, weten we niet en is ook van ondergeschikt belang. Voor ons kwam het er op aan, de aandacht van den lezer op de 'traillez auz livrez et ordonancez en pillier' van de Luiksche kathedraal te vestigen.

Nu nog vindt men, in openbare bibliotheken, boeken achter de tralies geplaatst, minder echter om hunne kostbaarheid dan om hunnen gewaagden inhoud, op zedelijk of theologisch gebied[5].

VI
Jaardienst voor een kostbaar boek.

Een van de beroemdste Parijzer bibliotheken was ongetwijfeld die van de Sint-Victorsabdij, vroeger meer dan eens beschreven, zooals blijkt uit enkele veelzeggende uittreksels, door P. Lacroix aangehaald in een historische

(3) S. MULLER, *loc. cit.* - Voor Luik, zie J.J. RAIKEM en M.L. POLAIN, *Coutumes du pays de Liège,* I, bl. 528, Brussel, 1870. JEAN D'OUTREMEUSE, *Geste de Liège,* uitgg. door A. BORGNET en ST. BORMANS, VI, bl. 546. Brussel, 1880.

(4) *Recueil des Ordonnances de la principauté de Liège,* I, bl. 556. (Uitgg. door ST. BORMANS).

(5) Cf., de belangwekkende en rijk gedocumenteerde studie van G. APOLLINAIRE, F. FLEURET en L. PERCEAU, *L'Enfer de la Bibliothèque Nationale.* Parijs, 1900.

schets, als inleiding tot zijn gecommenteerde uitgave van den humoristischen cataloog der zoogenaamde abdijbibliotheek, door Rabelais opgesteld[1].

Lebeuf, in zijn geschiedenis van Parijs, schreef o.m. 't volgende: ‘Cette bibliothèque fut pourvue, par les soins de l'abbé Jean Nicolaï, d'un gros volume des Epîtres de saint Jérôme, imprimé l'an 1470, que lui donnèrent Pierre Schöfer et Conrad Henlif, imprimeurs, moyennant douze écus d'or, et en considération du bon marché, on convint de célébrer leur anniversaire en cette église et celui de Jean Fust, aussi imprimeur’[2].

In het *Obituarium* der abdij staat deze stichting volgenderwijs vermeld:

‘III Calendas Novembris. - Anniversarium honorabilium virorum Petri Scofer et Conradi Henlif ac Joannis Fust, civium de Moguntia, impressorum librorum, qui dederunt nobis Epistolas beati Hieronymi, impressas in pergameno, excepta tamen summa 12 scutorum auri quam receperunt per manus domini Joannis Nicolaï, abbatis hujus ecclesiae’.

Ook in het *Necrologium* der abdij, nu nog te Parijs in de overrijke *Bibliothèque Nationale* bewaard, staat hetzelfde eenigszins breedvoeriger aangehaald:

‘III Kal. Novembris. - Anniversarium honorabilium virorum Petri Scofer et Conradi Henlif ac Johannis Fust, civium de Moguntia, impressorum librorum, nec non uxorum illorum, parentum, amicorum et benefactorum eorumdem. Qui Petrus et Conrardus dederunt nobis Epistolas beati Hieronimi, impressas in pergameno, excepta tamen summa duodecim scutorum auri, quam praefati impressores receperunt per manus domini Johannis, abbatis hujus ecclesiae’[3].

Deze haast gelijkluidende teksten worden beide hier, onder de rubriek der *Libri pretiosi,* afgedrukt, wijl ook uit hunne onverkorte herhaling blijkt, welk overgroot belang aan 't bezit van een waardevol boek werd gehecht. Om het te verkrijgen werd *in casu* niet alleen de som van twaalf gouden schilden uitbetaald, maar werd er nog een plechtig jaargetijde voor de drukkers-verkoopers en hunne maagschap gesticht, wijl zij zich zoo inschikkelijk en edelmoedig getoond hadden.

Hoe gezocht destijds de brievenverzameling van den H. Hieronymus was, zal nog uit het volgende blijken.

(1) *Catalogue de la bibliothèque de l'abbaye de Saint-Victor au seizième siècle, rédigé par* François RABELAIS, *commenté par le BIBLIOPHILE* JACOB, *et suivi d'un essai sur les bibliothèques imaginaires par* G. BRUNET. Parijs, 1862.

(2) Abbé LEBEUF, *Histoire de la ville et de tout le diocèse de Paris,* II, bl. 552. Parijs, 1754.

(3) P. LACROIX *(bibliophile* JACOB), *op. cit,* bl. 18 en 23. - Dezelfde verdienstelijke bibliograaf had reeds een *Traité des plus belles bibliothèques publiques et particulières* (Parijs, 1844) in het licht gegeven.

VII
Zeldzame boeken in leen en ruil gevraagd.

Enea Silvio Piccolomini, die later den pauselijken stoel onder den naam van Pius II zou bestijgen, schreef in 1444 aan den kasteelheer van Hohen-Hewen in Zwitserland, om hem enkele werken in bruikleen te vragen. Zijn brief schijnt wel 't aanhalen overwaard:

'Rettulit mihi vir mitis et mihi amicissimus, immo alter ego, Michahel Pfullendorfius, te pluribus libris habundare, quorum nomina etiam mihi prescripsit. Inter illos nonnulli sunt, quos visere cupio... Est enim apud te *Ovidius de tristibus, de arte amandi* et *amoris remedio, Terentius* quoque comicus et *Jeronimus in epistolis,* quos tam expeto relegere quam nunc pascalem adesse diem ut, piscibus atque oleribus et oleo semotis, vesci carnibus possim. Quod desiderium si tua benignitas implerit, magno me tibi nexu retinebis obnoxium. Erubesco, dum sic scribo, namque cum nulla inter nos usura precesserit nullaque notio, temerarium quoddammodo videtur me beneficium ex te petere'.

Opdat deze vraag naar die kostbare boeken, welke de bezitter ongaarne in bruikleen zou afstaan, ingewilligd werd, heeft de schrijver hem 'n ruildienst voorgesteld.

'Quoniam mihi etiam libri sunt, quorum te potero, cum voles, participem facere, et sic vicissim tu meis uteris opusculis et ego perfruar tuis...'[(1)].

Uit het voorgaande blijkt niet alleen, dat de toekomstige paus meer van boeken dan van vasten hield, maar ook, hoe zeldzaam, en kostbaar dus, de boeken toentertijd nog waren omtrent het tijdstip, dat de boekdrukkunst zou opdagen en aan de menschheid de grootste weldaad zou brengen na 't ontstaan van het Christendom: 'a blessing than which only one richer had even been bestowed - the introduction of Christianity'[(2)].

VIII
Uit het 'journaal' van Const. Huygens, Jr.

De oudste zoon en homoniem van den vermaarden Constantijn Huygens, heer van Zuylichem, polygloot, dichter, staatsman en bibliophile[(1)], heeft van zijn talrijke diplomatieke en andere reizen 'n gedetailleerd 'Journaal'

(1) P. LEHMANN, *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz,* I: Die Bistümer Konstanz und Chur, bl. 176. München, 1918.
(2) W. BLADES, *The life and typography of W. Caxton,* I, bl. 61. Londen, 1861.
(1) Dit blijkt uit den *Catalogus librorum* of veilingskataloog van zijn bibliotheek, 't jaar na zijn dood opgesteld, en in 't begin onzer eeuw, naar het eenig exemplaar, in het Museum Meermanno-Westreenianum bewaard, door W.P. van Stockum op honderd exemplaren heruitgegeven. Cf. *Catalogus der bibliotheek van Constantijn Huygens, verkocht op de groote zaal van het hof te 's-Gravenhage,* 1688. 's-Gravenhage, 1903.

of dagboek gehouden, dat gelukkigerwijs bewaard bleef en door een Noordnederlandsch genootschap in zijn geheel werd uitgegeven[2].

Ontelbaar zijn er de bladzijden, van alle belang ontbloot, meestal met onbeduidende en soms ergerlijke details gevuld. Hier past het dan ook, de schaarsche korrels onder 't overvloedig korenkaf uit te halen, zooals ik het elders ten dienste der kunsthistorici heb gedaan[3], terwijl ik hieronder het weinige mededeel, dat eenig bibliographisch belang oplevert.

a) *Over de verdwenen kloosterbibliotheek van Gembloers*[4].

14 Juli 1691. Voormiddagh was een van de monnicken van Gembloers bij mij over een sauvegarde; seyde dat de abdije in tijdt van Charlemagne gefondeert was door een Prince d'Austrasie... Dat sij een considerable bibliotheeck gehadt hadden, daer fraeye manuscripten, etc. in waeren, maer door den brandt over 13 jaer verloren hadden. Dat de Jesuiten haer bibliotheeck schrickelijck gepilleerd hadden[5].

b) *Over de bibliotheek van Isaak Vossius, te Londen, en zijn zonderlinge 'bibliomanie'*[6].

25 December 1688. Tegen den avond gingh (te Londen) Vossius besoecken, die in sijn bibliotheecq vondt, daer hij noch sekere kleyne camertjens aen gemaeckt hadde; vondt hem vrij verouwelyckt, en klaeghde over de

(2) *Journaal van Constantijn Huygens, den zoon,* in de *Werken uitgg. door het Historisch Genootschap te Utrecht*, 1876-1881.

(3) Cf. J. GESSLER, *Le* '*Journaal*' *de C. Huygens le Jeune,* in de *Revue belge d'arch. et d'hist. de l'Art,* III (1933), bl. 97 ss.

(4) Terloops wordt over het *scriptorium* en de kloosterbibliotheek van Gembloers gehandeld, met verwijzing naar de geraadpleegde werken, naar aanleiding van een *Gemblacensis*, nu *Bruxellensis* 5369, door F. PEETERS, *Les* '*Fastes*' *d'Ovide. Histoire du texte,* bl. 272 vlg. Brussel, 1939.

(5) *Journaal van C. Huygens* I, bl. 459. - Deze tekst werd door mij medegedeeld aan den heer F. Peeters en door hem aangehaald in zijn reeds vermelde studie over *Les* '*Fastes*' *d'Ovide*, bl. 282.

(6) Enkele woorden ter opheldering. GEERT-JAN VOSSIUS (1577-1649), die o.a. te Leiden en te Amsterdam doceerde, was even vruchtbaar vader als schrijver, waarbij Grotius zich afvroeg: 'scriberetne accuratius, au gigneret felicius?' Van zijn tien kinderen zou hem maar één overleven (Dionysius stierf op 30-jarigen leeftijd, waarbij Vondel aan diens vader zijn beroemde 'Vertroostinghe' richtte: 'Wat treurt ge, hooggeleerde Vos'...). Die overlevende was de hier bedoelde ISAAC VOSSIUS, aan wien Vondel een troostzang bij 't overlijden van zijn vader, Geeraert Vossius, richtte. Cf. *De volledige werken van Joost van den Vondel,* door H.C. DIFEREE, I, bl. 307; II, bl. 53. Amsterdam, 1910.
Isaac (1618-1689) weigerde den leerstoel te Amsterdam, hem na zijns vaders afsterven aangeboden; hij begaf zich naar Zweden en vertoefde er tot in 1670 aan het hof van koningin Christina; dan vestigde hij zich te Londen, waar hij de gunst van Karel II genoot en zijn voornaamste werken schreef, o.a. *De poematum cantu et viribus rhythmi* en *De sibyllinis aliisque oraculis* (Oxford, 1673 en 1679).

weynigh beleeftheid ende nijdicheit vanden Engelschen, daermede, soo hij seyde, weynigh conversatie mede hadde[7].

24 Augustus 1690. Smergens waeren bij mij Lier, Sylvius,... Lier seyde, dat Vossius syns ooms bibliotheek aenden staten van Holland verkocht hadde, de helft in geldt ende de helft in obligatien te betalen, dat daerover seer blyde was.

27 Maart 1692 (in Den Haag). Smergens was de Raetsheer Vossius bij mij, zijnde in proces met de curateurs vande Academie, over het leveren of niet leveren van sijns ooms bibliotheeck, daerin Gronovius van Leyden sijn groote partije ende vijand was[8].

4 December 1690. Vossius seyde, dat als sijn oom boecken deed verkoopen in auctien, hij die met groote tytelen inden catalogus opschickte, ende dat eens, bii een tractaatje van weynigh importantie, ghestelt hadde, dat daerin mathematice gedemonstreert wierd, dat de Paus van Roomen den Antichrist was; dat het daerop in de 30 gl. gegolden hadde, hoewel geen 30 st. waerdt was[9].

IX

Een bovennatuurlijk evangelieboek uit de 6e eeuw.

De Engelsche kroniekschrijver Giraldus Cambrensis, eigenlijk Giraldus de Barri, die omstreeks 1185 zijne *Topographia Hibernica* opstelde, handelt er breedvoerig over de wonderdaden van de H. Brigitta van Kildar, de grootste thaumaturge van Ierland. Zoo komt hij er toe, in een afzonderlijk hoofdstuk te spreken *de libro miraculose conscripto*, waarvan uitdrukkelijk getuigd wordt dat, mocht iemand het, zooals de schrijver zelf, aandachtig en eerbiedig beschouwen, hij ook tot de overtuiging zou geraken, dat het kostbare boek eerder aan engelen- dan aan menschenhand was toe te schrijven *(ut vere haec omnia potius angelica quam humana diligentia jam asseveraveris esse composita)*.

In den aanhef van dit hoofdstuk beschrijft hij het mirakuleus boek, ten tijde en door tusschenkomst van Ierlands machtigste wonderdoenster ont-

(7) *Journaal van C. Huygens,* I, bl. 47. - Den 21en Februari van 't volgend jaar vernam hij, 'dat Vossius doot was, ende te Londen gestorven, onder treckingen ende convulsien'. *Ibidem,* I, bl. 85.

(8) *Journaal,* I, bl. 322 en II, bl. 34. - 'Na zijn overlijden werd van zijn erven, Gerard-Jan en Aafje Vossius, de geheele collectie handschriften en boeken door de Staten van Holland voor 33.000 g. gekocht ten behoeve der Leidsche academische bibliotheek, waar de "Vossiani" als een beroemde afzonderlijke afdeeling bewaard worden.' Zoo verhaalt DE VRIES in zijn levensschets van Isaac Vossius in het *Nieuw Nederlandsch Biographisch Woordenboek*, onder redactie van P.C. MOLHUYSEN en P.J. BLOK, I, kol. 1519-1525. Leiden, 1911.

(9) *Journaal* I, bl. 369.

staan, wat tekst en illustratie betreft[1]. Het is een evangelieboek, waarvan de tekst met de *Vulgata* van den H. Hieronymus overeenstemt. Als illustratie worden er niet alleen Christus in zijn glorie, maar ook de vier Evangelisten afgebeeld, in hunne mystieke voorstelling, waaronder ook de arend, in dit tijdschrift druk besproken, alsook meer andere haast ontelbare miniaturen. De oorspronkelijke tekst luidt aldus:

> Inter universa Kildariae miracula, nihil mihi miraculosius occurrit quam liber ille mirandus, tempore virginis, ut aiunt, angelo dictante conscriptus. Continet hic liber quatuor Evangeliorum juxta Ieronimum concordantiam: ubi quot paginae, fere tot figurae diversae variisque coloribus distinctissimae. Hic Majestatis vultum videas divinitus impressum; hinc mysticas Evangelistarum formas, nunc senas, nunc quaternas, nunc binas ales habentes; hinc aquilam, inde vitulum, hinc hominis faciem, inde leonis, aliasque figuras fere infinitas.

Aan 't slot van dit hoofdstuk drukt de schrijver zijn verrukking uit over deze wonderschoone parelen der vroegste Iersche illumineerkunst, welke hij meer dan zes eeuwen later mocht bewonderen, frisch en ‘herrlich wie am ersten Tag’ (Goethe).

> Haec equidem quanto frequentius et diligentius intueor, semper quasi novis obstupeo, semper magis ac magis admiranda conspicio.

Hoe is nu dat wonderlijk boek ontstaan? Hieraan wordt het volgend hoofdstuk der *Topographia Hibernica* gewijd, hier in het kort saamgevat en daarna voor den belanghebbende haast onverminkt overgenomen.

's Nachts, alvorens het grootsch werk aan te vatten, zag de *scriba* in droom een engel die hem het model toonde der eerste miniatuur, om het boek op te luisteren, en hem vroeg, of hij zich daartoe bekwaam achtte. Op 't ontkennend antwoord van den verbluften meester, raadde de engel hem aan, de H. Brigitta te smeeken om voor hem te bidden, opdat, door hare almachtige tusschenkomst, de Heer hem de noodige bekwaamheid zou verleenen om het hemelsch model kunstig na te bootsen. Dit alles geschiedde, en hetzelfde visioen herhaalde zich den volgenden nacht, met hetzelfde gevolg voor de andere miniaturen. Zoo ontstond een ongeëvenaard en kostbaar meesterwerk, onder drievoudige medewerking van een engel, eene heilige en een sterveling. Het oorspronkelijk relaas van dit wonder luidt als volgt.

De libri compositione.

> Nocte prima, cujus mane librum scriptor inchoaturus fuerat, astitit ei angelus in somniis, figuram quandam tabulae quam manu praeferebat impressam ei ostendens, et dicens: Putasne hanc figuram in prima libri quem scripturus es

(1) De H. Brigitta werd in 't midden der 5e eeuw geboren en overleed omtrent 523. Daarom hebben wij het wonderboek, om niet al te hoog op te klimmen, in de 6e eeuw geplaatst.

> pagina possis imprimere? Cui scriptor, de tantae subtilitatis arte, de tam ignotae et insusitatae rei diffidens notitia, respondit; Nequaquam. Cui angelus: In crastino die dic dominae tuae, ut ipsa pro te orationes fundat ad Dominum, quatinus ad acutius intuendum et subtilius intelligendum tibi tam mentis quam corporis oculos aperiat, et ad recte protrahendum manus dirigat. Quo facto, nocte sequente iterum affuit angelus, eandem figuram aliasque multas ei praesentans. Quas omnes, divina opitulante gratia, statim advertens et memoriae fideliter commendans, libro suo locis compententibus ad unguem scriptor impressit. Sic igitur angelo praesentante, Brigida orante, scriptore imitante, liber est ille conscriptus(2).

Zoo verhaalde Giraldus Cambrensis in de 12e eeuw. Het leek me de moeite waard, zijn wonderverhaal hier, eenigszins verkort, voor de lezers van den *Gulden Passer* af te drukken.

J. Gessler.

(2) GIRALDI CAMBRENSIS *Topographia Hibernica,* edid. J.F. DIMOCK, bl. 123-124. London, 1867.

Vereeniging der Antwerpsche Bibliophielen

Verslag over de werkzaamheden der vereeniging gedurende het jaar 1942-1943

Tegen het verslag over de werkzaamheden der Vereeniging gedurende de jaren 1941 en 1942, gepubliceerd in *De Gulden Passer* 20 (1942) 315-320, werd door geen enkel lid eenig bezwaar ingebracht: het wordt derhalve als goedgekeurd en aanvaard beschouwd.

Ook dit jaar laten de omstandigheden niet toe een Algemeene Statutaire Vergadering te houden, en moet dus het onderhavig verslag langs *De Gulden Passer* om aan het oordeel der leden onderworpen worden.

De Vereeniging mocht zich, sedert de publicatie van het vorige jaarverslag, in de toetreding van 56 nieuwe leden verheugen; het *ledental* bedraagt thans 271. Als bijlage bij dit verslag worden, ter aanvulling van de vroeger gepubliceerde lijsten, de namen der inmiddels toegetreden personen medegedeeld.

Twee leden zijn de Vereeniging ontvallen: in Maart 1943 de Heer J. Acke, drukker-uitgever te Brussel, en op 4 Juli 1943 de bekende maecenas en bibliophiel, de Heer Graaf Oswald Moretus Plantin de Bouchout. Twee leden namen ontslag.

Door de N.V. De Nederlandsche Boekhandel, uitgeefster van onze publicaties, werd opnieuw de aandacht gevestigd op de Vereeniging door het verspreiden van een klein maar verzorgd *prospectus*.

De 20ste jaargang (1942) van *De Gulden Passer* groeide uit tot een boekdeel van 338 bladzijden, met 16 platen binnen en 37 platen buiten den tekst.

Van verschillende zijden mochten wij woorden van waardeering vernemen voor de nieuwe rubrieken in ons tijdschrift. De *Bibliographische Kroniek* blijkt veel diensten te bewijzen, al is het in de huidige omstandigheden onmogelijk ook maar het belangrijkste te vermelden van wat op het gebied van de bibliographie en van de geschiedenis van het boek in de onderscheiden landen verschijnt. De lijsten die wij thans publiceeren zijn dus noodgedwongen onvolledig en voorloopig. De bruikbaarheid van deze Kroniek hopen wij in de toekomst te verhoogen door aan te duiden welke werken aanwezig zijn niet alleen in het Museum Plantin-Moretus en in de Stadsbibliotheek te Antwerpen (zooals tot nog toe geschiedde), maar ook in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel en in de Universiteitsbibliotheek te Gent. - Veel bijval oogstte verder de nieuwe rubriek *Libri Pretiosi*, ingeleid door Prof. Dr J. Gessler, - tot nog toe ook de eenige samensteller er van. Wij hopen weldra op de medewerking van andere leden te mogen rekenen voor het verzamelen van deze eigenaardige documenten-reeks over merkwaardige boeken, boekenverzamelingen en boekbezitters.

Hoeveel belangstelling de artikels in ons tijdschrift wekten, bleek wel uit de levendige discussies tusschen sommige onzer geleerde medewerkers ontstaan naar aanleiding van bijdragen als ‘De Aren van die vier Evangelisten’ en het ‘Vernasatura’-probleem. Even verheugend was het feit dat wij in 1942-1943 een aantal nieuwe medewerkers aan *De Gulden Passer* mochten begroeten: wij noemen E.P.M. Dijkmans S.J., E.P. Dom Eligius Dekker O.S.B., Dr M. Grijpdonck, Dr F. Remy, Drs J.L. Broeckx, Hervé Stalpaert en Drs A. van Elslander.

Een schaduwzijde was de papierschaarschte: de hoedanigheid van het papier werd hoe langer hoe slechter - jammer, vooral waar het een tijdschrift geldt, bestemd voor veeleischende en verwende bibliophielen! - en de redactie kreeg verbod een vastgesteld aantal bladzijden per jaargang te overschrijden. Hoop op verbetering is er niet: maar wij prijzen ons reeds gelukkig de leden te kunnen verzekeren dat *De Gulden Passer* in 1944 zal blijven verschijnen.

Een grooten steun - zoowel moreel als materieel - bracht ons ook dit jaar de *Universitaire Stichting van België*, die opnieuw een toelage van 5.000 frs toekende.

De *Reeks der Uitgaven van de Vereeniging* werd in 1942 met twee nummers verrijkt: den facsimile-druk 'De VII. Getiden op die Passie ons Heeren', ingeleid door Prof. Dr P. De Keyser (nr. 45 der eerste reeks), en D. Buyseroo's 'Korte Beschrijvinge van Parijs', uitgegeven door Prof. Dr R.J. Willemyns (nr. 1 der tweede reeks). Nadere inlichtingen over deze beide werken leze men in dit tijdschrift, Jrg. 21 (1943) 223.

Betreffende den *financieelen toestand* der Vereeniging gedurende het jaar 1942 deelde de Heer Am. Dermul, penningmeester, het navolgende mede:

I. *Rekening* '*Vereeniging*'.

ONTVANGSTEN:		
Batig saldo van 1941	4.184,72	
½ van de bijdragen der leden in 1942	5.394,70	
½ van de toelage der Provincie in 1942	500,-	
		10.079,42
UITGAVEN:		
Uitgave Nr. 45 (De VII Getiden) aan de leden aangeboden. 237 ex. à fr. 35,-	8.295,-	
Inning van de bijdragen der leden	198,-	
Bestuurskosten	392,05	
		8.885,05
Batig saldo, over te dragen op 1943:		1.194,37

II. *Rekening* '*De Gulden Passer*'.

ONTVANGSTEN:	
½ van de bijdragen der leden in 1942	5.394,70
Toelage van de Universitaire Stichting	5.000,-
½ van de toelage der Provincie in 1942	500,-
Abonnementen	3.108,10
Verkoop van losse nummers	30,-

		14.032,80
UITGAVEN:		
De Gulden Passer: Druk	13.883,20	
Illustratie	2.225,05	
Verzending	476,-	
	———	
		16.584,25
		———
Tekort, over te dragen op 1943:		2.551,45

Balans over 1942

Rekening ‘Vereeniging’. Overschot	1.194,37
Rekening ‘De Gulden Passer’. Tekort	2.551,45
	———
Algemeen tekort	1.357,08

Nota bene: Blijft nog te ontvangen:

35 abonnementen aan de firma M. Nijhoff 1942, afl. 3/4	608,10

Dit bedrag komt ten goede van de rekening ‘De Gulden Passer’.

Antwerpen, 7 October 1943.
De Penningmeester,
Am. Dermul

Ondanks den ongunstig en uitslag dezer balans, verkoos het Bestuur de jaarlijksche bijdrage, vastgesteld op 50 frs, niet te verhoogen. Maar, om het tekort - dat in 1943 nog aangroeide - te dekken, besloot het in dit jaar, op voorstel van den Heer E. Denie, den leden een omzendbrief toe te sturen met verzoek vrijwillig een hoogere bijdrage te betalen. Het resultaat hiervan is zeer bevredigend en bewijst dat velen zich graag een opoffering getroosten om de Vereeniging in deze moeilijke tijden te helpen: tot nog toe stortten 74 leden, buiten hun gewone bijdrage, een bedrag van 3.102,50 frs. Het Bestuur betuigt zijn hartelijken dank aan de milde schenkers en hoopt dat hun voorbeeld vele anderen zal aansporen hun penning te storten ter leniging van onzen financieelen nood.

Namens het Bestuur der Vereeniging,
de secretaris,
H.F. Bouchery.

Onderhavig verslag werd door het Bestuur der Vereeniging goedgekeurd in zijn vergadering van 12 October 1943. De leden worden verzocht eventueele aanmerkingen en bezwaren vóór 1 Maart 1944 te melden aan den secretaris der Vereeniging, Museum Plantin-Moretus, Vrijdagmarkt, 22, te Antwerpen. Indien op dien dag ten minste de helft der leden geen bezwaren tegen dit verslag heeft ingebracht, zal het als goedgekeurd en aanvaard worden beschouwd.

Nieuwe Leden[1]

Arents, Amédée, Onderbibliothecaris bij de Stadsbibliotheek, Kolonielaan, 95, Antwerpen.
Closset-Manteau, Mevrouw A., Kortenberglaan, 172, Brussel.
De Bock, Eduard, Rubensstraat, 4, Antwerpen.
De Coninck, Roger, Athenaeumleeraar, Bisdomkaai, 5, Gent.
Degrave, Henri, Journalist, Keizer Karelstraat, 63, Brugge.
de Keyser, Edouard, Handelsagent, Vlaanderenstraat, 27, Gent.
De Mey, Dr Firmin, Euphrasina Beernaertstraat, 152, Oostende.
de Vries, Simeon, Bediende, Vlaamsche Kunstlaan, 46, Antwerpen.
Edebau, Frank, Stadsbeambte, Nieuwpoortsteenweg, 545, Oostende.
Grypdonck, Dr Marcel, Docent aan de Rijksuniversiteit, Lieven Delaruyestraat, 79, Gent I G.
Hellinckx, Arthur, Drukker, Schoolstraat, 23, Brussel.
Rosquin, Lode, Toonkundige, Van Noortstraat, 13, Antwerpen.
Stols, A.A.M., Nobelstraat, 27a, Den Haag.
van Autenboer, Dr E., Spiegelstraat, 31, Mechelen.
van den Berghe, Victor, Onderbibliothecaris bij de Stedelijke Volksbibliotheken, Wolfjagerslei, 18, Antwerpen-Borgerhout.
Vermeire, Drs Raoul Paul, Tiensche steenweg, 223, Korbeek-Loo.
Verswyver, L., Arthur Goemaerelei, 22, Antwerpen.

(1) Zie de vorige lijsten in *De Gulden Passer* 19 (1941) blz. 145-148; 291-292; 20 (1942) 320; 21 (1943) 224.

Nieuwe leden, toegetreden na het afsluiten van bovenstaand verslag.

Anné, Z.E. Heer Lucien, Professor aan het Groot Seminarie, Reep, 1, Gent.
Debaene, Luc, Duinstraat, 145, Antwerpen.
de Vlieger, J.M., Advocaat, Elisabethlaan, 66, Knokke-Het Zoute.
Picard, Henri, Advocaat, Kerkstraat, 90, Antwerpen.
Stacino, Lic. Fernand, Leeraar, Steenweg op Wortegem, 39, Bevere-Oudenaarde.
Torcq, Michel, Moderne Boek- en Papierhandel, Hoogstraat, 2, Ronse.
van Hoyweghen, P., Onderwijzer, Saunierlaan, 46, Antwerpen-Hemixem.